

**DİN EĞİTİMİNDE İNSAN FENOMENİNE
TEOLOJİK ANTROPOLOJİK YAKLAŞIM**

Ayşe YORULMAZ

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2022

DİN EĞİTİMİNDE İNSAN FENOMENİNE TEOLOJİK ANTROPOLOJİK YAKLAŞIM

Ayşe YORULMAZ

T. C.

Eskişehir Osmangazi Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Din Eğitimi Bilim Dalı

DOKTORA TEZİ

ESKİŞEHİR, 2022

T.C.

ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ayşe YORULMAZ tarafından hazırlanan “Din Eğitimde İnsan Fenomenine Teolojik Antropolojik Yaklaşım” başlıklı bu çalışma 10/02/2022 tarihinde Eskişehir Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı/ Din Eğitimi Bilim Dalında Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Prof. Dr. Cemal TOSUN

Üye.....

Doç. Dr. M. Naci KULA

(Danışman)

Üye.....

Prof. Dr. Ejder OKUMUŞ

Üye.....

Prof. Dr. Zeki YILDIZ

Üye.....

Doç. Dr. Remziye EGE

ONAY

Doç. Dr. Oytun MEÇİK

Enstitü Müdürü

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin/projenin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ilke ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması halinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Ayşe YORULMAZ

ÖZET

DİN EĞİTİMİNDE İNSAN FENOMENİNE TEOLOJİK ANTROPOLOJİK YAKLAŞIM

YORULMAZ, Ayşe

Doktora Tezi – 2022

Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Din Eğitimi Bilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. M. Naci KULA & Prof. Dr. Mualla SELÇUK

İnsanın yeryüzündeki varoluşunun etkileri bugün anlam krizi, sosyal krizler, ekolojik kriz gibi çeşitli problemlerle birlikte anılmakta ve her bir kriz durumu insan hakkında yeniden düşünmeyi zorunlu kılmaktadır. Biyoçeşitlilikte azalma, artan çevre kirliliği, küresel ısınma, tatlı su kaynaklarının azalması, sel ve kuraklık gibi çeşitli sonuçları bulunan ekolojik kriz yalnızca insan varlığını değil gezegenin tüm yaşam formlarını etkilemesi sebebiyle alarmist bir tonla tartışmalara konu olmaktadır. 1960’larda başlayıp günümüze kadar devam eden bu tartışmalar etik ve felsefi birtakım teorilerin ortaya çıkışını hazırlamış ve ilgili teorilerin odağında ise, çevresel krizin temelinde antroposantrik dünya görüşünün bulunduğu iddiası yer almıştır.

Antroposantrik dünya görüşlerinin dayanaklarından biri olarak dinlere işaret edilmiş olması göz önüne alınarak, din eğitiminin insan tasavvurunun ne olduğu ve yüzleştigi/yüzleşeceği sorunlar karşısında 21. yüzyıl insanına ne sunduğu sorusu araştırmaya değer görülmüştür. Bu noktada tezin amacı; din eğitiminde insan tasavvurunun anlaşılmasına katkıda bulunmak için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında, insana dair açık ve örtük söylemlerin analiz edilmesi olarak belirlenmiştir. Eleştirel söylem analizinin yöntem olarak benimsendiği bu çalışma için 2018 yılında okutulmaya başlanan 4-12. sınıflara ait MEB yayınevi tarafından yayınlanmış 9 kitap analiz edilmiştir.

Çalışma öncelikle ders kitaplarında dini anlatıya başvurularak insanın ayrıcalıklı bir varlık olduğuna dair kabul ve tahayyüllerin öne çıkarıldığını göstermiştir. Bunu yaparken insanın üstün özelliklerle yaratılışının merkeze alındığı,

yaşamın insan ihtiyaçları ve deneyimleri etrafında şekillendiği bir anlam dünyasının resmedildiği, ahlakın ve hukukun kapsamı konusunda insanlar arası ilişkilerin vurgulandığı görülmüştür. İnsan olmayanlara yönelik söylemlerin insan ilgi ve ihtiyaçları çerçevesinde anlatıya dahil edilmesi araçsallaştırıcı bir tavır olarak değerlendirilmiştir. Antroposantrik dünya görüşüne konu edilen söylemlerle paralellik gösteren bu tespitler neticesinde ders kitaplarının yaşadığımız çağın en acil sorunu olarak görünen ekolojik krizle ilgili anlamlı bir çözüm üretecek düşünce, tutum ve davranış sunmaktan uzak olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: *Ekolojik Kriz, Antroposantrizm, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Ders Kitapları, İnsan Tasavvuru, Söylem Analizi*

ABSTRACT

THEOLOGICAL ANTHROPOLOGICAL APPROACH TO HUMAN PHENOMENA IN RELIGIOUS EDUCATION

YORULMAZ, Ayşe

PhD Dissertation – 2022

Department of Philosophy and Religious Sciences

Field of Religious Education

Supervisor: Doç. Dr. M. Naci KULA & Prof. Dr. Mualla SELÇUK

The effects of human existence on earth are mentioned together with various problems such as meaning crisis, social crisis, ecological crisis etc. and each crisis necessitates rethinking about human. The ecological crisis, which has various consequences such as decrease in biodiversity, increasing environmental pollution, global warming, decrease in freshwater resources, flood, and drought is the subject of discussions with an alarming tone because it affects not only human existence but also all life forms of the planet. These debates, which started in the 1960s and continued until today, have prepared the emergence of some ethical and philosophical theories, and the focus of the relevant theories has been the claim that the anthropocentric worldview is at the root of the environmental crisis.

Considering the fact that religions are pointed out as one of the pillars of anthropocentric worldviews, the question of what religious education's image of human and what it offers to 21st century people in the face of the problems they face/will face has been deemed worthy of research. At this point, the aim of the thesis; In order to contribute to the understanding of image of human in religious education, it has been determined as the analysis of explicit and implicit discourses about human beings in Religious Culture and Moral Knowledge textbooks. For this study discourse analysis was adopted as a method and 9 textbooks, which are published by Ministry of Education, from grade 4th to 12th were analyzed.

The study firstly showed that the acceptances and image of human being as a privileged being were emphasized by referring to the religious narrative in the

textbooks. While doing this, it has been seen that the creation of human beings with superior characteristics is centered, a world of meaning in which life is shaped around human needs and experiences is depicted, and interpersonal relations are emphasized in the scope of morality and law. The inclusion of discourses about nonhumans in the narrative within the framework of human interests and needs has been evaluated as an instrumentalizing attitude. As a result of these findings, which are in parallel with the discourses on anthropocentric worldview, it has been concluded that the textbooks are far from presenting thoughts, attitudes and behaviors that will produce a meaningful solution to the ecological crisis, which seems to be the most urgent problem of our age.

Keywords: *Ecological Crisis, Anthropocentrism, Religious Culture and Moral Knowledge, Textbooks, Image of Human, Discourse Analysis*

*Bu tez; “bitti” demeyi en çok istediğim,
bitti dediğimde sevincini yaşam dolu sesinin cıvıltısında hissedeceğime inandığım
teyzem Hayriye Keleş’in özlemle andığım aziz hatırasına ithaf edildi.*

ÖN SÖZ

İnsan düşüncesinin belki de tek ana konusu insanın kendisi ve *kendisine dair olan* olmuş ve kendi hakkında düşünmek insanın varoluş hakkında düşünmesini böylece varlığının ilişkisel yapısını görmesini mümkün kılmıştır. Bunu yaparken, varlığa gelişi, Varlıkla/varlıklarla ilişkisi, varlığının nasıl *tamam* olacağı sorularına bulduğu cevaplar nasıl yaşayabileceğini belirleyen ve eylemlerinin temellendiği zihinsel şemalara dönüşmüştür.

Bu çalışma din eğitimi faaliyeti olarak okullarda yürütülen din dersi kapsamında okutulan ders kitaplarının, insanın peşine düştüğü sorulara sunduğu yanıtlar çerçevesinde nasıl bir zihinsel şema oluşturabileceğinin yordanmasına ve neticede elde edilen çıktıların bugün insan hakkında düşünmeye zorlayan kriz durumlarına karşı etkililiğinin değerlendirilmesine dönük bir çabaya dayanmaktadır.

Deneyimlerin, karşılaşmaların ve ilişkilerin ürünü olan bu çalışmanın somutlaşmasına katkı sunan pek çok ismin varlığı aşikâr. Öncelikle soru sormaya cesaretlendiren ve konuları eleştirel bir perspektifle ele almayı öğreten kıymetli hocam Mualla Selçuk'a; anlayış, güven ve desteğiyle çalışma sürecini benim için kolaylaştıran danışmanım M. Naci Kula'ya; tez izleme komitesi üyeleri Ejder Okumuş ve Zeki Yıldız'a; tez savunma jürisinde bulunarak değerli katkılar sunan hocalarım Cemal Tosun ve Remziye Ege'ye; süreci nihayete erdirmekte gösterdikleri dayanışma ve yeri doldurulamaz dostlukları için çalışma arkadaşlarım Aybiçe Tosun Süvüt, Fatma Hazar ve Kübra Yıldız'a; anne ve babama; son olarak ilgi ve alakalarını gösteren herkese içtenlikle teşekkür ederim.

Ayşe YORULMAZ

2022, Eskişehir

İÇİNDEKİLER

ÖZET	v
ABSTRACT.....	vii
ÖN SÖZ.....	x
TABLolar LİSTESİ	xiii
KISALTMALAR	xiv
GİRİŞ	1

1.BÖLÜM

KÜRESEL SORUNLAR BAĞLAMINDA İNSANI YENİDEN

DÜŞÜNMEK

1.1. EKOLOJİK KRİZ VE ANTROPOSANTRİZM.....	3
1.1.1. Ekolojik Kriz ve Etrafında Gelişen Tartışmalar.....	6
Ekolojik bir kriz var mı?	6
Ekolojik Krize İlişkin İlk Tartışmalar	12
Çevre Sorunlarına Yönelen Bilimsel İlgi	14
Çevre Hareketleri	17
Çevresel Sorunların Kaynağı Olarak Nüfus Artışı.....	19
Politik tartışmalar ve Politik Ekoloji	23
Etik ve Felsefi Tartışmalar	35
1.1.2. Antroposantrizm.....	43
Antroposantrizmin felsefi kökenleri- hayvan sorusu	46
Antroposantrik paradigma.....	51
1.2. Değerlendirme	52

2.BÖLÜM

YÖNTEM

2.1 Araştırma Sorusu.....	54
2.2. Neden DKAB Dersi ve Ders Kitapları?	54
2.3. Neden Eleştirel Söylem Analizi?	61

2.4. Ders Kitaplarının Seçimi	65
2.5. Metinlerin Analizi	67
2.6. Sınırlılıklar	68
2.7. Araştırmacının Konumu	69

3.BÖLÜM

DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERSİNİN İNSAN

TASAVVURU

3.1. DKAB DERSİNİN DÜNYA GÖRÜŞÜ	72
3.1.1. Din Nedir?	76
3.1.2. ‘Yaşama Sanatı’ Olarak Din	106
3.1.3. İnanç, İbadet ve Ahlak Esaslarının Yaşam Pratiğine Etkisi	160
3.1.4. Aile ve Toplumun Aktarıcı İşlevi.....	218
3.1.5. Yaşam Tarzı Olarak Türk-İslam Kültürü	236
3.2. DKAB DERSİNİN VARLIK TASAVVURU	250
3.2.1. Evren Tasavvuru	251
3.2.2. Yaratıcı Tanrı Tasavvuru	267
3.2.3. Yaratılmış Varlık Tasavvuru	294
3.3. DKAB DERSİNİN İNSAN KABULÜ VE TAHAYYÜLÜ	304
3.3.1. Yaratılmış Varlık Olarak İnsan	307
3.3.2. Yaşamın İnsanlaştırılması	325
SONUÇ.....	333
KAYNAKÇA.....	339

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Dünya görüşü soruları ve ilgili geleneksel disiplinler	73
--	----

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
akt.	: aktaran
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakóltesi Dergisi
bk./bkz.	: bakın / bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BP	: British Petroleum
C / c.	: cilt
Çev. / çev.	: çeviren
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
d.k.d.	: ders kitabının dipnotu
Ed.	: editör
DKAB	: Din Kùltürü ve Ahlak Bilgisi
DSÖ	: Dünya Sağlık Örgütü
Lat.	: Latince
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
OECD	: Organization for Economic Co-operation and Development
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
vs.	: vesaire

GİRİŞ

Felsefe yapmak bir düşünme faaliyeti olarak insanın akletmesine dayandırılarak açıklanır. Ancak düşünmeye eşlik eden hatta insanı düşünmeye sevk eden duygulanımların varlığı da yadsınamaz. Konuya ilişkin en yaygın kabul Platon’un Theaitetos diyalogunda Sokrates’e atfettiği “felsefe *hayretle* başlar” söylemidir (Platon, Theaitetos, 2010, s. 468). Diyaloga göre felsefi düşüncenin temel ilkesi ve filozofun başlıca tutkusu hayrettir. Öyle ki bu hayret tutkusunun kökenselliği insanı bilmeye zorlar ve böylece “[b]ütün¹ insanlar doğal olarak bilmeyi isterler” (Aristoteles, s. 75). Başka bir ifadeyle, Evren karşısında hayrete düşme ya da Fink’in tercihiyle (akt. Toprakkaya, 2012) *hayranlık duyma* Antikitede insanları bilmeye ve felsefe yapmaya zorlamıştır. Ancak Modern dönemin ufkunda Descartes bildiklerinden *kuşku* duymuş ve içine düştüğü bu kuşku onu açık bir kesinlikle bilme arayışına itmiştir. Simon Critchley’i bugün felsefe yapmaya iten duygu ise *hayal kırıklığı*dır; politik ve dinsel hayal kırıklığı (Critchley, 2010, s. 19). Bu tezin temel duygulanımı da kendisine yüklenen tüm anlamlar ve atfedilen değerlere karşın eylemleriyle kendi varlığını tehlikeye atan ve yaşadığı yeryüzünü *tekinsiz*² bir eve dönüştüren insana dair hayal kırıklığıdır denilebilir.

T. W. Smith’in (2019) hazırladığı Duygular Sözlüğü’nde “hayal kırıklığı [disappointment], ‘vaat edilen plandan/buluşmadan [appointment] mahrum kalmak’, hiçbir şeysiz bırakılmak demek” (s. 103) olarak tanımlanır ve bu hisse eşlik eden kayıp ve yenilgi duygusunun yanında *bu duyguyu bizim için huzursuz ve gergin kılan* başka bir hissin varlığından bahsedilir; *kafa karışıklığı* (s. 103). Kafa karışıklığı planın boşa çıkması ve hayatın baştan planlanması gerekliliği ihtimaliyle yüzleşmektir. Ekolojik düzenin, hakikat kavrayışının (*post-truth*) ve sosyal ilişkilerin (şiddet ve terörizm) kriz alarmı verdiği bugün insana dair idealleştirilmiş tüm anlam bagajı boşa çıkmış ve insan kendi hakkında yeniden düşünmek zorunluluğuyla karşı karşıya kalmıştır. Bir başka deyişle insanın ne’liğine ilişkin düşünce zeminleri tekinsiz ve kaygan hale

¹ Alıntı cümlelerinde yapılan Büyük/küçük harf değişimi çalışma boyunca köşeli parantezle belirtilmiştir.

² Mark Fisher *Tuhaf ve Tekinsiz* kitabında tekinsizliği, *yokluğun yetersizliğinden* (çılgık atan bir kuşun çılgık atmasına sebep olan şeyi bilememe) ya da *mevcudiyetin yetersizliğinden* (terkedilmiş yapılar veya harabelerin oluşturduğu his) meydana gelen, metafizik anlamda varlık ve yokluk arasındaki zıtlığa kafa yorma durumu olarak açıklamaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Fisher (2020), *Tuhaf ve Tekinsiz*, (çev. Berkan M. Şimşek), İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.

gelmiştir. “İnsan nedir ki, onu anasın?”³ artık bir şükür seslenişinden çok bir sitem yakarışı olarak tınlamaktadır.

İnsana ilişkin hayal kırıklığıyla, en bilindik ve sarsıcı yüzleşme Auschwitz’de yaşanmıştır. Öyle ki yaşananlar karşısında Adorno’ya göre suskunluk en uygar karşılık olarak görülmüştür diyen Neiman’a (2006) göre ise *insanlığın anlama kapasitesini aşan* (s.12) bu kötülük bir krizle karşı karşıya kalındığını ve bu krizin yaşam kavrayışını derinden etkileyecek sonuçlarının olacağı beklentisini doğurmuştur. Çünkü Aydınlanmayı yaşayan ve böylece *kendi başına düşünme cesaretini* gösteren Batı medeniyetinin göbeğinde -ki, Aydınlanma meşalesinin parlamasında en etkili isimlerden biri olan Kant’ın coğrafyasında- yaşanan bu soykırım kötülük olgusunu daha önce doğal sebeplerle ya da Tanrı’nın cezası gibi gerekçelerle açıklanan bir sorun olmaktan çıkarıp ahlaki bir tartışmaya konu etmiş ve kötülük faili olarak artık insana işaret edilmeye başlanmıştır. *Holokost* mağdurlarından biri olarak Emmanuel Levinas tanıdığı olduğu bu kötülüğün ardından ilk felsefe olarak ontolojinin kendi içinde bir anlam barındırmadığı ve varlığı sabit varlık olmaya çakılı kıldığı düşüncesinden hareketle ilk felsefenin etik olması gerektiğini savunmuş ve insanın ya da varlığın ancak ötekiyle ilişkide anlam kazanacağı iddiasıyla yeni bir metafiziğin yollarını denemiştir (Levinas, 1969).⁴

Denilebilir ki düşünce tarihinde her ne soruluyor olursa olsun en temelde insanın kendisini bilme, anlama, keşfetme arayışının yattığı bir gerçektir. Bu arayışın bir sonucu olarak ontolojik (varlık şartları), epistemolojik (neyi bilebilirim?) sınırlarının belirlenme çabasının ardından nasıl yaşamalıyım sorusunun yerini alan *nasıl yaşayabilirim*⁵ sorusuyla insanın etik sınırları da tartışmaya dahil edilmiş ve böylece insanı anlama çabası yeni bir boyut kazanmıştır. Başka bir ifadeyle insan eylemleri modern dönemin insan hakkındaki en önemli sorusu/sorunu haline gelmiştir.

Konuşabildiği, akledbildiği, Tanrı imajında yaratılarak egemen kılındığı, Allah’ın kendi elleriyle yaratıp ruhundan üfleyerek yeryüzüne halife kıldığı,

³ Mezmurlar 8:4-9 “Soruyorum kendi kendime: “İnsan ne ki, onu anasın./ Ya da insanoğlu ne ki, ona ilgi gösteresin?/ Neredeyse bir Tanrı yaptın onu./ Başına yücelik ve onur tacını koydun./ Ellerin yapitları üzerine onu egemen kıldın./ Her şeyi ayaklarının altına serdin./ Davarları, sığırları./ Yabanıl hayvanları./ Gökteki kuşları, denizdeki balıkları./ Denizde kıpırdaşan tüm canlıları./ Ey egemenimiz Rab,/ Ne yüce adın var yeryüzünün tümünde!” <https://kutsalkitap.info.tr/?q=mez%208>

⁴ Levinas Metafiziği ile ilgili olarak Türkçe literatürde Özkan Gözel’in (2011) *Varlıktan Başka: Levinas’ın Metafiziğine Giriş* kitabına bakılabilir.

⁵ Nasıl yaşamalıyım sorusunun, nasıl yaşayabilirim sorusuna dönüşmesi hakkında Todd May’in (2017) *Deleuze: Bir Birey Nasıl Yaşayabilir?* kitabına bakılabilir.

bedeninden bağımsız bir zihni olduğu, kendi kaderini eline alabilecek yetkinlikte olduğu, kendi yetkinlikleriyle oluşturduğu kültür, sanat, medeniyet, bilim gibi koşullarla doğadan ayrıştığı, evrimin zirvesi olduğu vs. gibi gerekçelerle tüm zamanlarda *ayrıcalıklandırdığı* varlığıyla ‘Başka’ ile ilişkisinde lehine bir hiyerarşi kuran insan, eylemleriyle bugün kendini krizlerin ortasında bulmaktadır.

Her yıl “Küresel Risk Algı Anketi” sonuçlarını bir rapor olarak sunan Dünya Ekonomik Forumu’nun 2022 yılı raporu, önümüzdeki beş yıl içerisinde risk oluşturan en önemli konuların çevresel ve toplumsal alanlarda yoğunlaştığını göstermiştir. Buna göre en önemli üç risk faktörünün iklim eylemleri konusunda yaşanan başarısızlıklar, küresel ısınma ve biyoçeşitlilik kaybı olduğu; bununla birlikte jeoekonomik çatışmalar, yapay zeka ve uzaydan yararlanma gibi dijital eşitsizlikler ve göç/mülteci olgularının toplumsal alanda risk faktörü olarak öne çıktığı görülmüştür. Diğer taraftan 2020 yılından itibaren küresel olarak etkisi altında bulunan Covid-19 pandemisi sürecine ilişkin sorular karşısında katılımcıların sosyal uyum erozyonu, geçim krizleri ve ruh sağlığının bozulması gibi toplumsal bazı riskleri vurguladıkları da tespit edilmiştir (World Economic Forum, 2022). Dünya ekonomik Forumu’nun geriye dönük önceki yıllara ait raporları incelendiğinde (World Economic Forum, 2005-2022) iklim krizinin, şiddet ve terör olaylarının, ekonomik krizlerin, sağlık sorunlarının her dönemde risk faktörü olarak öne çıktığı söylenebilir.

İnsanlık tarihine indirgenmiş Dünya tarihi anlatılarına bakıldığında savaşların, soykırımların, gelir dağılımında yaşanan adaletsizlikler sebebiyle yaşanan ekonomik krizlerin, teknolojiye ilerlemenin oluşturduğu hakikat/gerçeklik ve anlam sorunlarının ve belki de en acil görünen çünkü tüm gezenin varlığını tehdit eden ekolojik krizlerin insan varlığıyla ilişkisi şüphe götürmez bir gerçekliktir. Özellikle bugün ekolojik krizin, yalnızca kendi türsel yaşamı için değil tüm yaşam formları için gezegeni tekinsiz bir eve dönüştürerek birçoklarının hayatları için tehdit oluşturur bir hale getirenin insanın kendi eylemlerinin sonucu olduğu konusunda görmezden gelinemeyecek veriler bulunmaktadır. Öyle ki insan eylemlerinin yeryüzü ve iklim üzerindeki etkisinin boyutlarını ifade edebilmek için kimyager Paul Crutzen ve biyolog Eugene F. Stoermer (2000) yeni jeolojik çağın *Antroposen* [Anthropocene]⁶

⁶ Antroposen [*Anthropocene*]: Dünya tarihinin üçüncü dönemi olan ve içinde bulunduğumuz Senozoik Zaman’daki tüm çağları belirtmek için kullanılan “-cene” son takısı ve insan anlamına gelen Antik Yunancadaki “*anthropos*” kelimesinin birleşiminden oluşan ve İnsan Çağı olarak ifade edilen antroposen, insan kaynaklı iklim değişikliği endişesinin mayalanmasıyla ortaya çıkmış, Crutzen ve

çağı olarak adlandırılabilceğini ileri sürmüş ve o zamandan bu yana artan kanıtlarla birlikte kavram farklı çevrelerce kabul edilmeye başlanmıştır. Antroposen Çağının Teorisi alt başlıklı eserinde Jan Zalasiewicz’in “Antroposen dünya tarihinde, doğal güçlerle insani güçlerin, birinin kaderi diğerinin kaderini belirleyecek şekilde iç içe geçtiği yeni bir aşamayı temsil ediyor” (s. 14) sözlerini aktaran McKenzie Wark (2020), “[b]u uygarlığın kalıcı olmayacağını hepimiz biliyoruz. Birlikte yenisini yapalım” (s. 307) çağrısında bulunmuştur.

Genellikle çizgisel bir sebep sonuç ilişkisiyle akıl yürütmeye dayanan insan düşüncesi yaşanan bu krizler karşısında, ‘eğer bu krizlere sebep olan insan eylemleriye eylemleri değiştirirsek sonuç değişir’ mantığıyla insan eylemlerine odaklanan ve günü kurtarmaya yarayan birtakım çözümler üzerinde yoğunlaşmıştır. Örneğin sürdürülebilir kalkınma projeleri, kirleten öder ilkesi, sıfır atık farkındalığı gibi yaptırımlar ve bireysel farkındalığa dönük çabalar politika, medya, sivil toplum örgütleri tarafından ısrarla dile getirilse de krizin hafifletilmesine dönük herhangi bir katkı sağlamış görünmemektedir.

İnsanın yeryüzü üzerinde eylemleriyle bu denli etkili oluşu ve kendisi de dahil pek çok yaşam formunu tehlikeye atan bir krizin eşiğine getirmesi, insanın ne olduğu konusunda yeniden düşünmeyi ve kriz kelimesiyle aynı kökten türeyen ve kriz zamanlarında ortaya çıkan krizin bu kez insan kavrayışı ya da tasavvuru üzerinde gerçekleştirilmesinin gerekliliğini doğurmuştur. Kişisel tarihimde bu yönde bir düşünce perspektifi kazanma konusundaki farkındalığa doktora ders döneminde katılma şansı yakaladığım Dünya Görüşü Projesi⁷ sayesinde yaklaştığımı söyleyebilirim. Proje, inançlarımız, kabullerimiz, ideolojilerimizle şekillenen düşünce

Stoermer’in yeni bir jeolojik çağın adı olarak teklif etmelerinin ardından jeoloji topluluğunun ilgisini çekmiş ve kavramın çağın olası işaretleri ve dönemselleştirilmesi gibi bilimsel kanıtları için Anthropocene Working Group (Antroposen Çalışma Grubu) kurulmuştur. Örneğin, Marcia Bjornerud, *Yeryüzünün Zamanı* adlı eserinde Dünya tarihinde çevresel krizlerin nedenlerini ve sonuçlarını paylaştığı tabloda Antroposen’e de yer vermiştir (Bjornerud, 2020, s. 192-193). Diğer yandan farklı alanlardan pek çok bilim insanı tarafından antroposen kültürel bir kavram olarak alanyazına dahil etmiş, doğa-kültür ilişkisini yeniden düşünmek ve bilim, teknoloji ve çevre tarihçilerinin çalışmalarını değerlendirmek için bir fırsat olarak görülmüştür. Kavramın alanlararası kullanımına ilişkin Trischler’in (2016) “The Anthropocene” makalesine bakılabilir.

⁷ Dünya Görüşü Projesi: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi ev sahipliğinde, Prof. Dr. John Valk’ın yürütücülüğünde ve Prof. Dr. Mualla Selçuk’un moderatörlüğünde 2011-2014 tarihlerinde yılda üç-dört günlük atölye çalışmaları şeklinde gerçekleştirilen bu proje kapsamında; çerçevesini Valk’ın oluşturduğu Dünya Görüşü Eğitimi yaklaşımının boyutlarını içeriklerindiren sorularla, farklı akademik seviyelerden ve yaş gruplarından katılımcılar inanç ve kabullerinin metinsel ve kültürel kaynakları hakkında tartışma, tutum ve davranışlarında izini sürdükleri zihin haritalarını keşfetme imkanı bulmuştur. İlgili projenin çıktıları *An Islamic Worldview from Turkey: Religion in a Modern, Secular and Democratic State* başlığıyla kitap olarak yayınlanmıştır.

haritalarımız ile eylemlerimiz arasındaki ilişkiyi anlama konusunda önemli bir içe dönüş fırsatı sunmuş ve inandığımızı varsaydıklarımız ile eylemlerimize kaynaklık edebilecek kabuller arasındaki mesafeleri görmeye ve böylece kendimizi tanımaya dönük adım atmaya cesaretlendirmişti. Bu çalışmanın benim için en çarpıcı kazanımı eylemlerimizin temelde neye inandığımızı gösteren bir tür turnusol işlevi görebileceğiydi. Projenin kendime dönük soruları bir noktada insanın ne'liğine ilişkin sorular etrafında gezinen arayışlara dönüştüğünde yaptığım okumalarda sürekli karşıma çıkan ise ideal bir insan kabulünün ve bu kabule dayanan tahayyülün bir sonucu olarak insan eylemlerinin düşünme, üretme, medeniyet, uygarlık gibi kavramlarla ilerlemeye dönük anlatılardan oluşmasıydı.

Lynn White'ın iklim krizini insan tasavvuruyla ilişkilendiren ve bu tez çalışmasının kuramsal dayanağını oluşturduğunu söyleyebileceğim 1977 tarihli "The Historical Roots of Our Ecologic Crisis" makalesi ekoloji tartışmaları için olduğu kadar insanın ne'liği ve insan eylemleri hakkında kafa yoran benim için de çığır açıcı bir karşılaşma oldu. White bu metninde her ne kadar odağına Hristiyanlığı almış olsa da temelde dikkat çektiği husus; insana dair kabulleri besleyen dünya görüşünün insan eylemlerinin dayanağı olduğunu ve bugün insan eylemleri *insanolmayan*⁸ varlıklar ve onlara ev sahipliği yapan yeryüzü için yıkıcı sonuçlar doğuruyorsa bunun çözümünün eylemlere odaklanarak değil eylemlere kaynaklık eden dünya görüşlerinin ve buna bağlı olarak insan tasavvurunun gözden geçirmekle mümkün olabileceği tezidir.

Dinlerin ve özellikle tek tanrılı dinlerin insana dair söylemlerinin insanı diğer varlıklardan ayırıştıran bir yorumlamaya açık anlatılar sunduğu ve bu anlatıların insanın diğer varlıklarla ilişkisinde yıkıcı eylemlere yol açabileceği varsayımı, dini anlatıları eğitim konusu olarak yeni nesillere aktarma çabasındaki bir alanda araştırmalar yapan biri olarak yüzleşmem gereken bir soru/sorun olarak bu çalışmanın ortaya çıkışını hazırlamıştır.

Ancak burada insanı diğer varlıklardan ayırıştıran söylemlerin yalnızca dini söylemlere indirgenemeyeceğinin belirtilmesi elzemdir. Seküler dünya görüşlerinde de farklı argümanlarla, örneğin evrimin zirvesi olma gibi, insanın insanolmayan

⁸ İnsanolmayan: Yabancı literatürde nonhuman ya da non-human ifadesiyle karşılanan yeryüzünde bulunan insan haricindeki varlıklar Türkçe literatüre insan-dışı, insan olmayan gibi ifadelerle yer almaktadır. Varlıkların oluş ifade etmesi sebebiyle olmak/olmamak durumu ve kavramın her bir varlık tekine işaret etmesi sebebiyle de birleşik yazım tercih edilmiştir.

ayrıştırıldığı ve bunun diğerleri üzerinde hiyerarşik bir üstünlük sağlayıcı olarak onlar üzerinde tasarruf etme hakkı tanıdığı yönünde kabuller olduğu görülebilir. Ancak evrim en nihayetinde varlıkların ortak bir atadan evrimleştiği fikrine dayandığından insanın üstünlüğü için sağlam bir zemin oluşturmaktan oldukça uzaktır.

Varlık ve insan konusundaki en temel bilgi kaynaklarının dinler, felsefi ve bilimsel çalışmalar olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle insanın ne olduğuna ya da daha doğru bir ifadeyle nasıl yaşayabileceğine ilişkin soruda belirleyici bir öneme sahip olan ölüm ve ölüm sonrasına dair felsefe ve bilimin tatmin edici cevaplar verememesi sebebiyle dinler bugün hala insan yaşamının anlamı ve değeri konusunda açık veya örtülü olarak önemli bir etki alanı oluşturmaya devam etmektedir. Diğer taraftan dinin insana yaratıcısıyla içsel bir deneyim olanağı sunması ve dinin de bunu değerli bulması, kişiye kendini önemli ve özel hissettirmekte ve insanın yaşam içindeki anlam arayışı için bir sığınak olamaya devam etmesinde etkili olmaktadır. Bu yordamalardan hareketle dinin insan hakkındaki sorulara cevabının yani insan kabulü ve tahayyülü ile ilgili sunduğu verilerin bugün insan eylemlerini anlamak için önemli bir bakış açısı kazandıracağı varsayımı da güçlenmektedir.

Özellikle kültürel yapısı dini öğretilerle şekillenen toplumlarda birey farkında olarak ya da olmayarak eylemlerinde, günlük yaşantısında ‘Başka’yla kurduğu ilişkilerde kültüre sinmiş dini bazı kodlarla hareket etmektedir. Bu düşünme kodlarının yeni nesillere aktararak yeniden üretilmesi bugün pek çok insan eyleminin doğal ve meşru olarak görülmesini de beraberinde getirmektedir. Bu durum dinin nesillere aktarım yollarını düşünmeyi gerektirmiş ve özellikle Türkiye’de zorunlu olarak okullarda sürdürülen din eğitime odaklanılmasına yönelik bir ilgi oluşturmuştur. Okullarda verilen din derslerine dikkat çekilmesindeki önemli bir diğer faktör ise bu derslerin yorumlanmış bir din anlatısına dayanıyor oluşudur. Başka bir ifadeyle belirli bir kabule ve tahayyüle dayalı olarak insan yetiştirme amacı taşıyan bu dersin, dini bu amaçlar doğrultusunda kullanışlı bir anlatıya dönüştürmesi ile ilgili varsayımın göz ardı edilememesidir. Bu varsayımın dikkat çeken husus bu derslerin kültürel bir kazanımın amaçlanması sebebiyle dini içeriği kullanışlı bir anlatıya dönüştürme ve onu bir tür malzeme olarak kullanmaya elverişli olmasıdır. Bunu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersinin milli eğitimin amaçlarına uygunluk ifadesinde okumak mümkündür. Bu açıklamayı yapmaktan maksat dinin insan nedir sorusuna verdiği

cevaptan ziyade DKAB ders kitaplarının dini metinleri kullanarak nasıl bir insan kabulü ve tahayyülü sunuyor olabileceğine ilişkin ilginin vurgulanmasıdır.

Bu açıklamalardan sonra bu tez çalışmasının başat sorusu Türkiye’de örgün eğitim müfredatında zorunlu ders statüsünde yürütülen DKAB ders kitapları, dini anlatıyı aşarak bir bilgi söylemine dönüşen metinleriyle ve bu söylemlerle inşa ettiği insan tasavvuruyla dersin yetiştirdiği 21. yüzyıl insanına yüzleştirdiği/yüzleşeceği sorunlar karşısında ne sunuyor? şeklinde ifade edilebilir. Bu temel sorunun cevaplanmasında bir düşünce izleği takip etmek için ders kitabı insan varlığını nasıl tanımlıyor? Varlıklar arasında insanı nasıl konumlandırıyor? İnsanın diğer varlıklarla ilişkisinin sınırlarını ve kapsamını nasıl belirliyor? gibi tali problemlerle ilerlenmesi planlanmıştır.

Bu çalışma DKAB ders kitaplarında küresel olarak kendimizi içinde bulduğumuz ve bulacağımız muhtemel olası kriz durumlarının oluşmasında etkili olan insan eylemlerine zemin teşkil ettiği düşünülen *antroposantrik* [anthropocentric] - insanmerkezli- yaşam tasavvuruna hizmet eden bir anlatıya sahip olduğu varsayımını gözden geçirmeyi amaçlamaktadır. Bu varsayıma kaynaklık eden düşünce, tezin kuramsal çerçevesini belirlemek için üzerinde odaklanılan ekolojik krizin antroposantrik ahlak anlayışının bir sonucu olduğu iddiasına dayanmaktadır. Bu iddia DKAB ders kitaplarındaki insan kabulü ve tahayyülünün tespitinde ve değerlendirilmesinde bir kuramsal arka plan sunacaktır.

Aciliyeti ve diğer küresel sorunlarla ilişkisi göz önüne alınarak tezin kuramsal çerçevesinin ekolojik kriz etrafında şekillenmesine karar verilmiştir. Bu bağlamda tezin birinci bölümünde çevresel sorunların boyutları, ekolojik kriz etrafında gelişen bilimsel, politik, toplumsal, etik ve felsefi tartışmalar, bu tartışmalarda ekolojik kriz ve insan varlığı arasındaki ilişkilerin nasıl kurulduğunun açıklanmasına çalışılacaktır. Ekolojik krizin sebebi olarak ön plana çıkan antroposantrik (insanmerkezli) ahlak anlayışı tartışmalarının değerlendirilmesi ve buna bağlı olarak antroposantrik ahlak anlayışının felsefi ve dini kaynaklarının araştırılması planlanmıştır.

Tezin ikinci bölümü araştırmanın yöntemine ayrılmıştır. Bu bölümde insan tasavvuru konusunda en etkili enstrümanlar olarak din ve eğitimin bir aradalığına odaklanan din eğitimi faaliyetlerinden neden DKAB dersinin tercih edildiği, veri kaynağı olarak neden DKAB ders kitaplarına başvurulduğu, verilerin analizi ve yorumlanması için neden eleştirel söylem analizinin benimsendiği, verilerin

analizinde nelere dikkat edildiği açıklanmaya çalışılmıştır. Genellikle iletişim ve kültürel çalışmalar alanında kullanılan söylem analizi toplumsal eşitsizliklerin ve farklılıkların dil vasıtasıyla nasıl yeniden üretildiği ve sürdürüldüğünü göstermek bakımından sıklıkla tercih edilen bir metin analizi yöntemidir. Bu tezde, insan tasavvuruna ilişkin temel dayanaklardan biri olarak tartışmaya konu edilen insan ve insanolmayan arasındaki ilişkide insan lehine benzer bir hegemonik dilin olup olmadığının tespiti için söylem analizinin kullanılmasının uygun olacağı düşünülmüştür.

Veri analizlerinin ve konuya ilişkin tartışmaların yer aldığı üçüncü bölüm üç ana kısım olarak planlanmıştır. Buna göre ilk kısımda ders kitaplarının muhataplarına bir dünya görüşü kazandırma gayesinde olup olmadığının ve bu amacın nasıl gerçekleştirildiğinin tespitine yönelik sorgulamalara yer verilmiş bu kapsamda; din anlayışına, dinin yaşam bilgeliği sunmasına, inanç ve ibadet esaslarının yaşam pratiklerine etkisine, aileye ve topluma yüklenen aktarıcı role ve son olarak Türk-İslam kültürü örneğine ilişkin veriler bir anlatım bütünlüğü oluşturacak şekilde düşünce akışıyla aktarılmış ve ilgili veriler söylem analizinin sağladığı eleştirel okumayla yorumlanıp tartışılmıştır. Tartışmalarda din-varlık-yaşam ilişkisinde insanın nerede durduğu önemli bir belirleyici olmuştur. Benzer şekilde ikinci kısımda ders kitaplarındaki varlık anlayışı ele alınmış ve burada evren tasavvuru, yaratıcı varlık olarak Tanrı ve yaratılmış varlık tasavvuru başlıkları altında ilgili verilere ilişkin analiz ve tartışmalara yer verilmiştir. Bu noktada varlık olarak insan ve varlıklar arasında insan üzerine düşünceler tartışmaları yönlendirmiştir. Üçüncü ve son kısımda ise ders kitaplarındaki insan kabulü ve tahayyülü incelenmeye çalışılmıştır. Bu amaçla, yaratılmış varlık olarak insan başlığında antroposantrizmin önemli dayanaklarından mükemmel yaratılış ve üstün niteliklere sahip olma söylemleri etrafında gelişen tartışmalara odaklanılmıştır. İkinci başlık olarak yaşamın insanmerkezli kurgulanışında ahlakın ve hukukun rolünü yansıtan veriler öne çıkarılmış, insan ve insanolmayan ilişkisinin kapsamı değerlendirilmiştir.

En nihayetinde bu tezin amacı; DKAB ders kitaplarında insan tasavvuruna kaynaklık ettiği düşünülen din kavrayışına ve varlık tasavvuruna ilişkin arka plana işaret ederek; insanın yaratılışı, insanın varlık nitelikleri ve diğer varlıklarla ilişkiselliği konusunda açık ve örtük söylemlerin incelenmesi olarak ifade edilebilir. Tezin alt amaçları ise;

- DKAB ders kitaplarında insana ilişkin hangi söylemlerin öne çıkarıldığını tespit etmek,
- DKAB ders kitaplarında belirli söylemleri öne çıkarıp diğerlerini susturan stratejileri belirlemek,
- DKAB ders kitaplarında insana dair söylemlerin üreteceği insan eylemlerini yordamaktır.

Böylelikle çalışmanın bir din eğitimi faaliyeti olarak DKAB dersine ait ders kitaplarında yer alan insan söylemlerinin değerlendirilmesine ve insan yetiştirmeyi hedefleyen din eğitimi alanının temel sorularından biri olan “insan nedir?” sorusuna ilişkin cevaplara kaynaklık eden bakış açılarının gözden geçirilmesine imkan vermesi umulmaktadır. Son olarak tezin genel motivasyonunu Slavoj Žižek’in şu sözleriyle özetleyebileceğimi düşünüyorum: “İnsanları uyandırmaya çalışıyorum. Dini bir anlamda değil; ‘Aman Tanrım! Bu normal mi? Neden böyle yapıyoruz?’ desinler istiyorum” (akt. Uzel, 2020, s. 13).

1. BÖLÜM

KÜRESEL SORUNLAR BAĞLAMINDA İNSANI YENİDEN DÜŞÜNMEK

*Araştırma dürtüsü felsefelerden
değil, şeylerden ve problemlerden yola
çıkmalıdır.*

Edmund Husserl⁹

Politik, felsefi ve teolojik içerimleriyle umut kavramını ele aldığı eserinde Eagleton (2016), insanlığın sonu düşüncesi ile ilişkili olarak; “[i]nsanlar öteden beri korkunç bir kıyametin geleceği korkusuyla yaşamıştır. Son zamanlara kadar hesap edemedikleri şeyse, bu kozmik kıyametin kendi icatları olması ihtimalidir” der ve Polonyalı yazar Stanislaw Lec’ten şu ifadeyi aktarır: “Dünyanın sonu gelmeden sonunu getirmezlerse iyidir” (s. 34).

Stoermer ve Crutzen tarafından 2000 yılında insan eylemlerinin yeryüzünde kalıcı etkiler bırakmasına ve geri döndürülemez hasarlar vermesine işaret etmesi açısından yeni jeolojik dönem için önerdikleri *Antroposen* [Anthropocene] ismi bilimsel çevrede büyük bir ilgi uyandırmış ve böyle bir isimlendirmenin mümkün olup olmadığına ilişkin kanıtların bulunması ve ilgili çağın dönemlendirilmesi için Antroposen Çalışma Grubu [Anthropocene Working Group] kurulmuştur. Grubun 2016’da düzenledikleri kongrenin sonuç bildirisinde insan eylemlerinin ekosistemde bıraktığı izlerin gerçek olduğu ve bu izlerin özellikle 20. yüzyılın ortalarından itibaren kayaç katmanlarında bulunan nükleer atık izlerinin yoğunlaşmasında görülebileceğini belirtmişlerdir (akt. Aykanat, 2017-18, s. 40). Jeolojik dönemin Antroposen olarak adlandırılıp adlandırılmayacağına ilişkin bilimsel çalışmalar sürdürülürken kavram sosyal bilimlerden elverişli bulunmuş ve disiplinlerarası pek çok çalışmada kullanılmaya başlanmıştır. Bununla birlikte “İnsan Çağı” isimlendirmesine temkinli yaklaşan bir grubun olduğundan da bahsetmek gerekir. Konuya ilişkin genel kaygı insanın doğaya hükmetme arzusunun bir göstergesi olarak sebep olduğu etkinin doğaya karşı kazanılmış bir zafer gibi algılanması başka bir ifadeyle insanın kendini doğadan koparması ve bunun doğuracağı kibirli ve narsistik durumun insanmerkezli düşünmeyi körüklemesi ihtimalidir. Antroposen isimlendirmesine getirilen itirazlara

⁹ Epigraf, Özkan Gözel’in (2018, s. 12) *Ne – Varlık ve Hiçlik* başlıklı kitabından aktarılmıştır.

ve yeni çağ için önerilen isimlendirmelere ilişkin Aykanat'ın (2017-18), "Antroposentrik Amnezya" isimli makalesinde genel bir okuma bulunabilir.

Antroposen ismini öneren Crutzen, Christian Schwägerl (2011) ile yazdığı "Living in the Anthropocene: Toward a New Global Ethos" başlıklı makalede ise konuya farklı bir açısı getirmektedir. Metinde öncelikle insanların binlerce yıldır doğaya karşı asi gibi davrandıkları, dini ve felsefi bir fikir olan 'Dünya gezegeninin efendisi olarak insan' düşüncesinin katı bir gerçekliğe dönüştüğü, iklim ve jeolojideki değişimlerin bu gerçekliğin sadece bir yönü olduğu, bir taraftan sayılamayacak kadar canlı türünü yok olmaya sürüklerken diğer taraftan gen teknolojisi ve sentetik biyoloji yoluyla yeni yaşam formları yarattığı ifade edilerek insanın doğa üzerindeki etkisinin göz ardı edilemeyeceğini ve bu duruma ilişkin farkındalık için Antroposen isminin benimsenmesi gerektiği belirtilmiştir. Zira yazarlar bu isim değişikliğinin insan kibrini yansıtmaktan ziyade insana yeryüzü üzerindeki sorumluluğunun büyüklüğünü göstererek geleceği şekillendirmek için bir fırsatları olduğunu hatırlatabileceğini ve böylece toplumların umutsuzca ihtiyaç duyduğu eko-iyimserliği enjekte edebileceğini düşünmektedir.

İçinde yaşadığımız çağın isimlendirilmesi konusunda farklı öneriler - *Capitalosen* [Sermaye Çağı]; *Antrobsen* [Ahlaksızlık Çağı]; *Novacene* [Hiperzeka Çağı]- olmakla birlikte tüm bu tartışmalar içerisindeki ortak soru insanın ne olduğudur. Rosi Braidotti insana dair sorgulamaların akademide geldiği noktayı şu sözlerle betimlemektedir:

İnsana dair, hatta daha özel olarak insan sayılan şeyi tanımlamakta kullanılan referans birimini neyin oluşturduğuna dair tartışmalar eskisi gibi değil. Örneğin "beşeri bilimlerdeki beşer/insan nedir?" sorusu biz beşeri bilimlerdeki araştırmacıların sormaya alışkın olduğu bir soru değil. Ne anlama geldiğinden bağımsız olarak "insan", beşeri bilimlerde yaptığımız işlere devam etmek için verili almaya alışkın olduğumuz bir şey. Gelgelelim, son otuz yıldır gerek bilimsel araştırmalarda ve akademik çalışmalarda, gerekse kamusal tartışmalarda "İnsan"a dair örtük kabullerin, imgelerin ve temsillerin teşhir edilmesine tanık oluyoruz. (Braidotti, 2019, s. 54)

*

İnsanın kendisinden başlayarak halka halka gezegenin tamamını kapsayan varoluşu bugün kriz kelimesinden neredeyse ayrı telaffuz edilemez hale gelmiştir; anlam krizi, sosyal krizler (savaşlar, terör, şiddet, mültecilik, kimlik, ekonomik kriz vs.), hakikat krizi ve ekolojik kriz. İnsanın varoluşsal hallerinin kriz ile birlikte anılıyor

oluşu insan düşüncesinde sınır durumuna gelindiğinin habercisi olarak görülebilir. Etimoloji sözlüğünde (Online Etymology Dictionary, 2022) *kriz* [crisis], “bir hastalığın ilerlemesinde belirleyici nokta”, “hayati derecede önemli veya belirleyici durum”, “değişimin daha iyi ya da daha kötüsü için ulaşması gereken nokta” olarak tanımlanmaktadır. Kelimenin dayandığı Eski Yunancadaki süzmek böylece ayırmak, ayırtırmak anlamındaki *krei-* fiili aynı zamanda *kritik* [critic] kelimesinin de kökünü oluşturmaktadır. Bu anlamıyla sözcük yargılama, deneme, seçme gibi karşılıklar bulunmaktadır. *Krei-* fiilinden türeyen başka bir sözcük olan *kriter* [criterion] ise değerlendirme ölçütü olarak tanımlanmaktadır. Sözcükler arasındaki etimolojik bu bağlamın ardından denilebilir ki, insanın anlam bagajının kritik edilmesi/süzgeçten geçirilmesi ve insan olmaya dair referans gösterilen kriterlerin yeniden ele alınması elzem hale gelmiştir zira yukarıda anılan krizlerden sağ çıkmak ancak bu şekilde mümkün görünmektedir.

Çalışmanın kuramsal çerçevesini oluşturan bu bölümde bugün insan hakkında yeniden düşünmeyi zorunlu olduğu kadar acil de kılan ekolojik krizi odağa alarak bu alanda yürütülen tartışmaların izleğinde insan eylemlerinin insana dair kabul ve tahayyüllerle ilişkisini anlamaya yaklaşmak amaçlanmıştır. Bu amacı gerçekleştirmek için; Ekolojik bir kriz var mı? Ekolojik krizin ayak sesleri olarak çevre sorunları hakkında yürütülen bilimsel, politik, toplumsal, etik ve felsefi tartışmalarda öne çıkan hususlar nelerdir? Çevre etiği tartışmalarında öne çıkan antroposantrizm (insanmerkezlilik) nedir? Antroposantrizmin felsefi ve dini dayanakları nelerdir? Antroposantrik paradigmanın ontolojik, epistemolojik, etik yansımaları nelerdir? sorularına cevap aranmaya çalışılacaktır. Bu çalışmada küreselleşen insan kaynaklı sorunlara çözüm üretmek amaçlanmamıştır, amaçlanan bunları birer sorun olarak fark etmenin, sorunlar hakkında düşünmenin ve sorunların insan tasavvuru ile ilişkisinin kurulmasının yollarını aramaktır.

1.1. EKOLOJİK KRİZ VE ANTROPOSANTRİZM

Avustralya’da Eylül 2019’da başlayan, Ekim ayından itibaren şiddetini artıran ve Aralık ayında kontrol edilemez hale gelen orman yangınlarında Kıta genelinde, 17 milyon hektarı aşan alanın yandığı ve tahrip olan alanların içerisinde dünya mirası listesinde yer alan ormanların olduğu, 3000’i ev olmak üzere binlerce binanın yıkıldığı, 1 milyarı aşkın (böcekler dahil edildiğinde yüz milyarlarca) hayvanın ve 9’u itfaiye memuru 33 kişi

(bazı kaynaklarda rakam 34 olarak belirtiliyor) hayatını kaybettiği, yangın süresince yoğun miktarda karbonun havaya karıştığı bildirilmiştir (Parliament of Australia, 2020). Aylar süren yangınlarda havaya karışan dumanla, yağmurla birlikte toprağa ve havaya karışan yangın kalıntılarıyla, yok olan ormanlar sebebiyle aç kalan hayvanlarla, fiziksel hayat şartları ve ruhsal durumları etkilenen insanlarla birlikte yangın etkisi uzun süre devam etmiştir.

*

Her yıl Avustralya'nın yaz aylarında, sıcak ve kuru havanın etkisiyle orman yangınlarının başlamasını ve yayılmasını kolaylaştıran yangın sezonu¹⁰ olarak adlandırılan bir dönem yaşanır. Kuraklıktan etkilenen ormanlarda çoğu zaman kuru yıldırımlar geniş çapta yangınlara sebep olurlar. Bu sebeple yangınlar Avustralya'nın doğal yapısının bir parçası olarak görülür. Ancak 2019-20 sezonunda Avustralya en kötü yangın mevsimlerinden birini yaşadı.

Yangın mevsimi Avustralya için her zaman tehlikeli olmuştur. Victoria bölgesinde 7 Şubat 2009'da gerçekleşen yangında 173 kişi hayatını kaybetmiş, *Black Saturday* (Kara Cumartesi) olarak adlandırılan yangın en ölümcül yangın olarak kayıtlara geçmiştir. Ancak 2019-2020 yangın sezonu alışılmışın dışında daha şiddetli ve yoğun yangınlara sebep oldu. Birleşmiş Milletler Çevre Programının (UNEP) uydu kaynaklarından elde edilen veriler doğrultusunda 2019-2020 yangın mevsiminde Avustralya'da meydana gelen yangınların normal olmaktan çok uzak olduğunu teyit edildi (Parliament of Australia, 2020).

Uzmanlara göre bu durum, Avustralya'nın en kurak yılını geçirmesiyle ilişkilidir. Met Office Hadley Center ve Exeter Üniversitesi'nde İklim Etkileri Araştırmaları Başkanı olan Profesör Richard Betts'e göre "yangın havası doğal olarak meydana geliyor, ancak iklim değişikliği nedeniyle daha şiddetli ve yoğun yaşanıyor" (University of East Anglia, 2020). Benzer görüşü paylaşanların çokluğu sebebiyle iklim değişikliğinin yangın ve sel gibi doğal afetlerin kapsamını ve etkisini arttırdığı ve doğal afetlerin daha da kötüye gitmesine neden olduğu düşünülmektedir.¹¹ Konuya ilişkin Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri António Guterres'in alarmist uyarısı dikkat

¹⁰ Yangın Mevsimi: 1) Orman yangınlarının meydana gelmesi, yayılması ve organize yangın yönetimi faaliyetlerini garanti altına almak için yeterli kaynak değerlerini etkileyebileceği yılın dönemleri. 2) Yakma faaliyetlerinin devlet veya yerel otorite tarafından düzenlendiği yasal olarak yürürlüğe giren bir süre (USDA Forest Service, 2022). Avustralya genelinde tek bir yangın sezonu yoktur, bölgeye göre değişmektedir. Kıta genelinde 1 Haziran – 31 Mayıs aralığında farklı bölgelerde farklı zaman dilimlerinde yangın mevsimi dönemleri tanımlanmaktadır.

¹¹ Örneğin Mart 2019'da Güney Afrika'da meydana gelen Idai Siklonu iklim değişikliği ile ilişkilendirilmiştir.

çekicidir: “Doğrudan varoluşsal bir tehditle karşı karşıyayız İklim değişikliği bizden daha hızlı ilerliyor ve hızı dünyamızda bir SOS patlamasına neden oldu” (Guterres, 2018).

İklim değişikliğinin Avustralya yangınları üzerindeki etkisine ilişkin yaklaşık 20 yıldır ciddi oranda bilimsel araştırma literatürü oluşmuştur. Downie (2006), 2002-03 yangın sezonunun sebep olduğu yıkım Avustralya’da orman yangınlarına ilişkin yürütülen yangınları azaltma stratejileri, yangınların çevre üzerindeki etkileri, itfaiye hizmetleri için sunulacak kaynaklar gibi yangın sezonuna ilişkin yapılan soruşturmaları hızlandırdığını ve bu soruşturmalarda ilk kez iklim değişikliğinin Avustralya’daki yangın riski üzerindeki etkisine dikkat çekildiğini belirtmektedir. Yüksek sıcaklıklar, düşük yağış oranı ve uzun süren kuraklıklar kereste, çim ve yaprakları kurutarak kolayca yanabilir ve yangının kolayca yayılabilir olmasına sebep olurken yangının bastırılmasını da oldukça güçleştirmektedir (Downie, 2006).

Avustralya yangınları büyük oranda bir iklim olayı olan el-Niño¹² etkisi sebebiyle gerçekleşmektedir. Ancak uzun vadede insan kaynaklı iklim değişikliğinin Avustralya’daki yangınların şiddetini ve yoğunluğunu arttırabileceğine ilişkin endişeler zamanla artmış ve konuya ilişkin pek çok araştırma raporu yayınlanmıştır.¹³

ScienceBrief’te yayınlanan “Climate Change Increases the Risk of Wildfires” (Jones, ve diğerleri, 2020) başlıklı çalışma, Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC)’in 2013’te yayınladığı raporda yer verdiği, ortalama sıcaklıktaki, ısı dalgalarının sıklığı, yoğunluğu ve kapsamındaki küresel artışlar ve kuraklığın sıklığı, süresi ve yoğunluğuna ilişkin bölgesel artışlara yönelik iklim eğilimlerini tespitine dayanarak bu iklim eğilimlerinin yangın havasını etkileme potansiyelini

¹² El Niño etkisi: Pasifik okyanusunda rüzgar sirkülasyonunun değişmesine bağlı olarak olağan dışı su ısınmasıyla gerçekleşen büyük iklim olayı. El Niño’nun baskın etkileri sıcaklık anomalileri, yağış değişkenliği, sel ve kuraklıktır. Konuya ilişkin Mendi ve Dwarakish (2015) tarafından kaleme alınan “El Nino: A Review” makalesine bakılabilir.

¹³ İklim değişikliğinin Avustralya’da orman yangınları üzerindeki etkisine ilişkin yapılan yayınlara göre; “İklim değişikliğinin NSW’deki orman yangını riski üzerindeki genel etkisini belirlemek zordur ancak, genel olarak, orman yangını riskinde önemli artış potansiyeli, eşdeğer düşüş potansiyelinden daha büyük görünmektedir” (Clarke, 2015). “İnsan-kaynaklı iklim değişikliği son yıllarda Avustralya’nın pek çok bölgesinde orman yangınları için daha tehlikeli hava koşullarına yol açmıştır; Güney ve Doğu Avustralya’nın bazı bölgelerinde yangın mevsimi daha erken başlama eğilimi göstermektedir” (Earth systems and Climate Change Hub, 2018). İklim değişikliğine bağlı olarak yaşanan aşırı hava olayları ekonominin, toplumun ve çevrenin savunmasızlığını önemli ölçüde etkiler. Avustralya’da özellikle yangın havasında, rekor kıran sıcaklıklarda ve ısı dalgalarında gözlemlenen artış iklim değişikliği ile ilişkilendirilmektedir (Australian Climate Change Science Programme, 2016). “Avustralya’da orman yangınları koşulları geçmişte olduğundan daha tehlikelidir” (Climate Council, 2019).

değerlendirmeyi amaçlamıştır. Çalışmada 16 Mart 2013 ile 12 Ocak 2020 arasında farklı bölgelerde iklim değişikliği ve orman yangınları arasındaki ilişkiyi ele alan 57 araştırma makalesinin sonuçlarına yer verilmiştir. Tüm çalışmalar, iklim değişikliği ile yangın havasının -yüksek sıcaklıklar, düşük nem, düşük yağış ve çoğu zaman yüksek rüzgarların birleşimi nedeniyle yüksek yangın riski olan dönemler- artan sıklığı veya şiddeti arasındaki bağlantıları göstermiştir. Buna göre; “genel olarak, incelenen 57 makale açıkça insan kaynaklı ısınmanın yangın havalının sıklığı ve şiddetinde küresel bir artışa yol açarak orman yangını riskini artırdığını göstermektedir” (Jones, ve diğerleri, 2020).

Avustralya’da yaşanan orman yangınları iklim krizine dikkatleri yeniden çekerken, gezegenimizde ormansızlaşma, okyanuslardaki asitlenme, biyoçeşitlilikteki azalma, artan kirlilik, küresel ısınma, tatlı su kaynaklarının azalması, sel ve kuraklıkta yoğunluk artışı gibi pek çok ekolojik sorunla karşı karşıyayız.¹⁴ Ancak tüm bunlar bir anda ortaya çıkmadı. Politika yapımcılar, bilim insanları ve halk düzeyinde farklı kesimlerden ilgilileri tarafından uzun zamandır dikkat çekilen ekolojik krizin ayak seslerinin 19. yüzyılın sonunda duyulmaya başlandığını söyleyebiliriz.

1.1.1. Ekolojik Kriz ve Etrafında Gelişen Tartışmalar

Ekolojik bir kriz var mı?

Gezegenin 21. yüzyıl sakinleri olarak pek çok küresel sorunla karşı karşıyayız. Dunlap ve Jorgenson’un (2012) ifadesiyle sorunları oluşturan sosyo-ekonomik etkenlerle birlikte sorunların da küreselleştiğini söyleyebiliriz. Bunlardan ilki hiç şüphesiz yalnızca bireysel, toplumsal, türsel varlığımızı değil, tüm canlı yaşamını tehdit eden *ekolojik* sorunlardır. İnsanlık olarak çevresel sorunlarla tarih boyunca yüz yüze gelmiş olmamıza karşın özellikle sanayileşme, kentleşme ve üretim ve tüketimde yaşanan kontrolsüz artış gibi etkenlerin yaşamlarımızı şekillendirmeye başlamasıyla çevresel sorunlar daha görünür, daha belirgin ve daha acil sorunlar olarak gündemimize yerleşmiştir (s. 1).

¹⁴ Konuya ilişkin ayrıntılı bir okuma için bkz. (ed.) David E. Lorey (2003), *Global Environmental Challenges of the Twenty-First Century: Resources, Consumption, and Solutions*, Rowman & Littlefield Publishers.

20. yüzyılın başlarında görünürlüğü artan çevre sorunları 1960’larda önemli bir sorun olarak dillendirilmeye başlamıştır. Hızla yayılan su ve hava kirliliğinin yanı sıra toprak erozyonu, pestisit kullanımından kaynaklanan kirlilik, ormansızlaşma, hayvan popülasyonunda ve çeşitliliğinde yaşanan düşüş çevre bilimcilerinin, aktivistlerin ve politikacıların ilgi konusu haline gelmiştir. Farklı kesimlerden gelen endişe seslerinin birleşimi sorunların küresel seviyede ele alınmasını gerekli kılmış, 1970 Dünya Günü ve 1972 Birleşmiş Milletler Konferansı’yla da çevresel sorunlar uluslararası düzeyde gündem olmuştur (Dunlap & Jorgenson, Environmental Problems, 2012).

Kritik çevresel sorunların büyük bir kısmı bilim toplulukları, genel halk ve hükümetler olmak üzere tüm toplum seviyelerinde artan farkındalık nedeniyle yaygın olarak bilinse de bu sorunların aciliyeti hakkındaki öngörüler biyosfere ilişkin bilgilerle sınırlı kalmıştır. Bu sebeple yakın gelecekte kriz oluşturabilecek acil sorunların tespiti için birtakım kriterler belirlenmiştir. Buna göre; sorundan etkilenen ilgili kişi ve millet sayısı; sorunun coğrafi dağılımı; geçici veya uzun vadedeki etkileri; geri dönüşümün bozulması; sağlık, yaşam standardı, sosyal yapı ve ekonomi üzerindeki etkileri ve sorunun küreselleşme potansiyeli açısından değerlendirilerek, sorunun önemi ve aciliyetine ilişkin bir öngörü geliştirmek ve böylece sorunlarla mücadele edebilmek için bir yaklaşım oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak her geçen gün görünürlüğü, yoğunluğu, şiddeti ve aciliyeti artan sorunlar ilgili tedbirlerin uygulanamadığını ya da yeterli olmadığını göstermiştir.

Gardiner (2011) küresel çevresel sorunlarını ele aldığı kitabının girişinde “[b]azen bir problemi çözmede ilerleme kaydetmenin en iyi yolu problemin ne olduğunu açıklığa kavuşturmaktır” ifadesine yer verir (s. 3). Çevresel sorunlar kavramı her yerde ve çok sık kullanılmasına karşın belirsizlik içermektedir. Bu çalışma boyunca kullanılan çevre sorunları kavramı ile antropojenik etki sebebiyle yaşanan çevresel bozulmalara ve sorunlara işaret edileceğini belirtmek gerekir.

İnsanın dünyadaki fiziksel, biyolojik ve ekolojik sistemler üzerindeki etkileri oldukça iyi bilinmektedir. Öyle ki, Antik Yunan’da Platon Kritias diyalogunda, kendilerinden önceki Atinalıların ağaçlandırdığı alanların yok edilmesine çağdaşlarının ses çıkarmamasını doğaya saygısızlık olarak nitelendirmiştir (Platon, Kritias, 2001, s. 16). Ancak Gardiner’e (2011) göre, çevre konusunda endişe verici

olan ilgili gerçeklerin bilinmesine karşın etkili bir eylemin başarılamaması ve her geçen gün bu ihtimalden uzaklaşılmasıdır (s. 3).

Çevre sosyolojisi alanının oluşmasında önemli bir yere sahip olan Dunlap ve Catton (2002), çevrenin insan popülasyonu ve diğer türler için sağladığı pek çok ürün ve hizmetin üç temel fonksiyonla özetlenebileceğini belirtmektedir. Bunlardan ilki çevrenin, temiz su, hava, yiyecek, barınak gibi yaşamın devamı için gereken temel ihtiyaçları ve endüstriyel ekonominin kullandığı fosil yakıtlar gibi doğal kaynakları sağlayan bir *arz/ikmal deposu* olmasıdır. Çevrenin ikinci temel fonksiyonu, insanların kaynakları tüketirken ürettiği atıklarla ilgilidir. Yaşayan diğer türlere nazaran insan oldukça büyük oranda ve çeşitlilikte çöp üretmektedir. Çevre bu atıkları emerek veya geri dönüştürerek *atık deposu* işlevi görmektedir. Üçüncüsü ise yaşayan bütün türler gibi bir yaşam alanına ihtiyaç duyan insana çevrenin, yalnızca yaşamak için değil çalışmak, oynamak, gezmek, eğlenmek ve diğer faaliyetleri için *yaşam alanı* olacak bir habitat sunmasıdır (s. 242-243).

Dunlap, Jorgenson ile yaptığı çalışmada ise, bugün çevre sorunları olarak karşımıza çıkan olumsuzlukların öncelikle insanın çevrenin sunduğu bu imkanları yanlış ve aşırı kullanmasıyla ilişkili olduğunu belirtir. Buna göre çevrenin ikmal deposu olarak aşırı kullanımı hava, su gibi yenilenebilir kaynaklarda kıtlığa ve fosil yakıt gibi yenilenemez kaynaklarda tükenmeye sebep olacaktır (Dunlap & Jorgenson, 2012). Bunu 40 yıl gibi bir sürede yüzde 90'ı kuruyan Aral Gölü örneğinde görebiliriz. Hatalı sulama faaliyetleri sonucu kuruyan Aral Gölü, yaklaşık 60 bin kilometrekarelik yüz ölçümüyle dünya üzerindeki en büyük göllerden biriydi. Sovyetler Birliği Hükümeti'nin Orta Asya'yı önemli bir pamuk rezervi haline getirmek için 1940'larda başlattığı sulama faaliyetleriyle, gölün her geçen yıl su seviyesi azalmaya başladı. 1980'lere gelindiğinde gölün neredeyse tamamı kuruyup çöle döndü ve üzerinde ulaşım yapılamaz hale geldi. Aral'ın yüzölçümü daraldıkça balık popülasyonu büyük oranda yok oldu ve geçimini balıkçılıkla sağlayan on binlerce insan işsiz kaldı. Balıkların azalmasına karşılık kuruyan göl daha çok böcek ve haşere çekmeye başladı. Gölü besleyen nehirlerdeki deltalar zengin bir ekolojiye sahipken kurumunun ardından 70 memeli türünden 32, 319 kuş türünden 160'ı kaldı. Aral'ın kuruması iklimi de değiştirdi, yazlar ılık ve kışlar daha soğuk oldu. Artan tuzluluk sebebiyle yağışlardaki asit oranı arttı ve buna bağlı olarak tarımsal verimlilik azaldı (Micklin, 2007).

Benzer bir çölleşmeyi İç Anadolu Bölgesinde yer alan Türkiye'nin beşinci büyük gölü olarak kabul edilen Akşehir Gölü örneğinde görmekteyiz. Çatal ve Dengiz (2015) Akşehir Gölünün çöle dönüşüne etki eden faktörleri tespit etmeyi amaçladıkları çalışmalarında, 40 yıllık süreçte göl yüzeyinde yaşanan değişimleri iklim, jeolojik faktörler, yer altı ve yer üstü su kaynaklarının kullanımı gibi etkenlerle birlikte değerlendirmişlerdir. Araştırma, baraj ve gölet yapımı, artan sanayi ve termal oteller, bilinçsiz tarımsal sulama, kaçak ve kontrolsüz su kuyuları açma ve artan nüfusla birlikte evsel su tüketiminde yaşanan artışa bağlı olarak gölü besleyen yer altı su kaynaklarının kesilmesini çölleşmenin ana etkeni olarak ortaya koymuştur. Bu sonuca dayanarak Akşehir Gölünün insan eliyle çölleştirildiğini söyleyebiliriz.

Çevrenin atık deposu olarak kullanımında aşırıya gidildiğinde ise, yani atıklar çevrenin emme kapasitesini aştığında bu, hava su gibi temel kaynaklarda kirlilik olarak karşımıza çıkacaktır; tıpkı Love Kanal'da olduğu gibi (Dunlap & Jorgenson, Environmental Problems, 2012). Love Canal, Niagara Şelalesi'nin uzak güneydoğu köşesinde iki gölün arasındaki alanda ismini aldığı William T. Love'un 1890'lı yıllarda bölgenin gelişen endüstrisine hidroelektrik sağlaması için iki gölü birleştirecek bir kanal yapmak isteğiyle oluştu. Kanal yapımı, Niagara'dan kuzeye doğru 1 mil uzunluğuna ve 34 fit derinliğe ulaştığında ekonomik kriz sebebiyle durduruldu. 1942'de Hooker Kimya ve Plastik Şirketi terk edilmiş kazı alanını satın aldı ve kimyasal atıkları için çöplük olarak kullanmaya başladı. 11 yıl boyunca yaklaşık 22 bin ton atık kanala boşaltıldı. Daha sonra yapılan araştırmalar kanalda en az 12 bilinen kanserojen içeren 200'den fazla kimyasal bileşiğin bulunduğunu gösterdi. Dolan kanal gevşek bir toprak örtüsüyle kapatıldı ve 1953'te Hooker kanal üzerindeki mülkünü Niagara Şelaleleri Eğitim Kurumu'na sattı. Kanalın üzerine devlet okulları inşa edildi ve daha önce kanalın yakın çevresinde başlayan ev inşaatları arttı. 1976'da okul personeli öğrencilerde meydana gelen yanıkları Sağlık Müdürlüğü'ne bildirdi. Başvuru üzerine yakın çevredeki 8 evin kanalizasyonlar denetlendi. Bulunan kimyasallara rağmen bir çalışma yapılmadı. Çetin geçen 1978 kışının ardından, daha sonra 'kanal etkisi' olarak adlandırılan sızıntılar başladı ve mahalledeki evlerin bodrumlarına ulaştı. Yaklaşık 2000 kişi hastalıktan etkilendi ve evsiz kaldı (Philips,

Hung, & Bosela, 2007). Love Kanal felaketinin doğaya verdiği zarar bu bilançonun dışındadır.¹⁵

Çevrenin yaşam alanı olarak aşırı kullanımı ise kalabalık ve tıkanıklığa ve diğer türlerin habitatlarının tahrip olmasına sebep olacaktır (Dunlap & Jorgenson, Environmental Problems, 2012). Çevresel düzenin en önemli antropojenik değişikliklerinden biri olan kentleşmenin, çevre üzerindeki etkileri üzerine çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Kranzer (2003), Güney Florida’da yaşanan aşırı şehirleşmenin çevre üzerindeki etkilerini ele aldığı çalışmasında, bölgedeki beş eyaletin kalkınma modellerinin 1995 ve 2020 yılları arasında 311.155 ek dönüm kullanılacağını ve bunun yüzde 92’sinin konut gelişimi için öngördüğünü, bu alanların tarım arazilerinden karşılanacağını aktarmış; bu durumun Güney Florida’nın tarım ve su kaynakları açısından doğal sistemini sonsuza dek değiştireceğini ifade etmiştir. Patra ve arkadaşları (2018), Batı Bengal’deki kentsel büyümenin hidro-meteorolojik parametreler üzerindeki etkisini incelemiştir. Yapılan analiz sonucunda kentsel alanın 1975-2000 döneminde 1813 hektar, 2000-2015 yılları arasında 1193 hektar genişlediği ve bu durumun su kütlelerinin, bitki örtüsünün, ekim alanlarının ve sulak alanların azalmasına neden olduğu görülmüştür. Beton ve asfalt gibi kentsel özelliklerin genişlemesinin güneş ışınlarının tutulmasına böylece havanın ısınmasına ve yağışların azalmasına neden olduğu; yağış ve sıcaklık oranındaki değişimin muson öncesi ve sonrası yeraltı su kaynaklarını olumsuz etkilediği belirtilmiştir.

Günşen ve Atmış (2019), 2005-2015 yılları arasında Türkiye genelinde ormanlık alan değişimini ele alıp değerlendirdikleri çalışmada 60 ilde farklı oranlarda artış tespit ederken 11 ilde azalma gözlemlenmiştir. Azalma meydana gelen 11 ilin 7’si Marmara Bölgesindedir ve sanayileşme ve kentleşmenin Türkiye ölçeğinde en yoğun olduğu alana işaret etmektedir. Ayrıca orman alanlarında artış görülen illerde çoğunlukla kırdan kente göçün etkisi olduğu düşünülmüştür.

¹⁵ Atık havuzlarının çevreye verebileceği zarara ilişkin yakın tarihli bir örnek Türkiye’de gerçekleşmiştir. Giresun’a bağlı Şebinkarahisar ilçesinde 2003 yılından itibaren Nesko Madencilik’in çinko ve kurşun cevher zenginleştirme faaliyeti sürdürdüğü işletmenin atık havuzu 18 Kasım 2021’de patladı. Patlamanın gerçekleştiği havuzun çevresindeki su kaynaklarına sızması sebebiyle tarım arazilerine ulaşan atıkların çevreye ve çevre halkına verdiği zarar üzerine T.C. Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı resmi Twitter hesabı üzerinden 4 Aralık 2021 tarihinde şu açıklamayı paylaştı: “Giresun’un Şebinkarahisar ilçesinde çinko ve kurşun zenginleştirme faaliyeti gösteren işletmeye, çevreye verdiği kirlilik nedeniyle ‘en üst sınır’ olan 12 milyon lira idari para cezası uygulanarak işletme faaliyetten men edilmiştir.”
<https://twitter.com/csbgovtr/status/1467018328929677314?s=20&t=iRjXj4NljK5oDc7rieniqg>

1973-74 enerji krizi endüstrileşmiş modern toplumların fosil yakıtlara bağımlılığının altını çizmiş ve küresel enerji kaynaklarındaki kesinti karşısında nasıl savunmasız kaldığını göstermiştir (Dunlap & Jorgenson, Environmental Problems, 2012). Bunun bir yansıması olarak, 1990 yılında Irak devlet lideri Saddam Hüseyin, petrol rezervlerini ele geçirmek için Kuveyt'i işgal emri verdi. Birleşik Devletler koalisyonunun karşılık vermesiyle geri çekilmek zorunda kalan Irak kuvvetleri yüzlerce petrol kuyusunu ateşe verdi. Yangın aylarca sürdü. Yaklaşık 7-11 milyon varil petrol körfeze karıştı. Petrol sızıntısının ardından Güney Kuveyt'ten Suudi Arabistan'daki Abu Ali Adası'na kadar yaklaşık 700 km'lik kıyı şeridi, petrol ve katran bandı ile kaplandı. Üst kıyılar tipik bitki ve hayvan topluluklarının çoğunu kaybetti. Tuz bataklığı ve mangrov bitki örtüsünün yaklaşık %50'si tahrip oldu (Krupp, 1997). En büyük petrol sızıntısı olarak tarihe geçen Kuveyt Petrol Yangınları bir kaza değildi. Bu büyük sızıntı ne ilk ne de son oldu, öncesinde ve sonrasında kazayla yaşanan patlamalar ve sızıntılarla milyonlarca varil petrol suya ve toprağa karıştı (Michel & Fingas, 2016).

Özetle insanlar çevrenin kendisine sunduğu imkanları aşırı kullandığı takdirde kirlilik, kaynak sıkıntısı ve yaşam alanının daralması gibi bir çevresel problemler meydana gelmektedir. Ayrıca çevrenin ikmal deposu, atık deposu ve yaşam alanı fonksiyonları birbiriyle ilişkilidir. Birinde yaşanan problem diğerini de etkileyecektir. Bir alana çöp yığıldığında orası yaşanabilir alan olma özelliğini yitirecek, toprağa ve suya karışan zararlı maddeler yiyecek ve içecek kaynaklarını olumsuz etkileyecek ve insanlar yaşanabilir bir alan ihtiyacıyla ormanları tahrip etmeye başlayacaktır (Dunlap & Jorgenson, 2012) ve bu senaryoda yalnızca insanlar düşünülmektedir.

Çevre fonksiyonlarında yaşanan aksaklıklar ve birbirini tetikleyen sorunlar her geçen gün daha geniş bir coğrafi ölçeğe ulaşmaktadır. Yaşam alanları daralmakta, ormanlar yok olmakta, biyolojik çeşitlilik azalmakta, küresel ısınma artmakta ve iklim değişmektedir. Bununla birlikte sağlık problemleri artmakta, tarımsal verimlilik düşmekte, doğal kaynaklar tükenmekte, iklim değişikliği sebebiyle yaşanan sel ve fırtına gibi felaketlerle şehirler harap olmaktadır. Denilebilir ki insanlık kendiyile birlikte tüm yaşam olanaklarını yeryüzünden silecek bir yıkım başlatmıştır.

Ekolojik Krize İlişkin İlk Tartışmalar

Çevre ile ilgili endişe, Sanayi Devrimi'nin ilk aşamasından beri mevcut olmasına rağmen, 1961'de World Wildlife Fund'un kurulması gibi tezahürlerle toplumsal bir hareket ve ana akım düşüncede artan bir güç olmaya başlamıştır (Young, Ndiformache, & Nakiyingi, 2005). İnsan faaliyetleri sonucu yaşanan çevresel bozulmalara karşı oluşan endişeler ve tepkisel hareketlerin ilk olarak 1800'lü yıllarda Amerika'da başladığı ve bu tepkilerin birbiri ile ilişkili iki farklı kanaldan beslendiği söylenebilir. Bunlardan ilki, avcılarının, doğa bilimcilerinin ve kaşiflerin oluşturduğu, ormanların ve doğal kaynakların korunmasını talep eden gruptur (Coglianese, 2001). Temel söylemi *koruma* olan bu grupların örgütlü ilk örneklerinden biri 1892'de kurulan ve başkanlığını John Muir'in yaptığı Sierra Club'tır. Kulüp California'daki dağlık ve ormanlık alanların korunması konusunda hassas bir grup iş adamından oluşmuştur. Kulübün en önemli başarısı Yosemite Vadisi'nde kurulacak olan milli parkın doğal yaşamı engellemeyecek sınırlarda kalması için yürüttüğü çalışma olmuştur (Colby, 1967). Bunu, benzer koruma amaçlarıyla kurulan National Audobon Society (1905), National Wildlife Federation (1936), Defenders of Wildlife (1947), The Nature Conservancy (1951) gibi kuruluşlar takip etmiştir.

Çevre hareketlerini besleyen ikinci kanal ise Amerika'nın büyüyen şehirlerinde sanitasyon sistemlerini geliştirme, temiz su sağlama gibi genel yaşam koşullarının iyileştirilmesi talebinde bulunan, doktorlar, mühendisler ve kentsel reformcuların oluşturduğu gruptur. 20. yüzyılda giderek büyüyen Amerikan şehirleri, insan yoğunluğunun artması, hava ve su kirliliği, endüstriyel tesislerin ürettiği atıklar gibi sebeplerle örgütlü bir çevresel hareketin oluşmasında etkili olmuştur (Coglianese, 2001). Bu hareketlerin söylemleri büyük oranda *sağlık* ve *adalet* kavramlarıyla çerçevelenmiştir. Örneğin Center for Health, Justice, and the Environment, artan çevre kirliliğinin halk sağlığı üzerindeki etkileriyle; West Harlem Environmental Action Coalition yoksul ve azınlık halkın kaynaklara erişimindeki ve çevresel kirlilikle yüzleşmelerindeki orantısızlıkla mücadeleye girişmiştir (Brulle, 1996).

Çevrenin ne'liğine ilişkin cevabın açık olduğu düşünülse de yalnızca doğal ortama değil, aynı zamanda inşa edilen ortama da işaret etmesi sebebiyle çok boyutlu bir kavram olduğu fark edilecektir. Öyle ki, 19. yüzyılın başlarında çevrecilik kavramsallaştırması J. Muir'in Sierra Club faaliyetlerine değil, insan davranışının

büyük ölçüde kişinin doğduğu ve büyüdüğü sosyal ve fiziksel koşulların bir ürünü olduğu fikrine atıfta bulunmaktaydı. Adlandırma ikileminde görülen insanın doğal ve sosyal çevresi ayrımı temelde çevreciliğin önemli bir sorununa da işaret eder; insan doğanın bir parçası mıdır yoksa ondan ayrı bir şey midir? Bu geniş kapsam ve anlam aralığına karşın çağdaş çevrecilerin temel endişesi doğanın korunması olmuştur. Örneğin çevrecilik tarihinin başlangıcı sıradan amaçlar için kullanılabilecek sıradan yerler ve korunması gereken özel yerler ayrımına dayanır. Zira Muir'in başlattığı çevreci hareket şehrin elektrik ve su ihtiyacını karşılamak için Hetch Hetchy Vadisine kurulması planlanan baraj yapımını durdurma mücadelesinin bir ürünüdür. Hetch Hetchy Vadisi Muir'e göre özeldir ve korunması gerekir; San Francisco'nun kuzeyinde ve güneyinde okyanusa karışan pek çok su kaynağı pekala bu amaçla kullanılabilir. Böylece çevreci hareketin ilk örneği olarak kabul edilen Sierra Club'ın kuruluş amacı, korunması gereken olağanüstü güzellikteki özel yerler olduğu fikrinde temellenir (Jamieson, 2008).

Diğer taraftan çevreye ilişkin farkındalığın küresel bir boyut kazandığı 1970'li yılların başında Hindistan'da yayılan orman tahribatına karşı köylüler Gandhi Metodu olarak da adlandırılan şiddetsiz bir direniş başlattı. Ülke genelinde kırsal kesimdeki insanlar için önemli bir geçim kaynağı olan ormanların ticaret ve sanayi için büyük oranlarda azaltılmaya başlamasıyla yerli halk ağaçlarını korumaya çalıştı. Ormanların tahribatını engellemek için Sunderlal Bahuguna önderliğinde yürütülen örgütlü direniş, Chipko Hareketi olarak tanındı. Chipko hareketi ağaçlara sarılarak gerçekleştirilen bir koruma hareketiydi. Hareketin adı, köylülerin kesilmek için belirlenen ağaç gövdelerine sarılarak ağaçların kesilmesini engelledikleri için "kucaklaşma" kelimesinden gelmektedir. Rangan'a göre hareket başlangıçta orman koruma hareketi yerine bir geçim koruma hareketi olmasına rağmen, pek çok çevre hareketine ve protestolarına ilham vermiştir (Mesaria & Jaiswal, 2015).

Hindistan'daki çevre hareketleri doğal kaynaklara erişim ve eşit kullanım konularına odaklanmıştır. Batı'dan farklı olarak, Hindistan'daki çevresel hareketlerin önemli bir özelliği, çoğunlukla çevresel bozulmadan doğrudan etkilenen veya mağdur olan kadınlar, yoksullar ve dezavantajlı kitleleri içermesidir. Dolayısıyla bu hareketler öncelikle yerel toplulukların ve çevresel bozulma veya kaynakların kötüye kullanılması dolayısıyla mağdur olan insanların mücadelesinin politik ifadeleridir (Gadgil & Guha, 1994).

Sunaryo'ya (2007, s. 234) göre çevreyle ilgili ilk kaygılar bir bütün olarak ekosistemi korumaktan çok doğal yaşamı muhafaza etmeyi ve özellikle doğal kaynakları korunmayı amaçlamakta ve bu sebeple muhafazakâr bir görünüm sergilemektedirler.

Çevre Sorunlarına Yönelen Bilimsel İlgi

Çevreye yönelik ilgiler, 1960'lı ve 70'li yıllardan itibaren insanlığın ekosistemlere bağımlılığını vurgulayan ekoloji bilimiyle şekillenmiştir. Ekoloji fikri isminden daha eski bir geçmişe sahiptir.¹⁶ 1866'da Haeckel tarafından adı konulan ekoloji, bilimsel ilginin ötesinde yüz yıl sonra halkın insan ve doğa arasında kurduğu ilişkiler için kilit kavramlardan biri haline gelmiştir. “Kelimeler boş balonlara benzer ve insanlardan içlerini ilişkilerle doldurmalarını beklerler” diyen Worster (1977), balonların doldukça içsel bir güç kazandığını ve sonunda insanın algısını ve beklentilerini şekillendirdiğini belirtir. Benzer bir şekilde ekoloji kelimesi de başlangıçta Yunanca köklerin birleşiminden meydana gelen bir kelime iken zamanla kavramı ortaya atanın öngörebileceğinden daha esnek ve kapsamlı bir anlam yüklenerek kendi başına kültürel bir varlık olmuştur (Worster, 1977).

Merchant'ın ifadesiyle: “Ekoloji bilimi insan-dışı doğa ile ilgilenir, abiyotik bileşenler (hava, su, toprak, atomlar ve moleküller) ile biyotik bileşenler (bitkiler, hayvanlar, bakteriler ve mantarlar) arasındaki sayısız karmaşık etkileşimi inceler” (Merchant, 2005, s. 7-8). Çevrecilik, insanları insan-dışı dünyaya yerleştirmek ve dünyaya bağımlılıklarını vurgulamak için ekoloji biliminin etkileşim, ilişki ve sistem prensiplerinden faydalanmıştır (Tulloch, 2013). Worster'a (1977) göre, bu yıllarda ekolojiden söz etmeden insanın doğa ile ilişkisinden bahsetmek imkansızlaşmıştır.

Ekoloji bilimi henüz adı konulur konulmaz entelektüel rolünü yerine getirmeye çağrılmıştır. Rachel Carson, Stewart Udall, Ralf Nader, Barry Commoner, Eugene Odum, Ray Dasmann, Paul Ehrlich gibi bilim insanları yeni Delfik sesler haline gelmiş, çok satan eserler yazmış, medyayı belirlemiş, hükümet politikalarını şekillendirmiş, çevresel kaygılar oluşturmada ve çevre hareketlerini motive etmede etkili olmuş hatta ahlaki imalarda bulunmuşlardır. Zamanlarının popüler yayınları olan

¹⁶ Konuya ilişkin Egerton'un (2012) *Ekolojinin Kökenleri* isimli eserine bakılabilir.

bu isimlere ait kitaplar, insanları endüstriyel faaliyetlerden kaynaklanan tehlikelere karşı uyarmakla kalmamış, halka ekolojik ilişkileri anlamak ve geniş çaplı siyasi hareket inşa etmek için kavramsal araçlar sağlamışlardır (Coglianese, 2001).

Rachel Carson'ın "Silent Spring" (1962)¹⁷ eseri modern çevreciliğin başlangıcı kabul edilir (Garrard, 2016, s. 13). Amerikalı bilim insanı ve yazar Carson bu eserde çevrenin ve insan bedeninin ekolojisini birlikte ele almış, pestisit üreticilerinin yol açtığı ve devletin onayladığı çevre tahribatını ve bu tahribatın insanlar üzerindeki ölümcül etkisini anlatmıştır (Özdağ, 2011, s. 182). İkinci Dünya Savaşı sonrasında, böcek ilacı DDT'nin keşfi modern bir mucize olarak selamlanmış; sıtma ve tifüs salgınlarını engellemek için şehirlere püskürtülmüş; Milli Parklar güveden korunurken ev hanımlarının böcekleri "6 saniyede" yok etmelerine izin verilmiştir. Silent Spring'in önsözünde yer alan bilgilere göre Carson, pestisitlerin vahşi yaşamı ve doğal yaşam alanlarını tahrip ettiği ve böylece insan hayatını da açıkça tehlikeye soktuğu açığa çıktığında çeşitli dergilerde sesini duyurmaya çalışmıştır. Tanınmış bir bilim insanı ve yazar olarak dergilere konuya ilişkin makaleler sunmuş ancak reklam kaybetmekten korkan yayıncılar tarafından reddedilmiştir. Kimya ile daha iyi yaşam vadeden milyon dolarlık pestisit endüstrisinin zorlu bir rakip olacağını bilse de Carson kendisini pestisit tehlikelerini açıklamak zorunda hissetmiştir. Bu noktada yapabileceği tek şeyin kitap yazmak olduğunu düşünmüş ve Silent Spring¹⁸'i yayınlamıştır (Carson, 2002). Potansiyel ölüm iksiri olarak gördüğü pestisitlerin gelişigüzel kullanımının gizli tehlikelerini ortaya çıkarmak ve halkı bu konuda eyleme geçirmek isteyen Carson, pestisitlerin yalnızca yaban hayatı değil insan sağlığını da olumsuz etkilediğini öne sürmüş ve bunu şu sözlerle açıklamıştır: "Besin zincirinin karşı ucunda ne var? Bu olaylar dizisinin farkında olmayan, olta takımını yerleştirip, bir düzine balık yakalayan ve akşam yemeği için eve götüren insan" (akt. Souder, 2012). Eserinin yayınlanmasından sonra Carson'ın pestisitlerin gelişigüzel kullanımına ilişkin etkili bir dille yazılmış ve iyi belgelenmiş çalışmaları Başkan Kennedy'nin Bilim Danışma Komitesi tarafından doğrulanmış ve ardından 1970'te

¹⁷ Eser 2004 yılında *Sessiz Bahar* (çev. Çağatay Güler) Palme Yayıncılık tarafından Türkçe basılmıştır.

¹⁸ Carson Silent Spring'in ilk bölümünde ABD'de bir kasabadan bahseder. Tüm yaşamın çevresi ile uyum içinde yaşadığı kasabada kötü bir büyü yerleşmiş ve her yerde ölümün gölgesi hissedilmiş. Hayvanlar ölmeye, çiftçilerde farklı hastalıklar görülmeye başlamış. Kasabayı garip bir sessizlik kaplamış çünkü kuşlar artık yokmuş. Elma ağaçları çiçeklenmiş ama aralarında uçuşan arılar yokmuş. Böyle bir kasaba gerçekte yok ama muadillerini dünyanın farklı yerlerinde görmek mümkündür diyen Carson, insanların bunu kendilerine nasıl yaptığını ve bahar seslerini susturmanın ne olduğunu açıklamaya giriştiğini söyler (Carson, 2002).

EPA (Çevre Koruma Ajansı)'nın kurulmasında ve ajans tarafından 1972'de DDT'nin belirli şartlarla yasaklanmasına yol açacak soruşturmaların başlatılmasında etkili olmuştur (Waddell, 2000, s. 2). “Yapabileceğim her şeyi yapmamış olsaydım bir daha kuşların şarkısını duyamayabilirdim” diyen Carson'ın çabası dünya genelinde karşılık bulmuştur. 2001'de Kalıcı Organik Kirleticilere İlişkin Stockholm Sözleşmesiyle DDT'nin kullanımına ilişkin sınırlamalar getirilmiş ve yedi yıl içinde 160 ülke sözleşmeyi imzalanmıştır (Souder, 2012). Craig Waddel “The Reception of Silent Spring: An Introduction” başlıklı metninde Sessiz Bahar'ın ekolojik bir bakış açısının gelişiminde dönüm noktası olduğunu, yeni çevreciliğin hızlanmasında ve çevre etiği hakkında kamu düşüncesi oluşmasında günümüze kadar önemli katkılar sağladığını belirtmiştir.¹⁹

Carson'un ardından 1963'te Stewart Udall, John F. Kennedy'nin girişini yazdığı *The Quiet Crisis* (Udall, 1963) kitabını yayınladı. Kitabın önsözünde Udall aynı hafta içerisinde karşılaştığı iki haber üzerine zihninde oluşan sorulardan bahseder. Haberlerden biri ünlü şair T. S. Eliot'un “katil sis”in son kurbanı olup, ağır bir şekilde hastalanması; ikincisi, Robert Frost'un *West Running Broad* şiiriyle hafızalara kazınan ünlü çiftliğinin şimdi bir araba hurdalığına dönüşmesidir. Bu iki olay Udall'a şu soruları sordurur: “Bir toplum en iyi zihinlerini bozan ve en iyi manzaraları çorak bir alana dönüştüren şartlar yaratırsa başarılı olur mu? İnsani özelliklerin yerine getirilemediği kalabalık bir toplulukta maddi bolluk neye yarar?” Udall'a göre, insanlığın uzaydaki başarıları ve teknolojik zaferleri gizli bir tehlike içermektedir. Fiziksel çevre üzerindeki baskınlığını her geçen gün içselleştiren insanın sahte gururu onun yeryüzünün kaynaklarını hafife almasına ve toprağa karşı tüm saygısını yitirmesine neden olacaktır. Ona göre Amerika zenginlik ve gücün zirvesindedir

¹⁹ Silent Spring romanıyla birlikte edebiyatın çevre sorunlarına yönelik dikkat çekici etkisi fark edilmiş ve devamında ekoeleştirici alanının oluşmasında da etkili olmuştur. Pastoral ekoloji olarak da adlandırılan bu türün örneklerine Antik Yunandan itibaren rastlamak mümkündür. Theokritos'un (yaklaşık 316-260) *The Idylls* (İdil) eseri Helenistik dönemdeki şehirleşme ve bunun kırsala ilişkin sonuçlarından bahsedilirken; Vergilius'un (MÖ 70-19) *Eclogues* eserinde Roma Medeniyetiyle ilişkilendirilen çevre sorunlarından bahsedilmektedir. Esere göre çöküşün en önemli nedenlerinden biri ormansızlaştırmadır. Platon *Kritias* Diyalogu'nda Attika tepelerinin ormansızlaşmasıyla, erozyon ve verimsiz hasatlar arasında kurduğu ilişki de yine bu açıdan ele alınabilir. Yakın dönemde Thoreau'nun kent yaşamından yaban hayata kaçış örneklerini yansıtan *Walden Gölü* gibi eserler önemli ölçüde dikkat çekmiştir (Garrard, 2016). Garrard, Ekoeleştirici başlıklı çalışmasının temel meselelerini şu şekilde açıklamaktadır: “Çevresel sorunlar bilimsel olduğu kadar kültürel incelemeye de tabi olmalıdır, zira bu sorunlar doğaya ilişkin bir çevre bilgisiyle bunun kültürel yansıması arasındaki etkileşimin sonuçlarıdır. Bu tür bir inceleme edebiyat kuramı, kültür kuramı, felsefe, sosyoloji, psikoloji, çevre tarihi ve ekoloji alanlarının bilgi birikimini gerektirir” (Garrard, 2016).

ancak, insanlar güzelliklerin yok olduğu, çirkinliklerin arttığı, açık alanların daraldığı ve kirlilik, gürültü ve parlaklıkla bir uçtan bir uca ku atılan bir çevrede yaşamaktadır. Udall, geçmiş hataların düzeltilmesi için toprağa karşı tutumu ve kullanım şeklini belirleyen g  lere karşı yani bir i  g r  geliştirilmesi gerektiğini düşünmektedir (s. vii-viii).

Çevresel sorunlara ilişkin bilimsel ilgiye ilişkin açıklamalar dikkate alındığında, insanlığın kaynakları daha fazla tüketmeye, daha fazla kaynak için yaşam alanlarını tahrip etmeye ve daha fazla ve daha tehlikeli atıklar üretmeye ba lamasının teknolojik değişme ve ilerleme tarihiyle ilişkilendirildiği düşünülebilir. Coccia (2014) teknolojik değişimi, önemli bölgesel fırsatlardan ve kıt kaynaklardan yararlanmayı ve ortaya çıkan doğal tehditlerin varlığında hayatta kalma ve geçim için daha iyi  anlara ulaşmayı amaçlayan bir adaptasyon ve öğrenme etkinliği olarak görüldüğünü belirtmektedir. Üstelik bu bakış açısına göre teknolojik yenilikler ekonomik büyümenin temel etkenlerinden kabul edilmekte ve bunun bir sonucu olarak verimlilik, istihdam ve ilerleme sağlamaktadır. İnsani gelişme için teknolojik değişim ve ekonomik büyüme arasında kurulan bu verimli ilişkinin  evre üzerindeki etkisi hakkında aynı verimlilikte bir ilişkiden söz edilememektedir. Zira teknolojik değişimler, gelişim süreci boyunca çevresel hasara neden olma eğilimi göstermektedir.

Young ve arkadaşlarına (2005) göre çevresel hareketin ba laması öncelikle teknolojik toplumun ve tüketim kültürünün eleştirisine dayanmaktadır. Carson’un kimya endüstrisini hedef alan çalışması ve Udall’ın teknolojik ilerleme ve ekonomik kalkınmanın  evre üzerindeki etkileri hakkındaki endişeleri konuya olan ilgiyi g  lendirmi  ve teknolojik gelişmeler için bir çevresel farkındalık filtresi getirmiştir. Ralf Nader’in 1965 yılında yayınladığı “Unsafe at any Speed” kitabı artan otomobil kullanımının insan ve  evre üzerindeki olumsuz etkilerini anlatarak endişeleri peki tirirken; Barry Commoner 1966’da yayınladığı “Science and Survival”da “Bilim ve teknolojiye duyulan masum inanç  ağı sona erebilir” sözleriyle çevresel kriz alarmlarının sesi olmuştur.

 evre Hareketleri

Diani’ye (1992) göre toplumsal hareket, toplumun yapısını veya toplumun kaynaklarının dağılımını değiştirmek için yapılan geniş ve uzun süreli

örgütlenmelerdir. Bu tanım çerçevesinde bakıldığında bilimsel çevrede yaşanan çevresel endişe yeni sosyal hareketlerin ivme kazandığı 1960'lı yıllarda güçlü bir kamuoyu desteği kazandığı ve toplumsal bir harekete dönüşmeye başladığı söylenebilir. Çevre hareketinin de içinde yer aldığı yeni sosyal hareketler, yaşanan sorunlarla büyük ölçüde örtüşen söylemleriyle toplumsal alanda güçlü bir taban oluşturmaya başlamışlardır. Gelecek kaygısı, çevre kirliliği, savaş tehditleriyle karamsarlığa sürüklenen bireylerin arayışları yeni sosyal hareketler vasıtasıyla yeni çözüm yollarına yönelmiştir. Bu dönemde aktivist girişimler çevre konusunda farkındalık oluşturmak ve birtakım önlemler almak üzerinde yoğunlaşmıştır. Çevre sorunlarıyla kendi gelecekleri arasındaki yakın ilişkinin fark edilmesi bireysel kaygıları toplumsal kaygılara dönüştürmüş ve çevreci hareketlere güçlü bir halk desteği kazandırmıştır (Kılıç S. , 2002). Çevreyi “koruma” fikriyle oluşan bu çevre hareketleri Dünya Doğal Yaşamı Koruma Fonu (WWF) gibi bazı yardım kuruluşlarını arkalarına alarak amaçlarına ulaşmak için geleneksel ve siyasal araçları kullanarak seslerini duyurmaya çalışmışlardır (Sunaryo, 2007, s. 234).

Castells (2006), tarihsel verimlilik, kültürel değerler ve toplumsal kurumlar üzerindeki etkinliğine bakılarak çevreci hareketlerin sosyal hareketler içerisinde ayrı bir yeri olduğunu ifade eder. Ona göre, 1960ların sonunda özellikle ABD ve Kuzey Avrupa’da etkili olan çok yönlü çevreci hareket, ekonomi, toplum ve doğa arasındaki ilişkiye dair düşüncelerimizin farkına varma ve değiştirmeye dönük girişimin temelinde yer almakta ve yeni bir kültür oluşturmaktadır (s. 219). Castells (2006), vahşi doğanın korunması için kontrolsüz kalkınmaya karşı çıkan ve kendilerini doğa aşıkları olarak tanımlayan Onlar Grubu’nun; hayat ve sağlık kalitesini hedefleyen bu amaçla çevreyi kirlütenlere karşı mücadele eden ve yerel cemaatler olarak nitelendirilebilecek ‘benim arka bahçemde olmaz’cılarının; insan ve çevre için sürdürülebilirliği savunan ve dizginlenmemiş küresel kalkınmaya savaş açan uluslararası eko-savaşçılar olarak tanımlanabilecek Greenpeace gibi kuruluşların; siyasi müesseseye karşı, karşı iktidarı savunan ilgili yurttaşlardan oluşan Yeşil Siyaset ve ideolojik olarak diğerlerinden oldukça ayrı sayılabilecek, kendilerini yeşil benlik olarak tanımlayan, sanayileşme, teknokrasi ve ataerkillik gibi olgularla mücadele eden ve bir tür ekotopya hayal eden Earth First gibi grupların çevreci hareket için örnek gösterilebileceğini ifade eder (s. 223).

Çağdaş çevre hareketlerinin taban niteliği 22 Nisan 1970'te düzenlenen Earth Day (Dünya Günü) kutlamalarıyla görülmüştür. Geçit törenlerinin, gösterilerin ve protestoların sergilendiği kutlamalara 42 eyalette yaklaşık 20 milyon Amerikalı (öğrenci, öğretmen, görevli) katıldı. 1971'de yayınladığı "The Closing Circle" kitabında Commoner (1972), insanların içinde yaşadıkları çevreyi henüz keşfettiklerini, 1970'teki ilk Earth Day kutlamalarının ani ve gürültülü bir uyanış olduğunu söyler. Okul çocuklarının çöpleri topladığı, üniversite öğrencilerinin büyük gösteriler düzenlediği, kararlı vatandaşların bir günlüğüne de olsa sokakları otomobillerden geri aldığı bu günde, herkesin çevresel tehlikeye karşı uyanmış ve bunun için bir şeyler yapmaya istekli göründüklerini belirtir. Commoner çevre için toplanan bu insanlara yazarların, konuşmacıların pek çok tavsiye verdiğini ve geçmiş suçları düzeltmek ve çevresel krizi aşmak için çareler sunduğunu söyler. Bazıları kirliliğin sorumlusunun artan nüfus olduğunu söylerken, bazıları refahın sorumlu olduğunu çünkü tüketim arttıkça atıkların arttığını; kimisi bu sebeple yoksulluğu kutsarken, çünkü onların temiz bir havası vardır, kimileri yoksulların üretmedikleri için kaynakların tükendiğini; başka bir grubun sorunu insan ve saldırgan doğası olarak tespit ederken bir başka grubun öğrenilmiş insanlık olduğuna inandığını aktarır (s. 1-5).

Çevresel Sorunların Kaynağı Olarak Nüfus Artışı

Gerçekten de çevresel sorunları nüfus artışıyla ilişkilendiren güçlü bir grup bulunmaktaydı. Zamanının ekonomik ve politik konularını ele alan çalışmalar yapan Malthus 1798 tarihli "An Essay on the Principle of Population" (Malthus, 1798) isimli eserinde 18. Yüzyıl Avrupa düşüncesinin aksine nüfus artışıdaki tehlikeleri ortaya koymuştur. Eserde nüfus artışı ile kaynaklar arasındaki ilişkiyi inceleyen Malthus *nüfus artışı teorisini* geliştirmiştir. Bu teoriye göre, insan nüfusu geometrik (1,2,4,8...) bir şekilde artarken, gıda üretimi aritmetik (1,2,3,4...) olarak artmaktadır. Eğer bu artış kontrol edilmezse nüfus oranı kaynak oranını geçecek ve sonuçta literatürde Malthus felaketi olarak adlandırılan durumla yüzleşilecektir. 1740-41 yıllarında İrlanda'da yaşanan Büyük Kıtık/ Patates Kıtığı'nı Malthus'un teorisiyle ilişkilendirenler olmuştur (O'Rourke, 1991). Malthus bu öngörüye dayanarak nüfus kontrolünü çözüm

olarak sunmuştur. Kendi yaşadığı dönemde önemli bir araştırma ilgisi oluşturmeyen Malthusçu teori 1950 ve 60'larda çevresel kaygılarla yeniden gündeme gelmiştir.

ABD Ulusal Bilimler Akademisi 1963'te yayınladığı *The Growth of World Population* başlıklı raporda, tüm ulusların, insanları için yüksek bir yaşam standardı yakalamakta kararlı oldukları ancak bu hedeflere ulaşmanın önündeki en büyük engelin mevcut nüfus artış hızı olduğu, ekonomik gelişmelerdeki artışla orantılı olmayan bu durumun insan refahı için büyük yük oluşturduğu, üstelik birbirine bağlı bir dünyada yaşadığımız için bu sorundan kimsenin kaçamayacağı, bu sorunla baş edebilmek için gönüllü aile planlamasının tüm dünyada yaygın ve hızlı bir şekilde gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilmiştir (National Academy of Science, 1963).

Dönemin ekoloji biliminin doğa görüşünün etkisiyle yapılan bu türden çalışmalarda insan popülasyonu dinamikleri ve çevre arasındaki etkileşimler çoğu zaman mekanik bir ilişki olarak görülmüştür. Konuya ilişkin en dikkat çekici çalışma Paul Ehrlich ve karısı Anne Ehrlich'in kaleme aldığı 1968 tarihli "The Population Bomb" isimli eser olmuştur. Kitap, Paul Ehrlich'in medyada nüfus konusunun artan çevresel hareket tarafından ele alınması gerektiği yönündeki iddialarını açıklaması talebine yanıt olarak yazılmıştır. Ehrlich kitabının girişinde şu ifadeler yer verir:

Tüm insanlığı beslemek için savaş sona erdi. 1970'lerde ve 1980'lerde milyonlarca insan bütün bu savaşlara rağmen açlıktan ölecek. Bu tarihlere gelindiğinde artık çok geç olacak ve hiçbir şey ölüm oranındaki artışı engelleyemeyecek; ancak dünyanın taşıma kapasitesini genişletmek için gıda üretimini artırarak ve mevcut gıdaların daha adil dağılımını sağlayacak programlarla birçok hayat kurtarılabilir. Fakat, bu programlar, nüfus kontrolünde kararlı ve başarılı çabalar eşlik etmediği sürece yalnızca uygulamaya geçmekle kalacaktır. Nüfus kontrolü bireysel olarak ailelerin değil, bir bütün olarak toplumun ihtiyaçlarını karşılamak için insan sayısının bilinçli bir şekilde düzenlenmesidir. [...] gezegenimiz kalıcı olarak bozulmadan önce çevremizdeki bozulmaları tersine çevirmek zorundayız. Bununla birlikte insan nüfusunun büyüklüğü üzerinde kontrol elde edemediğimiz sürece davranışlardaki ve teknolojiye hiçbir değişiklik bizi kurtaramaz. [...] Artık sadece nüfus artışının kanser belirtilerini tedavi etmeyi göze alamayız; kanserin kendisi kesilmelidir. (Ehrlich, *The Population Bomb*, 1978)

1950 ve 60'larda yaygın nüfus patlaması korkusu Ehrlich'in bu kitabıyla milyonlarca ifade edilen bir kitleye ulaştı. Kitap yayınlanmasından bu yana alarmist tonu ve son yıllarda yanlış tahminleri nedeniyle eleştirildi. 2009'da Ehrlich'ler (Ehrlich & Ehrlich, *The Population Bomb Revisited*, 2009) kitaptaki en ciddi kusurun

‘gelecek hakkındaki iyimserlik’ olduğunu ve ‘insanların çevre sorunun önemine ve insan geleceği konusundaki tartışmalara dair farkındalıklarına’ sundukları katkıyla hedeflerine ulaştıklarını söyleyerek kitabın temel fikrinin arkasında durdular.

Erhlich’lerin ardından aynı yıl Garrett Hardin nüfus artışı tartışmalarına ilişkin bir makale yayınladı. Hardin (The Tragedy of the Coommons, 1968) doğal dünyanın tahrip olmasına yol açan şeyin insanın açgözlülüğü ve rekabet duygusu olduğunu iddia ederek tartışmalara yeni bir boyut kazandırdı. “Nüfus sorununun teknik bir çözümü yoktur; ahlakta radikal bir genişleme gerektirir” diyerek makalesine başlayan Hardin’e (1968) göre teknik çözüm yalnızca doğa bilimlerinin tekniklerine ilişkin bir değişiklik gerektiren ancak insani değerler veya ahlak düşüncesinden çok az ya da hiç değişiklik talep etmeyen çözümlerdir.

Hardin’e (1968) göre, nüfus sorunu üzerine kafa yoranlar, şu an sahip olduğu ayrıcalıklardan vazgeçmeden aşırı nüfusun kötülüklerinden kaçınmanın bir yolunu bulmaya, deniz çiftçiliği yaparak ya da yeni buğday türleri geliştirerek nüfus sorununu teknik olarak çözmeye çalışmaktadır. Malthus’un teorisini hatırlatan Hardin, nüfusun üssel olarak artmaya meyilli olduğunu ve bunun da sınırlı bir dünyada, kaynakların kişi başına düşen payının istikrarlı bir şekilde düşmesi anlamına geldiğini söyler.

Ahlaki bir sorgulamaya girişen Hardin, mevcut durumda en iyinin ne olduğu sorusuna pragmatizmin ünlü temsilcilerinden Bentham’ın teorisini ele alarak cevap bulmaya çalışır. Bentham’ın ‘en büyük sayıda insanın en büyük iyiliğini istemek’ olarak koyduğu hedef sınırlı bir dünyada mümkün müdür? Hardin’e (1968) göre bir insanın hayatta kalabilmesi için günlük olarak ihtiyaç duyduğu kalori ihtiyacının yanında çalışmak ve diğer hobileri için de ayrıca enerji gereksinimi vardır. Eğer amaç nüfusu en üst düzeye çıkarmaksa, çalışmak ve zevk için kullanılan enerjiyi sifıra yaklaştırmak gerekir ki, bu kimsenin vazgeçebileceği bir şey değildir. Dolayısıyla Bentham’ın teorisi imkansızdır.

Hardin’e (1968) göre çözüm doğayı taklit etmektir ve doğada ölçüt hayatta kalmaktır. Aslında bilinçsizce zaten olan da budur. Ancak bu durumda “ortak alanların trajedisi” diye adlandıracağımız durum ortaya çıkmaktadır. “Herkes açık bir mera hayal edin. Her çobanın ortak kullanım alanında mümkün olduğunca çok sığır tutmaya çalışması beklenir. Bu tür bir düzenleme yüzyıllar boyunca oldukça tatmin edici bir şekilde çalışabilir, çünkü kabile savaşları, avlanma ve hastalık hem insan hem de

hayvan sayısını toprağın taşıma kapasitesinin çok altında tutar.” Hardin’e (1968) göre ortak alanların trajedisi bağımsız, rasyonel, özgür girişimciler olarak hareket eden insanların sürülerini arttırmaya ve toprağın taşıma kapasitesini aşmaya zorlamalarıyla ortaya çıkmaktadır. Ona göre üreme özgürlüğü ve herkesin eşit haklara sahip olarak dünyaya geldiği inancını birleştirmek, dünyayı trajik bir eylem sürecine kilitlemektir. Ortaya çıkan bu tabloda Hardin *cankurtaran/yaşam sandalı etiği*ni önerir. Buna göre ülkeler bireysel sandallar gibi hareket etmeli, aşırı kalabalık ve yetersiz şartlar altında bulunan insanların kurtarmaya çalışmamalıdır (Hardin, Lifeboat Ethics: the Case Against Helping the Poor, 2015). Böylece Hardin’in çalışması çevresel sorunları doğa bilimlerinin ardından sosyal bilimlerin ilgisine sunmuştur.

Nüfus artışı çevresel sorunlarla ilişkili olarak günümüze kadar temel sebeplerden biri olarak görülmeye devam etmiştir²⁰. Bitki örtüsündeki değişim, tarımsal arazilerin bozulması, su kaynaklarının ve kıyıların yönetimi ve enerji ve iklim değişikliği gibi konular nüfus ve çevre ilişkileri bağlamında ele alınmıştır. Demografik ve çevresel değişim arasındaki ilişkiyi anlama çabaları dikkate değer bir geleneğin parçasıdır. Enerji tüketiminin, karbondioksit emisyonlarının, azot birikiminin ya da ormanlık alandaki değişimin küresel eğilimleri gösteren bir grafik çoğunlukla nüfusun çevre üzerindeki etkilerini göstermek için kullanılmaktadır.

Ancak çevresel değişimin yalnızca nüfusun büyüklüğü ya da büyümesine indirgenmesini öngören bir çaba, kültürel uyum, teknolojik gelişmeler, ticaret ve insan nüfusunun yerel geçim üslerinin ötesinde büyümesine izin veren kurumsal düzenlemeleri göz ardı ettiği için eleştirilmiştir. Çevresel sorunları yalnızca nüfus artışına diğer bir ifadeyle insan varlığına bağlayan açıklamalar; karmaşık bir sorunu tek bir sebebe indirgeyerek basitleştirme, cevap verdiklerinden daha çok soruya/soruna sebep olma ve bazı durumlar için yanlış cevaplar verme gibi sebeplerle sorunlu bulunmuştur (de Sherbinin, Carr, Cassels, & Jiang, 2007).

²⁰ Nüfus artışını çevresel sorunlarla ilişkilendiren hala pek çok çalışma yapılmaktadır. Martine (Martine, 2005) bu ilişkinin ciddiyetle yeniden ele alınması gerektiğini; insan refahını iyileştirmeyi ve devam etmekte olan biyoçeşitlilik kaybını önlemeyi çağın en acil problemleri olarak düşünen Mora (Mora, 2014) nüfus artışının etkisini; küresel ısınmayla sonuçlanan sera gazlarındaki artış, savaş başlatmak için yeterli görülen nükleer silahlar, siyasi ve ekonomik arenayı daraltan demografik değişimler ve uluslararası anlaşmazlıklara sebep olan enerji kaynaklarına erişim sorunlarını ayağımızın ucundaki kıyamet tehditleri olarak gören Baus (Bous, 2017) büyüyen nüfusun yıkıcı etkilerinin göz ardı edilemeyeceğini ve Benedick (Benedick, 2000), ormanların durumu, tatlı su kaynakları ve iklim değişikliği gibi çevresel sorunları anlamak için hızlı nüfus artışının kritik bir bileşen olduğunu ileri sürmektedir.

En güçlü itirazlardan birini 1974 tarihli *Ideology and Population Theory* başlıklı makalesinde David Harvey sunmuştur. Harvey'e (1974) göre yirminci yüzyılda Batı dünyasının bilimsel ikliminde Aristotelesci materyalizm hakimdir. Bu gelenek içinde, mantıksal pozitivistimin felsefi gücü ile desteklenen mantıksal ampirizm, bilimsel sorgulama için genel bir paradigmatic temel sağlamıştır. Son zamanlarda "model üreticileri" ve "sistem teorisyenleri" daha etkili hale gelmiştir. Bu yöntemler nüfus-kaynak ilişkisindeki küresel sorunların analizine uygulandığında Malthusian veya neo-Malthusian sonuçlar üretmektedir. Bu teorileri formüle etmenin yurt içinde baskıyı yurt dışında neo-sömürüyü davet eden ciddi politik sonuçları olacaktır.

Kovel, *Doğanın Düşmanı*'nında (2017) aşırı nüfus artışına ekolojik krizin temel veya etkin nedenleri arasında yer vermez. Çünkü ona göre nüfus artışı tali bir dinamiktir; yani nüfus artışı sistemin başka unsurları tarafından belirlenir. *İnsanların toplumsal varoluş şartlarını kendi kendilerine belirleyecek güce sahip oldukları takdirde nüfus oranının gerektiği gibi ayarlayacak güce de sahip olacakları görüşünü* benimseyen Kovel, bunun için artık alt sınıfların olmadığı, insanların kendi hayatlarını kendilerinin tayin ettiği bir dünya kurmak gerektiğini inanır (s. 28-9).

Yukarıda görüşleri belirtilen Harvey ve Kovel'in nüfus artışı sorununa politik yaklaştıklarını zira bu sorunun politika yapıcılar tarafından kalkınmaya bahane edildiği ve az gelişmiş ülkelerin çevresel bozulmadan sorumlu tutulmalarına varan bir süreci başlattığını görülmektedir.

Politik tartışmalar ve Politik Ekoloji

Roots (1999), 1960'lı yılların sonlarındaki öğrenci hareketlerinden ortaya çıkan tüm 'yeni' sosyal hareketler arasında, politika üzerinde en kalıcı etkiye sahip olan ve hem faaliyetlerinin profesyonelleşmesi açısından en geniş kapsamlı kurumsallaşanların çevre hareketleri olduğunu söyler. Çevre hareketleri sadece dünya genelinde çevresel savunma ve iyileştirme için itici bir güç olmakla kalmamış aynı zamanda hükümetler, uluslararası kuruluşlar ve şirketler gibi güçlü ve kısıtlayıcı muhatapları tarafından giderek daha fazla tanınır olmuşlardır.

Çevreci hareketlerin güçlü ve kısıtlayıcı muhataplarca ilgi görmesinde, nüfus artışına dikkat çeken söylemler oldukça etkili olmuş görünmektedir. Zira farklı açılardan eleştirilmesine rağmen nüfus artışı, doğal kaynakların tüketilmesi, sanayileşmedeki gelişmeler ve çevresel bozulmalar arasındaki ilişkiye dair bilimsel ilgi artarak devam etmiştir.

Farklı milletlerden ve farklı alanlardan, herhangi bir ideolojik, politik ya da ulusal bakış açısını ifade etmek için değil, insanlığın karşılaştığı temel sorunların geleneksel kurum ve politikalarla başa çıkılamayacak kadar karmaşıklaştığına inanan ve amaçları, yaşadığımız küresel sistemi oluşturan ekonomik, politik, doğal ve sosyal bileşenlerin anlaşılması ve bu yeni anlayışı dünya çapındaki politika yapıcılara ve kamuoyunun dikkatine sunmak ve bu şekilde yeni politika girişimlerini ve eylemlerini teşvik etmek olan insanların oluşturduğu gayri resmi uluslararası bir kuruluş olan The Club of Rome'un talebiyle 1968'de on ülkeden bilim insanları, ekonomistler, eğitimciler, hümanistler, sanayiciler ve ulusal ve uluslararası memurlardan oluşan 30 kişilik bir grup, insanlığın bugünkü ve gelecekteki çıkmazlarını tartışmak için bir araya geldi. Dennis L. Meadows'un yönettiği grup, çalışmalarını 1971'de "The Limits to Growth" raporuyla yayınladı. Rapora göre; dünya nüfusunda, sanayileşmede, çevre kirlenmesinde, gıda üretiminde ve doğal kaynakların tüketilmesinde bugünkü büyüme eğilimi sürecektir. Bu durumda olasılığı en yüksek sonuç, nüfusta ve sınai kapasitede yaşanacak ani ve kontrol altına alınamaz düşüş olacaktır. Bu büyüme eğilimini değiştirmek ve gelecekte uzun süre devam edebilecek ekolojik ve ekonomik bir denge, dünya üzerindeki her bireyin temel maddi ihtiyaçlara doyumunu sağlayacak ve her bireyin potansiyellerini geliştirmek için eşit fırsata sahip olmasına olanak verecek bir program tasarlanabilir. Eğer birincisi yerine ikinci sonucu elde etmek için çaba harcamaya karar verilecekse, ne kadar çabuk harekete geçilirse başarı olasılığı o ölçüde artacaktır (Meadows, Meadows, Randers, & Behrens III, 1972). Bu açıklamaya dayanarak Tulloch (2013), 1960'ların sonu ve 1970'lerin başında, ekonomik kalkınmanın ve nüfus artışının çevreye olan etkilerinin merkezi bir sorun haline geldiği ve "sınır" söyleminin vurgulandığını tespit etmektedir.

Çevresel kriz söylemine verilen önemli tepkilerden biri 1972'de Stockholm'de düzenlenen Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı olmuştur. 114 ülkenin temsilcilerinin katıldığı bu konferansla çevre küresel bir gündem haline gelmiştir.

Dünya halklarına insan çevresinin korunması ve geliştirilmesinde ilham vermek ve rehberlik etmek için ortak bir bakış açısına ve ortak ilkelere ihtiyaç duyulduğu düşünülerek toplanan konferansın sonucunda yayınlanan deklarasyona göre; gezegendeki insan ırkının uzun ve sarsıcı evriminde, bilim ve teknolojinin hızlı ivmelenmesiyle insanın çevresini sayısız yolla ve eşi benzeri olmayan bir ölçekte değiştirme gücü kazandığı bir aşamaya ulaşılmıştır. İnsan ortamının korunması ve iyileştirilmesi dünyadaki halkların refahını ve ekonomik gelişimini etkileyen önemli bir faktördür ve bu sebeple tüm halkların acil arzusu ve tüm hükümetlerin görevidir. İnsan çevreyi dönüştürme gücünü akıllıca kullanırsa tüm insanların yaşam kalitesini artırma fırsatı yakalayabilirken aynı gücü yanlış kullanılırsa insana ve çevresine hesaplanamaz zararlar verebilir. Dünyanın pek çok bölgesinde çevreye verilmiş insan kaynaklı zararlar mevcuttur. Gelişmekte olan ülkelerde çevresel sorunların çoğu az gelişmişlikten; sanayileşmiş ülkelerde ise sanayileşme ve teknolojik gelişmelerle ilgilidir. Nüfus artışı çevrenin korunması için sorunlar yaratmaktadır. Bununla başa çıkılabilmesi için uygun politikalar geliştirilmeli ve önlemler alınmalıdır. Cehalet ve kayıtsızlık yeryüzüne geri dönülemez zararlar verebilir; bilimsel ve teknolojik ilerlemeyi başaran insan çevreyi iyileştirecek yeteneğe de sahiptir. Bu çevresel hedefe ulaşmak, tüm vatandaşların, toplulukların, her düzeyde işletme ve kuruluşların sorumluluğundadır (UN, 1973).

Raporda insanın bilim ve teknolojinin ilerlemesiyle çevresinde eşi benzeri görülmemiş değişikliklere sebep olduğu söylenirken aynı zamanda çevresel bozulmalarla bilim ve teknolojiyle baş edilebileceği; gelişmekte olan ülkelere çevresel sorunların kaynağı az gelişmişlikten; gelişmiş ülkelere sorunun sanayileşmeden kaynaklandığı ifade edilerek ne yardan ne serden tutumu sergilenmiştir. Bu ifadeler çevresel sorunların ancak ekonomi ve refah için bir sorun teşkil ettiğinde sorun olarak tanımlandıklarını düşündürmektedir. Deklarasyonda çevresel bozulmalardan sorumlu görülen nüfus artışı ve kaynakların kullanımına ilişkin uyarılar “sınır” kavramının küresel çevre politikaları tarafından benimsendiğinin; bugün kilit kavram haline gelen “sürdürülebilirlik” kavramının dünya gündeme girmesinin işaretleri olarak görülebilir. Dovie’e (2002, s. 55) göre bu durum, çevre ve kalkınmanın birbiriyle ayrılmaz bir şekilde bağlanmasının ilk düğümü olarak kabul edilebilir.

Cevap aranan önemli sorulardan biri haline gelen kalkınma ve çevresel bozulmalar arasındaki ilişkiye bilim çevrelerinden cevap gecikmemiştir. Dasmann, açıkça kriz kavramına yer verdiği 1972’de yayınladığı “Planet in Peril? Human and Biosphere Today” eserinde, uygun koruma hedeflerini, ‘Dünya kaynaklarının rasyonel kullanımına dayalı yüksek bir yaşam standardına ulaşmak’ olarak tanımlamıştır. Ona göre koruma ve teknoloji ya da koruma ve uluslararası kalkınma arasında bir çatışma zorunlu değildir. Beklenen koruma hedeflerine ulaşmak en yüksek teknolojiyle mümkündür. Sadece ekolojik bilgiye ve koruma değerlerine yeterli dikkat gösterilerek, ekonomik gelişme hedeflerine, ciddi ve istenmeyen çevresel bozulmalar yaşanmadan ulaşılabilir (akt. Tulloch, 2013). Dasmann’ın çalışması ekonomik ve teknolojik gelişmeyi ekolojik kaygılarla dengeleme çalışan çevreci düşünceye kaynaklık etmiştir. Tullach (2013), Dasmann’ın ‘rasyonalite’ konusundaki tartışmasız inancıyla ve teknolojik ve ekonomik kalkınmayı insanlığın (özellikle de yoksulların) maddi koşullarını iyileştirmede “iyi” olarak benimsemesiyle bir tür siyasi muhafazakarlık ortaya koyduğunu düşünmüştür.

Teknolojik gelişmeler ve kalkınma arasında kurulan ilişkinin ardından 1973-74 yıllarında yaşanan patlayan petrol kriziyle tartışmaların odağı enerji ve özellikle tartışmalı nükleer enerji kullanımına kaymış ve bu durum çevreciliğin daha fazla politikleşmesine katkıda bulunmuştur (Jamison, 2004, s. 87). Yeşil siyasi partilerin ortaya çıkışı, yeni çevre yasaları, Çevre Koruma Ajansı (EPA)’nın kurulması ise çevre sorununun siyasi çevrelerde daha fazla tanındığını göstermiştir (Young, Ndiiformache, & Nakiyingi, 2005).

Bölgesel ve küresel ölçekte düzenlenen konferanslar, yapılan sözleşmelerle çevre sorunları uluslararası politikanın gündemin önemli konularından bir haline gelmiştir. 1970’li yıllarda çevre mevzuatını oluşturmaya başlayan Avrupa Birliği “Çevre sınır tanımaz” ilkesiyle çok sayıda yönerge oluşturmuştur. 1987 yılında Avrupa Tek Senedi kapsamında AB çevre mevzuatına hukuksal bir temel kazandırılmıştır. İlgili çerçeve kapsamında çevrenin korunması, insanların sağlığı ve doğal kaynakların akıllıca kullanımı üç ana konu olarak belirlenmiştir. 1992 yılında Maasticht antlaşmasıyla sürdürülebilir kalkınma kavramı AB hukukunda resmen kabul edilmiş; 1997’de Amsterdam Antlaşmasıyla sürdürülebilir kalkınma AB için önemli hedeflerden biri haline getirilmiştir. Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konseyi altında yapılan Avrupa Ekonomik Komisyonu Avrupa İçin Çevre

sürecinde bir dizi toplantılar düzenlemiştir. 1990 Yeni Bir Avrupa İçin Paris Şartı'nda “çevrenin korunması tüm ulusların paylaştığı bir sorumluluktur. Bu alandaki ulusal ve bölgesel çabaları desteklerken daha geniş ölçekte ortak hareket etme ihtiyacını dikkate almalıyız” denilmektedir. Bölgesel düzeydeki bu toplantı ve anlaşmalar çoğunlukla küresel düzeyde yapılan ilk Birleşmiş Milletler Çevre Konferansı üzerinden şekillenmiştir. “Bir tek dünyamız var” sloganıyla eşit hak ve sorumluluklara dikkat çekilen konferanstan sonra Birleşmiş Milletler ve diğer ülke birlikleri çevre sorunlarına ilişkin ekonomik yaptırımlara dayalı çözümler üretmeye çalışmış ve anlaşmalar düzenlemiştir. 1976'da “Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Konferansı kapsamında kentleşme ve konut sorunları; 1992 BM Çevre ve Kalkınma Konferansı insan sağlığına yönelik riskler ele alınmış ve ihtiyatlılık ilkesi üzerinde durulmuş; 1994 BM Nüfus ve Kalkınma Konferansı kapsamında sürdürülebilir kalkınma konusu özellikle vurgulanmış ve insanların yalnız günümüzde değil gelecekteki refahını da teminat altına almak için, nüfus, kaynaklar, çevre ve kalkınma arasındaki karşılıklı ilişkilerin bilincinde olunması gerektiği ifade edilmiş; 1996 yılında İstanbul'da gerçekleştirilen “İnsan Yerleşimleri Dünya Konferansı yalnızca devletlerin dışında sivil toplum kuruluşlarının da katıldığı ilk konferans olmuş ve konferans kapsamında kentine sahip çık, çözümde ortaklık ve aktif katılım gibi ilkeler üzerinde durulmuş; 2000 yılında düzenlenen BM Binyıl (Milenyum) zirvesinde bir başlık Ortak Çevrenin Korunması olarak belirlenmiş; 2001 Stockholm Sözleşmesiyle kalıcı organik kirleticilere karşı küresel bir önlem alınması kararlaştırılmış; BM Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi 2002 yılında sürdürülebilir kalkınma için ekonomik kalkınma, sosyal kalkınma ve çevrenin korunması bileşenleri kabul edilmiştir (Çamur & Vaizoglu, 2007).

Geçmişte çevreyi korumak için yapılanlar yaygın kamuoyu talebinden kaynaklanırken mevcut durumda kamuda bu konuda bir atalet gözlemlenmektedir. Bu durum potansiyel çevresel riskleri yönetme eyleminin çok geç olabileceği anlamına gelebilir. Diğer taraftan kamusal ilginin azalması çevresel hareketin fitilini ateşleyen halkların artık çözümü politika yapıcılarda gördükleri bir döneme geçildiğinin göstergesi olarak düşünülebilir. Örneğin, İsrail'de çevre okuryazarlığı kapsamında 2006 baharında, 1530 12. Sınıf öğrencisinin katılımıyla gerçekleştirilen araştırma (Negev, Garb, Biller, Sagy, & Tal, 2010) sonucunda; öğrencilerin katı atık, açık alan ve hava kirliliğini en acil çevresel sorunlar olarak gördükleri; bu sorunlara ilişkin

planlama, altyapı, mevzuat ve uygulama dahil olmak üzere genel olarak devlet düzeyinde çözüm önerileri sundukları tespit edilmiştir.

Sönmezoğlu ve Erler-Bayır (2012) belirli çevre sorunlarına ilişkin uluslararası çapta rejim oluşturma süreçlerini ele alan çalışmalarında; ulusları aşan çevresel sorunlar için geniş kapsamlı ve katılımlı çevre rejimlerine ihtiyaç duyulduğunun, etkin bir çevre rejiminin devletlerin ilgi ve tutumlarına, denetim mekanizmalarının hukukiliğine ve bağlayıcılığına bağlı olduğunun, rejime dahil olan devletlerin gelişmişlik düzeylerinin sorumlulukların belirlenmesinde birtakım farklılıklar doğurduğunu²¹ ve bunun için ortak ancak farklılaşan sorumluluk ilkesiyle hareket edilmesinin, devletler arasındaki ilişkileri belirleyen ekonomik ve askeri çıkarların çevre rejimi uygulamaları için engel oluşturduğunu, bunları aşmak için geniş katılıma ve kabul edilen ilkelerin yerel hukuki statüsünün belirlenmesine ihtiyaç duyulduğunun, bu amaçla uluslararası toplum ve devletlerin sıkı bir işbirliği içerisinde ortaklaşa bazı politikalar izlemelerinin, bu noktada imzalanan anlaşma ve sözleşmelerin taraf devletlerce uygulanıp uygulanmadığının denetlenmesi gerektiğinin altını çizmişlerdir (s. 280-284).

Kaypak'a göre (2013, s. 18) "dünya genelinde sınırları aşan, bu sebeple çözümünün de ulus-üstü olması gereken çevre sorunları; barındırdığı özellikler nedeniyle, ülkeler bağlamında sorumluluktan kaçmaya en uygun konulardan biri olma özelliği taşımaktadır." Çevre sorunlarının ekonomik kurallardan daha hızlı, sınır ötesi bir dinamiğe sahip olması sebebiyle birçok uluslararası çevre anlaşmasının yapılmasına, çevre koruma örgütlerinin doğmasına ve küresel ortaklık temelinde yeni bir anlayışın oluşmasına neden olduğunu düşünen Kaypak (2013), giderek karmaşıklaşan ve çözüm bekleyen çevresel sorunlar arttıkça artan çevre ilgisiyle beraber sorunlar ortaya çıkmadan önce zararsız hale getirilmeleri ve yönetilmeleri için çevreye ilişkin politikaların üretilmesi ihtiyacının ortaya çıktığını tespit eder (s. 18-22).

Bir ülkenin çevre konusundaki tercih ve hedeflerinin belirlenmesi olarak tanımlanabilecek olan çevre politikası, çevre sorunlarının çözümü için alınması gereken tedbirler ve bu amaçla benimsenen ilkelerden oluşur. Bu ilkeler; kirleten öder,

²¹ Nijerya örneğinden hareketle Üçüncü Dünya Ülkelerindeki çevre sorunları ve sorumluluklarının ele alındığı çalışmaya bakılabilir (bkz. Young, Ndiformache, & Nakiyingi, 2005).

ihtiyat, önleme ve iş birliği olarak gruplandırılabilir. İhtiyat ilkesi hukuki bir yaptırım olup, çevre sorunları yaratabilecek durumları önceden öngörüp, bilimsel bir kesinlik olmasa bile gerekli önlemlerin alınıp zararları önlemeyi amaçlamaktadır. Önleme ilkesi ise çevre sorunlarına oluşma aşamasında müdahale etmeyi ifade etmektedir. Bu amaçla bilginin tüm karar vericiler için kullanılabilir olması, değerlendirme ve tedbirlerin izlenilmesi gerekmektedir. İş birliği ilkesi çevre sorunlarının etki alanlarını geniş olması sebebiyle ulusal ve uluslararası ölçekte kurum ve kuruluşların işbirliğinin gerekliliğiyle belirlenmiştir (Toprak, 2006).

Çevre politikaları kapsamında en temel ilke “kirleten öder” ilkesi olmuştur. Bu ilkeye göre, çevrenin korunmasının sorumluluğunun ve çevrenin korunmasına ilişkin masrafların kirleticie yani çevreye zarar veren kişi veya kuruluşa yükletilmesidir. 1970’lerin başında OECD tarafından gündeme getirilen kirleten öder ilkesi ve Avrupa Birliği Çevre Eylem Planıyla çevre politikasının temel yapı taşı olarak belirlenmiştir (Kaypak, 2013, s. 24). Çevreye zarar verme ihtimali bulunan ürünlerden alınan çevre vergileri; zararlı maddeler karşılığında zararlı maddeyi kullananın alınan çevre harçları bu ilke kapsamında ülkelerin hukuklarında yer almıştır (Kaypak, 2013, s. 26). Özellikle ekonomik büyümenin gelişmişlik düzeyi olarak kabul edildiği bir dönemde ekolojik dengelerin gözetilmesi çoğunlukla ikinci planda kalmış hatta ekonomik gelişmeyi engellediğinde kirlilik ancak sorun olarak görülmüştür.

Antroposen’e Hoşgeldiniz eserinde Zizek (2012) ekolojik problemlerle ilgili olarak şu tespiti yer verir: “Ekolojik problemlerle baş etmek için seçimler yapmak; kararlar vermek gerekir -ne üreteceğiz, ne tüketiceğiz, hangi enerji kaynaklarına yaslanacağız- ki bunların toplamı da bir halkın yaşam biçimi demektir. Bunlar teknik olmak şöyle dursun, sözün en radikal anlamıyla sosyal seçimlerdir, fazlasıyla politiktir” (Zizek, 2012). Zizek bu konuyu 2010 yılında Meksika Körfezi’nde yaşanan petrol krizi üzerinden açıklamaya çalışır.

Öncelikle BP Petrol Krizini hatırlamak gerekirse; 20 Nisan 2010 tarihinde Meksika Körfezi’nde British Petroleum’a (BP) ait bir açık deniz petrol yatağındaki yüzer sondaj platformunda patlama meydana geldi. Patlamada platformda çalışan 11 kişinin hayatını kaybettiği açıklandı. Patlamadan yaklaşık 36 saat sonra petrol kuyusundan okyanusa petrol sızıntısı olduğu fark edildi. Kuyunun kapatılmasına yönelik çalışmalar 87 gün boyunca sürdü ve bu süre zarfında okyanusa petrol sızıntısı devam etti. Yaklaşık 780 milyon litre petrolün okyanusa karıştığı düşünülen bu

olaydan sonra hafızalarda zifte bulanmış pelikan görüntüleri kaldı. Yaşanan felaket okyanustaki canlı hayatını ve kıyı kesimlerde geçimlerini balıkçılıkla sağlayan nüfusu büyük oranda etkiledi. BP Petrol Felaketi (Deepwater Horizon sızıntısı) insan eliyle gerçekleşmiş denizde yaşanan en büyük petrol sızıntısı olarak tarihe geçti (Yobaş, 2019).

8 Haziran’da basın karşısına geçen Başkan Obama; “Bu BP’nin problemidir” derken basın bunu siyasi bir kriz olarak görmüş ve “Bu Obama’nın problemidir” manşetlerine yer vermiştir. Bu noktada Zizek, bu felaketin çok daha büyük bir problemin, hepimizi ilgilendiren, yaşam şeklimizi temellerinden darmadağın edebilecek bir problemin varlığından bahseder. “Ne kadar zengin olursa olsun, bir özel şirketin ABD halkını bile aşan yaşam şeklimizi tehdit eden bir ekolojik felaketler dizisinin yol açtığı zararın tamamını ödeme kabiliyetinde olabileceğinin sanılması oldukça gülünçtür. Gerçek görevimiz sorumlulardan tazminat koparmak değil, onların bir daha zarar yaratmasına izin verecek pozisyonları işgal edemeyeceği şekilde durumu değiştirmektir” (Zizek, 2012).

Zizek’e göre “BP örneğinde pek sözü edilmeyen olgu şu ki, benzer bir kaza, kolaylıkla bir başka şirketin başına da gelebilirdi. Gerçek suçlu BP değildir, bizi çevre ile ilgili tüm kaygıları bir yana iterek petrol üretimine zorlayan taleptir. Öyleyse yaşam şeklimizle ilgili temel bazı soruları sormamız gerekiyor -ki aklın kamusal kullanımını harekete geçirebilelim. Bu hepimizin görevidir; zira olay ortak varlığımızla, hayatlarımızın doğal hammaddesi ile ilgili. Bu ortak problemimizdir ve kimseden bu problemi bizim adımıza çözmesini bekleyemeyiz. Büyük ekolojik felaketlerden çıkartılacak ders, bu işi ne piyasa iktisadının ne de devletlerin başarabileceğidir” (Zizek, 2012).

Çevre politikaları alınan kararın işlevsizliği kadar, kullanılan söylemler açısından da ele alınıp eleştirilmiştir. Politik ekolojinin söylem çerçeveleri yapılan ulusal, bölgesel, uluslararası konferanslar, sözleşmeler ve hazırlanan raporlar üzerinden anlaşılmaya çalışılmıştır.

Sachs (2015), ekoloji politikalarını kamu erdemleri çağrısından, bir dizi yönetsel stratejiye dönüştüğünü söyler. Örneğin World Resources Institute’un 1987 raporunda, “Küresel çevre birbirine bağlıdır. ... İnsan ırkı çevreye bağımlıdır ve bu nedenle onu akıllıca yönetmelidir” ifadesine yer verilmiştir (World Resources

Institute, 1987). Sachs'a göre kullanılan "bu nedenle" ifadesi hataların üstünü örtüp, yeni planlara, yeni yönetmeliklere temel oluşturur. Planlama ve yönetime ihtiyaç duyulmasına sebep olan konulardan biri artan talep ve yetersiz araçlar arasındaki tehlikeli sıkışmadır. Buradan çıkmanın iki yolu vardır; bir yanda talep kısıtlaması diğer tarafta mevcut araçlarla çabalamaya devam etmek. Worldwatch Institute gibi dünya gözlemcilerinin birinci alternatifi yok sayıp ikinci alternatifi vurguladıklarını düşünen Sachs, yaptıkları analizlerinin sonuç raporlarıyla bu türden çalışmaların mikro iktisat kurallarını ulusal (hatta küresel) politikalar için zorunlu hale getirerek, araçların verimliliğini tetikte tuttuklarına işaret etmektedir. Böyle bir perspektifle her toplumun değerler listesinin ilk sırasında üretim yer alacağından benzer raporların değişmez sonucu, daha fazla üretim için daha fazla kaynak talebinde birleşen topluluklar olmaktadır. Sachs bu teorisini çevre politikalarında sıkça kullanılan "kaynak" kavramı üzerinden açıklamaktadır.

"Kaynak" terimi yüz yıldan fazla bir süredir dünyayı sanayiye yararlı girdiler açısından araştırmak için kullanılmıştır. Bu sebeple algı, ormana bakıp kereste görmek, kayalara bakıp maden görmek, insanlara bakıp insan kaynağı görmek için eğitilmiştir. Bir şeyi kaynak olarak adlandırmak onu üretim yetkisi altına almak demektir. Kaynak bir şeye dönüşene kadar değerden muaftır. İçsel değeri ne olursa olsun üstün menfaatler karşısında kaybolur. Bu sebeple ne oldukları değil ne olacakları için değerli kabul edilen bu eşya ve olaylar, gelecekte başkalarının kullanımı için şimdiki değerlerinden sıyrılmaktadırlar. Ekonomik olmayan bakış açısına göre ise şeyler genellikle onları sınırsız kullanılabilirliğe karşı dirençli kılan bir anlama, içsel bir değere sahiptir. Ağaçların, kayaların veya hayvanların hareketli, canlı varlıklar olarak anlaşılması, her bir elemanın ayrı fakat ilişkili bir kimliğe sahip olduğu daha geniş bir kozmosta kullanımlarıyla ilgili içsel sınırlar getirir. Eşyaları kaynaklar olarak etiketlemek, sahip oldukları her türlü koruyucu kimliği ortadan kaldırır ve dışarıdan müdahalelere karşı onları savunmasız kılar (Sachs, 2015).

Geleneksel ekonomistler sermayenin ve emeğin rolüne bakarken üretim dünyasını destekleyen kadınların ücretsiz emeğinden, suyu, besinleri, enerjiyi yenileyen doğanın sessiz çalışmasına kadar pek çok zenginlik ve refah kaynaklarını görmezden gelirler ve bu yüzden miyop olarak nitelendirilirler. Eko-geliştiriciler bu handikabın üstesinden gelmek için uzun vadede verimin sürdürülebilirliğini sağlayacak geniş kapsamlı yaşam boyu destekleyici faktörler aramaktadırlar.

Gözlükleri sayesinde, bugüne kadar sıradan yaşamın bir parçası olarak kabul edilmiş sayısız eşya ve eylemler, onların gözünde yeni, dramatik bir önem kazanıp değerli kaynaklara dönüşüyorlar. Örneğin Senegalli köylü tarafından pişirme tenceresinde suyu ısıtmak için tutuşturulan inek gübresi aniden bir enerji kaynağı haline gelir. Eko-geliştiricilerin gözünde dünyanın gittikçe daha fazla bölümü yeni bir statü kazanmakta, yerel bağamlarından sökülüp, kaynak olarak yeniden tanımlanmaktadır (Sachs, 2015).

Baudrillard’a (2019) göre;

İnsan bir yandan dünyaya bir anlam, bir değer ve bir gerçeklik kazandırmaya çalışırken, diğer yandan bunlara koşut bir şekilde eriyip gitmelerini sağlayacak bir süreç başlatmıştır. ... Çünkü insan şeyleri kafasında canlandırıp, isimlendirip kavramsallaştırarak var ederken aynı zamanda da onları ait oldukları ham gerçekliğin içinden kurnazca çekip alarak yok olmalarına neden olmaktadır. (s. 14-15)

Sachs’a göre verimli kullanımlarını en üst düzeye çıkarmak için kaynakları yeniden adlandırmış olsalar bile, her şeyi kapsayan ekonomik buluttan kaynaklanan kültürel çöküntüden dolayı, gelecekte onlara gerçek anlamda saygı duymak çok daha zor olacaktır. Doğanın sürdürülebilirliği teşvik edilirken kültürlerin sürdürülebilirlikleri aşınır ve bu doğaya da fayda sağlamayacaktır (Sachs, 2015).

Escobar (1996) ise, 1987’de yayınlanan, literatürde Bruntland Raporu olarak bilinen “Ortak Geleceğimiz” başlıklı Birleşmiş Milletler raporu çerçevesinde “sürdürülebilir kalkınma” söylemini ele almıştır. Söylem, toplumsal gerçekliğin kaçınılmaz olarak ortaya çıktığı süreçtir diyen Escobar’a göre “sürdürülebilir kalkınma” söylemiyle sermaye, doğal ve sosyal sistemler arasında bir köprüye dönüştürülmüş böylece doğa ile sermaye arasındaki kadim düşmanlığa arabuluculuk yapılmıştır.

Birleşmiş Milletler tarafından kurulan Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu 1987’de, Norveç’in eski başbakanı Gro Harlem Bruntland başkanlığında “Ortak Geleceğimiz” başlıklı bir rapor yayınladı. Rapor şu sözlerle başlıyor: “20. yüzyılın ortasında, gezegenimizi ilk kez uzaydan gördük. Tarihçiler, bu vizyonun, dünyanın evrenin merkezi olmadığını açığa çıkararak insanın imajını alt üst eden 16. yüzyıldaki Kopernik devriminden daha büyük bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşabilirler. Uzaydan, insan etkinliği ve kurgusu tarafından değil, bulutlar, okyanuslar, yeşillik ve

topraklardan oluşan küçük ve kırılgan bir top gördük. İnsanlığın bu örüntüye uymaması, temelde gezegenin sistemlerini değiştiriyor. Bu tür değişikliklerin birçoğuna hayati riskler içeren tehlikeler eşlik ediyor. Kaçışın olmadığı bu yeni gerçeklik tanınmalı ve kontrol edilmelidir” (United Nations, 1987).

Escobar’a (1996) göre, ‘Ortak Geleceğimiz’in ait olduğu ‘küresel problemler’ kategorisi yeni bir buluştur. Ana itici gücünü, 1970’lerin Roma Kulübü tarafından desteklenen ve tüm parçaların birbiriyle ilişkili olduğu bir dünya sistemi olarak dünyaya özgü bir vizyon sistemi sağlayan ve böylece gezegensel oranların yönetimini talep eden ekolojik kaygılardan kaynaklanmaktadır. Doğanın ve dünyanın ‘yönetilebileceği’ tarihsel olarak yeni bir iddiadır. Emeğin önceki bilimsel yönetimi gibi, doğanın yönetimi de kapitalizasyonunu, meta olarak muamele edilmesini gerektirir. Dahası, sürdürülebilir gelişme söylemi, iki eski düşmanın, ekonomik büyüme ve çevrenin korunması, pazar sisteminde önemli bir değişiklik yapmadan uzlaştırmayı amaçlar. Bu uzlaşma sermayeyi, doğayı, yönetimi ve bilimi temsil eden karmaşık söylemsel işlemlerin bir sonucudur. Sürdürülebilir kalkınma söyleminde doğa, çevre olarak yeniden yaratılır, böylece doğa ve kültür değil sermaye korunabilir.

Escobar (1996), Bruntland Raporu’nda epistemoloji ile görselleştirme teknolojileri arasında güçlendirici bir etki bulunduğunu söyler çünkü ona göre raporun anlatısı, dünyanın kırılgan bir top olarak görselleştirilmesiyle bağlantılıdır. Bu teknoloji şöleni, her şeyi bir yerden görme Tanrı mitini efsane olmaktan çıkarıp sıradan bir uygulamaya dönüştürmüştür gibidir. Bu nedenle rapor bilgi ve vizyon tarihinde eş görülmemiş bir dönemi başlatmıştır. Benzer bir perspektifi 1989 tarihli Scientific America’nın “Dünya Gezegenini Yönetme” özel sayısında bulabiliriz. Ne tür bir gezegen istiyoruz? Ne tür bir gezegen umabiliriz? Sorularının yöneltildiği sayıdaki ağaçlandırma projesinin bir parçası olarak ağaç diken genç bir Nepalli kadının tam sayfa resmi bahsi geçen “biz” zihniyetini yansıtır. Ancak Hindistan’daki Chipko hareketini kadınlarının ağaçlarını savunmaları ve ormanlarını özenle yeniden ağaçlandırmaları bir portre değildir.

Planlama ve yönetme kavramları, sosyal değişimin istenildiği şekilde üretilebileceği ve yönetilebileceği inancını taşımaktadır. Escobar’a (1996) göre planlama ve yönetme için seçilen yanıtın sürdürülebilirlik olması dört önemli sorunsala işaret eder. Birincisi; sürdürülebilir kalkınma kavramının doğa ile toplum arasındaki ilişkiyi yeniden ele almaya olanak tanıyan küresel sağkalımın

sorunsallaştırılması sürecinin bir parçası olarak ortaya çıkmasıdır. Ekosistem uzmanları ekolojik sorunları kültürel ve yerel bağlamları aşan karmaşık süreçlerin bir sonucu olarak görme eğilimindedirler. “Küresel düşün, yerel hareket et” sloganı yalnızca sorunların küresel düzeyde tanımlanabileceğini değil, aynı zamanda tüm toplumlar için eşit derecede çetin olduklarını varsayar. Bütün insanlar dünya uzay gemisinin yolcuları oldukları için çevresel bozulmadan herkes sorumludur. Ülkeler, bölgeler, toplumlar ve sınıflar arasındaki kaynak dağılımındaki orantısızlığa karşın çevresel bozulmadan herkes eşit derecede sorumludur.

İkincisi, yıllar boyunca ekosistem analistlerinin fakirleri eylemlerinden dolayı aşağılarken²² bunun yerli toplumları yerinden eden, insanların yaşam alanlarını ve mesleklerini bozan ve birçok kırsal toplumun üzerindeki baskıyı arttırmaya zorlayan kalkınma süreçlerine dayandığını görmezden gelmeleridir. Şu anki tabloda yoksullar az çalıştıkları için değil, çevre bilincinden yoksun ve mantıksız bir biçimde davrandıkları için suçlanmaktadır (Escobar, 1996).

Üçüncüsü, sürdürülebilir kalkınma kavramı kullanılarak iki eski düşman olan büyüme ve çevrenin bir sosyal müdahale ve kontrol alanı açılarak uzlaştırılmaya çalışılmasıdır. Ekonominin ve ekolojinin bu şekilde uzlaştırılmasıyla ekonomik çevrenin kendisinin önemli kaygıları olmadan çevresel kaygılara ilişkin çözümler sunmayacağı gerçeğini gizleyerek, çevresel açıdan sağlıklı gelişme çağını başlatmak için piyasalara müdahale ederek gerekli düzeltmeleri yaptığı izlenimi verilmektedir. Sonuçta, sürdürülebilir kalkınma stratejisi, ekonomik bozulmanın çevre üzerindeki olumsuz sonuçlarına, çevresel bozulmanın büyüme ve büyüme potansiyelleri üzerindeki etkilerine odaklandığı kadar odaklanmamaktadır. Onlara göre sürdürülebilir olması gereken büyümedir, çevre değil. Yoksulluğun çevresel sorunların sebebi olduğuna inanıldığından, yoksulluğun ortadan kalkması ve böylece çevrenin korunması amacıyla, büyüme gereklidir. 1970’lerin “büyümenin sınırları” söyleminin aksine 1980’lere geldiğinde yeni motto “sınırların büyümesi” olmuştur (Escobar, 1996).

Dördüncüsü, sürdürülebilir kalkınma söylemiyle büyüme ve çevrenin uzlaştırılması II. Dünya Savaşı sonrası dönemde çevre kavramının yerleşmesinde

²² Worldwatch Institute’nün 1989’da yayınlığı “Global Poverty Up, A Result of Debt and Environmental Decline” analizi “Ekolojik olarak nesli tükenmekte olan bir dünyada, yoksulluk artık karşılayamayacağımız bir lükstür.” ifadesiyle sonlandırılmıştır.

etkili olmuştur. Artan ekolojik bilinç diğer taraftan doğanın çevreye dönüşümünü de etkilemiştir. Artık doğa birçok geleneksel toplumda olduğu gibi, kendi faaliyetleriyle hayatın ve söylemin kaynağı olan bir varlığa işaret etmemektedir. Dünyayla bağları kaynak olanlar için çevre vazgeçilmez bir yapıdır. Bu kavramsallaştırmayla insan aktif doğa ise pasif bir role bürünmektedir. Böylece doğanın fiziksel olarak bozulmasının yanında, sembolik ölümüne de tanıklık etmiş oluyoruz. Hareket eden, yaratan, ilham veren, yaşamı düzenleyen ilke artık hayatlarımızda yok (Escobar, 1996).

1992 yılında Rio de Janeiro’da düzenlenen Dünya Zirvesi Konferansında (BM Çevre ve Kalkınma Konferansı), sürdürülebilir kalkınma fikri benimsenmiş ve uluslararası yönetim ve sorumluluk için küresel bir gündem ortaya konulmuştur. Ancak iki yıl sonra Dünya Ticaret Örgütü’nün (WTO) kurulmasıyla, dünya çapındaki hükümetlerin önceliklerinin çevre değil doğal kaynaklara kurumsal erişim olduğu görülmüştür.

Bir diğer belirgin söylemlerden biri çevresel sorunların sebebinin az gelişmişlik olduğu iddiasıdır. Analistler insanın çevre üzerindeki etkisini ölçmek için ekolojik ayak izi ifadesini kullanmaktadır. Çevresel problemler dünya çapında insan topluluklarını etkilemekte ancak bu sorunların oluşumundaki katkılarına bakıldığında orantısızlıklar görülmektedir. Çevre analistlerine göre yoksul toplumların ve bu toplumun vatandaşlarının bireysel ekolojik ayak izleri zengin toplumların ve onların vatandaşlarının ekolojik ayak izlerine nazaran oldukça düşüktür (York, Rosa, Dietz, 2003). Dunlap ve Jorgenson’a göre, ekolojik bozulma iyi bir şekilde ele alındığında sorunların fakir ülkelerin zengin ülkelerle kurduğu ekonomik ve askeri ilişkilerden kaynaklandığını görmek mümkün olacaktır. Fakir ülkeler zengin ülkeler tarafından yaratılan çevresel krizlere karşı en savunmasız olanlardır (Dunlap & Jorgenson, Environmental Problems, 2012).

Etik ve Felsefi Tartışmalar

Buraya kadar yürütülen tartışmalarda çevre sorunlarıyla ilişkili olarak insanın yeryüzündeki varlığının (nüfus artışı) ve eylemlerinin (teknolojik gelişmeler, yeryüzüne yönelik sömürücü faaliyetler) merkeze alındığı ve insan varlığının yeryüzündeki devamlılığını sağlamak için üzerinde durulan çözüm önerilerinin nüfus

kontrolü ve insan eylemlerini denetleyen ya da bu eylemleri çevrenin lehine (doğa dostu teknolojiler, sürdürülebilirlik) çevirmeye odaklandığı söylenebilir. Rakamlara ve eylemlere indirgenen bu yaklaşımın anlamlı bir dönüşüm sağlayabileceği bazı çevrelerce tereddütlerle karşılanmıştır. Daha temel bir noktaya dikkat çekmek isteyen bu kesimin kaygısını yakın dönemde Kessler (2019) çarpıcı bir şekilde ifade etmiştir. Ekolojik krizi insanın çevresiyle yaşadığı bir ilişki sorunu olarak nitelendiren Kessler'e göre, modern insan, insan-dışı dünyayla hatalı bir ilişki kurmaktadır ve çevre sorunlarının çözümü bu ilişkiyi onarmaktan geçmektedir. Özellikle sürdürülebilirlik politikalarında sorunsallaştırıldığı gibi insan ve insan eylemlerinin niceliksel olarak çokluğunun değil, insanın ilişkiselliğinin öne çıkarılması gerektiğini vurgular. Çünkü ne yapmamız gerektiğini bildiğimiz halde yapmamayı tercih ediyorsak sorun matematiksel değildir. İnsan-dışı olanla kişisel bir ilişki kurmadığımız sürece bu böyle olmaya devam edecektir, zira ancak bir 'ilişki' insana yapması gerekeni ve neyin doğru ve önemli olduğunu hatırlatır.

İnsan ve doğa arasındaki ilişkiye dair kabullerin ve inanışların gözden geçirilmesine, insan eylemlerine kaynaklık eden düşünce aksiyomlarına, kök inançlara odaklanılmasına dair ilginin etkili bir söylem haline gelmesi Lynn White'ın çığır açıcı konferansı ile ivme kazanmıştır.

*

Onları kutsayarak, "Verimli olun, çoğalın" dedi, "Yeryüzünü doldurun ve denetiminize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun." (Tekvin 1:28)

Amerikalı Ortaçağ tarihçisi Lynn White 1966'da The American Association for the Advancement of Science (AAAS)'ın yıllık toplantısında verdiği konferansta, Hristiyanlık, "*Batı'nın yüzyıldır meşgul olduğu doğanın yıkımı için büyük bir suçluluk yükü taşıyor*" diyerek düşünce dünyasına entelektüel bir bomba bırakmıştır. Konferans metni 1967'de "The Historical Roots of Our Ecologic Crisis"²³ başlığıyla Science'da makale olarak yayınlamasının ardından bilimsel çevrede ilgi konusu olmuş özellikle

²³ Lynn White. "The Historical Roots of Our Ecological Crisis", *Science*, 155 (3767), s.1203-1207. Makale Türkçede "Batı'nın Ekolojik Krizinin Tarihi Kökenleri" (çev. Murat Banuş) başlığıyla, *Düşünen Şehir Dergisinde* (sayı:3, yıl: 2017) yayınlanmıştır.

1970’lerde artan çevresel kaygılarla birlikte klasik olarak görölmeye başlanmıştır. White’ın tezi hala popülerliğini korumakta, çevre sorunlarına ilişkin yürütölen pek çok çalışmaya çıkış noktası sunmakta, cevaplar üretmeye öncölük etmeye devam etmektedir.

Tartışmalı makalesinde White, temel prensipler hakkında düşünmediğimiz sürece bilim ve teknolojiyle ürettiğimiz özel önlemlerimizin kurtulmaya çalıştığımız sorunlardan daha büyüklerine yol açabileceğine dikkat çekerek sorunun kökenleri üzerine düşünmeye davet eder. Ona göre çevre üzerinde yapıp ettiklerimiz büyük oranda insan-doğa ilişkisi hakkındaki düşüncelerimize/inançlarımıza bağlıdır. Bu sebeple daha fazla bilim ve teknolojiden önce eylemlerimizi harekete geçiren, düşünce kodlarımızı şekillendiren inançlarımızı gözden geçirmemiz gerekir. Böylece White, mevcut çevre krizinin yalnızca insanın teknolojik yeteneklerinin bir sonucu olarak çevrede yaşanan bozulmalardan ibaret olmadığını, yaşanan ekolojik krizin Batı’nın dünya görüşünün bir ürünü olduğunu iddia etti (White, 1967).

Bir Ortaçağ tarihçisi olan White Batılıların çevreye karşı tutumlarının kökeninde Hristiyan öğretisinin olduğunu düşünmektedir. Peki Hristiyanlık insana doğa ile ilişkisi hakkında ne söylemişti? White öncelikle Kutsal Kitaptaki Yaratılış anlatısına dikkat çeker: “Sevgi dolu ve güçlü Tanrı sırasıyla aydınlığı ve karanlığı; göksel cisimleri, dünyayı ve üzerindeki tüm bitkileri, hayvanları, kuşları ve balıkları yarattıktan sonra Adem’i kendi suretinde yarattı ve yalnız kalmaması için ondan Havva’yı yarattı. Bundan sonra Adem tüm hayvanları isimlendirerek onlara karşı üstünlüğünü ilan etti. Tanrı tüm bu planlamayı ve düzenlemeyi insan için yaptı. Fiziksel yaratımdaki her şey insana nispetle değer ve anlam kazandı. Topraktan yaratılan insan tüm bu ayrıcalığa Tanrı imgesinde yaratılması sebebiyle sahip oldu.” White bu anlatının insan ve doğa arasında bir ayrıma sebep olduğunu ve insan lehine hiyerarşik bir düalizm yarattığını söyler. Ona göre Batı’daki hakim Hristiyanlık yorumu tüm dinler içerisinde en *antroposantrik* (insan-merkezli) olandır. Pagan animizmini yok eden Hristiyanlıkla birlikte insanın ruhu tekeline aldığını ve doğayı insana karşı koruyan doğal varlıklarda bulunduğuna inanılan ruhların buharlaştırıldığını söyler. İnsanın artık doğanın yol göstericiliğine ihtiyacı kalmamıştı çünkü Tanrı zaten bizzat kendisine sesleniyordu (White, 1967). White’a göre Hristiyanlığın antroposantrik Tanrısı doğayı insan için yaratmış ve onun emrine vermişti.

White, Batı'nın artık seküler bir dil ve üslup tercih etmesine rağmen davranışları açısından hala Hristiyanlığın *egemen olun* çağrısının güdümünde olduğunu iddia eder ve şöyle söyler: “*Kopernik'e rağmen, bütün kozmos küçük dünyamızın etrafında dönüyor. Darwin'e rağmen, kalbimizde doğal sürecin bir parçası değiliz. Doğadan üstünüz, efendiyiz, en ufak arzumuz için onu kullanmaya istekliyiz.*” (White, 1967)

Warde (2011), White'ın bu tezini Weber'e borçlu olduğu kanısındadır. Weber ünlü sosyal teorisi Protestestan Ahlakı'nda, Hristiyanlığın Protestan yorumunun dünyevi çalışmaya ve üretkenliğe yaptığı dini vurgunun, çalışmanın Tanrı'nın rızasının işareti olarak algılandığı bir kültür yarattığını ve kapitalizmin bu kültürde geliştiğini ortaya koymuştu. White ise mezhebi bir sınırlandırma yapmaksızın Batı'nın Hristiyan geleneğinde oluşan insan-doğa ayırımına dayalı kültürünün ekolojik krizin kökeni olduğunu iddia etti. Dindar bir Hristiyan olan White, makalesini Hristiyanlığa genel bir saldırı olarak değil, Batı'daki çevresel bozulmanın kaynağı olarak gördüğü bir tür Hristiyan yorumunun eleştirisi olarak nitelendirmesine rağmen, zira çözüm olarak da yine bir Hristiyan yorumu olarak Assisili Francesco da bulur, Hristiyan teologlar White'ın tezini modern Hristiyanlığın güçlü bir eleştirisi olarak görmüştür. İncil uzmanları White'ın İncil'in diğer bölümlerini göz ardı ederek yalnızca Yaratılış bölümüne dayanarak yaptığı yorumu sorgularken, ekolojistler doğa sömürsünün Hristiyan dünyasına has olmadığını, tarihçiler ise Yahudi-Hristiyan öğretisinin doğaya karşı tutumu bu kadar etkiliyse, neden Yahudilikte veya Doğu Ortodoks Hristiyanlığında Batı'daki gibi yıkıcı etkiler göstermediğini sordular.

Nelson'a (2016) göre White eleştirisinde, insan-doğa ilişkisinin özellikle Yahudi-Hristiyan geleneğindeki tezahürüne odaklanmış olsa da daha temel bir noktaya işaret etmektedir. Sorunlarımız temelde felsefi ise, çözüm bilim, teknoloji, politika veya ekonomiden başlamaz. Bu toplumsal yapılar, dünya görüşümüzün ikincil yapılarıdır; dokunmazlar veya değıştirmezler, sadece somutlaştırır ve güçlendirirler. White'ın burada düşünceye açtığı ufuk, insan ve doğa arasına sert bir sınır çizen ve doğaya karşı insanı önceleyen dünya görüşünün problemin kaynağı olduğuna işaret etmesi olmuştur.

White'ın insan ve insanolmayan arasındaki ilişkilerin kökenine dair inançlara dikkat çekiş i etik tartışmaları canlandırmıştır. Geleneksel etik kuramlarının

kapsamının insanlararası ilişkilerle sınırlandırılmış olması insanın doğayla ilişkisine dair ahlaki sorumluluklar hakkında düşünmeye çağırmıştır.

Aldo Leopold'un A Sand County Almanac'ı [1949], insanolmayan doğaya yönelik yeni bir etik çağrısı yapan ilk büyük çalışmalardan biri kabul edilir. Çevre felsefesi ve etiğine dikkat çekme konusunda ilk isim olarak işaret edilen Aldo Leopold'un toprak etiği [land ethics] üç aşamalı bir etik anlayışının son basamağını oluşturmaktadır. Ona göre insanlar ilk aşamada bireyler arası ahlaki bir kaygıyı öğrenmiş, ikinci aşamada birey ve toplum ve toplumlararası ilişkilere dair farkındalık geliştirmiş ve son olarak insanolmayana karşı bir hassasiyet geliştireceğine dair ümitvar bir sezgiye dayanmaktadır. Zira ona göre çoğumuz, örneğin hayvanlara ve diğer insanolmayanlara karşı ahlaki yükümlülüklerimiz olduğu duygusuna sahibiz (Leopold, 1990). Leopold üçüncü etik aşamanın gerçekleşmesinde insanda ekolojik bir vicdanın oluşmasını doğa ile ilgili pozitif yasaların oluşturulmasından daha önemli bulmaktadır. Bu ekolojik vicdanın oluşmasını destekleyecek olan şey ise doğanın araçsal değerinin ötesinde kendinde bir değer taşıdığının farkına varılması gerektiğine işaret etmektedir (Özer, 2017).

Leopold'un ekolojik vicdan oluşmasına yönelik çağrısını anlamlı bulan Richard Routley (1973) "Yeni, Çevresel, Etik Bir İhtiyaç Var mı?" başlıklı ufuk açıcı bildirisiyle çevre etiğinin akademik bir çalışma alanı olarak gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Routley insanolmayanlara karşı duyduğumuz ahlaki sağduyuya "son insan" senaryosuyla dikkat çeker. Bu senaryoda Routley dinleyicilerini ilginç bir soru üzerinde düşünmeye davet etmektedir. Buna göre; medeniyetin çöküşünden ve dünyadaki diğer tüm insan yaşamının yok oluşundan sağ kalan son insan olduklarını, ölmek üzereyken ellerinin altında yeryüzünü yok edecek bir buton olduğunu hayal etmelerini ister ve son bir hamle olarak butona basıp basmayacaklarını sorar. Daha sonra butona basma ya da basmama tercihini ahlaki sorumluluk duygularıyla ilişkilendirmelerini ister. Bu sorudaki maksat ahlaki kaygının insanlararası ilişkilerde ortaya çıktığını savunmakta olan geleneksel ahlak teorilerine göre hiçbir insanın kalmadığı yeryüzünde butona basma tercihinin ahlaki herhangi bir sonucunun olmayacağıdır. Ancak birçoğumuz bu eylemde (butona basma) ahlaki açıdan sakıncalı bir şeyler olacağını hissediyoruz (yani, bu yaygın olarak paylaşılan ahlaki bir sezgidir). Butona basmanın neden yanlış olabileceğini açıklamanın farklı yolları olabilir. Öne çıkan açıklamalardan birisi söz konusu insanolmayanların herhangi bir insani

değerden bağımsız ahlaki değerlere sahip olabileceğinin düşünülmesidir. Yapılan açıklama ne olursa olsun diğer insanlara karşı herhangi bir görevi ihlal etmesek bile, insan olmayanlara zarar vermenin ahlaki olarak yanlış olduğuna inandığımızı gösteren bir kabule varmaktadır. Sylvan, bu sezginin, insanolmayan doğanın değerini ve ona karşı görevlerimizi tanıyan yeni bir etiğe olan ihtiyacın gerekliliğini ortaya koyduğunu düşünmektedir.

Routley ve çevre sorunlarına etik açıdan bakan düşünürlerin temelde odaklandıkları konu insanolmayanların kendinde *içsel değerlerinin* [intrinsic value] olup olmadığı sorusuna cevap bulmaktır. Çünkü geleneksel yaklaşımlarda insanolmayan genellikle insana sağladığı fayda sebebiyle araçsal bir değerde görülmüş, onların korunması ve değerli kabul edilmesi insan dolayımı sebebiyle olmuştur.

Diğer taraftan Leopold'un bir bütün olarak "toprak"ın ahlaki ilgimizin bir nesnesi olduğu fikri, düşünürleri sadece bireysel bileşenler dışında türler, topluluklar ve ekosistemler gibi ekolojik bütünlere yönelik belirli ahlaki yükümlülükler için tartışmayı da gündeme getirmiştir. Teolog ve çevre filozofu Holmes Rolston III, türlerin korunmasının insanlar için ahlaki bir görev olduğunu savundu (Rolston III, 2012). Rolston, türlerin özünde değerli olduklarını ve genellikle tek tek bireylerden daha değerli olduklarını iddia etti, çünkü bir türün kaybı genetik olasılıkların kaybıdır ve bir türün kasıtlı olarak yok edilmesi, bireysel canlıların ortaya çıkışını mümkün kılan biyolojik süreçlere saygısızlık anlamına gelir. Rolston'un yarı-dini bakış açısına göre doğal süreçler saygıyı hak eder, çünkü bunlar, özünde değerli (ya da kutsal) olan bir doğayı (ya da Tanrı'yı) oluştururlar.

Çevre etiği tartışmaları bağlamında ortaya çıkan içsel değer tartışması felsefe için varlık, bilgi ve değer anlayışını yeniden gözden geçirmeyi gerekli kılmıştır. Başka bir deyişle çevre felsefesi artık felsefe için yeni bir metafizik gerekliliği ortaya çıkarmıştır.

Brennan ve Lo (2017) Oxford Bibliographies için hazırladıkları bilgi notunda çevre sorunları bağlamında tartışmaya açılan ahlaki olarak önemli olan tek şeyin insan yaşamı ve insanın deneyimleri olup olmadığı sorusunun metafizik, epistemolojik, kozmolojik alanları dahil eden kilit bir soruyu gündeme getirdiğini ve bunun da felsefi bir alan olarak çevre felsefesinin bir disiplin olarak ele alınmasında etkili olduğunu belirtmişlerdir. Bahsi geçen kilit soru ise, ahlaki açıdan özel tek varlık insansa, o bu

özel statüye hangi özellikleri sebebiyle sahip olduğudur. Örneğin insanlar, konuşabildikleri, düşünebildikleri, birbirleriyle diyalog kurabildikleri veya diğer canlılardan mahrum bırakılan zevk ve acı olasılıklarına sahip oldukları, hayatlarını kendilerini, ilişkilerini ve çevrelerini anlamlandıracak projeler etrafında inşa ettikleri, diğerlerinden farklı olarak kendi ölümlülüklerinin farkında oldukları için mi ahlaki bir değere sahip olmuşlardır. Yazarlar eğer insanlar bu nitelikleri sebebiyle özelse ve ahlaki bir statü elde etmişlerse bu durum antroposantrik (insanmerkezli) bir dünya görüşünün yani diğer şeylerin kendi içlerinde herhangi bir değere sahip olmayıp insanın gelişmesi için bir araç olarak gören bir tutum için bir gerekçe olarak görülebileceğini belirtmişlerdir.

Diğer taraftan insan olmayanın değeri konusunda da sayısız sorular üretilmiştir. Doğal bir alana milyonlarca dolarlık gelir getirebilecek ve yüzlerce istihdam sağlayabilecek yeni bir havalimanı açılması planlandığında, Hükümetin bu projeyi doğal çevreye zarar verme riski altında onaylaması kabul edilebilir mi? Bilim insanları yeni ilaç araştırmak için hayvanlar üzerinde testler yapabilirler mi? Hayvan koruyucuların bu deneylere karşı çıkmalarının haklı gerekçeleri var mı? İnsanlar, hayatta kalmak için hayvanları öldürmekle bitkileri yakmak arasında bir seçim yapmak zorunda kalırsa hangi türü hangi gerekle tercih edecektir? Kısacası çevre koruma faaliyetlerinin altında yatan mantık nedir? Wanting (2018) bu ve buna benzer soruların insan ve doğa arasındaki ahlaki ilişkiyi, çevrenin değeri ve ahlaki statüsünü ve insanolmayanın mahiyetini incelemeyi gerekli kıldığını ve çevre felsefesini meşgul ettiğini belirtmiştir.

Yukarıdaki temel tartışma konuları de Laplante'ye (2006) göre iki ana soruda özetlenmektedir:

- (1) İnsanların doğal çevreyi korumak veya muhafaza etmek için ahlaki yükümlülükleri var mı? Eğer öyleyse, bunlar nelerdir ve kime veya neye aittirler? Bu tür yükümlülükler nasıl haklı çıkar?
- (2) Doğal çevreyle ilgili çağdaş tutum ve uygulamaların temel nedenleri nelerdir ve bunları nasıl değiştirebiliriz? (s. 49)

İlk soru çevre etiği alanında ele alınmakta ve içsel değer, antroposantrik ahlak temaları üzerinden tartışmalar yürütülmektedir. Bu konuya Antroposantrizm başlığında daha kapsamlı bir şekilde değinilecektir. İkinci soruya cevap olarak ise radikal ekoloji olarak adlandırılan, ekolojik krizlerin temelini insan kabullerine

dayandıran ve çözümleri bu kabullerdeki dönüşümlerde arayan Derin Ekoloji, Toplumsal Ekoloji, Ekofeminizm gibi kuramlar ortaya çıkmıştır.

İnsan varlığının sürdürülebilmesine ve daha iyi bir yaşam talebine odaklanan çevre hareketleri Arne Naess tarafından yüzeysel bulunmuştur. Çünkü bu talepler doğanın değil insanın merkeze alındığı, doğaya zarar verdiği düşünülen araçların sorunların çözümü için kullanıldığı ve insana doğaya egemen olma konusunda farklı bir rol belirlemekten öteye geçmediği izlenimi oluşturmaktaydı. Buna karşı Naess bir başka düşünür Session ile birlikte ‘derin ekoloji’ hareketini başlatmıştır. (Devall & Session)’a göre derin ekoloji; bireyleri ilk olarak insanın yer yüzündeki konumu hakkında bir onun organik bütünü parçası olarak görmeye çağırmaktadır. Bu bakış açısı insan ve insan olmayan hakkındaki etik tartışmaların ontolojik bir zemine çekilmesi anlamının taşımaktadır. Egemen dünya görüşünün doğanın insan kullanımına açık bir kaynak olarak görüldüğü bu sebeple insanın üzerinde tahakküm kurabileceği, artan nüfusun talebini karşılamak için doğadan daha fazla fayda sağlayabilmek için daha yüksek teknoloji kullanmaya çalışmasına karşı derin ekoloji doğayla uyum içerisinde, yalnızca kendini gerçekleştirmek için ihtiyaç duyacağı kadar doğadan faydalanan, teknolojiyi doğaya hükmetmek için değil yaşam için zorunluluk olarak kullanan ve yetecek kadarıyla idare etmeye odaklı bir insan tasavvurunu öne çıkarmıştır. Derin ekoloji düşünürleri bunu gerçekleştirmek için ise; insanın içsel bir değere sahip olması gibi insan olmayanın da kendi içsel değerine sahip olduğunun kabulü, bu değeri gerçekleştirilmesine katkı sunulması, yaşamsal gereksinimler hariç diğer yaşamlara zarar verilmemesi, bunları gerçekleştirebilmek için politik tedbirler alınması ve ideolojik bir değişimin gerçekleştirilmesi gibi birtakım temel ilkeler ortaya koymuştur.

Bir başka radikal ekoloji hareketi, ekolojik krizin teknoloji ya da nüfus artışının değil kapitalizmin eseri olduğu ile ilgili tartışmalardan ortaya çıkan Bookchin’in toplumsal ekoloji hareketidir. Çünkü Bookchin’e göre insanın doğaya egemenliğinin kökeninde insanın insana egemenliği fikri yatmaktadır ve ekolojik felaketten kurtulmanın yolu “Merkezsizleşmemiş, biyo-bölgesel imalat ve gıda üretim biçimlerine geri dönmemiz, bunları insani boyutlara çekmemiz ve yüz yüze demokrasiyi işletmemiz”den geçmektedir (akt. Morris, 2019, s. 231).

Ekofeministler, erkeklerin kadınlar üzerindeki ve insanların doğa üzerindeki tahakküm ilişkilerini çevresel zararın ve adaletsizliğin başlıca kaynağı olarak

tanımlarlar. Batı toplumlarında uzun bir geçmişe sahip düalist düşüncenin yaptığı kültür/doğa, eril/dişil ayrımında dişil olan doğa ile özdeşleştirildiğini, her ikisi de pasif olarak kavramsallaştırıldığını ve erkeklerin amaç ve projelerine tabi olduğunu savunuyorlar. Dolayısıyla bu iki tahakküm sistemi birbiriyle derinden ilişkilidir; ekofeminizm her ikisini de devirmeye çalışır (Plumwood, 2020).

1.1.2. Antroposantrizm

“The Historical Roots of Our Ecological Crisis” başlıklı makalesinde Hristiyanlığı “dünyanın gördüğü en antroposantrik din” olarak nitelendiren White, *antroposantrik din* söylemiyle ne demek istemişti? İnsanoğlunun evrenin temel gerçeği olarak görmek, evrenin nihai amacı ve sonu olduğunu varsaymak ve her şeyi insan deneyimi ve değerleri açısından incelemek ve yorumlamak olarak tanımlanan (Merriam-Webster, 2022) antroposantrik niteleyicisi günlük düşüncede genel olarak insanın diğer canlılara ve çevreye yönelik tutumlarında ortaya çıkmaktadır. Bu olgusal durum sebebiyle antroposantrizm çevresel kaygıların yoğunlaşıp, çevre etiği tartışmalarının başlamasıyla literatürde daha sık yer almaya başlamıştır. Öyle ki, Thompson (2017, s. 77) çevre etiği tartışmalarının “Antroposantrizm çevre sorunlarının ideolojik kaynağı mıdır?” sorusuyla özetlenebileceğini söyler. İlgili tartışmalar kapsamında antroposantrizm çevre etiği literatüründe farklı şekillerde tanımlanmıştır.

Steiner (2010) antroposantrizmi eşyanın düzeninde insanın birincil ve merkezi bir yere sahip olduğu görüşü olarak tanımlarken, Grayling (2010) *The Concepts That Shape the 21st Century* (21. yüzyılı şekillendiren kavramlar) alt başlıklı kitabında antroposantrizmi “insanı her şeyin merkezinde, her şeyin ölçüsü ya da her şeyi insan çıkarı olarak görmek; tanrıları insanların büyükleri gibi tasavvur etmek (Xenophon, eğer atların tanrıları olsaydı onlar da at olurdu der örneğin); hiçbir şeyin insandan daha değerli olmadığını; her şeyin meşru olarak insanlığın hizmetine, kullanımına ve çıkarına sunulduğunu düşünmek; insanlığı dünyadaki değer zirvesine yerleştirmek ve insan varlığını diğer türlere nazaran ayrıcalıklı kılmaktır” şeklinde açıklar.

Zammit’e (2015) göre antroposantrizm etik, ontolojik ve epistemolojik açıdan anlaşılabilir. Etik açıdan antroposantrizm yalnızca insanların içsel değere sahip

olduğunu kabul eder. Ontolojik antroposantrizm insanı evrenin merkezine ve yaratılışın zirvesine yerleştirir. Antroposantrizmin epistemolojik karşılığı ise insanın bir şekilde elde ettiği insanlığa dair bilgilerine dayanarak evreni kendileri açısından anlamalarını ve tanımlarını teşvik etmektir.

Calarco'ya (2014) göre ise bir kavram olarak antroposantrizm, birbiriyle ilişkili ve birbirine kenetlenmiş bir anlamlar ve uygulamalar kümesini ifade edecek şekilde ifade edildiğinde daha anlaşılır olacaktır. Buna göre antroposantrizmin kavramsal özelliklerinde, (1) insan istisnacılığının ve insan narsisizminin belirli bir versiyonu, (2) ikili bir insan-hayvan ontolojisi ve (3) güçlü ahlaki hiyerarşi ile birleştirilir. İnsanmerkezciliğin başlıca pratik özellikleri arasında, (4) insan-altı veya insan dışı dışlama bölgelerini tesis etme ve sürdürme ve (5) insan için ayrıcalıklı bir alan kurmak ve yeniden üretmek için çok çeşitli kurumları kullanma yönündeki yinelenen eğilimleri vardır.

Bu tartışmalar ışığında antroposantrizm yaygın olarak yalnızca insanın ve insan deneyimlerinin içsel ahlaki değere sahip olduğunu savunan bir değer teorisi olarak anlaşılmaya başlanmıştır. White da tezinde Hristiyan teolojisinin nihai olarak yalnızca insanların ahlaki açıdan önemli olduğuna ilişkin sakıncalı bir değer çerçevesi sunduğunu ortaya koymaya çalışmıştır.

Grayling (2010) antroposantrizm konusu değer varsayımları üzerinden ele alındığında üç tür değer varsayımından bahsedilir: tek değer varsayımı, büyük değer varsayımı ve eşit değer varsayımı. Tek değer var sayımı değere sahip tek varlığın insan olduğu iddiasını taşır. Bu varsayım aynı zamanda büyük değer varsayımıyla da ilişkilidir. Büyük değer varsayımı insanın en büyük değere sahip olduğu insan-dışı varlıkların da değerli oldukları kabulüdür. Burada asıl soru insan-dışı varlığın ne türden bir değere sahip olduğudur. Araçsal bir değer mi taşırlar ki bu durumda değerinin kaynağı insan olacaktır; yoksa içsel bir değere mi sahiptirler ki böyle olduğunda da çıkar çatışmaları gündeme gelecektir. Dolayısıyla büyük değer varsayımı teoride insan-dışı varlığa bir değer atfediyormuş gibi görünse de bu değerler insanın gölgesindedir. Dinler söz konusu olduğunda çoğunlukla bu eğilimin baskın olduğunu görebiliriz. Yaratılan her şey değerlidir, ancak çıkarlar söz konusu olduğunda insan çıkarı diğer her şeyden önce gelir çünkü insan yaşamı kutsaldır. Son olarak eşit değer varsayımı tüm var olanların eşit bir değere sahip olması gerektiği düşüncesini paylaşır. Bu yaklaşım özellikle hayvan hakları konusunda öne

çıkılmaktadır. Örneğin hayvanların denek olarak kullanılması insan değerinin öncelenmesidir ki deneyde kullanılan hayvan da insan kadar yaşam hakkına sahiptir. Ancak bu yaklaşım beslenme söz konusu olduğunda bir çıkmaza giriyor görünüyor.

Yukarıda ifade edildiği gibi çevre etiği alanında antroposantrik gündemin yükselişinde en önemli faktörlerden biri White'ın tezi olmuştur (Minteer, 2008, s. 59). Ona göre, insanın yaratılışın geri kalanından ayrı yaratıldığından ve insana dünya yaratıkları üzerinde egemenlik verildiğinden bahseden İncil'deki Yaratılış anlatısı, insanı ontolojik olarak üstün bir konuma yerleştirmiştir. Bu sebeple insanın doğaya karşı elde ettiği üstünlük ilahi bir emir anlamı taşımaktadır. Bu argüman, çevre tartışmalarında antroposantrizmin ekolojik krizin sebebi olduğu yönünde güçlü bir kabule yol açmıştır. Callicott (1999, s. 31) *ufuk açıcı* olarak nitelendirdiği White'ın makalesinin gelecek için çevre felsefesi gündemi oluşturduğunu hatta bu alanın kurulmasına öncülük ettiğini belirtir.

White'ın ardından 1973'te Richard Routley "Is there a Need for New, Environmental Ethic?"²⁴ başlıklı tebliğinde antroposantrizmi bu kez daha güçlü bir şekilde tartışmaya dahil etmiştir. Routley tebliğinde literatüre "son insan" örneği (*The Last Man Example*) olarak geçen ünlü argümanını sunar. Routley dinleyicilerinden bazı felaketlerin dünyadaki tüm insanları öldürdüğünü ve bir kişinin hayatta kaldığını hayal etmelerini ister. Bu son insan ölmek üzereyken dünyadaki yaşamın geri kalanını (hayvanlar, bitkiler, ekosistemler vb.) yok edecek bir butona basması mümkün olsa ve son nefesinde bu düğmeye bassa ahlaki açıdan yanlış bir şey yapmış olur mu? Routley'in endişesi, antroposantrik teorilerin bu koşullar altında düğmeye basmanın ahlaki olarak neden yanlış olacağını açıklayamamasıdır. Zira, doğal dünya yalnızca insan çıkarlarına hizmet etmek içinse artık tek bir insan kalmadığına göre onu yok etmenin yanlış bir tarafı olmamalıdır.

White'ın ontolojik bir argümanla tartışmaya açtığı, Routley'in etik bir bağlamda tartışmayı derinleştirdiği ve bugün çevre felsefesi ve çevre etiği alanında merkezi bir kavram haline gelen antroposantrizmin varlık, bilgi ve ahlak alanlarındaki izlerini sürmek insan kabulümüzün nasıl şekillendiğine ilişkin bir bakış açısı kazanmamıza ve böylece yaşadığımız küresel sorunlar karşısında bir tutum geliştirmemize olanak sağlayabilir. Çünkü White'ın sorunların kökenine inme çağrısı

²⁴ Richard Routley (1973) "Is There a Need for a New, Environmental Ethic?" *Proceeding of the XV World Conference of Philosophy*, s. 205-210.

sorunun kökeni olarak işaret ettiği antroposantrizmin de kökenlerine inme çabasını doğurmuştur. Batı düşüncesinin kendisine ve hatta düşünce tarihine başlangıç olarak kabul ettiği Antik Yunan ve Roma tecrübesi antroposantrik düşüncenin de başlangıcı olabilir mi sorusu pek çoklarını bu dönemde insan-merkezliliğin izlerini aramaya yöneltmiştir. Antikitede insanın doğayla, çevresiyle, diğer varlıklarla ilişkisi antroposantrik tutumun araştırılmasında öne çıkan konular olmuştur.

Antroposantrizmin felsefi kökenleri- hayvan sorusu

2004 yılının yaz aylarında Yeni Zelanda'nın North Island adasının kuzey kıyılarında merak uyandıran bir olay oldu. Dört yüzücünün etrafını şişe burunlu yunuslar sarmıştı ve görünen o ki yüzücülerin yakınlarında olan yalnızca yunuslar değildi. Bir büyük beyaz köpekbalığı çevrelerinde dolanıyordu. Konuyla ilgilenen deniz biyologları yunusların bu hareketini çaresiz durumdaki insanlar için bir fedakarlık olarak yorumladılar. Yunuslar insanları önemsemiş ve onları bu çaresiz bir durumdan kurtarmak istemişlerdi. Bu olayı anlattıktan sonra Lori Gruen (2011, s. 1) şu soruyu sorar: “Peki ya biz insanlar hangi durumlarda hayvanları önemsiyoruz?”

Jean-Yves Chateau (2019, s. 12-14) düşünürlerin insan ve hayvan hakkındaki ilişkide felsefe tarihinde nasıl konumlandıklarını takip edebilmek için sorulardan oluşan bir izlek sunar: İlk soru insan ve hayvan arasında bir süreklilik mi, yoksa temel bir fark mı olduğunu ‘bilmek üzerinedir’. İkinci olarak insan ile hayvan arasında bir fark kabul edilecekse insanı doğadan ayırıştırarak mıyız? Üçüncü soru; eğer insan ile hayvan arasında bir fark varsa hangisi daha üstündür? Dördüncü olarak eğer insan üstünse o zaman bu durum hayvana kıyasla bir ilerlemeden mi yoksa insandan hayvana doğru bir derece azalmasından mı kaynaklanır? Eğer hayvanlar ve insanlar arasında bir hiyerarşi olmadığı düşünülürse bu kez sorulacak soru, hayvanların insan modeli üzerinden mi yoksa insanların hayvan modeli üzerinden mi ele alınacağıdır. Bu izlek üzerinden antroposantrik söylemleriyle öne çıkmaları sebebiyle aşağıda yer verilen bazı düşünürlerin konumlanışları takip edilebilir.

İnsanların istisnai varlıklar olduğuna dair pek çok kültürde yerleşik bir inanç bulmak mümkün. Bu inançlarda insan canlı olmak bakımından hayvanlarla ortaklaşsa da insanın entelektüel ve psikolojik durumu, dünya kurucu olması, idrak ve anlam

kapasitesi canlılığı aşan bir anlam içermekte ve ayrıksı olduğu düşünölen bu yapılar sebebiyle insan ve hayvan arasında hiyerarşik bir mesafelenme gerçekleşir ve insanların ayrı ve üstün olduğu inancıyla birleşir. Bu kabul etik kaygıların nesnesinin insan olması gerektiği kabulünün de zeminini oluşturur.

İnsanların üstün ve ayrıcalıklı olduğu düşüncesi tarihsel birtakım aksiyomatik düşüncelere sahiptir. Konuya ilişkin ilk öncüllerden birisi Aristoteles'in düşüncesinde yer alır. Aristoteles'in "felsefe tarihinde hayvan sorusunu kendi başına ele alınmaya değer bağımsız bir soru olarak ortaya koyan ilk filozof" olduğunu belirten Yücefer (2015, s. 197-199), hayvan sorusunun bağımsız olarak ele alınabilmesinin kavramsal ayrıma dayandığını bu durumda canlı-cansız, bitki-hayvan-insan arasında ayırım yapmayı sağlayacak birtakım özelliklerin belirlenmesi gerektiğine işaret eder. Simondon'un (2019, s. 36) ifadesiyle insanlardan farklı olarak insanlardan farklı olan özellikler akıl yürütme, olanakların incelenmesinden sonra özgürce seçim yapmaktır. Doğaca bir ayırım yapmamakla birlikte bu özellikleri kullanma yetisine göre hiyerarşik varlık anlayışı sunar. Başka bir deyişle Aristoteles tüm varlıkları üstün niteliklere sahip olanlardan olmayanlara doğru bir sıralama yapar, buna göre hayvanlar bitkilerden, insanlar hayvanlardan, erkekler kadınlardan, özgür yurttaşlar kölelerden "daha iyi"dir. Bu sıralama aşağıda olanın kötü olmasından değil, yukarıdaki neyin iyi olduğunu daha iyi bilme yetisinden kaynaklanır (akt. Timofeeva, 2018). Bu hiyerarşide üst basamaklarda yer alanların alt basamaklardakileri kullanma hak ve sorumluluğu vardır ve buna insan türünün kullanımı da dahildir. Bu sıralamada hayvanların insanlardan aşağıda yer alması ve hayvanların insanlar tarafından kullanılması doğal sistemin bir parçasıdır.

Aristoteles'in ardından felsefesinin temel karakterini ahlak felsefesinin belirlediği Stoa okulu daha ileri giderek, hayvanların herhangi bir düşünme kapasiteleri olmadığını, özgürlük akılcı seçim, bilgelik gibi insani yetilerle değil içgüdüyle davrandıklarını belirtmişlerdir. Simondon (2019, s. 41) Stoa düşüncesinin insanı doğadan tamamen ayırmak, doğanın ilkesi kılmak ve buna dayanarak doğa ve içindekilerin yalnızca araçsal bir anlam taşıdıklarını ve yalnızca insanlara hizmet için var olduklarını iddia etmek amacı taşıdığını belirtir. Çoğunlukla Aristoteles ve Stoa ahlakıyla şekillenmiş bir teolojiye sahip olduklarını düşünebileceğimiz Erken Hristiyan teologları ruhtan yoksun olduklarını düşündükleri hayvanların insanlığa hizmet için yaratıldığı inancını paylaşmış ve benzer bir izleği takip etmişlerdir.

Modern felsefenin atası olarak görülen Descartes hayvanları mekanik bir varlık olarak nitelendirerek konuyu daha ileri bir noktaya taşımıştır, zira ona göre hayvanlar ne akıl yürütme ne de içgüdüye sahiptir. Hayvanları bir makine olarak görmesine dayanarak onların duyumlarının bilincinde olmadıklarını dolayısıyla da acı çekmediklerini iddia etmiştir (Koyuncu, 2017). Descartes'e göre düşünen varlık olarak insan ahlaki duruşa layıkken bir otomat gibi davranan hayvanlarla ahlaki bir ilişkimiz olamaz. Descartes'ın bu iddialarının hayvanlar üzerinde yapılan deneyler için bir dayanak oluşturduğu düşünülmüştür (Gruen, 2011).

Yansıtıcı düşünceye sahip insanların hayvanlara karşı acımasız davranışlar karşısında etik bir kaygı duyacağı yadsınamaz. Örneğin herhangi bir hayvana sırf eğlence için işkence yapılması bizi rahatsız ediyorsa hayvanlara karşı ahlaki bir sorumluluk hissettiğimiz pekala söylenebilir. Diğer taraftan bazı düşünürler, hayvanlara karşı ahlaki bir sorumluluk duymamakla birlikte zulüm gibi eylemlerde bulunmayı insanlara uygun bulmadıkları için etik dışı olduğunu iddia ederler. Örneğin Kant'a göre iş göremeyen köpeğini öldüren bir kişi köpek bir yargıda bulunamayacağından ona karşı sorumlu değildir. Ancak bu kişi bu davranışı sebebiyle içindeki merhametli ve insancıl duygulara zarar vermiş olur. Bu tür eylemler insanı acımasız ve insanlığa karşı zararlı hale getirir (akt. Önel, 215, s. 143).

Gruen (2011) genellikle tutarlı akıl yürütmeleriyle tanınan filozoflar ahlak sistemleri ve hayvanlarla ilişkiler konusundaki düşüncelerinde yeterince tutarlı bir görünüm sergileyemediklerini ve bu durum muhtemelen insanın istisna bir varlık olduğu düşüncesine duydukları bağlılıktan kaynaklandığını düşünür. Bu düşünce üzerine insanın neden istisnai bir varlık olarak görüldüğüne ilişkin bir soruşturmaya girer.

Gruen'e (2011) göre insanın istisnai oluşuna ilişkin zımni iki iddia sunulur. İlki, X'e sahip olması ya da X'i yapabilmesi sebebiyle eşsiz olduğunu düşünmek ve ikincisi sahip oldukları veya yapabildikleri sebebiyle insanların diğer hayvanlardan üstün ve ayrıcalıklı olduklarını düşünmek. İlk iddia çoğunlukla ampirik sorular ortaya çıkarır; sadece insanların sahip olduğu ya da insanların yapabildiği X nedir? İkinci iddia ise normatif sorular ortaya çıkarır; insanların sahip olduğu ya da yapabildiği hangi X onu diğerlerinden üstün kılar? Başka bir ifadeyle hangi X'i yapabilmek ya da sahip olabilmek insanı ahlaki ilgiye layık kılar?

Gruen (2011) soruşturmasına şu sorularla devam eder: İnsanların hayvanlardan farklı olduğunu iddia edebiliriz ancak insanları benzersiz kılan özelliği belirlemek mümkün müdür? Başka hiçbir hayvanın yapamadığı ne yapabiliyoruz? Konuşabilmek, sosyal sorunları çözmek, savaş başlatmak, kültür geliştirmek, mizah anlayışına sahip olmak vs. pek çok özellik sayılabilir. Ancak bu özelliklerin hiçbiri insana özgü değildir. Hayvan davranışları yakından incelendikçe insana özgü olduğu düşünülen özelliklerin bir örneğinin hayvanlarda da bulunabileceği gözlemlenmiştir. İnsanları hayvanlardan ayırdığı düşünülen bir başka özellik ahlaki sorumluluktur. İnsan dışında başka bir hayvanın ahlaki davrandığını iddia edebilir miyiz? Hayvanların ahlaki davranışlarda bulunup bulunmadığı ya da insanın ahlaki evrenin tek sakinleri olup olmadığı ahlaki nasıl tanımladığımız ve kapsamının nasıl belirlediğimizle ilgilidir. Eğer ahlak bir kişinin eylemlerini motive eden nedenleri incelemek ve bu nedenlerin belirli bir eylemi haklı gösterip göstermeyeceğine karar vermek olduğunu düşünüyorsak tartışmaları gözden geçirmek gerekecektir. Örneğin Kantçı gelenekten bazı filozoflara göre ahlak bir eylem ilkesi formüle edebilmek, bu prensip üzerine düşünebilmek ve nihayetinde evrensel bir yasa olup olamayacağını belirlemekten ibarettir. Ve eğer etik olmanın anlamı buysa hayvanların ahlaki bir varlık olmadıklarını hatta bazı insanların da bu ahlak kapsamına giremediklerini söyleyebiliriz. Diğer taraftan eğer ahlaki kaygıyla ilgili davranışlarla tanımlarsak, fedakarlıkta bulunmak, iş birliği yapmak, empatik davranmak, normları takip etmek gibi birtakım davranışların hayvanlar tarafından da gerçekleştirildiklerini gözlemleyebiliriz. Böylece yalnızca insanların ahlaki evrenin sakinleri olduğunu söylemek pek mümkün olamaz.

İnsanların diğer hayvanlardan farklı olmasının birçok yolu olmasına rağmen, insanın istisnai bir varlık olarak görmenin asıl sorunlu tarafı insanların farklılıkları sebebiyle diğer hayvanların üzerine yükselten normatif iddiadır.

Peki etik açıdan hangi özellikler veya kapasiteler önemlidir? sorusuyla devam eden Gruen (2011) muhtemel cevaplar üzerinden soruşturmasını derinleştirir. Farz edelim ki, insana özgü ampirik olarak tanımlanabilir bazı davranışlar veya X kapasitesi vardır. Sadece insanların üretken bir dil veya sofistike bir alet kullanım becerisine, zihinsel durumları başkasına atfedebilecek kapasiteye sahip olduklarını varsayalım. Bu farklılıklar neden ahlaki bir fark yaratır? Diyelim ki cevap dil kapasitesi olsun. Dil kapasitesi insanı neden ahlaki olarak önemli kılar? Dili kullananlar ihtiyaçlarını ve

ilgilerini dile getirebilir, bu ihtiyaçları ve çıkarları ihlal edenleri sorumlu tutabilirler, onaylamama ya da tanınma talebinde bulunmak için kullanabilirler, etik olmayan eylemleri dil ile protesto edebilirler, dil sayesinde etik normlar aktarılabilir ve geliştirilebilir gibi cevaplar verilebilir. Ancak dil kullananlar sınıfı insan sınıfına eş değer değildir. Çünkü insanlar bu kapasiteye sahip değildir. Bu durumda insanın istisnai olduğu fikri tüm insanlar için geçerli değildir. Eğer ahlakiliğin sınırını dil kullanım kapasitesine bağlı olarak belirlersek bu kapasiteyi kullanamayan insanlar ahlaki kürenin dışında kalacaktır. Ancak bunun kabul edilemez olduğunun herkes farkındadır. İnsanlar söz konusu olduğunda dil kapasitesinin kullanımı ahlakiliği belirlemede bir koşul olmaktan çıkar. Dil elbette önemlidir ancak dil ihtiyaç ve ilgileri ifade etme aracı olarak ahlaki bir önem taşıyorsa bunları ifade etmenin dil dışında başka yolları da vardır. Dil dışında sunulacak diğer bütün özellikler de aynı gerekçelerle ahlakiliğin sınırlarını belirlemek için yeterli olmayacaktır. Bu durumda etik bir konum olarak insanın istisnai bir varlık oluşu savunulabilir değildir.

Benzer bir soruşturma dini öğretiler üzerinden de yapılabilir. Steiner’e (2010) göre tanrılara yakın durmak insanlara hayvanlar ve diğer yaratılmış varlıklar üzerinde egemenlik hakkı vermiş gibidir. Eğer Tanrı tasavvurumuzu sorgularsak doğanın efendileri olarak ayrıcalıklı konumumuza da meydan okumuş oluruz. Tanrı merkezli bir evren anlayışımız olsa bile Tanrı tasavvurumuz antropomorfik bir karakter taşıyorsa insan-merkezli düşünmeye devam ediyoruz demektir. Teosantrik bir dünya görüşü hayvana insanlardan daha alt seviyede bir değer atfediyorsa bu aynı zamanda antroposantrik görüşle de uyum içinde bir perspektif sunar. Hatta antroposantrik varlık anlayışına sahip pek oklarına göre Tanrı hayvanları insanın iyiliği için yaratmıştır.

Ahlaki dikkatimizi kime veya neye ynelteceğimizi nasıl bilebiliriz? Yaşamlarımız oldukça karmaşık ve i içe geçmiş durumdadır. Hem doğrudan hem de dolaylı olarak yaptığımız seçimler ve ortaya koyduğumuz eylemler kendimiz ve çevremizdeki insanlar dışında pek çok yaşam formunu etkilemektedir. Peki bu varlıklardan hangileri etik açıdan değerlendirilmelidir? Bir hayata sahip olmak kesinlikle temel bir değerdir. Hayatı bir değer olarak kabul ediyorsak tüm canlılar etik bir ilginin muhatabı olabilmelidir. Zira Simondon’un (2019) ifadeleriyle: “Yaşam her yerde aynıdır. Bir istiridyede, bir ağaçta bir hayvanda ya da bir insanda yaşam hep aynı talepleri yineler” (s. 40).

Antroposantrik paradigma

“Three Types of Anthropocentrism” başlıklı çalışmasında Mylius (Mylius, 2018), literatürde yer alan antroposantrizm tanımlarının sadece ve kaçınılmaz olarak insanın üstünlüğüne ilişkin normatif bir iddia izlenimi uyandırdığına ve bu sebeple antroposantrizmin ahlak alanına ait bir kavram olarak görüldüğüne dikkat çeker ve bu izlenimin tartışmalı olduğuna ilişkin kanaatini belirtir. Ona göre antroposantrizm kavramı çağdaş sorunlara ilişkin sorgulamaların merkezinde yer alması gereken bir kavramdır. Mylius bir paradigma olarak antroposantrizmin algısal, betimsel ve normatif olarak üç türünden bahseder. Buna göre;

i) Bir paradigma, insanın kendi duyu organları aracılığıyla aldığı duyu verileri tarafından oluşturulmuşsa algısal olarak antroposantriktir. İnsan tarafından oluşturulmuş tüm paradigmlar insan duyularına dayanacağından bu anlamda tüm paradigmlar kaçınılmaz olarak insan-merkezlidir.

ii) Bir paradigmada referans noktası başlangıçtır. Eğer bir paradigma bir şekilde insandan başlıyor, onun etrafında dönüyor, onu referans noktası olarak alıyor, ona odaklanıyor, ona göre veya onun kategorilerine göre düzenliyor veya sıralıyorsa betimsel olarak antroposantriktir. Beşeri ve sosyal bilimler alanında oldukça yaygın olan bu türden paradigmalarda kastedilen merkezilik ahlaki paradigmalardaki erkek merkezli normları ifade eden merkezilik değil, kozmolojideki örneğin güneş merkezli paradigmada olduğu gibidir. Bu türden bir antroposantrizm insan dışındaki önemli fenomenleri görme, tanımlama ya da mücadele etme yeteneğini sınırlandırır; tıpkı çevre sorunlarında olduğu gibi. Bu türden antroposantrik bir paradigma farklı şekillerde meydana gelebilir. İnsan türünün var olduğu bağlamları parantezlemek veya insana dair olanı incelemeyi basitleştirmek için insanı bağlamından koparmak; Kant’ın transandantal idealizminde olduğu gibi dünyayı yalnızca insanın algısıyla filtrelemek; insanı incelemek için geliştirilmiş bir kavramın genele uygulanabileceğini varsaymak, kavramın insani kökenini gizlemek; insanı kelimenin tam anlamıyla fiziksel evrenin merkezinde, yaratılışın zirvesi ya da evrimin son halkası olarak görmek; Descartes’ın düalizminde olduğu gibi insanı evrenin geri kalanından ayıran bir özelliğe sahip oldukları böylece metafizik olarak da var olan her şeyden ayrı olduğunu iddia etmek betimsel antroposantrizmin farklı varyasyonlarıdır.

iii) Özellikle çevre etiği tartışmalarından sonra bir paradigmanın yalnızca normatif olarak antroposantrik olabileceğine dair bir kanaat oluşmuştur. Normatif bir paradigma pasif veya aktif olarak antroposantrik olabilir. Eğer bir paradigma sorgulamayı bir şekilde insan kategorisini ayrıcalıklandırarak şekilde kısıtlarsa pasif; insanın üstünlüğü, kapasiteleri, değerlerinin önceliği, evrendeki konumu vb. hakkında iddialar ve varsayımlar içerir ve /veya bu iddialara veya varsayımlara dayanarak kural koyarsa aktif normatif antroposantriktir. Pasif normatif antroposantrik paradigma betimsel paradigmayla ilişkilendirilebilir. İnsana odaklanarak düşünmeyi sağlayan paradigmlar insanın düşüncesini sınırlandırmakta, bazı seçenekleri diğerleri için kapatmaktadır. Bu durumda betimsel olarak antroposantrik bir paradigma aynı zamanda pasif normatif antroposantrik bir paradigma demektir. İnsan merkezli geleneksel ahlak anlayışları bugün sorunlarımızı çözmiyorsa paradigmalarımızı gözden geçirmemiz gerekiyor demektir (Mylius, 2018).

1.2.Değerlendirme

Gelinen noktada küresel sorunların insan eylemlerine dayandığı ve insanın eylemlerinin insan tasavvurunda temellendiğine ilişkin varsayımla yürütülen bu soruşturmada antroposantrik dünya görüşü öne çıkmıştır. Felsefi ve dini birtakım öncüllerle özellikle Batı toplumunda düşüncenin ana paradigması olarak görülen antroposantrizmin insanlarda insanolmayan (hayvanlar, bitkiler, ekosistemler, makineler) üzerinde bir üstünlük hissi yaratan genel bir kültürel çerçeve olduğu söylenebilir. Anndreozi'ye göre antroposantrik bakış açısı, insanların diğer canlılara (ontoloji) kıyasla özel ve ayrıcalıklı varlıklar olduğu, bilgi kaynaklarının (epistemoloji) ve ahlaki değerlerin tek sahipleri (etik) olduğu üç katlı bir teze dayanmaktadır. Bu nedenle, antroposentrizm, insan egemenliğinin doğa üzerindeki tutumunu topluca haklı kılan ontolojik, epistemolojik ve etik boyutlar içerir. Bu yönüyle antroposantrizm insanı insanolmayanlardan açıkça ayırmış ve onu diğerlerinden üstün görmeye yol açmıştır. Bu düşünce evreninde içsel değer insana has kılınmış ve insanolmayanın insan dolayısıyla araçsal değere sahip olduğu düşünülmüştür (akt. Ferrante & Danielo, 2016). Braidotti (2014) insan merkezli bir vizyonun insanın ademi merkezliyetçiliğini – ne kadar kısmi olursa olsun – hem felsefe

hem de beşeri bilimlerde engelleyeceğini, üretilen bilginin türü ve bu bilginin sosyal ve doğal ortamlar üzerindeki etkisi konusunda ciddi sonuçlar doğuracağını belirtir.

Eğitim bilimlerinin “insan bilimleri arasında en insani” olan alan olduğuna dair bilimsel ve felsefi kabuller göz önüne alındığında eğitim teorilerinin kadar çeşitli insan merkezli modellere yeniden bağlanan ontolojik, epistemolojik ve etik ön varsayımlarla dolu olduğu anlaşılabacaktır. Zira eğitimin insanı hayvanlar dünyasının üstüne yükselteceği ve zaman zaman manevi veya dini bir mesaj taşıyan varoluşsal ve meta-biyolojik amaçlara ve anlamlara erişmesini sağladığına ilişkin kabuller vardır. Bu nedenle eğitimin amacı insanlığı doğadan koparıp onu gerçekten kendisine ait olana, yani kültüre götüren sosyal bir uygulama olarak açıklanmaktadır (Ferrante & Danielo, 2016).

Her ne kadar antroposantrizm ve etkileri ile ilgili tartışmalar Batı düşüncesi etrafında gelişmiş olsa da içinde bulunduğumuz coğrafyayı bu kültürel atmosferden ayrı düşünmek pek mümkün değildir. Bu sebeple dini anlatının okullarda eğitime konu edildiği DKAB dersinin “insan” yetiştirme amaçlarının dayandığı varlık ve insan tasavvurunun gözden geçirilmesi özellikle Covid-19 pandemisiyle küreselliğin ne anlama geldiğinin açıkça deneyimlenmesi de göz önüne alındığında eylemlerinin sorumluluğunun kapsamı konusunda muhataplarına hangi mesajı ulaştırdığı önem kazanmıştır.

2. BÖLÜM

YÖNTEM

2.1 Araştırma Sorusu

İnsan eylemlerinin bir sonucu olarak yüz yüze olduğumuz ve etkilerini gezegeni paylaştığımız tüm yaşam formları üzerinde gözlemleyebildiğimiz birbiriyle iç içe geçmiş sorunlar yumağının ortasındayız. Eylemlerimizin etkisi konusundaki farkındalıklarımıza rağmen sorunlar katlanarak devam etmekte ve bugün artık kriz olarak görülen bir noktaya doğru ilerlemekteyiz. Gelineen noktada insan eylemleriyle ve eylemlerinin sonuçlarıyla ilgilenmenin yeterli olmadığı, eylemleri üreten, Varlık’a/Evren’e dair kabuller ve tahayyüllerle [*dünya görüşü*] şekillenmiş insan tasavvurunun gözden geçirilmesinin gerekliliği görülmüştür. Din ve eğitimin dünya görüşleri üzerindeki en etkili dayanaklarından olduğu göz önüne alındığında, din eğitiminin insan tasavvurunun ne olduğu ve yüzleştiği/yüzleşeceği sorunlar karşısında 21. yüzyıl insanına ne sunduğu araştırılmaya değerdir.

Din eğitiminin insan tasavvuru üzerindeki etkisinin anlaşılmasına katkıda bulunmak amacıyla Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) ders kitaplarında, insana dair açık ve örtük söylemlerin eleştirel analizinin yapılması kararlaştırılmıştır. Burada neden din eğitimi faaliyeti olarak DKAB dersinin; veri kaynağı olarak DKAB ders kitaplarının ve veri analiz yöntemi olarak eleştirel söylem analizinin seçildiği gerekçelendirilecek, ayrıca ders kitabı seçimlerinde; verilerin toplanmasında ve verilerin analiz ve değerlendirilmesinde dikkate alınan kriterler açıklanacaktır.

2.2. Neden DKAB Dersi ve Ders Kitapları?

Bugün Türkiye’de din eğitimi adına, örgün eğitim (İmam Hatip Orta Okulu ve Lisesi; zorunlu eğitimin içerisinde yer alan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi ve seçmeli Temel Dini Bilgiler, Hz. Muhammed’in Hayatı; Kur’an-ı Kerim dersleri) ve yaygın din eğitimi faaliyetleri (Kuran Kursları, camide yürütülen hutbe, vaaz ve sohbetler vs.) olduğu göz önünde bulundurulduğunda yaygın eğitimin programları, kaynakları, eğiticileri, muhatapları hakkında standart bir çerçeve oluşturmanın

güçlüğü dikkate alınarak örgün eğitime odaklanmanın daha işlevsel olacağı düşünülmüştür.

Anayasal olarak laikliği benimsemiş, din hürriyetinin bir insan hakkı olduğunu kabul etmiş ve vatandaşlarını devlet denetiminde yürütülen zorunlu eğitime tabi kılmış pek çok ülkede olduğu gibi, din eğitimi Türkiye’de de eğitimsel tartışmalardan çok politik ve hukuki tartışmaların gündeminde olmuştur. 1982 Anayasası’na kadar din eğitiminin okullardaki varlığı konusunda çeşitli tartışmalar ve bunlara bağlı olarak farklı uygulamalar (bkz. Gündüz, 1998; Bilgin, 2001; Genç, 2012; Öcal, 2016) gerçekleştirilmişse de Anayasa’nın ilgili 24. maddesinin 4. Fıkrasında yer alan;

Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve orta-öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.

hükmüyle din kültürü ve ahlâk bilgisi öğretimi, devlet veya özel okul ayrımı yapılmaksızın bütün ilk ve ortaöğretim kurumlarında ve yine herhangi bir istisna olmaksızın tüm öğrenciler için zorunlu ders kapsamına alınmış ve devlet denetimine tabi kılınmıştır. Böylece ilgili hükümle yalnızca Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi (DKAB) dersinin öğretimi zorunlu kılınırken bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi kişinin ya da velinin isteğine bırakılmış ancak bu eğitim öğretim faaliyetinin de yine devlet gözetimi altında yapılacağı ilgili maddeyle sınırlandırılmıştır. Bu çerçevede hukuki statüsü sebebiyle geniş bir etki alanına sahip olan DKAB dersi, din eğitiminin insan tasavvurunu tespit etmenin amaçlandığı bu çalışma için önem kazanmıştır.

Diğer taraftan DKAB dersinin amacı ve kapsamı yasa tarafından açıklanmadığı için ders, içeriğiyle tartışmalara konu olmaya devam etmektedir. Mevcut içerik için dersin öğretim programları (MEB, 2018a; MEB, 2018b) incelendiğinde ilk olarak Millî Eğitim Bakanlığı Öğretim Programları hakkında genel bilgilere yer verildiği görülmektedir. Öğretim Programlarının Amaçları başlığı altında “*Eğitim ve öğretim programlarıyla sürdürülen tüm çalışmalar*”ın “*okulöncesi, ilköğretim ve ortaöğretim seviyelerinde birbirini tamamlayıcı bir şekilde*” belirlenmiş amaçlara ulaşmaya yönelik olduğu ifade edildikten sonra her eğitim düzeyi için ayrı ayrı belirlenmiş amaçlar sıralanmıştır. İlgili amaçlar kapsamında, zorunlu eğitimini tamamlayan bir öğrencinin “*millî ve manevî değerleri benimseyip hayat tarzına dönüştürmüş*” olması

beklendiği, dolayısıyla zorunlu eğitimin öğrenciye bir dünya görüşü kazandırma gayesinde olduğu ifade edilmiştir (s. 1-2).

Ayrıca, “*eğitim sistemimizin temel amacı değerlerimiz ve yetkinliklerle bütünleşmiş bilgi, beceri ve davranışlara sahip bireyler yetiştirmektir*” ifadesinde biz diliyle belirtilen ‘değerlerimiz’in, metnin devamında “*öğretim programlarının perspektifini oluşturan ilkeler toplamı*” olduğu belirtilmiş ve “*temel insani özelliklerimizi*” oluşturan bu değerlerin, “*hayatımızın rutin akışında ve karşılaştığımız sorunlarla başa çıkmada eyleme geçmemizi sağlayan kudretin ve gücün kaynağı*” olduğuna dikkat çekilmiştir (MEB, 2018a, s. 2). Bu ifadeler öğretim programının öğrenciye kazandıracağı dünya görüşünün öğrencilerin eylemlerine yansıtılmasının kabulüdür. Dolayısıyla bu öğretim programına tabi DKAB dersinin din eğitiminin insan tasavvurunu tespit etmek ve bu tasavvurun 21. yüzyıl insanının karşılaşacağı sorunlar karşısında ne sunacağını değerlendirmek için uygun bir araştırma alanı olacağı düşünülmüştür. Zira, kültürün önemli unsurlarından dinin ve öğretim programında güçlü bir şekilde vurgulanan ahlaki değerlerin konu edildiği bir ders olması yönüyle DKAB dersi bahsi geçen dünya görüşünün kazandırılmasında önemli bir role sahip olacaktır. Öyle ki, Öğretim Programı (MEB, 2018a; MEB, 2018b) çerçevesinde dersin içeriğinin, İslam dininin inanç, ibadet ve ahlak esaslarının açıklanması, dinin kaynağı olarak kutsal kitap ve peygamberin tanıtılması ve son olarak tüm bunların günlük yaşantı ve yaşam deneyimleri olarak kültürün üzerindeki etkilerine işaret edilmesi üzerine şekillendiği açıkça görülmektedir. Ayrıca dinin insan hayatı için anlamının açıklanması İslam’ın varlık, bilgi ve değer anlayışına dayandırılmakta ve İslam dininin dünya görüşünün çerçevesi çizilerek insan için bir yaşam tasavvuru sunulduğu anlaşılmaktadır.

Tüm bu açıklamalardan sonra hukuki statüsü sebebiyle tüm vatandaşlara ulaşma imkanı bulan ve içeriğiyle varlık, bilgi ve değer düzeyinde muhataplarına bir dünya görüşü aktarmayı hedefleyen ve bu hedeflerin milli ve manevi değerler olarak yaşama aktarılmasına katkıda bulunması amacıyla ilk, orta ve lise düzeyinde eğitim müfredatına dahil edilen DKAB dersinin araştırmaya konu edilmesi uygun görülmüştür.

Milli eğitim programları içerisinde yer alan bir dersin muhatabı olan öğrencilere kazandırmak istediği bilgi, beceri ve değerlere ilişkin incelenebilecek en temel kaynaklardan biri ders kitaplarıdır. Araştırma verisi olarak ders kitaplarının

kullanılmasının önemi ders kitaplarının ayırt edici özellikleri üzerine düşünülerek pekiştirilebilir.

“Modern okuyucunun kullanabileceği pek çok metin türü arasında okul ders kitapları benzersiz ve önemli sosyal işlevleri haizdir, her nesil öğrenciye insan bilgi ve kültürünün onaylamış bir versiyonu”nu sunarlar (de Castell, 1990, s. 78). Bu sebeple “[d]ers kitapları, belirli bir çalışma alanı için zımnen meşru materyal olarak anlaşılan şeyin tedarikçisi” (Rice, 2005, s. 407) olarak görülür. Dolayısıyla *ders kitaplarına güvenmek çok yaygın ve genel* bir uygulama olmakta ve muhtemelen bilginin arz ve talep tarafları için bir *kontrol mekanizması* işlevi görmektedir (de Castell, 1990, s. 75). Ders kitaplarını *hakikat statüsüne* sahip kültürel ve bilimsel bilginin aktarımı için *amaca yönelik bir teknoloji* olarak tanımlayan de Castell (1990), bu yönüyle ders kitabının bir *belge* [document] niteliği taşıdığını belirtir ve bunu açıklamak için kelimenin etimolojik anlamına geri döner. “Belge [document] öğretmek anlamına gelen ‘docere’ (Latince) kelimesinden gelir. Bugün sahip olduğumuz şekliyle “belge”nin anlamı temel, kanıt veya destek olarak dayanan orijinal veya resmi bir belgeye, bilgiyi aktaran yetkili bir yazı biçimine atıfta bulunur” ve ders kitapları “olaylar hakkında nesnel olarak tasarlanmış gerçek bilgileri ifade ediyor olmalarıyla bir belge gibi işlev görmektedirler” (s. 80).

Örtük de olsa meşru bir belge oluşu sebebiyle ders kitapları yalnızca eğitim materyali değil aynı zamanda eğitim çalışmaları açısından önemli bir araştırma nesnesidir. Ayrıca eğitimin sosyalleştirme aracı olması yönüyle ders kitaplarının yalnızca eğitim araştırmaları için değil, sosyal bilimler açısından da dikkate değer bir veri kaynağı olması açıktır. Eğitimin işlevinin üretim koşullarının veya sosyal düzenin “*yeniden üretim*”i (Althusser, 2010; Bourdieu & Passeron, 2015) olarak görülmesi ve böylece sosyal eşitsizliklerin nesiller boyunca devamıyla ilişkilendirilmesi sosyal çalışmalar için eğitimin ilgi konusu haline gelmesinde ayrıca etkili olmuştur. Bu ilişkiselliğin kurulmasında etkili isimlerden birisi Althusser’dir. Althusser’e (2010) göre eğitim devletin ideolojik aygıtlarındandır çünkü okulda çocuklara yalnızca üretimin teknik ihtiyaçlarını karşılamak için gerekli bilgi ve beceriler öğretilmez. Bunun yanında eğitim çocukların mevcut sosyal oluşumun doğal ve rasyonel olduğuna ya da en azından kaçınılmaz olduğuna ilişkin bir bakış kazandıracak zihin durumlarını, analiz biçimlerini, eğilimleri kabullenebilmeleri için çalışır.

Ders kitaplarının ilgili dersin konuları hakkında doğruluğu kabul edilmiş bilgileri belgeleyen bir belge olduğu kabul edildiğinde araştırmaya değer bulunan husus ders kitaplarının hangi konuları hangi bilgi kaynaklarıyla sunduğu ve eğitimsel değeri olmaktadır. Ancak dikkat edilmesi gereken bir diğer husus bu bilgilerin nasıl sunulduğudur. Çünkü ders kitapları bilgi aktarmanın yanında bilgileri aktarmayı tercih ettiği anlatımla muhatabına ayrıca bir *bakış açısı* (Harkness & Cheyne, 2019) ve zihinsel bir algoritma kazandırır. Elbette ders kitaplarının temel amacı bilgi aktarımıdır ve bu sebeple bilgi yüklüdürler. Ancak Rice’ın (2005) tespitiyle aynı zamanda, hangi konuların dahil edilip hangilerinin dışlanacağı, konunun hangi yönüne odaklanıp diğer yönlerinin ihmal edileceği ve kullanılan dil gibi çeşitli stratejiler sebebiyle gizlice aktarılan tutumları, inançları ve değerleri de içerirler (s. 405).

Ders kitapları hakkında yapılan araştırmalara bakıldığında hem ulusal hem de uluslararası ölçekte ilk göze çarpan husus, ilköğretimden yükseköğretime ve yetişkin eğitime kadar her düzeyde dil kitaplarının, özellikle de İngilizce ders kitaplarının yoğun bir araştırma ilgisine sahip olduğudur. Küresel bir ders kitabı olması sebebiyle ELT olarak adlandırılan İngilizce kitaplarının dil öğretimi yeterlikleri dışında kültür çalışmaları, toplumsal cinsiyet araştırmaları gibi pek çok sosyal sorunla ilgili veri kaynağı olarak analiz edildiği görülmektedir. İlgili çalışmalardan biri olan “The Construction of English: Culture, Consumerism and Promotion in the ELT Global Coursebook” adlı kitabının girişinde John Gray (2010) Rice’ın iddiasını ders kitapları ve haritalar arasında ilginç bir benzetme yaparak açıklar. Gray, Lewis Carroll’un hikayesine²⁵ atıfla, bir haritanın ya da herhangi bir işaret aracının *temsili ettiği şeyin basit bir ayna görüntüsü* olmadığını, çünkü çok fazla detay eklenmesinin *haritanın amacını bozacağını* ve *pratik olmayan bir şeye dönüştüreceğini* ve bu sebeple *atlanılan her detayın ve yapılan her ölçeklendirmenin seçilmiş bir görüntü* sunacağını belirtir. Bir harita çalışmasında, sınırların çizilmesi, coğrafi varlıkların temsili, merkez ve çevrenin belirlenmesi gibi pek çok konuda karar verildiğinden, haritanın ilgili alanı tarif etmekten daha fazlasını yaptığını aynı zamanda *inşa ettiğini* söyleyen Gray’e göre ders kitaplarında da benzer bir durum vardır; “bir alanı haritalandırmak için yola çıkan ders kitabı, tüm haritalar gibi harita yapımcıların çıkarlarının, inançlarının, değerlerinin önemli rol oynadığı kararların bir sonucudur” (s. 1).

²⁵ Carroll, L. (1893) *Sylvie and Bruno Concluded*.

Gray'in harita benzetmesi üzerinden devam edildiğinde haritalamanın kim tarafından yapıldığı dikkat konusudur. Lisavskaya ve Karpov'a (1999) göre, "okul ders kitapları, ideolojik söylemin incelenmesi için ideal bir deneysel nesne oluşturur" çünkü; ders kitapları "büyük ölçüde küçük bir yazar kimliği ile kurumsallaşmış bir yayın sürecinin anonim ürünleri" sayılabileceğinden "kolektif olarak üretilen ve yazarların bireysel parametrelerinden bağımsız olarak var olan kültürel fenomenler olarak görülebilirler" (s. 526). Ders kitaplarının bu anonim duruşu Lisavskaya ve Karpov'a göre "ideolojik işleyişin bir ön koşuludur." Zira belirli yazarları olmasına rağmen "ders kitapları son derece yetkili bir sosyal kurum olan 'okul'dan mesajlar gibi görünmektedir" (s. 527) ve Laura Walker'ın bu durumu kutsal bir metnin sorgulanamaz otoriteliğine benzer bir otoriteye benzettiğini hatırlatırlar. Konuyla ilgili olarak de Castell (1990) yazar ve metin ilişkisini ders kitapları açısından değerlendirirken önemli bazı noktalara dikkat çeker. Bir metnin anlaşılması ve yorumlanmasında yazarın ne söylemek istediğine ilişkin çıkarımlar çoğunlukla yazarın kim olduğu ile ilişkilendirilerek açıklanır. Ancak ders kitapları söz konusu olduğunda okuyucunun öznelliğinin örtülmesi gibi yazarın öznelliği de etkisizleştirilmiştir. Zira dayatıcı bir üsluba sahip olan ders kitapları bu otoritesini yazarlarından değil ilgili dersle ilgili yetkin kılınmalarından almaktadırlar. Bu yönüyle ders kitapları kültürel otorite açısından benzersiz bir role sahip olmaktadır. Çünkü ders kitapları eğitim bakanlıkları tarafından seçilmekte, ders kitabı olarak yetkilendirilmekte ve ilgili alana ilişkin bilgilerin aktarılmasında bir reçete gibi sunulmaktadır. Reçetenin devamlılığı öğrencinin hayatına yön vermesinde kritik rol oynayan eğitim fırsatlarının yolunu açan merkezi sınavlarla sürdürülmektedir (s. 79-80). Bu durumda önemli bir toplumsallaştırma aracı olarak ders kitaplarının işlevi Lisovskaya ve Karpov'un (1999) ifadeleriyle "her nesil öğrenci için insan bilgisi ve kültürünün onaylanmış bir versiyonunu temsil etmek" (s. 527) şeklinde özetlenebilir.

Ders kitapları için çizilen bu anlam aralığı içerisinde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) ders kitaplarına bakıldığında, devlet tarafından yetkilendirilmiş bir metin olarak yüklendiği otoritenin yanında ders içeriği sebebiyle dini anlatının otoritesiyle muhataplarına seslenen önemli bir doküman olduğu görülmektedir. Dini ve ahlaki içeriği sebebiyle normatif bir üslupla, yazarın sesinden çok dini kaynakların sesiyle, "biz" diyerek konuşan bir metin olarak DKAB ders kitabı bilgi aktarımında

kullandığı açık ve örtük söylemlerle muhatabında bir dünya görüşü oluşturma etkisine sahip ve üstelik bu amacı taşıyan bir kaynak olarak incelenmeye değerdir.

DKAB ders kitaplarının özellikle din eğitimi alanında yapılan lisansüstü çalışmalarda sıklıkla kullanılan bir veri kaynağı olduğunu görmek mümkündür. İlgili çalışmalara bakıldığında DKAB ders kitaplarının, içeriğin öğrencinin dini gelişimine, kullanılan dilin öğrencinin anlama düzeyine, kullanılan görsel ve yazılı materyalin öğretim programında yer alan kazanımlara uygunluğu; inanç, ibadet ve ahlak konularının nasıl işlendiğinin ve kullanılan öğretim yaklaşımının tespiti; içeriğin farklı mezhep mensuplarınca nasıl değerlendirildiği; birtakım yetkinliklerin kazandırılmasındaki etkisi gibi dersin eğitsel değerini ortaya koymayı amaçlayan araştırmalara konu edildiği görülmektedir. Bununla birlikte, metnin sosyal işlevi göz önünde bulundurularak dini çeşitlilik, farklılıklarla birlikte yaşama ve dini çoğulculuk gibi sosyal açılardan ve ideolojik aktarım aracı olarak vatandaşlık eğitimi gibi politik açılardan inceleyen lisansüstü çalışmalar da bulunmaktadır.

Bu çalışmaların yanında DKAB ders kitabının eğitimsel etkililiği ya da katkı sunduğu sosyal düzene ilişkin araştırmaların da dayanağı olacak bir husus olarak insan tasavvurunun başka bir deyişle dersin insan kabulü ve tahayyülüne bağlı olarak yetiştirmeyi amaçladığı insana dair bir araştırmanın gerekliliği görülmüştür. Bilindiği gibi eğitim faaliyetlerinin anlamı, amacı, yöntemi ile ilgili farklı yaklaşımların temelinde varlık, bilgi ve değer anlayışları çerçevesinde şekillenen insan kavrayışı bulunmaktadır. Bu sebeple bir eğitim içeriğinin sunduğu bilgilerin yanında hangi bilgileri, nasıl sunduğu konusunda yapılacak bir inceleme ilgili içeriğin nasıl bir varlık, bilgi ve değer tasavvuruna yani insan kabulüne dayandığına dair izlenimlere imkan verecektir.

Okullarda yürütülen din dersi kitapları üzerinden bir çalışma yapmak doğrudan dini anlatıyla ilişki kurmayı da gerektirmektedir. Dolayısıyla burada insana dair aktarılan tasavvurlar dini bir anlatının yani inanç (anlama/anlamlandırma) konusunun bir ürünü olmaktadır. Ancak inancın bir öğretim programı dahilinde belirli amaçlar doğrultusunda, doğruluğu konusunda kimsenin tartışmayı düşünmediği ya da otoritesini kabul ettiği bir materyal üzerinden anlatılması, anlatının resmi bir söyleme dönüşmesi anlamı taşır. Genellikle inanç öğretilir mi sorusu din eğitimi bağlamında seslendirilen sorudur ancak burada sorgulamaya dahil edilebilecek bir diğer konu inanç konusu olabilecek bir anlam tercihinin nesnel bir gerçeklik olarak

onaylanmış bir bilgi formuyla sunuluyor olmasının sonuçlarıdır. Zira dini anlatı sembollerle doludur, yorumlamaya açıktır ve bir anlatıda inandığımız şey çoğunlukla kişisel olarak anladığımızdır. Ancak bir anlatının bilgiye dönüşmesi sembollerin belirli bir anlama yorulması demektir ve bu durum farklı anlama biçimlerimizin önünü tıkadığı gibi anlamlar üzerinden üretilen eylemlerimizi de sınırlamaktadır. Bu doğrultuda insana dair dini anlatının DKAB ders kitapları vasıtasıyla insan olma durumuyla ilgili belirli kabullerle sunulduğu ve bu kabullerin eylem üretme potansiyeli düşünüldüğünde araştırmanın ders kitapları üzerinden yapılması daha anlamlı görülmüştür.

2.3. Neden Eleştirel Söylem Analizi?

Toplunun, kendi hakkında konuşabilsin diye, kelimeleri, söyleyiş biçimlerini, cümleleri, dilsel törenleri anonim bir kitleye ödünç verdiği bu an önemli bir andır. Aleni bir şekilde şu üç koşul altında konuşmak: bu söylemin iyi tanımlanmış bir iktidar aygıtı dahilinde ifade edilmiş ve dolaşıma sokulmuş olması, bu söylemin toplumsal varoluşun daha önceleri pek fark edilmemiş olan derinliklerini ortaya çıkarması ve o küçük tutku ve çıkar savaşlarının sağladığı erişim ile iktidara hükümlan bir müdahale imkanı sağlaması.

Michel Foucault, *Rezil İnsanların Yaşamı* (2021)

Eylemlerimizin büyük oranda sahip olduğumuz insan tasavvuruyla şekillendiği, insan tasavvurumuzun önemli kaynaklarından birinin din eğitimi olduğu varsayımları akılda tutularak, DKAB ders kitaplarında insan kabulü ve tahayyülünün tespiti için başvurulacak metin analiz yönteminin ders kitaplarının otoritesini dikkate almaya, neye dayanarak, ne amaçla söylendiğini değerlendirmeye ve söylenenlerin ne tür eylemlere kaynaklık edebileceğini tartışmaya imkan vermesi gerekeceğinden bu çalışma için eleştirel söylem analizinin uygun bir yöntem olacağı düşünülmüştür. Zira sistematik dilsel düzenleri betimlemek üzere kullanılan bir kavram olarak söylem, “sadece iletinin içeriğini değil tüm boyutlarını, yani; iletiyi dile getireni (kim söylüyor), otoritesini (neye dayanarak söylüyor), dinleyiciyi (kime söylüyor) ve

amacını (söyleyen söyledikleriyle neyi başarmak istiyor) kapsamaktadır” (Çelik & Ekşi, 2008, s. 100).

Diğer taraftan farklı söylem tanımlarını göz önünde bulundurarak Jorgensen ve Phillips (2002) söylem için “dünya ya da dünyanın bir yönü hakkında konuşmanın onu anlamının bir yolu” ön tanımının yapılabileceğini söyler (s. 1). Bu ön tanımdan hareketle inançların, değerlerin ve varsayımların nasıl iletildiği, belirli etkilere ulaşmak için dilin nasıl kullanıldığı ve dil kullanımının sosyal, politik, tarihsel bağlamıyla ilişkisini görmeyi amaçlayan bir çalışma için söylem analizinin işlevsel bir yöntem olacağı düşünülebilir.

Farklı söylem analizi yaklaşımları bulunmakla birlikte bu yaklaşımların ortak noktası konuşma tarzlarımızın dünyamızı, kimliklerimizi ve sosyal ilişkilerimizi tarafsız bir şekilde yansıtmadığı, aksine onları yaratmada ve değiştirmede aktif bir rol oynadığı düşüncesinden hareket etmeleridir (Jorgensen & Phillips, 2002, s. 1). Bu düşünce yapısalcılık sonrası söylem analizinin, yalnızca dilsel bir teori değil; genel olarak maddi gerçeklik olarak düşünüleninden ayrı olmayan, toplumsal gerçekler olarak temsillerin analizini içeren, sosyal gerçekliğin üretimini de ele alan sosyal bir teori olarak görülmesine dayanır. Bu bağlamda söylem analizi dilin sosyal gerçekliğin inşasındaki rolüne odaklanır; dile “gerçekliğin” bir yansıması olarak değil, onun bir parçası olarak davranır. Escobar’ın (1996) ifadesiyle söylenirse, söylem toplumsal gerçekliğin kaçınılmaz olarak ortaya çıktığı süreçtir.

Jorgensen ve Phillips (2002) bunu taştan bir nehir örneği üzerinden açıklar. Nehrin taşması insanların söylemlerinden ve düşüncelerinden bağımsız olarak gerçekleşen maddi bir olgu olmasına rağmen insanların hepsi yaşanan olayı aynı şekilde betimleyip anlamlandırmaz. Bazıları su seviyesindeki artışı sera gazının etkisiyle yaşanan küresel ısınmanın sonuçlarından biri olarak görebilir. Kimilerine göre bu, yerel yönetimlerin taşkınlar için alması beklenen tedbirlerdeki başarısızlığa işaret ederken, kimileri için Tanrı’nın halkın günahkar yaşayışına öfkesi ya da yaklaşan kıyametin habercisi olabilir. Böylece maddi bir olgu olarak su seviyesindeki artışın sebep olduğu sel farklı bakış açılarıyla farklı anlamlar yüklenmektedir. Bu durumda eğer yaşanan sel olayını iklim değişikliği söylemiyle anlamlandırıyorsa küresel çevre politikaları konusunda, yerel yönetimlerin tedbirsizliği şeklinde anlıyorsa ilgili tedbirlerin alınması konusunda, yaklaşan Kıyamet’in habercisi olarak görüyorsa kendimizi buna hazırlama konusunda eyleme geçeriz. Böylece

söylemlerdeki anlam atfı, dünyayı kurmaya ve dönüştürmeye dönük rol oynar. Öyleyse dil yalnızca gerçekler hakkında bilgilerin üretildiği bir kanal değil aynı zamanda sosyal gerçeklikleri de üreten bir mekanizmadır. Yani, söylemdeki değişiklikler sosyal dünyayı değiştiren araçlardır (s. 9). Bu durumda DKAB ders kitaplarında sunulan insan tasavvurunun ve bu tasavvurun besleyeceği olası eylemlerin anlaşılmasına çalışılacağı bu çalışma için ilgili ilişkinin kurulabilmesinde söylem analizinin güçlü yönleri olduğunu söyleyebiliriz.

Söylem analizine yönelik etnometodolojik veya Foucaultcu geleneklerden etkilenen iki ana yaklaşımdan söz edilebilir. Yaklaşımı ne olursa olsun söylem analizi, konuşma bileşenlerinin dilsel organizasyonundan ziyade konuşmanın veya metnin anlamı üzerine odaklanarak diğer dil bilimsel analiz biçimlerinden ayrılır (Cook, 2008, s. 216).

Etnometodolojik söylem analizi, insan davranışlarını yöneten örtük kuralları anlamaya çalışan Herold Garfinkel'in etnometodolojik yaklaşımına dayanır ve söylemde etnometodolojik bir yaklaşım aynı amacı üstlenir ve öncelikle anlam üreten etkileşim yapıları ile ilgilenir. Foucaultcu söylem analizi ise etnometodolojik analizde olduğu gibi konuşmanın veya metnin anlamına odaklanır. Bununla birlikte Foucaultcu bir söylem yaklaşımı anlamı yöneten kuralları araştırmaktan ziyade, dilin doğasında var olan güce odaklanır, tarihsel ve sosyal olarak kurulan güç kaynaklarının daha geniş sosyal dünyayı dil aracılığıyla nasıl inşa ettiğini anlamaya çalışır. Örneğin söylem analizine Foucaultcu bir yaklaşım uygulayan araştırmacılar, gençlerin madde kullanımına ilişkin görüşlerini ikincilleştirmek ve marjinalleştirmek için dilin doktorlar, ebeveynler, medya ve hükümetler tarafından nasıl kullanıldığıyla daha çok ilgilenecektir. Bu nedenle Foucaultcu söylem analizi daha eleştirel bir yaklaşım benimser ve iktidarın dil aracılığıyla nasıl operasyonel hale getirildiğine odaklanır (Cook, 2008, s. 217).

Foucaultcu anlayışta söylemin, gerçekliğin tam bir kopyası değil kültürel olarak oluşturulmuş bir temsili olduğu; bilgiyi inşa ettiği ve böylece, bilgi kategorilerinin ve metin gruplarının üretimi yoluyla, ne hakkında konuşmanın mümkün olup neyin olmayacağını (dahil etme / dışlama gibi kabul edilen kurallar) yönettiği ve kim olmanın mümkün olduğunu ve ne yapmanın mümkün olduğunu çerçeveleyen ve konumlandıran konuları tanımladığı kabul edilir (Cook, 2008). Dolayısıyla ders kitapları üzerinden yürütülecek bir söylem analizinde yukarıdaki

açıklamalar göz önüne alındığında Foucaultcu söylem analizi yaklaşımından yararlanmanın daha uygun olacağı açıktır.

Diğer taraftan Foucaultcu geleneğe dayanarak bu çalışmada; söylem “dünyayı etkileyen tüm anlamlı ifadeler ve metinler” olarak kabul edilmekte; söylemin “ortak bir temayı paylaşan ve birleşik bir etki üreten bir dizi ifadeye atıfta bulunduğu” dikkate alınmakta ve yine söylem “üretilen birleşik, tutarlı ve güçlü ifadeleri destekleyen ve yöneten kurallar ve yapılar” (Waitt, 2010, s. 218) olarak yorumlanmaktadır (akt. Johnson, 2020). Bu tanımlardan yola çıkarak söylemleri belirleme ve analiz etme yaklaşımı, metin içerisinde hem açık veya örtük bir şekilde ifade edilen hem de çeşitli tematik kategoriler altında düzenlenebilen bir grup ifadeyle neyin ima edildiğinin tespit edilmesi olarak açıklanabilir.

Söylem analizinde dikkat edilmesi gereken husus bilginin nasıl üretildiği, yayıldığı, hangi bilgi biçimlerinin geçerli kabul edildiğini ve doğru olarak anlaşıldığını yapılandıran koşullar ve kuralların tespitidir. Jäger ve Maier’e (2009) göre;

Tek bir metin neredeyse hiç fark edilmeyen ve kanıtlaması neredeyse imkansız olan minimum etkilere sahiptir. Bunun tersine, yinelenen içeriği, sembolleri ve stratejileriyle bir söylem, ‘bilginin’ ortaya çıkmasına ve sağlamlaşmasına yol açar ve bu nedenle halk üzerinde etkiye sahiptir. Önemli olan tek bir metin, tek bir film tek bir fotoğraf değil ifadenin sürekli tekrarlanmasıdır (s. 34).

Kapsamlı bir söylem analizi, söylem biçimlerinin oluşumunda işleyen süreçlerin ipuçlarını veren açıklamalara yol açabilir. Söylemsel ayrıcalık ya da bir metnin dahil etme ya da dışlama için kullandığı güç, burada yalnızca bir örnek olarak hizmet eder (Brown, 1996). Thomson (2011) söylemi bu şekilde anlamak ve onu metinsel analize uygulanacak yönteme dönüştürmek için metin veya metinlere aşağıdaki soruları sormanın gerekeceğini belirtir:

- Burada gerçek veya norm olarak temsil edilen nedir?
- Bu nasıl inşa edilir? Hangi 'kanıt' kullanılıyor? Neler dışarıda bırakılıyor? Ön planda ve arka planda olan nedir? Sorunlu olan ve olmayan nedir? Hangi alternatif anlamlar/açıklamalar göz ardı ediliyor? Ne ayrı tutuluyor ve ne birleştiriliyor?
- Bununla hangi çıkarlar seferber ediliyor ve onlara hizmet ediliyor ve hangileri göz ardı ediliyor?
- Bu düşünme / konuşma / anlama yoluyla mümkün kılınan ve / veya arzu edilen ve / veya gerekli olan kimlikler, eylemler, uygulamalar nelerdir? Neye izin verilmiyor? Normalleştirilen nedir ve patolojikleştirilen nedir?

Araştırma DKAB ders kitaplarında insan varlığı, insan akılsallığı ve ilişkiselliği konusunda açık ve örtük söylemlerin incelenmesini, hangi söylemlerin öne çıkarıldığını, belirli söylemleri öne çıkarıp diğerlerini susturan stratejileri belirlemeyi ve söylemlerin üreteceği insan eylemlerini yordamayı amaçlamakta ve bu amacı gerçekleştirmek için eleştirel söylem analizini araştırma yöntemi olarak kullanmaktadır.

2.4. Ders Kitaplarının Seçimi

Anayasal olarak ilköğretim ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu öğretimi yapılan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersi 2012-2013 eğitim yılında başlayan 12 yıllık Zorunlu Eğitim Sistemi (4+4+4) ile birlikte 4-12. Sınıflar arasında dokuz yıllık bir süreçte haftada iki saat olarak yürütülmektedir. Dersin öğrencilere insan tasavvuru kazandıracak bir dünya görüşü sunduğu varsayımının denenebilmesi için söylemlerin tutarlılığının ve devamlılığının tespiti önem kazanacaktır. Zira Öğretim Programında da okulöncesi eğitimden başlayarak ortaöğretimin sonuna kadar birbiriyle ilişkili bir programın düzenlendiği ve zorunlu eğitimin sonunda öğrencilere bir yaşam tarzı sunulmuş olacağı belirtilmişti. Bu sebeple DKAB dersinin okutulduğu dokuz yıllık eğitim sürecine ait tüm düzeylerden ders kitaplarının incelenmesinin daha uygun olacağı düşünülmüştür.

DKAB dersinin öğrencilerine kazandırdığı insan tasavvurunun bir fail olarak yirmi birinci yüzyılda yüzleşeceği sorunlar karşısında insanın eyleme biçimleri üzerindeki etkisinin değerlendirilebilmesi için derse ait güncel kitapların incelenmesi kararlaştırılmıştır. Cumhuriyet tarihi boyunca okutulan DKAB ders kitaplarının incelenmesi karşılaştırmalı bir okumayla önemli veriler sunacak olsa da dersin bugünün insanına ne söylediğinin anlaşılması daha elzem görüldüğünden son baskılara odaklanmak ve daha derinlemesine incelemek araştırma sorusuna etkili bir cevap bulabilmek için yeterli görülmüştür.

Bir diğer husus yayınevi tercihidir. Bakanlık a) komisyon, kurum veya kuruluşlara şartname hükümlerine göre taslak ders kitabı yazdırmak için sipariş verebilir; b) okutulmasına ihtiyaç duyulması hâlinde, yurt içinde veya dışında yazılmış ya da tercüme edilmiş olan kitapları satın alma yoluyla temin edebilir; c) Millî Eğitim

Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği'nde belirtilen usul ve esaslar doğrultusunda taslak ders kitabı hazırlayan yayınevlerinin kitaplarını değerlendirebilir (MEB, 2012). İlgili yönetmeliğe uygun olarak farklı yayınevleri tarafından hazırlanmış ders kitapları onaylandıkları takdirde eğitim öğretimde kullanılabilir. Ancak bu çalışmada; ders kitapları yayınlama konusunda en yetkin yayınevi olarak görülebilecek, her sınıf düzeyinde basılmış kitapları olan, farklı bölgelerde farklı kitaplar dağıtılmış olsa da EBA üzerinden tüm öğrenci, öğretmen ve velilerin erişebileceği Milli Eğitim Bakanlığı Yayınlarına ait ders kitaplarının incelenmesine karar verilmiştir.

Tüm bunlardan sonra aşağıdaki ders kitapları analiz edilmek üzere seçilmiştir:

- Hulusi Yiğit, Emine Öğülmüş Doğan, Sümeyye Kıрман, Furkan Özudoğru, Dilek Mengüç (2018) *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4 Ders Kitabı*, MEB Yayınları.
- Hulusi Yiğit, Abdullah Açık, Emine Öğülmüş Doğan, Elif Emine Dirlik, Ayşe Macit (2018) *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5 Ders Kitabı*, MEB Yayınları.
- Sümeyye Kıрман, Dilek Menküç, Tuğba Kevser Uysal, Hatice Büşra Paksoy (2018) *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6. Sınıf*, MEB Yayınları.
- Ayşe Macit, Dilek Menküç, Dilek Türk soydaş, Nezihi Mustafa Pesen, Sümeyye Kıрман (2018) *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7. Sınıf*, MEB Yayınları.
- Sabahattin Nayir, Abdullah Açık, Muhammet Beyazal, Hatice Büşra Paksoy (2018) *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8 Ders Kitabı*, MEB Yayınları.
- Abdullah Bektaş, Mustafa Nezihi Pesen, Sinan Özyurt, Furkan Özudoğru (2018) *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, MEB Yayınları.
- Numan Konaklı, Hüseyin Çınar, Süleyman Emiroğlu (2018) *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10*, MEB Yayınları.
- Bekir Çelik, Ebru Karataş, Ömer Bahadır, Rifat Mehri, Yahya Dağ (2018) *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11*, MEB Yayınları.

- Feramuz Yılmaz, İsmail Doğan, Sümeyye Özkan, Yusuf Öztürk (2018) *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12*, MEB Yayınları.

2.5. Metinlerin Analizi

Din eğitiminin insan tasavvurunun tespit edilmesi için DKAB ders kitapları üzerinden gerçekleştirilen metinsel eleştirel söylem analizi için Anna Johnson'dan (2020) uyarlanan aşağıdaki yol takip edilmiştir:

- Kaynak tespiti: Kaynak materyal olarak kullanılacak ders kitaplarının seçimi
- Askıya alma: Önceden var olan kategorileri askıya alma ve metinleri keşfetme
- Aşinalık: Seçilen metinleri ilgili bağlamları düşünerek ve eleştirel bir şekilde devamlılıkla okuma
- Kodlama: İlk olarak verilerin araştırma sorusu çerçevesinde organize etme ve ikinci olarak oluşan grupları temalandırıp yorumlama
- Güç, bilgi, ikna: Metinlerin bir bilgi formuna dönüşmesinde ve bu bilginin gerçeklik kazanmasında kullanılan stratejileri araştırma
- Raporlaştırma: Yapılan analizi eleştirel bir yaklaşımla metne dönüştürme.

Yukarıda verilen söylem analizi tekniğiyle uyumlu olarak metin analizi i) metinleri ön kodlama ve ii) temaları kodlama ve bulguları analiz etme olmak üzere iki aşamada gerçekleştirildi. Kodlama hem tanımlayıcı hem de analitik kodların ve temaların geliştirilmesi yoluyla nitel verileri (ders kitapları) düzenlemek ve yorumlama işlevine sahiptir. Ön kodlama için ders kitapları defalarca okunarak aşinalık kazanıldı, ders kitaplarında insana dair söylemlere ilişkin ön yargılar askıya alınarak metnin keşfedilmesine çalışıldı.

İkinci kodlama için ön kodlamada ulaşılan kod listesi kendi içerisinde bütünlük oluşturacak temalara ayrıldı. Bu noktada nitel kodlama yazılımı MaxQda kullanılarak dijital kodlamaya geçildi. MaxQda'da temalar üst küme ve ulaşılan ilk kodlar alt küme olarak düzenlenerek bir kodlama yapısı oluşturuldu.

İkinci kodlama sonrası elde edilen söylemsel veriler Foucaultcu söylem analizinde metinlere sorulması beklenen sorular çerçevesinde analiz edilerek temalar son haline getirilerek raporlaştırıldı. Araştırma soruları etrafında Foucaultcu hakikat,

güç ve bilgi temalarını incelemeyi hedeflemiş olmakla birlikte manuel olarak yapılan ön kodlamada bir sınırlama olmaksızın, ders kitapları cümle cümle okunarak, cümlelerin her biri değerlendirilip notlar alınarak açıklayıcı belirli kodlara ulaşıldı. Araştırma soruları ve konularıyla ilişkilendirilerek oluşan bu kodlama yapısal kodlama (Saldana, 2019) olarak değerlendirilebilir. Neredeyse her türden nitel çalışma için uygun olan Yapısal Kodlama ya da yaygın kullanılan bir başka adıyla Faydacı Kodlama verilerin araştırma sorusu temele alınarak oluşturulan ya da araştırma konusunu yansıtan kavramlar kullanılarak kodlanması şeklinde gerçekleştirilir. Veri setinin araştırma konusuna uygun bir biçimde kodlanmasının ardından ise benzerlik gösteren veri kümeleri bir araya getirilerek analiz yapılır. Yapısal Kodlamanın en önemli yönlerinden bir tanesi birbiriyle kıyaslanacak veriler arasındaki benzerlikleri, farklılıkları ya da ilişkileri ortaya çıkarırken bir taraftan da verilerin sınıflandırılmasına olanak tanınmasıdır (Saldana, 2019).

Analizin son aşaması, insan tasavvuruna işaret etmek üzere kuramsal tartışma bölümünde ele alınan antroposantrik varlık anlayışı, aklın araçsallaşması ve insanın ilişkiselliği ile ilgili sunulan çerçeve doğrultusunda analiz için seçilen metinleri anlamak ve açıklamaktır. Yapılan eleştirel analizin tam ve net bir şekilde ifade edilmesini sağlamak için bulgular ve tartışma birlikte sunuldu.

2.6. Sınırlılıklar

Öncelikle bu çalışmada bilgi üretiminin arz tarafına odaklanıldığından ders kitaplarının incelenmesi kararlaştırılmış fakat ders kitaplarının muhatapları tarafından nasıl kullanıldığı ve nasıl alınıp, anlamlandırıldığı farklı bir araştırma tasarımı gerektireceğinden incelemeye dahil edilmemiştir. Ancak bunun bulguların yorumlanmasına ve uygulanmasına bazı sınırlamalar getirdiği kabul edilmektedir.

Seçilen her bir ders kitabının birden fazla yazar tarafından yazılmış olması, aynı yazarların farklı kitaplarda yazar olarak bulunmalarına rağmen metinlerin bütünlüğü açısından bir sınırlılık olarak görülebilir. Ancak genel amaç ders kitabının içerdiği insan tasavvurunu bir bütün olarak ele almak olduğu için bu durumun analiz üzerinde sınırlı etkisi olmuştur denilebilir.

İdeal olarak, en azından aynı yayınevinden çıkmış DKAB ders kitaplarının tüm baskıları çalışmaya dahil edilmesinin uygun olacağı düşünülebilir. Bu çalışma için mevcut zaman ve kaynaklar üzerindeki kısıtlamalar, analizin DKAB ders kitaplarının tek baskısı ile sınırlandırılmasını gerektirdi. Bu sebeple yalnızca 2018 yılında yürürlüğe giren öğretim programının ardından üretilen ve 2020-2021 eğitim öğretim yılında kullanımda olan kitaplar analize dahil edildi. Analiz için son baskıların tercih edilmiş olması güncel tartışmalarla ilişkilendirebilmek için işlevsel olabileceği gibi aynı zamanda ders kitabı yazma tecrübesinin son ürünleri olarak önemli görülebilir.

İnsana tasavvurunu oluşturan pek çok kabul ve tahayyül bulunabilir. Ancak bunların her birini ele almak zamansal sınırlılık ve çalışma imkanları açısından gerçekleştirilebilir olmayacaktı. Bu sebeple diğer pek çok konuyla ilişkili olabilecek ve temel sayılabilecek konulara odaklanmak istedim. Ayrıca seçilen konuların sonuçlarının neler olabileceği hakkında çıkarımlar yapabilmenin mümkün olması göz önünde bulundurulmalıydı. Bu noktada hali hazırda yaşanan sorunlardan hareket etmek daha işlevsel göründü. Bu amaçla ekolojik kriz; insanın kendi dışındaki varlığa karşı eyleme biçimi ve bunun temelinde yatan antroposantrik düşünce ve bununla ilişkili olarak aklın araçsallaşması; hayatın pek çok boyutunda şahit olduğumuz ya da faili veya mağduru olduğumuz şiddet; şiddetin insanın en ilkel güdüsü olarak saldırganlıkla ve dolayısıyla insan doğasıyla temellendirilmesi çalışmada merkeze alınmıştır. Bu çerçevede insan tasavvuruna ilişkin tartışmalar, insan varlığı, insanın akılsallığı ve ilişkiselliği ile sınırlandırılmıştır.

2.7. Araştırmacının Konumu

Nesnellik, bilimsel bir çalışmanın temelini oluşturan bir aksiyom olmasına rağmen araştırmacının araştırmaya dahli kaçınılmaz olarak devam eder. Bir metin analizinde olan, araştırmacı ve metnin etkileşimi olduğundan bu durum araştırmayı araştırmacının müdahalesine daha açık hale getirir. Bu sebeple analiz yapmanın politik bir eylem olduğu düşünülebilir (Brown, 1996). Bu araştırma da bu durumdan azade değildir.

Bu bağlamda çalışmasında eleştirel söylem analizini kullanan nitel bir araştırmacı olarak, kendi dünya görüşümün ve ön yargılarımın söyleme yaklaştığım,

yorumladığım ve analiz ettiğim lensleri şekillendirdiğini kabul ediyorum. Bu çalışmanın Geçerliği için analiz için seçilen bölümlerin ve ilgili bölümlerin temalandırılması ile ilgili yapılan çalışmaların uzman görüşüne sunulduğunu ve geri dönüşler doğrultusunda şekillendirildiğini ve çalışmanın güvenilirliğini güçlendirmek için, 2007-2013 yılları arasında ilköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretmeni olarak çalıştığımı, müfredatta kısmi değişiklikler olsa da ders kitaplarına aşinalığının bulunduğunu belirtmek istiyorum.

3. BÖLÜM

DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERSİNİN İNSAN TASAVVURU

*Ne gelecek? Gelecek ne getirecek?
Bilmiyorum, hiçbir şey sezmiyorum. Bir
örümcek, belirli bir noktadan hedefine doğru
indiğinde, önünde hep, ne denli çırpınsa da
ayağını basamayacağı boş bir uzam görür.
Benim durumum da böyle; önümde hep boş bir
uzam; beni öne doğru götüren ise, arkamda
kalmış bir sonuçtur.*

Kierkegaard²⁶

Bauman (2020, s. 28) ‘Eğitim Üzerine’ başlıklı söyleşisinde “[e]ğitimin hiç değişmeyen hedeflerinden biri, gençlerin girmek üzere olduğu gerçekliğe uygun bir yaşam için hazırlanması olmuştur” der. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğrencileri kültürel ve toplumsal bir uyuma hazırlama amacıyla içeriklenmektedir. Ancak kültür ve doğa arasındaki ilişkinin tartışmalara açıldığı günümüzde öğrencilerin yalnızca kültüre hazırlanması değil ekolojik bir fail olarak da bilinçlendirilmeleri gerekmektedir. Bu düşünceye dayanarak bu bölümde Kierkegaard’ın yukarıdaki epigrafta aktarılan sözünde bahsi geçen ağın birey için dünya görüşünü temsil ettiği ve eğitimin bireyin önünde olduğu varsayılan boş uzam için bir yaşam becerisi kazandıracağı düşünülerek Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında dünya görüşü ve insan tasavvurunu tespit etmeye donuk analizlere yer verilecektir.

²⁶ Epigraf, Friedrich Dürrenmatt’ın *Gözlemcileri Gözlemleyen Gözlemi* kitabından alınmıştır. Metnin çevirisi Mustafa Tüzel’e aittir.

3.1. DKAB DERSİNİN DÜNYA GÖRÜŞÜ

“...Kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın...” Bakara (2): 195

Darian Leader (2020), farklı alanlardan destekleyerek eli ve elimizle yaptıklarımızı soruşturduğu eserinde, “[ç]ağdaş²⁷ uygarlığın yeni vaatlerine ya da huzursuzluklarına odaklanmaktansa, bugün yaşanmakta olan değişimleri her şeyden önce insanların elleriyle yaptıkları şeylerdeki değişim olarak görsek?” diye sorar. Bu önemli bir sorudur çünkü ellerimizle yaptıklarımızda meydana gelen değişim çoğu zaman gerçekliklerimizin değişiminin somut göstergeleri olmaktadır. Gerçekliklerimiz ise çoğunlukla kişisel ve yaşamsal tarihin bir sonucu olarak bilinçli olarak kabullenilmiş ya da bilinçsizce haritalanmış düşünce yollarımız olarak zihin şemalarımızı oluşturmakta ve eylemlerimize kaynaklık etmektedir.

Bugün, yeryüzü varlıkları olarak kendimizi ortasında bulduğumuz ve baş etmek zorunda olduğumuz ekolojik, sosyal ve varoluşsal krizlerin büyük oranda insan eylemlerinin sonucu olduğu düşüncesinden yola çıkan bu tezin ikinci varsayımı, insan eylemlerinin de büyük oranda kişinin dünya görüşünde [*Weltanschauung* (Alm.); *Worldview* (İng.)] temellendiğidir. Kant’a kadar uzanan uzun bir geçmişe sahip *dünya görüşü* kavramının tarihini yazdığı eserinde Naugle (2002) kavramın önemine dikkat çekmek için şu soruları yöneltir:

Sonuçta bir bireyin, bir ailenin, bir topluluğun, bir ulusun veya bütün bir kültürün gerçekliği kavramsallaştırma biçiminden daha önemli veya etkili ne olabilir? İnsan bilincinin biçiminden ve içeriğinden ve şeylerin doğasına ilişkin birincil yorumundan daha derin veya güçlü bir şey var mı? İnsan yaşamı ve varoluşuyla ilgili en derin sorular söz konusu olduğunda, herhangi bir şey, kişinin temel *Weltanschauung*’unun sağladığı cevapların nihai sonuçlarını aşabilir mi? (s. 345)

Naugle’ın böylesine hayati bir çerçeve çizdiği *weltanschauung* ne demektir? “What is a Worldview?” başlıklı yazısında Vidal (2008) arkasında kesin bir tanım olmadan dünya görüşü teriminin sıklıkla kullanıldığını belirterek dünya görüşünün ne olduğu ve neden gerekli olduğu konusunda bütünüleyici bir yaklaşım geliştirmeyi denemektedir. Altı felsefi soruyu gündemine alan Vidal bu sorulara verilecek

²⁷ Metin boyunca alıntılanan ifadede yapılan Büyük/küçük harf değişimleri köşeli parantezle belirtilmiştir.

cevapların, “dünyanın küresel bir imajını inşa etmemize ve bu şekilde deneyimlerimizin mümkün olduğu kadar çok unsurunu anlamamıza izin veren tutarlı bir kavramlar koleksiyonu olarak” (s. 3) tanımlanabilecek dünya görüşünü oluşturacağını belirtir. Vidal altı soruyu ve ilgili geleneksel disiplinleri şu şekilde sunar:

Sorular	Felsefi Disiplinler
1. Nedir?	- Ontoloji (bir bütün olarak gerçeklik modeli)
2. Her şey nereden geliyor?	- Açıklama (geçmişin modeli)
3. Nereye gidiyoruz?	- Tahmin (geleceğin modeli)
4. İyi ve kötü nedir?	- Aksiyoloji (değer teorisi)
5. Nasıl davranmalıyız?	- Praksiyoloji (eylem teorisi)
6. Ne doğru ne yanlış?	- Epistemoloji (bilgi teorisi)

Tablo 1: Dünya görüşü soruları ve ilgili geleneksel disiplinler

İlk soru dünyanın ya da evrenin doğasıyla ilgili soruları kapsar ve temelde neden hiçbir şey değil de bir şey var sorusuna cevap aramaktadır. İkinci soru birinciye açıklama amacı taşımakta ve dünyanın neden farklı değil de şimdi olduğu gibi olduğunu ve bütün bunların nasıl ortaya çıktığını açıklamaya çalışmaktadır. Üçüncü soru ise ikinciye tamamlar niteliktedir, evrendeki yaşamı ne beklemektedir ve muhtemel sorunlar için nasıl seçimler yapılması gerektiği konusunda tahminler yürütülür. İlk üç soru daha ziyade bir dünya modeli oluşturmaya dönüktür. Sonraki üç soru ise bu dünya modeli içerisinde insanın neyi nasıl yapacağı ile ilgili sorulara odaklanır. Dördüncü soru hayatın amacına odaklanan ve ne için çabalamalıyız sorusuna cevap arayan bir soruyken beşinci soru eylemlere rehberlik edecek temel ilkelerin olup olmadığının ve özellikle somut cevapların peşindedir. Altıncı soru aslında tüm bu sorulara cevap bulabileceğimiz bilgiyi nereden ve nasıl elde edeceğimiz ile ilgilidir. Altıncı soruya eşlik eden önemli bir husus ise bu bilginin dilinin nasıl olması gerektiğidir. Vidal’ın perspektifinde bu altı soruya cevap vererek bir bakterinin ya da bir toplumun dünya görüşünü analiz edebilmemiz mümkün hale gelmektedir. Vidal bu altı soruya meta bir yedinci soru ekler ve bütün bu soruları yanıtlamaya nereden başlayacağımızı sorar (Vidal, 2008, s. 4-5).

Dünya görüşü terimi çoğunlukla kişisel ve tarihsel bir bakış açısını vurguladığı için felsefe gibi rasyonaliteye dayanarak veya din gibi mutlak bilgi kaynağı Tanrı’ya atıf yaparak evrensellik iddiasında bulunan alanlar için terimin bu şekilde kullanımı olumsuz bir çağrışımda bulunabilir. Ancak burada dikkate alınması gereken belki de

büyük sistemlerin analize dahil edilmeden bireyin dünya görüşünün analiz edilemeyeceğidir. Dünya görüşü yaklaşımının önemli bir boyutu büyük teoriler tarafından (felsefeler veya dinler hatta bilimler) sorunsallaştırılan soyut birtakım soruların kişilerin deneyimleriyle ilişkilendirme olanağı tanınması olabilir. Vidal bu durumu dünya görüşü yaklaşımının mükemmel bir dünya modeli oluşturmaktan öte insan eylemlerinde somutlaşan anlamlı yaşam deneyimlerine ulaşmak olarak açıklar (Vidal, 2008).

Genellikle Bacon²⁸ ile tarihlendirilen bilimle dünyayı tanıma ve ona egemen olma perspektifi, bilimsel dünya görüşü açısından bir dünya modeli oluşturmaya eş değer görünebilir. Bu durumda bilimsel dünya görüşünün Vidal'in öne sürdüğü soruların ilk üçüne cevap verme çabasında olduğu ancak değer konusunda aynı açıklıkta cevaplar üretmediği de eklenebilir. Değerleri kapsayan son üç soru ise genellikle felsefi ve dini dünya görüşleri tarafından cevaplanmaktadır. Değerin kaynağı, değerler arasında varsa bir hiyerarşi gibi hususlarda farklılaşmalar da bu disiplinler arasında yapılacak bir gözlem ortak bazı değerlere ulaşılabilceğini de gösterecektir; örneğin yaşamın öncelikli bir değer oluşu gibi. Fakat burada asıl dikkat çekilmesi gereken nokta dünya modeli sunan bilim diliyle bu dünya modeli içinde nasıl yaşamalıyım sorusuna cevap arayan insanın cevap bulabileceği felsefi ve dini yaşam modellerinin dili arasındaki uyumsuzluk olacaktır. Burada tartışmaya açılan bu alanların farklı metodlarının, farklı konularının olabileceği dolayısıyla farklı alanlar olduğu konusu değil, gündelik yaşamını sürdüren bir bireyin tüm bu alanlardan gelen bilgiyle bütünlüklü ve tutarlı bir dünya görüşünü nasıl oluşturabileceğidir.

Vidal'in çalışmasında bu konu için problem çözme yaklaşımı önerilmektedir. Buna göre bir problem bir failin ideal olarak içinde bulunmak istediği durumla arasında yaşadığı boşluk olarak tanımlanmakta ve problemin başlangıç durumu ile hedef durum arasındaki farkı azaltan bir dizi eylemle çözüleceği belirtilmektedir (Vidal, 2008). Bu durumda sorunların nereden kaynaklandığının tespiti önemli hale gelmektedir. Ancak sorunlarımızın pek çoğunun çok boyutlu ve gerçekliğin birçok katmanını içerdiği göz önüne alındığında sorunların bağlamının dikkate alınması ve çok disiplinli bir yaklaşımın işe koşulması gerekecektir.

²⁸ Bacon ünlü ütopyası Yeni Atlantis'te hikayesini anlattığı adada yaşayan bilim adamlarının kurduğu *Salomon House* (Süleyman'ın Evi) kurulunun amacını şu sözlerle aktarır: "Kurulumuzun gayesi olayların sebepleri ve gizli saikleri hakkında bilgi edinmek, mümkün olan her şeyi yapabilmek için, insanın tabiat üzerine hakimiyetinin sınırlarını genişletmektir" (Bacon, Yeni Atlantis, 1990, s. 47).

Bugün iklim krizi olarak yaşadığımız ekolojik sorunlar kuramsal çerçevede tartışıldığı gibi oldukça katmanlı ve iç içe geçmiş sorunlar yumağı olarak yalnızca bilimsel ve teknolojik gelişmelerle oluşmadığı gibi yine yalnızca bilimsel ve teknolojik çalışmalarla gerçek bir çözüme kavuşamayacak gibi görünmektedir. Zira yukarıda belirtildiği gibi problemin bağlamı insan eylemlerinin beslendiği tüm gerçeklik tasarımlarının bileşiminden oluşmakta ve Lynn White'ın (1967) hatırlattığı gibi dinler bu gerçekliğin oluşmasında oldukça etkili rol oynamaktadır. Zira Bacon'ın (1990) ütopya adası Hristiyan öğretisi ve değerlerini benimsemiş ve buna hizmet eden insanlardan oluşmaktadır. Adanın yaşam düzenini büyük ölçüde belirleyen Süleyman Evi Kurulunun yeryüzündeki insan egemenliğini genişletme çabası Tanrı'nın *yeryüzüne egemen olun*²⁹ çağrısının bir yansıması olarak rahatlıkla düşünülebilir.

Dinlerin büyük sistemler olarak bireyin ve toplulukların dünya görüşlerini oluşturmada etkililiği açıktır. Özellikle ölümden sonrasına dönük sorulara cevap vermesi yönüyle dinler bireylerin dünya hayatında anlam bulmaları ve hayatlarını şekillendirmeleri konusunda etkili olmuş ve olmaya devam edecektir. Konuya ilişkin Schmid (2020) insanların bahçeleri sevmelerini gerekçelendirirken şu ifadelere yer verir: “Çünkü bahçeler, tıpkı dinler gibi, insanı tüm zamanlar boyu acıtmış olan fanilik yarasına merhemdirler” (s. 47). Bu konuda Aybıçe Tosun'un “Kendini ve Ötekini Tanıma Bağlamında Din Öğretiminde Dünya Görüşü Modeli” başlıklı doktora tezinde dünya görüşü yaklaşımlarında dini ve seküler büyük sistemlerin rolünü göstermesi bakımından kapsamlı bir okuma bulunabilir (Tosun, 2015, s. 19-41). Tosun'un tezinin kuramsal çerçevesini dayandığı, dünya görüşü yaklaşımını bir eğitim modeli olarak ele alan John Valk, Vidal'in sorduğu benzer soruları doğrudan disiplinlere değil belirli bir dini/felsefi/mistik/seküler vs. dünya görüşüne sahip bireylere yönelterek kişinin kendini ve ötekini tanıması için bir zihin jimnastiği olarak kullanmakta ve nasıl yaşadığımızı nasıl inandığımızı tespit ederek anlamamıza kılavuzluk etmektedir. Bu sebeple Valk'ın çerçevesinde kişinin dünya görüşünü oluşturan inançlar/kabullerin yanında bunlara nasıl eriştiği ile ilgili sorgulamalar da bulunmaktadır (Valk, Albayrak, & Selçuk, 2017, s. 11-32).

²⁹ Tanrı insanı kendi suretinde yarattı, onu Tanrı'nın suretinde yarattı. Onları erkek ve dişi olarak yarattı. Onları kutsayarak, “Verimli olun, çoğalın” dedi, “Yeryüzünü doldurun ve denetiminize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun” (Yaratılış: 27-28).

Bu teorik çerçeveden hareketle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin insan tasavvurunun temellerini ortaya koymak amacıyla dersin sunduğu dünya görüşünün (evren ve varlık tasavvurunun) tespiti önem kazanmıştır. Bu amaçla öncelikle dersin bir dünya görüşü sunma amacını göstermesi açısından ilk olarak dinin ne'liği, yaşam tarzı olarak dinin nasıl kavrandığı, inanç ve ibadetlerin davranış üzerindeki etkisi, aile ve toplumun aktarıcı rolü ve son olarak dersin yaşam tarzı olarak sunduğu Türk-İslam kültürü izleği takip edilerek dersin din kavrayışı üzerinden oluşturulan dünya görüşü pratiğinin tespitine çalışılmıştır. Daha sonra ders kitabının varlık anlayışı ve insan tasavvuru ilişkin değerlendirmelerinin konu edileceği başlıklarla bir dünya ve yaşam modelinin portresi sunulmaya çalışılacaktır. Ancak tezin ana problemi ders kitaplarındaki insan tasavvurunun tespiti ve bu tasavvurun eylemsel sonuçları olduğundan bulgular bölümünde analize dahil edilen tüm sorgulama başlıkları ana sorunun etrafında şekillenecek ve sorunun anlaşılmasına hizmet edecek şekilde analize konu edilecektir.

3.1.1. Din Nedir?

Her çalışma alanı kendi kavramları üzerinden ilgili alanın içeriğini açıklamakta, bağlamlarını kurmakta, sorunlarına işaret etmekte ve çözümlerini üretmektedir. Kavramların belirleyici bu niteliği sebebiyle ilk olarak DKAB ders kitaplarında 'din' kavramının nasıl tanımlandığına bakmak gerekecektir. Zira yapılandırılmış dilsel ve bilişsel bir birim olarak kavram, gerçekliğin faklı olay ve olgularını içinde bulunulan duruma uygun olarak aktarabildiğimiz bireysel ve sosyal deneyimlerin, zaman ve mekanın, coğrafi, tarihi ve kültürel çevrenin etkisiyle insan bilincinde oluşan düşünce haritasının yansımasıdır (Solonchak & Pesina, 2015). 4-12. sınıf öğrencilerinin dinî kültürü ve ahlakî gelişimleri için hazırlanan ders kitaplarında din kavramının nasıl tanımlandığına bakmak dinin insan hayatında nasıl konumlandığını anlamak açısından bize bir düşünce haritası sunacağı varsayımıyla önemli görülmüştür.

Din tasavvurunun anlaşılabilmesi için; din nedir, dinin amacı ve kapsamı nedir ve dinin kaynakları nelerdir sorularına cevap olabilecek ifadeler ders kitaplarından seçilerek betimsel bir çerçeve sunmak üzere serimlenmiş ve din-varlık(insan)-yaşam ilişkisi bağlamında bir dünya görüşü sunma potansiyeli açısından analiz edilmiştir.

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitabının dinin ne'liğine ilişkin sunduğu kavrayışa 6. Sınıf ders kitabında yer verilen din kavramının sözlük ve terim anlamına bakarak başlayabiliriz. Buna göre:

Din, sözlükte “âdet, yol, gidişat” anlamlarına gelir. Terim olarak ise “akıl sahibi insanları kendi istek ve hür iradeleri ile hayırlı olan şeylere götüren ilahi kanunlar” şeklinde tanımlanır.³⁰ (DKAB-6, 2018, s. 118)³¹

Kavramın sözlük anlamı dinin yaşam tarzı oluşturma, hayat yolculuğuna yön verme gibi çağrışımlara ve bu yönüyle kişinin dünyaya karşı kapsamlı bir kavrayış geliştirmesine kaynaklık etme rolüne işaret etmeye izin vermektedir. Devamında kavrama getirilen terminolojik anlama bakıldığında, dinin kaynağı, muhatabı ve amacı konusunda birtakım niteleyicilere yer verildiği görülmektedir. Buna göre dinin muhatabı, verili mi yoksa kazanılmış mı olduğu belirtilmeyen ancak *sahip olunabileceği* anlaşılan akıl, istek ve iradeyle donanmış insandır. Dinin muhatabının insan oluşu, sıralanan özelliklerin başka bir varlıkta olmayışından mı yoksa bu vasıflar sebebiyle insanın dine ihtiyaç duyuyor olmasından mı, ifadeden anlaşılamazken, tanım ilgili özelliklerin insan türü için mutlak özellikler olmadığını (zira bu özelliklere sahip olmaktan bahsediliyor) böylece dine muhatap insanın belli özelliklerle kurgulandığını hissettirmektedir. Seçilen bu insanın *hayırlı olan şeylere* ulaşmak gibi bir amacı olduğu ve dinin yol göstericiliğine bu sebeple ihtiyaç duyduğu açıkken, hayırlı olan şeylerin ne olduğu, kimin için ve ne için hayırlı oldukları yorumlanmaya açık bırakılmış, hayırlı olan ne varsa gibi bir genellemeye varmak niyetiyle ifadeye yansıtılan bu kapalılık seçilmiş insanı ilişkiselliğinden soyutlayarak onun kurgusallığını pekiştirmiştir. Tanımın nihayetinde ise seçilmiş bu kurgu insanın tüm hayırlara ulaşmak için *sahip olduğu* akıl, istek ve iradeyle tercihler yapmasının değil, *ilahî* olduğu belirtilen kurallara uymasının gerekliliği ifade edilmiştir. İnsanın akıl, irade, istek *sahibi* oluşunun tek başına yeterli olmadığı, *yukarıdan/dışarıdan* bir müdahaleyle nasıl yaşanacağına ilişkin kuralların sunulduğu ve insanın sahip olduğu söylenen niteliklerin bu kurallara muhatap olmak için gerekli görüldüğü düşünülebilir. Başka bir ifadeyle ortada ilahi bir kural varsa insana düşen bu kuralları anlamak ve uygulamaktır. Ayrıca kurallar ile ilgili vurgulanan ‘ilahi’ olma durumu ders kitabının

³⁰ MEB Dinî Terimler Sözlüğü, s. 59-60. (Ders kitabındaki dipnot; bundan sonra d.k.d. şeklinde kısaltılarak kullanılacaktır).

³¹ Ders kitapları tek bir yazar tarafından yazılmadığı ve alıntı yapılan metinlerin ders kitabı söylemi olarak belirtilmesinin uygunun olacağı düşünülmüştür.

din anlayışını Tanrı kaynaklı dinlerle sınırlamış olduğunun önden haber verilmesi olarak okunabilir.

9. Sınıf ders kitabında yer alan;

İslam âlimleri dinin Allah (c.c.) ile kul arasındaki münasebeti düzenleyen kanun, nizam ve yol olduğunu belirtmişlerdir. Son dönem İslam âlimlerinden Elmalılı Hamdi Yazır, dini akıl sahiplerini kendi istekleriyle iyilikleri yapmaya sevk eden ilahî bir nizam şeklinde tarif etmiştir.³² (DKAB-9, 2018, s. 41)

ifadeleri göstermektedir ki, girişte din için sunulan terminolojik anlam İslam alimlerinin görüşlerine özellikle de Elmalılı Hamdi Yazır'a dayandırılmıştır. Yazır, TBMM'nin Türkçe Kuran tefsiri yazılması çağrısına (Yavuz, 2021) cevaben yazdığı *Hak Dini Kur'an Dili* adlı tefsiriyle Türkiye'de Kuran'ın anlaşılması ve yorumlanmasında ve buna bağlı olarak dinin anlaşılması ve yaşanmasında etkili isimlerden biri olmuştur. Bu sebeple yukarıda ele alınan terminolojik tanımın dersin dine genel yaklaşımına önemli ölçüde yansıdığı izlenebilir. Zira tanımın eşdeğer kavramlarla olsa da farklı sınıf düzeylerinde tekrarlandığı görülmektedir, (bkz. DKAB-7, 2018, s. 124; DKAB-9, 2018, s. 41; DKAB-10, 2018, s. 114). Ayrıca dinin terminolojik tanımı yapılırken İslam alimlerine atıf yapılmış olması ders kitabının dinin kapsamının tanrısal olanla çizilmesine dair ilahi kurallarla ima ettiği sınırları da belirginleştirmiştir.

Diğer taraftan yukarıda dini yaşantının kapsamına ilişkin İslam alimlerine atfedilen “*Allah ile kul arasındaki münasebeti düzenleme*” ifadesi, insanın evrenle, diğer insanlarla, yaratılmış diğer varlıklarla ve hatta kendisiyle ilişkisi hakkında dinin düzenleyici bir rolü olmadığı ya da tüm bu ilişkilerin yaratıcıyla olan ilişkide içerildiği şeklinde anlaşılmaya; ilk durum dine seküler bir yaklaşımı, ikinci durum ise yaratıcının evrendekilerle bir olduğu bir Tanrı tasavvurunu düşündürmeye açıktır. Ancak müfredata bakıldığında her iki yaklaşımın (sekülerizm ve panteizm) da din dersinin öğretmeyi amaçladığı din anlayışını yansıtmadığı kolaylıkla görülecektir. İlişkilerinden soyutlanarak icat edilmiş bir insan tasavvuruyla yapılan bu türden tanımlamaların dini yaşantının da benzer bir şekilde yaşamsallıktan soyutlanarak kurtarılmış bir alan olarak tahayyülüne kapı araladığı görülmektedir. Dini yaşantının bir kültür olarak aktarılmasını amaçlayan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin

³² Elmalılı M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, C 2, s. 315-317. – d.k.d.

öğretime konu ettiği din tasavvurunun yaşamdan kopuk olamayacağı düşünülse de anlatının alt metnini oluşturan bu tanımlamalar ders kitaplarının satır aralarında varlığının ve böylece dini yaşantının sınırları konusunda var olan soru işaretlerinin sürdürülmesine sebep olacaktır. 9. Sınıf ders kitabında yer verilen din tanımlarında bu durumu gözlemleyebiliriz:

Kur'an-ı Kerim'de din kelimesi hem uluhiyyeti hem ubudiyyeti ifade etmek üzere kullanılır. [...] Buna göre yaratıcı ve ibadet edilmeye layık tek varlık olan Allah'a (c.c.) bakan yönüyle din; hâkim olmak, itaat altına almak, kanun ve şeriat göndermek, hesaba çekmek, ceza-mükâfat vermek demektir. Yaratılmış kul açısından ise din; boyun eğmek, aczini anlamak, teslim olmak ve ibadet etmektir.^{33,34} (DKAB-9, 2018, s. 40)

Bu tanımlarda insan yaşamının tüm varlıkla iç içe geçmiş kompleks yapısı göz ardı edilmekte; kurallar ve onlara boyun eğmek vurgulanmakta böylece yaşam bu kuralların etrafında dönen, tasarlanmış bir oyun olarak görülmekte ve tüm bunların sonucunu ödül ve cezaya bağlayan bir din kavrayışı sunulmaktadır. Bu tanımlamaların herhangi bir noktasında ilişkisellik, yaşamsallık ve hatta bir yaşam çabası [*conatus*]³⁵ kısacası yaşamı olumlayan bir anlam yoktur.³⁶

Ders kitaplarında dinin ne'liğine ilişkin elbette yalnızca sözlük ve terim anlamının sunumuyla yetinilmeyip bu tanımlardaki bazı hususlara açıklık getirilmektedir. Öncelikle dinin muhatabı olarak insanın *akıl ve irade sahibi olmasına* ilişkin 7. Sınıf ders kitabında aşağıdaki gerekçeye yer verilmektedir:

Bu kurallar ancak düşünen ve irade sahibi olan bir varlık tarafından anlaşılabilir. Bu sebeple din, akıl sahibi bir varlık olan insana hitap eder. (DKAB-7, 2018, s. 124)

Bu açıklamadan, akıl ve irade *sahibi olmanın* insana has özellikler olduğu ve bu özelliklerin insana varlıksal bir nitelik olarak verili oldukları anlaşılmaktadır. Ancak

³³ MEB Dinî Terimler Sözlüğü, s.79. – d.k.d.

³⁴ Kuran'a atıfla yapılan bu tanımlar için ders kitabında işaret edilen ayetler: Nûr/24: 25 (ceza, karşılık, kıyamet, ahiret); Nahl/16: 52 (itaat, hakimiyet, boyun eğme); Beyyine/98: 5 (teslimiyet, kulluk, ibadet); Âl-i İmrân/3: 95 (Kanun, şeriat, millet) (bkz. DKAB-9, 2018, s. 40).

³⁵ Spinoza insan doğası ve onu yöneten yasalardan çıkarılacak bir etiği inşa ettiği Etika'da insanın özü olarak *arzuya* (*conatus*) işaret eder ve arzu ile birlikte andığı neşe ve keder duygularından bahsederken, insan özü itibarıyla yaşamının ve kendini olumlamanın somut çabası olarak gösterilir (Misrahi, 2019, s. 59-61).

³⁶ Mehmed Ali Aynî, Hayat Nedir? eserinde hayata bezgin bakışta şark şiirlerini örnek göstererek Keçecizade İzzet Molla'nın şu beyitine yer verir: "*Sahib-i evvel bu hâneye pür-gam geldi/ Etmez ümid-i safa aslını bilse Âdem*" (Aynî, 2013, s. 19). Hayatın bir yansıması olarak edebiyattaki bu türden anlamlandırmalar dünya görüşünün ve öğrenmelerin etkisine dair üzerinde düşünülebilecek veriler olarak değerlendirilebilir.

sahip olma edimiyle aktarılan bu özellikler aksi bir durumda (sahip olmama durumunda) insanın ne'liği ile ilgili bir sorunsala dönüşecektir. Diğer taraftan bu özelliklerin dine muhatap olma yetkinliği kazanmaya gerekçe olarak sunulması insanın yaratılmışlar arasında ayrıcalıklı bir konuma çekilmesine dönük bir anlatı olarak görülebilir. Böyle bir kabul başlangıçtan itibaren görülen ilişkiselliği sınırlandırılmış kurgusal insan düşüncesine hizmet etmekte ve yapılan soyutlamayı pekiştirmektedir. Ayrıca yine ifade dinin insana uygun olması/insan için olması düşüncesine karşı insanın dine uygun olması/din için olması düşüncesini öne çıkarmakta ve anlatının bu şekilde sunumu insanın çekildiği ayrıcalıklı konumu güçlendirmektedir. Din ve insan arasında kurulan bu ilişkilene metnin devamındaki açıklamayla dinin yaşamla ilişkisini de benzer bir açıya getirmektedir. Şöyle ki:

Din, bir kurallar bütünü olarak bireylere, toplumlara göre değişmez. Ancak bireylerin bakış açısına, yaşam tarzına ve içinde bulunduğu sosyoekonomik duruma göre din anlayışlarında farklılıklar olabilir. (DKAB-7, 2018, s. 124)

Bu açıklamayla bir yaşam tarzı olarak din, yaşamın kendisinden hareketle değil de yaşama tepeden indirilen kurallar ve sınırlar olarak tanımlanmakta ve böyle bir anlatıyla yaşam ve dinin nasıl uyuşacağı sorunu ortaya çıkmaktadır. Üstelik değişmeyen sabit bir anlatı olarak dinin, en önemli niteliği değişim olan yaşamla kuracağı ilişki sınırlı varlıklar olan yaşayanların bir çabası olarak sunulmakta ve böylece dinin tamamıyla yaşanıp yaşanamayacağı sorusu cevapsız kalmaktadır. Bu noktada denilebilir ki, hayata dahil olması ve tüm yaşam formlarıyla birlikte yaşamaya katkı sunması belki daha iyi bir yaşamsallığa kavuşmaya yol göstermesi olarak dinin hayatla bütünleşmesi değil, kurtarılmış alan olarak kurulan dini yaşantıya sızan dünyevi ilişkilenemelerin dinde bıraktığı izlerin etkisiyle oluşan din algısının yaşamsallığı savunulmuştur. Bu durumda 'din yaşam için değildir, din başlı başına bir yaşam biçimidir, din sınırları belirlenmiş bir alandır ve yaşamın yalnızca belirli noktaları bu sınırı geçebilir ve böylece aslında insan kendisini tamamen dinî yaşamın içine dahil edemez' demek aşırı bir yorum olmayacaktır. Çünkü:

Dinin kaynağı vahiydir ve değişmez. [...] İnsanlar farklı sosyal, kültürel, psikolojik ve ekonomik şartlar içerisinde yaşamlarını sürdürdükleri için dini kurallara bakış açıları bunlara göre şekillenir. (DKAB-7, 2018, s. 124)

Bu açıklama dinin, insan gerçekliğini başka bir deyişle insanın ilişkileriyle ve bağlantısallıklarıyla oluşturduğu farklı yaşamsal deneyimlerini kendinde içermediği imasıyla ve yaşamın diyalektiğine ve oluş halindeki insana rağmen değişmeden kalma retorikleriyle, yaşamla bağını kendinde bir amaç olarak değil insan müdahalesinin bir sonucu olarak yapaylıkla inşa etmektedir. Ayrıca din anlayışının yaşamla ilişkili olarak insan eliyle şekillenmesi, yaşamla ilişkilendirilemeyen ya da yanlış bakış açılarıyla şekillenen dini kuralların akıbetinin ne olacağı sorusunu akla getirmektedir. Bu soru ise kitapta şu şekilde cevaplanmaktadır:

Din, Allah'ın (c.c.) peygamberler aracılığıyla insanlara gönderdiği ilahi mesajları içerirken din anlayışı bu mesajların insanlar tarafından içinde bulundukları şartlara göre algılanma ve yorumlanma biçimlerini ifade eder. Bundan dolayı din tek iken din anlayışları birden çok olabilir. Çünkü din, vahye; dinin anlaşılması ise insanların algılarına ve yorumlarına dayanır. Ayrıca din değişmez, din anlayışı değişebilir. Dolayısıyla dinin yanlış anlaşılmasından kaynaklanan sorunlar, dine mâl edilemez. (DKAB-10, 2018, s. 114)

Açıklamaya göre korunmuş, değişmesi mümkün olmayan dinî kuralların hayata dahil edilmeye çalışılması bireylerin anlayışına bırakılmış ve yanlış anlaşılmalara da bireylerin sorumluluğu olarak görülmüştür. Bu durumda yorumlanamayan ya da yanlış yorumlama endişesiyle bazı dini kuralların hayata dahil edilemediği ve yaşamdan silindiği düşünülebilir. Bu durum dinin yaşamın her anına eşlik eden ya da yaşama dair bir dünya görüşü kazandıran unsur olma nosyonundan eksiltmiş olmaktadır. Ancak farklı dinlere ait tecrübeler de göstermektedir ki, kuralların yorumlanması tek tek bireylere değil belirli otoritelerin bakış açılarına bırakılmıştır (mezheplerin oluşumu)³⁷ ya da her yorum kendi muhatabını bulmakta ve bireysellikten çıkarak cemaat formu kazanmaktadır. Tarihsel süreçte bu otorite gruplarının/farklı yorumların birbirlerini hak veya batıl olarak etiketledikleri ve aynı dine mensup insanlar arasında dini yaşantının düzenlenmesi konusunda çatışmalar çıktığı bilinmektedir.³⁸ İnsanları hayra götürmesi umulan dinin, insan yaşamlarını kendi etrafında döndüren ve farklı

³⁷ Din Kültürü ve ahlak Bilgisi 7. Sınıf müfredatında, 'İslam Düşüncesinde Yorumlar' başlığını taşıyan 5. Ünite, İslam'da üç farklı alanda yorum biçimlerinin ortaya çıktığı, bunların itikadî, fikhî ve tasavvufî yorumlar olduğu belirtildikten sonra ilgili yorumlar mezhep ve tarikat bağlamında tanıtılıp değerlendirilmiştir (DKAB-7, 2018, s. 128-143).

³⁸ Avrupa'da Katolik ve Protestan mezhepleri arasında yaşanan 30 yıl savaşı; Ortadoğu'da hala devam eden Şii-Sünni çatışmaları farklı yorumların siyasi bir fonksiyona evrilmesinin örnekleri olarak okunabilir.

yönlere gidenleri çarpıştıran bir düzen olarak tecrübe edilmesi çatışma üreten bir din algısının (Aydınlp, 2010) oluşmasına ve beslenmesine kaynaklık edecektir.

Dinin özellikle kendi inanırları arasında bir çatışma ortamı yaratmayı amaçlamayacağı açıktır. Bilakis ümmet olarak kavramsallaştırdığı mensupları arasında, dinin sunulan anlamlarının da bir gereği olarak uyum, düzen ve nizam oluşturmaları beklenecektir. 6. Sınıf ders kitabında bu durum açıkça ifade edilir:

Din hem bireysel hem toplumsal hayatında insana yol gösterir. İnsanları ortak değerler etrafında bir arada tutar. Fertlerin birbirine bağlanıp kaynaşmasını ve sosyal hayatın uyumlu bir şekilde sürmesini sağlar. (DKAB-6, 2018, s. 118)

Şimdiye kadar yaratıcıyla ilişkisi dışında dinin bahsi geçen tanımlarında insanın diğer ilişkileri konusunda yol göstericiliğine dair ifadelere ve hatta imalara yer verilmemişti. Bu ilişkilerin tanımlarda yer bulmayıp açıklamalarda dile getirilmesi bu yol göstericiliğin ikincil bir öneme sahip olduğunu düşündürebilir. Farklı bir şekilde ifade etmek gerekirse, öncelikli ve önemli olan yaratıcıyla olan ilişkidir, kişinin kendisi ve diğer varlıklarla ilişkisi ondan sonra gelir ya da kişinin yaratıcıyla kurduğu ilişki ‘Başka’larıyla³⁹ kuracağı ilişkinin de teminatı olarak görülmektedir. Diğer taraftan bu ilişki sıralamasında insan varlığına ev sahipliği yapan evren ve içindekiler henüz kendilerine yer bulamamıştır. Ancak bu noktada asıl dikkat çeken husus evren ve içindekilerle ilişkinin geri plana atılmasından ziyade *Dünyada olmakla*⁴⁰ ilişkilendirilmemiş bir insan ve varlık anlayışı üzerinden toplumsal yaşamı anlamının eksik kalacak ve uyumlu bir sosyal hayatın inşasını ummanın dayanaksız olacak olmasıdır. Yukarıdaki ifadeye benzer bir şekilde 8. Sınıf ders kitabında tekrarlandığı gibi:

Dinin, bireye olduğu kadar topluma yönelik emir ve tavsiyeleri de vardır. (DKAB-8, 2018, s. 73)

Böylece dinin evrene, içinde yaşanılan dünyaya, doğaya ve doğanın insan dışındaki üyelerine karşı insana yönelttiği emirler varsa da ders kitabının din algısında bu

³⁹ Başka, etiği *ilk felsefe* olarak temellendiren Levinas’ın felsefesinin temel ögesidir “çünkü etik haddizatında ‘başkası ile ilişki’ demektir.” (Gözel, Varlıktan Başka: Levinas’ın Metafizikine Giriş, 2011, s. 17) Gözel’in doktora tezi olarak hazırladığı Varlıktan Başka ismiyle yayınladığı kitap Levinas metafizikini anlamının yanında felsefede ‘Başka/Başkası’ kavramının anlamı için de okunabilir.

⁴⁰ Heidegger felsefesinde *Dasein* olarak kavramsallaştırılan bu durum; insanın varolma minvallerine işaret etmekte ve o bu ifadeyle varlığa-açık-oluş’u kastetmektedir. Bu sebeple *Dasein* yalıtılmışlık değil, açıklıktır. Heidegger bu duruma dünya-içinde-var-olma demektir (Ökten, 2008, s. 4-6).

emirlere ilk planda dikkat çekilmemektedir. Bireye ve topluma yönelik emir ve tavsiyelerin amacı ise 9. Sınıf ders kitabında şöyle açıklanmaktadır:

Din insanları hayra ve güzelliğe yönlendirerek toplumda huzuru sağlar.
(DKAB-9, 2018, s. 45)

İfadeye göre tek tek insanların hayra ve güzelliğe yönlendirilmesiyle toplumsal huzurun sağlanacağı varsayılmaktadır. Bu varsayım toplumun bireylerin toplamı olarak görüldüğüne yorulabilir ki toplam, toplumun aksine bir ilişki durumunu belirtmez.⁴¹ İnsanlar arası ilişkiye temas edilmeksizin yalnızca bireylerin iyiliğiyle toplumsal iyiliğe ulaşmayı ummak yaşamın bağlantısallığını ve ilişkiselliğini göz ardı etmekle açıklanabilir. Diğer taraftan böyle bir açıklama iyi olmayı iyilik yapmak, iyilik yapmayı insanlar arası bir ilişki olarak sınırlamak alt zeminine sahip olabilir. Ancak bu durum yukarıda dikkat çekilen (dünyada olmaklığın göz ardı edilmesi) yeryüzünün zemin olmak dışında insan varlığına anlamını veren mekân oluşunun yani üzerinde yaşayanlara ev olma halinin görmezden gelinmesinin bir sonucu olarak görülebilir. Yaşam alanının görmezden gelindiği bir yerde yaşamı, yaşamsallığın olmadığı bir yerde ilişkileri ve bir ilişki biçimi olarak dini doğru anlamak ve yaşamak mümkün müdür?

Bu noktada soruyu akılda tutarak başlangıçta dinin tanımında kapalı kaldığına dikkat çekilen *hayırlara ulaşmak* ifadesini açıklığa kavuşturmasını umarak ders kitaplarında dinin amacı nedir sorusuna cevap olabilecek ifadelere başvurulmuştur.

Dinin temel gayesi insanların dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamaktır.
(DKAB-8, 2018, s. 74)

Düşünce tarihinde yaşama biçilen en cazip amaçlardan biri olan mutluluk, uğruna bedeller ödemeyi de kabul edilebilir kılmakta ve haklı çıkarmaktadır. Ancak ‘mutluluk’, üzerinde uzlaşmış bir tanıma sahip değildir ve en az *hayırlı şeyler* kadar kapalı bir vaat içerir. Schmid’in (2019) ifadesiyle “mutlulukta hermenötik bir yük vardır, başka her şeyden fazla, *yorum*⁴² bağlıdır” (s. 34). Mutsuz olmayı soruşturduğu aynı eserinde yazar, mutluluğun aksine mutsuzluğun insana aşmak için bir eşik

⁴¹ Althusser, Marks’ın “Toplum bireylerden kurulmamıştır.” sözünü değerlendirirken, toplumun bireyler ‘bileşimi’, ‘toplama’ değil, onu oluşturan bireylerin içinde yaşadıkları, çalıştıkları ve mücadele ettikleri toplumsal ilişkiler sistemi olduğunu söyler (Althusser, John Lewis’e Cevap, 1978, s. 43).

⁴² Vurgu yazara aittir.

verdiğini ve böylece insan olma imkânı sunduğunu; mutluluğun geçici tatminine değinerek insan için kalıcı olanın anlam olduğunu hatırlatır.

21. Yüzyılın etkili sosyologlarından Bauman (2021) ‘Yaşam Sanatı’ kitabının girişinde *mutluluğun nesi kötü?* diye sorar ve bu sorunun pek çoklarına şaşırtıcı geldiğini söyler. Çünkü bu buzun nesi sıcak demek gibi biraradalıkları tasavvur edilemeyecek türden bir sorudur. Zira mutluluğun yanlışın bulunmayışı, yanlışın imkansızlığı ile eş anlamlı olması beklenir. Ancak Bauman bugün mutluluk peşinde koşmanın çoğu zaman kendini baltalamakla eş anlamlı hale geldiğini belirtir (s. 9-10). Mutluluğun bir ödeve dönüştüğü özellikle günümüz sosyal medya çağında mutluluk karnelerini takipçileriyle paylaşan insanların dünya ve ahiret mutluluğundan ne anlayacağı ayrıca merak konusu olabilir. “Normal olmak varken neden mutlu olasin” diye sorar aynı isimli kitabında Winterson (2017), ancak mutluluk artık normatif bir anlama bürünmüş ve zaten çoktan zorunluluk (norm) halini almıştır. Mutlu anların biriktiği sosyal medya paylaşımları mutlu bir yaşamı betimlemek için yeterli midir örneğin? Ya da mutlu anların biriktiği bir yaşam *doğru yaşanmış* bir yaşam mıdır? Bugün mutluluğun kendisi gibi geçici olarak yüklendiği anlamlar göz önüne alındığında dinin amacı bugünün insanına ne vadediyor yeterince açık değildir.⁴³

Açıklama dinin amacı konusunda yeterince açık olmasa da *ahiret mutluluğu* ifadesiyle ona yeni bir boyut kazandırmaktadır. Dünya ve ahiret, yakın ve uzak gelecek olarak zamansal bir ayrıma ve böylece geçmiş ve geleceği *sonsuz bir şimdide* yani *şimdiden şimdiye geçişte* yaşayan dolayısıyla zamanı bir akış olarak algılayan insanın zamansal bütünlüğünde bir kırılmaya işaret eder. Ölümle/kıyametle yaşanan bu kırılmanın insan için bir son olmadığına, kırılmaya rağmen dinin mutluluk vaadinin sürdüğüne dikkat çekilerek insanların belirsizlik kaygısına ve sonsuzluk umuduna seslenilmiş olmaktadır. Başka bir hayatın mümkün olduğuna dair bu çağrı aynı zamanda yakın gelecek olarak dünyanın mutsuzluklarını da teselli eder. Ancak uzak

⁴³ Hepimiz mutluluğa değer versek de çoğumuz mutluluk konusunda sınırlı bir anlayışa sahibiz diyerek başladığı *The Philosophy of Happiness: An Interdisciplinary Introduction* başlıklı kitabını Besser (2021) şu ifadelerle özetleyerek tamamlar: mutluluk öznel ve zihinsel bir durumdur; zevk ve tatmin duygularını içerir ancak zevk duyumlardan fazlası olabilmektedir; mutluluk söz konusu olduğunda genel bir yaşam doyumunu duygusu arzuları tatmin etmekten daha önemlidir; mutluluk hakkında kısa ya da uzun vadeli düşünmek fark yaratır; mutluluk dış koşullara bağlı olabilir ancak önemli olan bu dış koşullarla ilgili deneyimi şekillendiren zihniyetimizin nasıl olduğudur; mutlu olmak için pek çok şey yapılabilir ancak mutluluk seviyesinde dramatik bir değişiklik çok zordur; mutluluk için maddi varlıklardan çok ilişkilere/bağlara yatırım yapılması gerekir; zihni iyimser olmak ve başkalarını önemsemek konusunda eğitmek mutlu olmak için daha büyük fark yaratır. Ayrıca konuyla ilgili Pozitif Psikoloji alan yazınına bakılabilir (bkz. Froh, 2009).

gelecek olarak ahireti alternatif bir hayat olarak düşünme yanılgısına düşmek *fark yaratılabilecek tek yerin burası* (dünya hayatı) *olduğu* gerçeğini gölgeleme tehlikesini de içinde barındırır. Gezegenin insan ve pek çok canlı yaşamı için tekinsiz ve tehlikeli bir hal aldığı günümüzde sıkça söylendiği gibi başka bir Dünya yok söylemi burada da tekrarlanabilir; sonsuz mutluluğa kavuşmak için başka bir Dünya yok.

“Allah esenlik yurduna çağırıyor. Dileyene (mutluluğa ulaştıracak)⁴⁴ doğru yolları gösteriyor.”⁴⁵ ayetinde belirtildiği üzere Yüce Allah din vasıtasıyla insanları ebedi mutluluğa çağırır ve bunun yollarını gösterir. (DKAB-8, 2018, s. 74)⁴⁶

Dünya ve ahiret arasında kurulan geçicilik ve ebedilik ilişkisi dünya mutluluğunun da geçiciliğini ve vazgeçilebilirliğini onaylar. Ancak dinin ebedi mutluluk vaadinin yolunun dünyadan geçiyor olması dünyanın vazgeçilebilir olduğu anlamını taşımaz bilakis bu geçiciliğin anlamını ebediyet kadar büyütür. Bu durumda ebedi mutluluğa götürecek yolun kuralları önemli hale gelmektedir. Bunun için dinin dünya ve ahiret mutluluğunu amaçlamasına ilişkin benzer ifadelerde işaret edilen kurallara bakılabilir:

Dinin amacı insanları kötülüklerden uzaklaştırarak onlara dünya ve ahiret mutluluğu sağlamaktır. (DKAB-7, 2018, s. 124); (DKAB-10, 2018, s. 114)

Dinin ilahi kurallar olduğu bilgisi hatırlandığında *kötülüklerden uzaklaştırma* ifadesi kuralların yasak odaklı olduğunu düşündürmektedir. Dinin hayra yönlendirmesinde evvel veya öncelikli olarak kötü, çirkin, yanlış eylemlerin yapılmamasının belirtilmiş olması tarladan iyi bir verim almak için ekimden önce zararlı otlardan temizlenmesi örneğini hatırlatır ve bu durum insan varlığına bakış ile ilgili imalar taşır. Ayrıca hayra ulaşmak için kötülüklerin yasaklanması pasif bir iyilik halini tasvir etmektedir. Aktif bir iyilik haline ise kötülüğün yokluğuyla değil, iyiye niyet edilerek yapılan kasıtlı eylemlerle ulaşılabilir.⁴⁷

⁴⁴ Alıntıda yer verilen ayet meali ders kitabında kullanıldığı haliyle aktarılmıştır. Karşılaştırmalı meal okuması parantez içerisindeki açıklamanın ders kitabı yazarına ait olduğunu düşündürmektedir; bkz. <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=10&ayet=25>

⁴⁵ Yûnus suresi, 25. ayet. – d.k.d.

⁴⁶ Ders kitabında vurgu için ayet mealleri bold, hadis mealleri italik yazılmıştır. Doğrudan aktarım yapılan metinlerde vurguların korunması tercih edilebilirdi ancak tez yazım kuralları gereği vurguların belirli kriterlere bağlı olması sebebiyle ayet ve hadis meallerinin tırnak içinde yazılmasıyla yetinilmiştir. Ayrıca ders kitabından aktarılan alıntı metinlerinde yer alan ayet ve hadis mealleri ders kitabından olduğu gibi aktarılmıştır. Ders kitabı yazarlarının hangi meali ya da mealleri kullandığına ilişkin bir bilgi yer almamaktadır.

⁴⁷ Johan Galtung’un aktif barış, pasif barış kavramsallaştırmasından ilhamla yazılmıştır. Ayrıntılı bilgi için (bkz. Galtung, 1996).

Emir ve yasakların amacı ve niteliği konusunda 8. Sınıf ders kitabındaki açıklamalar dikkat çekicidir:

İslam'ın açıkladığı emir ve yasakların amacı; insanı ahlaken yüceltmektir. İnsanlar toplumda bir arada yaşarken hem ahlaki hem de hukuki birtakım yasalara uymak zorundadır. İslam dininin ahlaki ve hukuki düzenlemeleri bireysel ve toplumsal hakları güvence altına alır. (DKAB-8, 2018, s. 74)

Dinin ilahi kurallar olduğu, kuralların emir ve yasakları kapsadığı bilgisinin ardından yukarıdaki açıklamadan kuralların ahlaki ve hukuki yaptırımlar içerdiğini öğrenmekteyiz. Ancak ahlak ve hukukun kaynağının toplumsal yaşam yani insanlar arası ilişkiye dayandırılmış olması dinin emir ve yasaklarının da yukarıda belirtildiği gibi yaratıcıyla ilişki dışında yaratılmışlar arasında yalnızca insanlar arası ilişkilere yönelik düzenlemeleri amaçladığını göstermektedir. Ahlakın ve hukukun toplumsal yaşamla ilişkilendirilmesi insanolmayan yeryüzü varlıklarını dışlamasının dışında kişinin *kendi için olma* düşüncesini de tanımamaktadır. Bu noktada Robinson'un vahşi bir adada tek başına kaldığında hayatta kalma ile ilgili kaygılarına ahlaki bir sorgulama eşlik etmezken kumda Cuma'nın ayak izine rastladığında adada yaşayan herhangi bir yabancı varlık olma lüksünü kaybedip, başka bir insanın varlığı sebebiyle *insani ilişkiler* kurma zorunluluğu hissetmesiyle doğan ahlaki kaygıları düşünülebilir (bkz. Savater, 2021, s. 85-88). Ahlaki ve hukuki düzenlemelerin hak kavramı üzerinden gerekçelendirilmesi ise her iki alanın da ilişkiselliğin bir sonucu olduğunun en açık ifadesidir. Zira Cullinan'ın (2014) ifadesiyle “[h]aklar ilişkiler bağlamında var olur” (s. 138). Bu durumda başlangıçtan beri görmezden gelindiği düşünülen insanın insanolmayan yeryüzü varlıklarıyla ilişkisi açıkça yok sayılmış olmaktadır. Başka bir ifadeyle hak yoksa ilişki yok, ilişki yoksa hak konusu olabilecek bir durum da yok demektir.

Açıklamada yer verilen dinin korumayı gaye edindiği bireysel ve toplumsal hakların neler olduğu konusunda ise aşağıdaki bilgiler sunulmuştur:

İslam dinine göre, hayatını en güzel ve mutlu bir şekilde devam ettirebilmesi için insan bazı temel haklara sahiptir. Bunlar din, dil, ırk ayırımı yapılmaksızın herkesin doğuştan sahip olduğu haklardır. Dinin gayelerinden biri de bu hakların korunmasıdır. İslam'ın korunmasına önem verdiği temel haklar; can, nesil, akıl, mal ve din emniyeti olmak üzere beş başlıkta değerlendirilmiştir. (DKAB-8, 2018, s. 75)

İslam fıkıh literatüründe “makāsıdü’ş-şerîa” olarak terimleştirilen dinin gayeleri önem derecesi gözetilerek Gazali tarafından “zarûriyyât, hâciyât,

tahsîniyyât”⁴⁸ şeklinde üçlü bir tasnifle ele alınmıştır. Ders kitabında korunması önemli olarak nitelendirilen temel haklar, Gazali’nin zarûriyyât olarak isimlendirdiği kısımda yer alır. Yukarıdaki alıntıdan anlaşıldığı üzere toplumların huzur ve güveni için insan teklerine tanınan bu haklar insan olmanın gereği verili olarak sunulmaktadır. İnsanolmayan yeryüzü varlıkları ise bu tasarımda yalnızca insan dolayımıyla (vasıtasıyla/araçsallaşarak) ahlakın ve hukukun kapsamı içinde yer alabilmektedir. Bu durum her şeyin bir amaç için yaratıldığı evren düzeninde insanolmayan varlık ve oluşların insanın hizmetine verildiği düşüncesine kapı aralayarak, bütün varlıklar içinde insanı merkezî bir konuma getirmiş olur. Ontolojik bir anlam taşımadığı, insanda ahlaki bir şuur oluşturma gayesiyle vurgulandığı iddia edilse de (Boynukalın, 2003) insanın varlıklar içerisindeki merkezi konumu özellikle ilişkiler bütünlüğü olarak tanımlanabilecek yaşam düşünüldüğünde insanı varlıksal bağlarından koparmaktadır. Gelinek noktada dünya ve ahiret mutluluğu amacıyla olduğu belirtilerek ilahi kanunlar olarak tanımlanan dinin insana sunduğu hayat görüşünde ilişkilerle örülü bir yaşamsallık bulunmamakta dolayısıyla dinin yaşanabilirliği de aynı oranda sınırlanmaktadır.

İslam alimlerine atıfla yapılan yukarıdaki tanım ve açıklamalardan sonra 9. Sınıf ders kitabında Batılı ilim insanlarının dini farklı şekillerde tanımladıkları, bunu yaparken dinin bireysel ve toplumsal işlevlerine dikkat çektikleri ancak tanrısal boyutun göz ardı ettikleri için kapsayıcı olmaktan uzak oldukları ve bu yönüyle yapılan tanımların indirgemeci olduğu belirtilerek eleştirilmiş ve devamında aşağıda sunulan ifadelerde dinin vahiy kaynaklı oluşunun gerçekliği özellikle vurgulanmıştır:

Özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda Batı’da etkili olan bazı bilim dalları, materyalist ve pozitivist görüşlerin etkisiyle dinin vahiy kaynaklı olmadığını iddia etmişlerdir. Somut olmayan ve duyu organlarıyla algılayamayan her şeyi yok sayan bu anlayış, Allah’ı (c.c.) ve O’nun vahiy gönderdiği gerçeğini de inkâr etmiştir. Bu anlayışa göre topluluklar, cehalet

⁴⁸ “Zarûriyyât, en üst düzeydeki yararları, yani toplumun varlığı ve dirlik düzenliği için vazgeçilmez temel hak ve değerleri ifade eder. Bunlar genel makâsıd kısmına dahil olan hayat (can), nesil (nesep, ırz), akıl, mal ve dinin korunması şeklinde özetlenir ve literatürde “zarûriyyât-ı hamse, makâsıd-ı hamse, külliyyât-ı hams” gibi adlarla anılır. Hâciyât, zaruret derecesinde olmamakla birlikte ferdi ve içtimâî hayatın düzenli biçimde yürümesini sağlayan, karşılanmaması zorluk, huzursuzluk ve sıkıntıya sebebiyet veren faydalardır. Satım, kira vb. akidlerin meşrû kılınması, bu tür faydaların sağlanması için konmuş hükümlerin örneklerini oluşturur. Tahsîniyyât da ahlâkî erdemlerin geliştirilmesi, görgü kurallarına uyulması vb. yollarla sağlanan, zaruret ve ihtiyaç derecesine ulaşmamakla birlikte hayatı kolaylaştıran ve güzelleştiren faydaları ifade eder” (bkz. Boynukalın, 2003).

ve korkuları yüzünden kendilerince tanrılar üreterek bunlara tapınmışlardır. (DKAB-9, 2018, s. 43)

*

Dinin ne'liğine ilişkin yapılan sorgulamada geline nokta ders kitabındaki din kavrayışında dinin kaynağının büyük önemi olduğu anlaşılmaktadır. Bu meyanda dinin temel kaynakları nelerdir ve din kavrayışını nasıl şekillendirir sorusu gündeme gelmektedir.

Bir dinin temel kaynakları neler olabilir? Yüce Allah, insanlara akletme, düşünme, seçim yapabilme gibi nimetler vermiştir. Ayrıca ilk insandan itibaren doğru yolu göstermek için peygamberler ve onların aracılığı ile de kitaplar göndermiştir. (MEB-8, 2018, s. 114)

Dinin kaynaklarının neler olabileceğine ilişkin soruya verilen cevapta yaratan ve yaratılan üzerinden yapılan bir açıklamayla karşılaşmaktayız. Dine muhatap olarak insanın yaratıcısı tarafından kendisine bahşedilen varoluşsal niteliklerinin öncelikle belirtilmiş olması insanın bu nitelikler vasıtasıyla (kendi başına) doğru yolu bulabileceği şeklinde yorumlanabilir. Devamında bu niteliklere rağmen ya da bu niteliklerine ek olarak insanlara doğru yolu göstermek için yaratıcının dışarıdan bir müdahale olarak peygamber ve kitap gönderdiği ifade edilmiştir.

Ders kitabında dinin *ilahi kurallar bütünü* olarak tanımlanması ve kapsayıcı bir tanım için dinin özellikle vahiy kaynaklı olması gerekliliğine dikkat çekilmiş olması din kavrayışının tanrısal olanla sınırlandırılmasının açıkça kabulü olarak yorumlanabilir. Bu noktada dinin kaynakları için yukarıda verilen akletme, peygamberi örnek alma ve kitaba uygun davranma sıralaması kapsayıcı bir din anlayışı için vahiy kaynaklı olma vurgusunu yansıtmadığı için kafa karıştırıcı olabilir. Başka bir ifadeyle ders kitaplarında yansıtılan din kavrayışına göre dinin içeriğini varoluşsal niteliklerinden hareketle insanın kendisinin tespiti mümkün görünmemektedir. Ders kitabı açısından dinin ne'liği dikkate alındığında dini tasavvurun ana hatlarını belirleyecek olan vahyin içeriği ve onun insanlar tarafından alımlanışı⁴⁹ olacaktır. Bu noktada vahyin önemine dikkat çekmek için 6. Sınıf ders kitabında aşağıdaki soru yöneltilmiştir:

⁴⁹ Alımlama Kuramı: 1970'li yıllarda ortaya çıkan okur-merkezli edebiyat kuramları arasında yer alan alımlama kuramına göre, metin kapalı bir dizge değildir ve yazılı bir metin okur onu alımladığında, inceleyip anlam kazandırdığında var olur. Ayrıntılı bilgi için (bkz. Karaca, 2007).

Sorumlu olduğunuz konuların söylenmediği bir sınava girseniz ve düşük not alsanız tepkiniz nasıl olurdu? (DKAB-6, 2018, s. 20)

Soru, “dünya hayatı bir imtihandır” deyişinden mülhem, yaşamı bir sınav, vahyi de sınavın kapsamını dolayısıyla yaşamın ne’liğini belirleyen bir içerik olarak düşünmeye çağırmaktadır. Yaşamı mümkün kılanın olabilirlikler olduğu bilinmektedir. Öyle ki, olabilirlikler arasından yapılan seçimler ve kurulan bağlantılar zamanı hayat olarak deneyimlememize imkân tanır. Sınava konu edilenler ise olabilirliklerden ziyade sabitliklerin bilgisidir. Bu durumda vahiy sabitlikleri bildiren bir buyruk olarak anlaşılacaktır. Yaşamı sınava ve vahyi sınav içeriğine (yaşamın içeriğine) benzetmek insan için ayırıcı özellik olarak nitelendirilen *akıl sahibi olma* durumunu bilgisel bir sabitliğin kazanımına indirgerken, akli varoluşsal bir nitelik olarak düşündüğümüzde de insan olmayı ontolojik bir sabitliğe mahkûm edecektir. Olabilirlikler olarak yaşam ise insandan ontolojik ve/veya epistemik sabitlikler yerine *ahlaki bir açıklık*⁵⁰ talep etmektedir.

Dinin, ders kitaplarında ilahi kurallar olarak tanımlandığı hatırlandığında, din olgusunun iman ve ibadet esasları gibi hususlarda insana birtakım sabitlikler sunduğu ve bunun dinin doğası gereği olduğu düşünülebilir. Ancak vahyin sorumlu olunan konular hakkında bilgi vermek için gönderildiğini söylemek sabit kurallar (inanç, ibadet) üzerinden okunduğunda yaşamın yaratıcı ile olan ilişkiye indirgenmesi anlamı taşır. Dinin bir yaşam biçimi olduğu kabul edilecekse, olabilirlikler arasından yapılan seçim ve vazgeçişlerle deneyimlenen yaşamın yalnızca iyi-kötü, doğru-yanlış gibi

⁵⁰ Sodom ve Gomora’nın iyilik ve kötülük hakkında düşünmek için elverişli bir yer olduğunu düşünen Susan Neiman, Sodomluların Lut’un evine sığınan iki yabancıya tecavüz etme (sodomize) girişimi üzerinden ahlak konusunda önemli bir tartışmayı açar. Neiman, hikayenin farklı versiyonları ve Sodomluların yabancılara karşı zulümkar davranışlarını örneklendirdikten sonra burada ahlaki ihlallerin değil ahlakın alaşağı edildiği bir toplumsal durum olduğunu belirtir. Ancak Neiman’a göre hikayenin can alıcı noktası yaşananlardan sonra Tanrı’nın İbrahim’e şehri yok etme planından bahsetmesi ve İbrahim’in takındığı tavidir. Tanrı İbrahim’i huzuruna çağırır ve şehri yok etme planını anlatır. Tanrı’nın her sözüne koşulsuz şartsız riayet eden İbrahim duraksar ve “Ya günahkarlar arasında elli masum insan varsa? Dünyanın hâkimi, masum ve suçlu olanları aynı şekilde cezalandıracak kadar insafsız olmaz!” der. Tanrı İbrahim’le hem fikirdir, elli masum varsa şehre dokunmayacaktır. Bunun üzerine İbrahim bir tüccar gibi görünse de Tanrıyla bir tür pazarlığa durur ve sayı ona inene kadar konuşmasını sürdürür. Neiman, İbrahim’in tavrında üç noktaya dikkat çeker; birincisi kararlı bir evrenselci olarak davranmıştır; Sodomlu masumlar onun tanıdıkları değildir, masum her yerde masumdur. İkincisi İbrahim’in azmidir; kendi hayatı pahasına Hükümdara ahlaki davranma çağrısında bulunma cesareti göstermiştir. Üçüncü olarak ise, ahlaki karar öyle tek seferde varılan ve her durumda geçerli olan bir şey değildir. Bu örnekte olduğu gibi İbrahim Tanrı’ya nüanslar hakkında düşünmeyi hatırlatır. İnsanlar ahlaki kararlarında nüansları düşünmekten muaf değildir. Ahlaki kararlar ağırdır, belirlidir ve nadiren mutlaktır. Bu hikayede apaçık iki nokta vardır: tecavüz suç teşkil eden bir eylemdir – masumlara zarar vermek de öyle. Ayrıntılı bilgi için (bkz. Neiman, 2016, s. 11-14).

seçeneklerden oluşmadığı; pür iyi ve pür kötünün ya da pür doğru ve pür yanlışın dünya hayatı gibi birbirine dolanan ilişkilerin bütünlüğü içerisinde mümkün olmadığı da göz önüne alındığında yaşamı kuşatan sabit kurallardan bahsedilemeyeceği açıktır. Kuran dilinde seçeneklerin çeşitliliği iyi-daha iyi veya kötü-daha kötü olarak ifade bulur.⁵¹ Olabilirlikleri yani seçenekleri fark etmek ve bunlar arasından daha iyiyi seçebilmek yaşamın ilişkisel yapısına ilişkin farkındalığın artmasıyla mümkün olabilir. Bu durumda dinin kaynağı olarak vahyin yalnızca yaratıcıyla ilişkileri düzenlediğini düşündürecek ya da insanlık durumlarına ilişkin doğru ve yanlış tercihlere işaret edecek bir reçete gibi tasavvur edilmesine yol açacak ifadeler dinin yaşamla ilişkisini gerçekliğinden koparacaktır. Bu noktada ders kitabında vahyin nasıl tanımlandığına ve vahiy içeriğı olarak ele alınan konulara bakmak önem kazanacaktır.

Vahiy sözlükte; gizli konuşma, gizli ve süratli olarak bildirme, gönderme, işaret gibi anlamlara gelir. Terim anlamı ise; Peygamberler aracılığıyla insanlara, hayatın hangi ilkelere göre yönlendirilmesi ve nelere uyup nelerden sakınılması gerektiğini bildiren ilahî bilgi ve bu bilginin gönderiliş tarzıdır.⁵² (DKAB-6, 2018, s. 20)

Aktarılan tanımdan kesin olarak anlaşılan vahyin tanrısal bir bilgi olduğu ve bilginin seçilen insanlar (peygamberler) aracılığıyla diğer insanlara ulaştığıdır. İlahi bilgi için bir elçinin görevlendirilmiş olması tek tek insanların muhataplığından ziyade bir topluluğun muhatap alındığının göstergesi olarak yorumlanabilir. Bu durumda yaratıcının her bir insan tekini kendi yaşam deneyimi sürecinde ilahi bilgiyle iyiye yönlendirmesi veya kötüden sakındırması değil yaşam deneyimlerinin ortaklığından hareketle temel ilkeleri bildirdiği çıkarsanabilir. Zira ifadede vahyin içeriğine ilişkin olarak hayatı düzenleyen ilkelere dikkat çekilmiş olması, sabit bilgilerin tikel durumlarda yol gösterecek ölçüler olduğunu düşünmeye uygundur. Diğer taraftan yine ifadeden hareketle bu ilkelerin hayatın her anını kuşatıyor olduğunu böylece vahyin bir yaşam tarzı yani dünya görüşü sunduğunu varsayabiliriz. Bu noktada akla gelen soru vahiyle bildirilenin ne olduğudur.

Yüce Allah, kullarına bildirmek istediğı her şeyi vahiy yoluyla bildirmiştir. Allah'ın gönderdiği her mesaj vahi'dir. Vahiy, Yüce Allah'ın kullarına olan merhametinin bir göstergesidir. Rabbimiz vahiy göndererek insanları kendisine kulluk etmek için yarattığını bildirmiştir. Allah'a (c.c.) kulluk

⁵¹ Konuya ilişkin şu ayetlere bakılabilir: Daha iyi/ daha hayırlı; Bakara (2): 54; Bakara (2): 184; Bakara (2): 263; Enfâl (8): 19; Yûsuf (12): 33; İsrâ (17): 35; Meryem (19): 76; Nûr (24): 27. Daha kötü/daha zalim; Bakara (2): 191; Bakara (2): 216; Mâide (5): 60; En'âm (6): 157; Yûsuf (12): 77; Ra'd (13): 18; Hac (22): 72.

⁵² MEB Dinî Terimler Sözlüğü, s. 472. – d.k.d.

görevini yerine getirmeye gayret edenler dünyada ve ahirette mutlu olacaklardır.⁵³ (DKAB-6, 2018, s. 20)

6. Sınıf ders kitabından alınan yukarıdaki metnin her bir cümlesi anlaşılma muhtaç birtakım kapalılıklar ya da imalar içermektedir. Öncelikle daha önceki alıntılarda yer almasına rağmen üzerinde durulmayan iki kavramın metne kattığı anlama dikkat çekmek gerekmektedir. Bunlardan ilki *Yüce Allah* isimlendirmesidir ve bu tercih metni oluşturan ifadelerin İslam dininin içinden söylendiğinin ve kullanılan tüm argüman ve delillerin ya da anlatıların İslam dininin kaynaklarına dayanılarak aktarıldığının kabulüne işaret etmektedir. Diğer kavram ise *kul*'dur ve başlangıçtan bu yana dinin muhatabı olarak insana seslenilirken vahyin *kullar*'a sesleniyor oluşu dikkat çekicidir. Bu noktada ehlinin malumu olan *arıya vahyetme* [Nahl (16): 56] ayeti akla gelecektir ki bu durumda kul kavramsallaştırması insan türünü de içine alan daha geniş bir anlam aralığını çerçevelediğini düşündürmektedir. Ders kitabı metin içerisinde atıf yaptığı Zâriyât (51): 56 ayetinin yaygınlıkla kullanılan anlamı (insanlar ve cinler) düşünüldüğünde ise kulluğun belirli varlıklara has kılındığı fikriyle bu geniş anlamayı daraltmaktadır.

Vahyin terim anlamında ilahi mesajın peygamber vasıtasıyla insanlara ulaştırıldığı belirtilmiş olmasına rağmen yaratıcının kullarına ulaştırmak istediği her türden mesajın (söz, yazı, işaret, sembol, esin, sezin vs.) vahiy olarak kavramsallaştırılması elçiliği askıya alan bir anlatı oluşturmaya açıktır. Başka bir ifadeyle yaşam içindeki her birey yaşama dair sezgilerini tanrısal bilgiyle ilişkilendirebilir. Böyle bir anlatıya ihtiyaç duyulmasının sebebi metnin devamında bahsedilen *merhametli tanrı/yaratıcı* imgesinin belirginleştirilmesi olabilir. Zira merhametli bir yaratıcı her an kullarının yanındadır ve onlara doğru yolu gösterecektir.

Vahyin temel mesajının kullara kimin kulu olduklarını bildirmek ve bu mesaja uygun yaşayanları dünya ve ahiret mutluluğu ile müjdelemek olduğu ifade edilmektedir ve bu durum bir merhamet göstergesi sayılmaktadır. Bu durumda dinin gayesi olarak öğrendiğimiz dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştıracak olanın yaratıcıya kulluk olduğu sonucuna ulaştığımızda ve kulluğun yalnızca yaratıcıyla ilişkilere işaret

⁵³ Ders kitabında bu ifade için Zâriyât (51): 56'ya işaret edilmiştir. Özellikle söylem analizi yapılan bir çalışmada tek bir meal tercihinin okuyucuyu yönlendireceği farklı meal tercihlerinin de açıklama gerektireceği göz önüne alınarak, ayet meallerine ders kitabında yer almadığı müddetçe metinde ve analizinde yer verilmeyecek yalnızca sure isim ve numarası ile birlikte ayet numarasının verilmesiyle yetinilecektir.

eden bir kimlik olduğunu düşündüğümüzde din ve yaşam ilişkisini sınırlandırmış olacağız. Yaşamla bağı düşünüldüğünde ise kulluğun tüm ilişkilene biçimlerini belirleyen, Kuran diliyle yaratıcıya kulluğun diğer tüm var olanla ilişkilere *rengini veren* [Bakara (2): 138], bir işaretleyici/etiket olduğunu varsaymak gerekecektir.

Gelinen noktada basitçe yaratılan ve yaratan arasındaki ilişkiyi ifade ettiği düşünülse de kulluğun yaratıcı tasavvuru ve kullar arasındaki ilişki açısından farklı katmanları olan bir ilişkilene biçimi olduğu düşünülmelidir. Anlatının herhangi bir yaratıcıya ya da yaratıcılara değil *Yüce Allah* olarak isimlendirilen tek bir yaratıcıya kulluk edilmesi olarak içeriklendirdiği kavramın kullar arasındaki ilişkiyi de kapsamına ve bu ilişkinin işaret edilen kulluk bilinciyle ortak yaratıcı düşünülerek şekillenmesine de işaret etmesi gerekecektir. Bu yansıtma yapılmadığında kulluğun dünya ve ahireti kapsayacak bir yaşam tasavvuru sunması mümkün olmayacaktır.

Diğer taraftan ders kitabının vahyi yaratıcının merhametinin bir göstergesi olarak nitelendirmesi aşağıdaki ifadelerle daha anlaşılır olabilir:

Allah (c.c.), vahiy göndermeseydi insanların “Bilmiyorduk.” gibi bahaneleri olabilirdi. Allah (c.c.), vahiy göndererek bu gibi bahaneleri de ortadan kaldırmıştır. Yüce Allah bu konuyla ilgili: “‘Kitap, yalnız bizden önceki iki topluluğa indirildi. Biz onların okumalarından habersiz idik.’ demeyesiniz yahut ‘Eğer bize kitap indirilseydi, biz onlardan daha çok doğru yolda olurduk’ demeyesiniz, diye bu Kur’an’ı indirdik. İşte size Rabbinizden açıkça bir delil, bir hidayet ve bir rahmet geldi ...”⁵⁴ buyurarak insanları uyarmış ve doğru yola davet etmiştir. (DKAB-6, 2018, s.21)

Bu açıklama⁵⁵ aynı zamanda daha önce bahsi geçen aklederek doğruyu bulmanın bir imkân olarak insan için yetersiz veya sınırlı oluşuna dair bir gönderme sayılabilir. Ayrıca açıklamayı delillendirmek için sunulan ayet meali vahyin tek seferlik bir müdahale değil zamana yayılmış bir bilgilendirme süreci olduğunu bu sebeple de insan doğası gibi bir sabitliğe değil insanlık durumu denilebilecek bir oluşum sürecine seslenildiğini düşünmeye daha uygun görünmektedir. Bu doğrultuda düşünmeye

⁵⁴ En’âm suresi, 156-157. ayetler. – d.k.d.

⁵⁵ Ders kitabı savlarını gerekçelendirmek için sık sık Kuran ayetlerine başvurmaktadır. Bu durum, çalışmada ders kitabının düşünce izleği takip edildiğinden kullanılan ayetlerin ders kitabının vermek istediği mesaj göz önünde bulundurularak yani metnin bir parçası olarak görülerek analize konu edildiği açıklamasını yapmayı gerekli kılmıştır. Ders kitabından aktararak bu şekilde çalışmaya dahil edilen ayetler üzerinden yapılan analizler ders kitabındaki anlatının bağlamıyla sınırlı olup, Kuran ve onun tarihsel ve tarih-aşkın anlamları analiz amacının dışındadır.

çağırın bir diğer husus 8. Sınıf ders kitabında dinin kaynağına ilişkin sorgulamaya dahil edilen aşağıdaki ayet olabilir:

“İnsanlar tek bir ümmetti. Allah, müjdeciler ve uyarıcılar olarak peygamberler gönderdi ve beraberlerinde, insanların anlaşmazlığa düştükleri şeyler konusunda, aralarında hüküm vermek üzere kitapları hak olarak indirdi. Kendilerine apaçık ayetler geldikten sonra o konuda ancak; kitap verilenler, aralarındaki kıskançlık yüzünden anlaşmazlığa düştüler. Bunun üzerine Allah iman edenleri, kendi izniyle, onların hakkında ayrılığa düştükleri gerçeğe iletti. Allah, dilediğini doğru yola iletir.” (Bakara suresi, 213. ayet)

Yukarıdaki ayeti dinin kaynağı açısından yorumlayınız. (MEB-8, 2018, s. 72)

Daha önce bahsedildiği gibi vahiy yaratıcının kullarına mesajlarını iletmesi ve bunu iletme biçimi olarak açıklanmaktaydı. Yukarıda soruya konu edilen ayet bağlamında vahye bakıldığında; vahyin ulaştırılacağı kullar insanlar olduğunda bir elçinin varlığı kaçınılmaz görülmektedir. Vahyin gönderiliş amacı insanlar arasındaki anlaşmazlık olarak okunmakta ancak ilgili ayetten anlaşmazlığın konusuna ilişkin çıkarım yapmak pek mümkün görünmemektedir. Eğer vahiy yaşamın tamamını kuşatan bir içeriğe sahip olacaksa anlaşmazlık hayatın içinden herhangi bir konu olabilir. Fakat ders kitabının sorduğu soruya bakıldığında, yani bu ayetin dinin kaynağı açısından vahyi düşündürmek istemesi dikkate alındığında, anlaşmazlığın dini bir mesele üzerine olduğu ve din hakkındaki anlaşmazlıkların Tanrı tarafından vahiyle çözüme kavuşturulduğu anlaşılabacaktır. Bu durumda vahyin yalnızca yaratıcıyla ilişkileri düzenleyen bir bildiri olduğunu, ki dinin tanımı buydu, anlaşmazlık konusunun da din hakkında olduğunu varsaymamız gerekecektir. Yine bu ayetten hareketle yukarıdaki değerlendirmede söylendiği gibi din hakkındaki anlaşmazlıkların aklederek çözülemeyeceği ve Tanrı müdahalesinin gerekli olduğu sonucuna da ulaşılabilir ki bu aklın dinin kaynağı olma konusunda ikincil bir anlam taşıdığını göstermektedir. Başka bir deyişle akıl sorunların çözümü için değil, sunulan çözümlerin anlaşılması içindir.

Buraya kadar aktarılan bilgiler ışığında vahyin anlık, soru/n merkezli, geçici ve dolaylı bir iletişim olduğunu çıkarsayabiliriz, ancak diğer taraftan vahye ilişkin açıklamaların ilahi bir *kitaba* dayandırıldığını ve vahyin *kitap* olarak indirilmesinden bahsedildiğini görmekteyiz. Bu anlatım vahyin soyutluğunun *kitapla* somutlaştırıldığı, tikel bir olayın çözümü için gönderilen vahyin *kitapla* genelleştirildiği, soru/n merkezli vahiy anlayışının *kitapla* kural merkezli hale getirildiği, belli bir zaman ve mekanda

gerçekleşen vahiyssel iletişimin *kitapla* tüm zaman ve uzama genişletildiği, bir elçi vasıtasıyla aktarılan vahyin *kitapla* her bir bireyin muhataplığına açıldığı şeklinde yorumlanabilir. Dolayısıyla ders kitaplarında vahiyden kastedilenin bir anlamda *ilahi kitaplar*la sınırlandırılmış olduğunu ve böylece din anlayışının da *kitap* merkezli olduğunu düşünebiliriz. Bu durumda dinin kaynağı olarak ders kitaplarındaki *ilahi kitap* anlatısına da bakmak gerekecektir. Zira 9. sınıf ders kitabında yer alan aşağıdaki ifade *kitap* merkezli din anlayışı yorumunu destekler niteliktedir:

İlahi kitaplar insanların iyiye, doğruya yönelmesi ve kötülükten sakınması için gönderilmiştir. (DKAB-9, 2018, s. 43)

Dinin ve ilahi kitapların amacı arasındaki bu paralellik dinin ne'liğine ilişkin sorulara ilahi kitaplar üzerinden cevap bulabileceğimize de işaretler ki, ders kitabında sunulan dünya görüşünün tespiti için din ve yaşam arasındaki ilişkiyi anlamaya çalıştığımız bu süreçte ilahi kitapların içeriği yol gösterici olacaktır.

İlahi kitaplar; insanların dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamak için peygamberler aracılığıyla gönderilen, inanç, ibadet, ahlak gibi konuları içeren vahyin bütünüdür. Allah'a (c.c.) karşı sorumluluklarımızın anlatıldığı ilahi kitaplar ile Yüce Allah kullarına yol göstermiştir. (DKAB-6, 2018, s. 21)

Yukarıdaki alıntıyı sondan başa doğru okuyabiliriz. Bu durumda öncelikle ilahi kitapların yaratıcıya karşı sorumluluklarımızı bildiren metinler olduğunu görmekteyiz. Bu kavrayış insan-yaratıcı ilişkisiyle sınırlandırılmış din anlayışının sebebi ya da sonucu olarak görülebilir. İlahi kitaplar dinin kaynağı olarak kabul edilecekse ilk düşünce daha makul olacaktır. İlgili düşünceye kaynaklık eden hususun alıntıda aktarılan vahyin bütünü olarak ilahi kitapların inanç, ibadet ve ahlak konularını içermesi olabilir. İnanç ve ibadet konularının yaratıcıyla ilişki açısından anlamı kolaylıkla söylenebilse de ahlak konusunun ayrıca ele alınmayı gerektirdiği aynı şekilde açıktır. Ahlak insan ilişkiselliğinin en belirgin sahasıdır ve bu sebeple yalnızca yaratıcıyla ilişkiye indirgenmesi mümkün değildir ve ilerleyen aşamalarda görüleceği gibi ders kitapları açısından da ahlaki ilişki insan-yaratıcı ilişkisinden ziyade insan-insan ilişkisini imlemektedir. Diğer taraftan inanç ve ibadet konularının da yalnızca yaratıcı ile ilişkiyi düzenleyen sorumluluklar olarak görülmesi din eğitimi açısından sınırlandırıcı olacaktır. Zira inanç ve ibadetlerin inanıra bir dünya görüşü kazandırması umuluyorsa bu durumda onların yalnızca yaratıcıya dönük bir tasavvuru inşa etmesini beklemek yetersiz kalacaktır. Son olarak dünya ve ahiret mutluluğuna ulaştıracak ilahi

kitapların peygamberler vasıtasıyla insanlara ulaştığını öğreniyoruz. Bu ifade ilahi kitapların peygamberlikten bağımsız olarak düşünülemeyeceğinin ve anlaşılamayacağının bir ifadesi olarak görülebilir. Başka bir deyişle ders kitabına göre ilahi kitabın doğru bir şekilde kavranılmasının peygamberlikle birlikte düşünüldüğünde mümkün görüldüğünü söyleyebiliriz. Bu anlamı güçlendiren bir diğer ifade 7. sınıf ders kitabında şu şekilde yer alır:

Tarih boyunca Yüce Allah tarafından birçok peygamber ve ilahi kitap gönderilmiştir. Peygamberlerin ve ilahi kitapların gönderiliş amacı Allah'ın (c.c.) emir ve yasaklarını insanlara hatırlatarak onların dünya ve ahirette mutlu olmalarını sağlamaktır. (MEB-7, 2018, s. 109)

Ders kitabına göre din nedir sorusunu sorduğumuz andan bu yana dünya ve ahiret mutluluğu anlatısı üzerinden açıklanan din, vahiy, kitap ve peygamber kavrayışını görüyoruz. Bu düşünce formülasyonu her bir ögenin (din, vahiy, kitap, peygamber) bir aradalığıyla bütünlüklü bir anlatıya ulaşılabilceğini düşündürmesi açısından anlamlı veya gerekli bulunabilir. Bu durumda din nedir sorusunu cevaplayabilmek için ders kitabının peygamberlik kavrayışına da bakmamız gerekecektir. Peygamberlik durumunu açıklamak üzere ders kitabında nübüvvet ve risalet kavramlarının tanımlarıyla karşılaşmaktayız. Buna göre:

Nübüvvet, kelime olarak haber verme anlamındadır. Terim olarak peygamberlik, nebilik, elçilik, risalet anlamlarına gelir. Allah'ın (c.c.) gönderdiği vahiyleri, emir ve yasakları alıp insanlara dinin gerçeklerini duyurma; söz, tutum ve davranışlarıyla açıklama makamı olan peygamberlik vazifesidir. Risalet, kelime olarak gönderilen elçi demektir. Terim olarak peygamberlik, nebilik, elçilik anlamlarına gelir. Allah'ın (c.c.) emir ve yasaklarını insanlara bildirmekle görevli olan peygamberlerin Allah (c.c.) ile insanlar arasındaki elçilik vazifesidir.⁵⁶ (MEB-6, 2018, s. 12)

Yapılan tanımlamalardan hareketle, peygamberliğin en temel misyonunun ilahi mesajı insanlara ulaştırma mahiyetinde elçilik olduğu ve bu durumun risalet olarak adlandırıldığını ancak nübüvvet boyutunun peygamberliğin bagajına/heybesine yeni anlamlar yüklediğini söyleyebiliriz. Buna göre peygamber mesajı iletmekle kalmaz, söz, tutum ve davranışlarıyla ilahi mesajın diğer insanlar tarafından alımlanması, yorumlanması ve uygulanmasında yol gösterici bir rol üstlenir. Başka bir ifadeyle peygamber, mesajı yalnızca ulaştırmaktan ve aktarmaktan değil aynı zamanda

⁵⁶ MEB, Dinî Terimler Sözlüğü, s. 361. – d.k.d.

onun anlaşılmasından da sorumludur. Bu durum peygamberin dinin kaynağı olarak ilahi kitapla birlikte zikredilmesini kolayca açıklayabilir.

Yaratıcının insanlara yol göstermek için tek tek bireylere değil de bir elçi vasıtasıyla topluluğa seslenmiş olması dinin kaynağı olarak peygamberliğe dair bazı yorumlara/sorulara açıktır. Örneğin, mesajın bir birey üzerinden topluluğa yöneltilmiş olması içeriğinin tek tek bireylerin yaşam deneyimleri yerine ortak insanlık deneyimlerine seslendiğini düşündürebilir. Bu, mesajın bir insan tarafından diğer insanlara aktarılabilmesini ve onlar tarafından anlaşılabilmesini de açıklanabilir kılar. Diğer taraftan mesajın sadece aktarılması değil anlaşılmasından da sorumlu olması peygamberin dinin kaynağı olarak yerini elçiliğin ötesinde bir noktaya taşır. Tıpkı yukarıda vahyin kitapla somutlaştırılmasının bir devamı olarak peygamberin varlığı metnin yorumlanışının da sabitlenişi olarak görülebilir. Bu da tanımda vurgulanan *dinin gerçeklerini bildirme* ifadesini anlamlı kılar. Hatırlanacağı gibi ders kitabı din ve din anlayışını birbirinden ayırmış ve din anlayışının gerçekliğe uygunluğu konusunda dinin muhataplarını uyarmıştı. Din anlayışı, dinin insanlar tarafından alımlanması, yorumlanması ve yaşanması olarak düşünüldüğünde peygamberin ilahi mesajın anlaşılmasına ilişkin rolü gerçek ve dolayısıyla doğru din anlayışını garantilemek içindir de denilebilir.

Tartışmaya konu edilebilecek bir diğer husus, belki de ilk başta sorulması gereken soru, ilahi mesajın neden bir yazı, ses vs. gibi iletişim unsurları yerine bir insanla ulaştırıldığı olacaktır. Başlangıçtan beri anlamaya çalıştığımız şey ders kitabının din kavrayışının bir dünya görüşü sunup sunmadığını tespit etmek amacıyla dinin insan ve yaşamla ilişkisinin nasıl yansıtıldığını anlamaya çalışmaktı ve peygamberlik anlatısına gelene kadar din kavrayışında yaşamın diyalektiğini yansıtan bir ögeye rastlanmamıştı. Peygamberlik anlatısı da doğrudan bir bakışta bu konuda bir açılım sağlıyor gibi görünmese de peygamberlerin yaşamın içinden insanlar olması ve dinin anlaşılması ve yaşanmasında ikincil kaynak olarak din anlatısında yer bulmaları sebebiyle din ve yaşam arasındaki ilişkiyi anlamaya olanak verebilir. Dolayısıyla peygamberlik bir elçilik vazifesinin yanında, dinin yaşanabilirliğine ya da yaşamın içine dinin dahil edilebilirliğine ilişkin görülebilecek bir görevle, sürekli oluş halindeki yaşamın parçası olarak insanla dinin buluşma noktası olması açısından da önem arz eder.

Büyük ve önemli görevler için kullanılan makam kavramının tanımda peygamberlik için kullanılmış olması görevin büyüklüğü ve öneminin yanında peygamberin seçilmişliğini de vurgulamaktadır. Aşağıdaki ifadeler bu seçilmişliğe ve seçilmişliğe değer olmaklığına ilişkin olduğu düşünülen birtakım özelliklere işaret etmektedir:

Peygamberler, Allah'ın (c.c.) insanlar için seçtiği kulları ve elçileridir. Peygamberler, insanlar için en güzel örnektir. Her türlü kötü davranıştan da uzak dururlar. Allah (c.c.) peygamberlerin insanlar tarafından örnek alınmasını ister. Peygamberlerin diğer insanlara göre mutlaka sahip olması gereken özellikleri vardır. Bu özelliklerden bazıları şunlardır: *Sıdk* (doğru olmak); *Emanet* (güvenilir olmak); *Fetamet* (akıllı ve zeki olmak); *İsmet* (günah işlemekten korunmuş olmak); *Tebliğ* (Allah'tan aldığı mesajları olduğu gibi insanlara bildirmek).⁵⁷ (MEB-6, 2018, s. 14)

Peygamberlerin örnekliği, üzerinde durup düşünmeye açık bir konudur. İlahi mesajın iletilmesinde ve anlaşılmasında elçilik için seçilmiş bir kişinin birtakım yetkinliklerinin olmasını beklemek anlaşılabilir ancak peygamberin bütün kötülüklerden uzak durma ve insanlara örnek olma misyonu onun görevinin bir parçası olmasından çok hayatının bütününe yayılmış olarak görünür. Simone Weil'in (2020) Tanrı sevgisinden bahsederken ifade ettiği gibi *sürekli bir ödev söz konusudur* (s. 21). Zira yukarıda peygamberlik için mutlak olarak sayılan özellikler -tebliğ hariç- peygamberlikle birlikte edinilen özellikler olmaktan öncesini kapsıyor görünmektedir. Bir rol model olarak peygamber yaşamının her anıyla, yaşamın diyalektiği içinde tüm karşılaşmalardaki tutum ve davranışlarıyla örnek olacaksa dinin yaşamla ilişkisi açısından önemli bir yere sahip olacaktır. Böylece başlangıçtan bu yana din ve yaşam arasında iç içe geçmeyen anlatılar ancak peygamber anlatısıyla sınırlarını silikleştirip birbirini içine dağılabilecektir. Ancak bu anlama peygamberin tüm hayatıyla dinin kaynağı olduğu düşüncesine kapı aralayacağından peygamberin bütün tercihlerini düşünce-tutum-davranış ilişkisini göz ardı edenler için eylem merkezli bir örnekliğe götürme tehlikesini de içinde taşıyacaktır.

Tanrısal aşkınlığı içinde barındıran ilahi mesaj olarak metnin mesafelerini diğer insanlar için aşan bir köprü gibi mesajın aktarılmasından ve anlaşılmasından sorumlu tutulan peygamberin ders kitabında çerçevesi ısrarla yaratıcıyla ilişkiye indirgenen dini kavrayışı yaşamın tüm bileşenleri lehine genişlettiğini düşünmek için

⁵⁷ Ders kitabında bahsedilen özellikler geniş açıklamalarla sunulmuş olup burada ders kitabında başlık olarak yazılan ilgili özelliklerin sıralanmasıyla yetinilmiştir.

yaratıcı-insan ilişkisine işaret eden köprü metaforunu aşan bir anlamı olması gerekir. Ancak yukarıdaki alıntı peygamber anlatısını seçilmişliğe odaklayıp peygamberlerde olmazsa olmaz niteliklerle idealleştirilmiş bir insan profilini öne çıkarıyor görünmektedir. Bu durumda peygamber din ile yaşamsallığın kesişimi olmaktan çok insanların dini olanla ilişki kurması için yeni bir aşama olarak görünme tehlikesi taşımaktadır. Belki de bu sebeple peygamberin insanlığı özellikle vurgulanması ve tekrar tekrar hatırlanması ve gerekçelendirilmesi gereken bir endişeye dönüşmüştür. 11. sınıf ders kitabından alıntılanan aşağıdaki ifade bu kaygıların bir sonucu olarak görülebilir:

Yüce Allah insanları uyarmak için gönderdiği peygamberi, yine insanlar arasından seçmiştir. Çünkü peygamberlerin yaşadığı toplumu anlaması, toplumun sorunlarına çözüm bulabilmesi, onlara hitap edebilmesi ve onlara örnek olabilmesi için insanlar arasından seçilmiş olmaları gerekir. (MEB-11, 2018, s. 42)

Yaratıcının insanları uyarmak için bir insanı uyarıcı olarak seçmesine ilişkin sıralanan bu argümanlar peygamberin toplumsal kabulüne odaklanmış bir üslup taşımaktadır. *Zira toplumun sorunlarına çözüm bulmak* ilahi bir mesajı iletip açıklamak ve yaşama dönüşmesine örneklik etmekten daha fazla içerik yüklüdür. Bu sebeple ifadede kullanılan dil peygamberin dini bir yol göstericiden çok toplumsal bir önder oluşuna dönük bir söylem olarak duyulmaktadır. Peygamberin bütün bir hayatıyla örnek olduğuna dönük böyle bir anlatı sürdürülecekse ilahi mesajın/vahyin/dinin yaratıcı ile ilişkiyle sınırlı olamayacağını da kabul etmek gerekir, zira aşağıdaki ifadeler peygamberin örnekliğinin ilahi mesajdan ayrı düşünülmemeyeceği şeklinde bir çıkarıma açıktır:

Yüce Allah, peygamberleri insanlara örnek olmaları için göndermiştir. Onlar Yüce Allah'ın emir ve yasaklarını eksiksiz bir şekilde uygulayarak insanlara örnek olmuşlardır. Peygamberler doğru ve güzel olanı insanlara anlatmışlar ve uygulanması için çaba göstermişlerdir. (MEB-6, 2018, s. 19)

Diğer taraftan peygamberin insan oluşu konusunda toplumsal kabulün öneminin başka bir şekilde ifadesini ders kitaplarında yer verilen *her topluma/millete peygamber gönderilmesi* (MEB-11, 2018, s. 50) ve peygamberin *topluluğun diliyle*

*gönderilmesi*⁵⁸ (DKAB-6, 2018, s.21) ile ilgili açıklamalarda da görmek mümkündür.

Aşağıdaki ifadeler bu açıdan bakılabilir:

Yüce Allah, tarih boyunca birçok peygamber göndererek kullarını uyarmış ve onların hayatlarına yön vermiştir. Kur'an-ı Kerim'de "Biz seni müjdeleyici ve uyarıcı olarak hak ile gönderdik. Her ümmet için mutlaka bir uyarıcı bulunmuştur."⁵⁹ buyrulurken insanları doğru yola çağırarak için her millete peygamber gönderildiği bildirilmiştir. (MEB-6, 2018, s. 12)

Alıntıda yer verilen *hayatlarına yön verme* ifadesi tartıştığımız başlık açısından kritik bir önem taşımaktadır. Çünkü ders kitaplarında sunulan dünya görüşünün tespiti için izlediğimiz din kavrayışının anlaşılmasına dönük izlekte ilk kez bu açıklıkta hayat tarzına/dünya görüşüne ilişkin bir işaret sunulmaktadır. Böylece peygamber ve yaşamsallıkla yukarıda kurulan ilişki bu ifadelerle güçlenmiş olmaktadır. Ancak yine metinde kullanılan *doğru yol* nitelendirmesi hayata ilişkin doğru ve yanlış yol olarak seçenekleri ikiye indirerek yaşamın ilişkiselliği ve bağlantısallıklarıyla oluşan diyalektik yapısını budamakta ve gerçekliğini gölgelemektedir. Bu retorik yukarıda dikkat çekilmeye çalışılan dinin insanlar tarafından yorumlanması konusunda peygambere biçilen rolü destekleyen, tek, gerçek, doğru yol vurgusuna kapı aralayan bir din kavrayışını hatırlatmaktadır. Benzer bir okumayı ders kitabının Duhan (44): 5-6 ayetlerine⁶⁰ atıfla açıkladığı aşağıdaki metin üzerinden de yapmak mümkündür:

Allah'ın (c.c.) kullarına yol göstermek için görevlendirdiği peygamberler, insanlar için birer rahmettir. Çünkü hata yapmaya yatkın olan insan uyarılmaya ve kendisine yol gösterilmesine muhtaçtır. (MEB-7, 2018, s. 106)

Bir önceki alıntıda peygamberin bir müjde olarak gönderilmesi ve yukarıdaki alıntıda bu durumun rahmet olarak nitelendirilmesi dini yaşantının insanın varoluşsal yeteneklerini aşan ve bu yüzden dışarıdan müdahalelerle ulaşılması gereken bir hedef olduğunu düşündürmeye açıktır. Böyle bir düşünce dinin bireyin doğumundan ölümüne ve hatta ölümden sonrasına eşlik eden, hayata, hayatın içindekilere, olgulara ve olaylara bakış için bir görme biçimi değil de yaşamın bir noktasında varılacak bir sonuç gibi anlaşılmasına yakındır. Toplum içinde karşılaştığımız, 'dünyalık' işleri

⁵⁸ "Biz her peygamberi kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara (Allah'ın emirlerini) açık açık anlatsın. Bundan sonra Allah dilediğini sapkınlık içerisinde bırakır, dilediğini de doğru yola iletir. O, güçlüdür, hüküm ve hikmet sahibidir." İbrahim (14): 4 – ayet meali ders kitabından aktarılmıştır.

⁵⁹ Fâtır suresi, 24. ayet. – d.k.d.

⁶⁰ "Biz, Rabbi'nin bir rahmeti olarak peygamberler göndermekteyiz. O hakkıyla işitendir, bilendir." Duhan (44): 5-6. – ayet meali ders kitabından aktarılmıştır.

yoluna koyup ibadetlere yönelmeye örneğin hacca ve umreye giderek hayatında yeni bir sayfa açan insanları bu anlatının içinde pekala bulabiliriz.

Ders kitabının peygambere biçtiği bir başka rol tanımı insanlara kulluğu öğretmek olarak sunulmuştur:

Kulluk görevinin nasıl ve ne şekilde yapılması gerektiği konusunda Yüce Allah, insanlara yol göstermeleri için peygamberler göndermiştir. (MEB-11, 2018, s. 42)

Buraya kadar din ve yaşam ilişkisinde belli bir yorum biçimiyle sınırları opaklaştıran peygamberlik anlatısının 11. Sınıf ders kitabında peygamber gönderilmesini insanlara kulluğu öğretmekle formülize eden yaklaşımı bizi yeniden kulluk kavramının nasıl anlaşıldığı/anlaşılabileceği konusunda düşünmeye çağırmaktadır. Kul olmak yaratılmış olmak mıdır? Kulluk yaratıcıyla ilişkinin yaratılmışı yüklediği anlam mıdır? Kulluk sorumluluğu yaratıcıyla ilişkileri düzenleyen iman esaslarının kabulü ve ibadetlerin yapılmasından mı ibarettir? Tüm yaratılmışlar kul mudur? Kullar arası ilişki kulluğun kapsamına dahil midir? Sorular çoğaltılabilir ve cevaplar dini kavrayış için olduğu kadar varlık ve insan kavrayışı için de önem taşımaktadır.

Gelenen noktada ders kitaplarında yansıtılan din kavrayışının en etkili unsurlarının vahiy ve peygamberlik olduğu görülmektedir ve aşağıdaki ifadeler vahiy ve peygamberlik anlatısını özetler:

Peygamberler, Allah'ın (c.c.) mesajlarını insanlara iletmek, uygulamak ve açıklamakla görevlidirler. İlahi mesajlar öncelikle peygamberlere iletilir. Peygamberler bu ilahi mesajları eksiksiz bir şekilde insanlara iletir ve uygulanması konusunda örnek olurlar. Yüce Allah "...İnsanlara kendilerine indirileni açıklaman için ve düşünüp anlasınlar diye sana bu Kur'an'ı indirdik."⁶¹ ayeti ile bunu vurgulamıştır. İnsanları Yüce Allah'ın emir ve yasaklarına uymaya davet eden peygamberler ahlaki yönden de en üstün özelliklere sahiptirler ve en güzel örneklerdir. Peygamberler görevlerini Yüce Allah'ın emri olduğu için yaparlar, insanlardan hiçbir karşılık beklemezler. Kur'an-ı Kerim'de bu gerçek şöyle vurgulanmıştır: "Sizden hiçbir ücret istemeyen kimselere uyun, onlar hidayete erdirilmiş kimselerdir."⁶² (MEB-6, 2018, s. 16)

*

⁶¹ Nahl suresi, 44. ayet. – d.k.d.

⁶² Yâsîn suresi, 21. ayet. – d.k.d.

Ders kitabının ilgili anlatılarını ortaya koyma konusunda ise çalışma çerçevesinde şu ana kadar içerikte yer alan birtakım tanım ve açıklamalarla yetinilmiştir. Ancak Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi'nin en temelde İslam dinin inanç, ibadet, ahlak alanlarına dönük esaslarının eğitime konu edildiği, bu esasların Kuran ve Sünnet üzerinden aktarıldığı, bunların yanında Kuran'ın ve Hz. Muhammed'in tanıtıldığı ünitelerin yer aldığı bir ders olduğu göz önüne alındığında, dinin ne'liğine ilişkin yürüttüğümüz soruşturmada dersin içeriğiyle de uyumlu bir şekilde Kuran ve Sünnet üzerinden din-insan-yaşam ilişkisi anlatısında bir nihayete erişmek daha uygun olacaktır. Zira:

Son ilahi kitap olan Kur'an-ı Kerim ile Hz. Muhammed'in söz ve davranışları İslam dininin iki temel kaynağını oluşturur. Bu iki kaynak, İslam dininin tam anlamıyla kavranması, emir ve yasaklarının uygulanması için ayrılmaz bir bütündür. (MEB-8, 2018, s. 114)

Öncelikle yukarıdaki ifadeler ders kitabında başlangıçtan bu yana yansıtılan yaşamla iç içeliği hissedilmeyen, sınırlandırılmış, kendi içine kapalı din kavrayışıyla paralellik göstermektedir. Zira kullanılan söylem biçimi dini, yaşama eşlik eden bir anlamlandırma olarak değil yaşama alternatif bir adanma olarak anlamaya açıktır. Soruşturmaya ilgili olarak ise bu ifadeler ders kitabının din nedir sorusuna cevap olarak yansıttığı kitap ve peygamber kaynaklı kavrayışın İslam dini açısından güçlü bir şekilde ilanı olarak değerlendirilebilir. Ders içeriğinin İslam dininin esasları ile şekillendiği düşünüldüğünde yukarıdaki bilgiye dayanarak ders kitaplarındaki din anlatısının İslam dini anlatısına dayandığını dolayısıyla dersin sunduğu dünya görüşünün ders kitaplarında dinin ana kaynakları olarak sunulan Kuran ve Hz. Muhammed'in söz ve davranışlarına ilişkin (Sünnet) anlatıları üzerinden takip edebileceğimizi de açık bir şekilde görmüş bulunmaktayız. Dine kaynaklık etmeleri açısından Kuran ve Sünnet anlatılarının anlaşılması için ders kitabında ilgili kavramlara ilişkin açıklamalara bakılabilir. Buna göre 8. sınıf ders kitabında Kuran aşağıdaki ifadelerle tanıtılmaktadır:

Kur'an, sözlükte "toplamak, okumak, bir araya getirmek" anlamlarına gelir. Terim olarak ise şu şekilde tanımlanır: "Hz. Peygambere vahiy yoluyla gelen, mushaflarda yazılı olan, değiştirilmeden nesilden nesile nakledilen, okunması ve yaşanması ile ibadet edilen, Allah'ın (c.c.) mucize kelimidir."⁶³ Kur'an-ı Kerim, Allah'ın (c.c.) bütün peygamberlere gönderdiği vahyin son halkasıdır. (MEB-8, 2018, s. 114)

⁶³ MEB, Dinî Terimler Sözlüğü, s. 204. – d.k.d.

Bu açıklamada Kuran ile ilgili dikkat çeken hususların başında onun Peygamber'den⁶⁴ ayrı düşünölemeyeceği yer alır, çünkü Kuran vahyinin ilk muhatabı ve diğer insanlara ulaştırıcısı odur. Dikkat çeken ikinci husus, vahyin kitap hali olarak Kuran'ın kazandığı anlamdır. Bu durum Peygamber'e ulaşan bütün vahyin bu kitapta yer aldığına ve böylece yazılı bir metne dönüşerek dilsel açıdan sabitlendiğine işarettir. Bu sayede açıklamada ifade edilen vahyin nesilden nesile değıştirilmeden aktarılabilmesi mümkün olmuştur. Devamında, ilahi bir bildiri olarak ulaşan vahyin yazılı bir metin olarak da değeri bulunması yine vahyin değışmeden sonraki nesillere aktarılabilmesinin imkanını düşündürmeye açıktır. Diğer taraftan yazılı bir metin olarak Kuran'ın dilsel formölasyonuna verilen bu değeri yalnızca vahiyle ulaştırılan anlamın değeri sözlerin de ilahi olduğuna duyulan inancın göstergesi olarak görölebilir. Yalnızca anlam olarak değeri dilsel olarak da ilahi bir metinle karşı karşıya olduğunu düşünmek okuyucuya dilin ve dolayısıyla anlamın sınırları konusunda mesaj verir. Ancak tüm bunların amacı vahyin insan yaşamında olumlanan bir değışimi/gelişimi mümkün kılmasıdır ki bunu mümkün kılacak olan vahyin yaşanmasıdır. Bu durumda sözlerin sabitliği gibi anlamın da bir sabitliğe yaklaşması gerekecektir ki bu da Peygamberin örneklıği ile mümkün olacaktır.

Hız. Peygamber hem kulluğu hem de kişiliği, ahlakı, aile yaşantısıyla Müslömanlara örnek olmuştur. İşte bu örnek yaşam tarzı ve yol göstericilik sünnet olarak adlandırılır. Sözlökte yol, âdet, gidişât, gibi anlamlara gelen sünnet; terim olarak Hız. Peygamberin sözleri, uygulamaları ve sahabilerin yapmış olduğu davranışları onaylaması⁶⁵ şeklinde tanımlanır. Hız. Peygamberin sünneti, İslam dininin temel kaynaklarından biridir. Zira Kur'an'da anlaşılmayan bir ayetle karşılaşıldığında ilk olarak Hız. Peygamberin o konuda bir sözü ya da uygulaması olup olmadığı araştırılır. Çünkü Hız. Peygamberin görevlerinden biri de Kur'an'daki hükümleri açıklamaktır.⁶⁶ Hız. Peygamber ayetlerin ifade ettiği manayı sözleri ile açıklamış, fiilleri ile de hükümlerin nasıl uygulanacağını göstermiştir.⁶⁷ (MEB-8, 2018, s. 117)

Peygamberin örneklığinin kulluk, kişilik, ahlak, aile yaşamı gibi yaşamın ve yaşam içindeki rollerin farklı boyutlarıyla ifade edilmesi onun örneklığinin tüm

⁶⁴ Metin boyunca büyük harfle yazılan 'Peygamber' ismi Hız. Muhammed'e atıftır.

⁶⁵ bk. MEB, Dinî Terimler Sözlüğü, s. 334. – d.k.d.

⁶⁶ Ders kitabı bu bilgiyi Nahl Suresi, 44. Ayet ile desteklemiştir. "... İnsanlara, kendilerine indirileni açıklaman ve onların da (üzerinde) düşünmeleri için sana bu Kur'an'ı indirdik." – ayet meali ders kitabından aktarılmıştır.

⁶⁷ Ders kitabı bu bilgiyi "Beni nasıl namaz kılarken göröyorsanız, siz de öylece namaz kılınız." (Buhârî, Ezan, 18) Hadisi ile örneklendirmiştir. – hadis meali ders kitabından aktarılmıştır.

yaşamına dair olduğunu göstermesi açısından önemli olmakla birlikte, kulluk rolünün diğer boyutları kapsamadığını ima eden (hem ... hem de ...) ayrımlar sebebiyle kulluğun yalnızca yaratıcı ile ilişkileri imlediği ve kullar arası ilişkileri kapsamadığı varsayımını güçlendirmektedir.

Sünnetin terminolojik anlamı onaylanmış bir yaşam tarzının ifadesi olarak okunmaktadır. Yalnızca Peygamber'in kendi hayatı üzerinden değil aynı zamanda yaşamlarına şahitlik ettiği sahabenin onayladığı yaşamları üzerinden resmedilen doğru hayat formülü olarak Sünnet, içerdiği tüm boyutlarıyla dinin dünya görüşünün bir hayat tarzı olarak deneyimlenmesini örneklemektedir. Bu sebeple ders kitabında Peygamberin örnekliğini içeriklendiren tüm inanç, düşünce, tutum ve davranışlar, Peygamberin dinin kaynağı olması hatırd tutularak, dinin zihin ve eylem boyutunun somutlaşmış hali olarak görülecek ve değerlendirilebilecektir.

Peygamber'in Kuran ayetlerini açıklama görevi konusunda gerekçe olarak sunulan 'ayetin anlaşılma durumu', vahiy konusu değerlendirilirken bahsi geçen, 'anlaşılsın diye muhatap toplumun diliyle gönderildiği' bilgisini yeniden düşündürmektedir. Peygamber'in ayetleri açıklama işlevi özellikle ilk muhataplar dikkate alındığında dilsel bir yetersizlik olamayacağından, dilin anlam inşa etmedeki karşılıklılık haline işaret etmektedir. Metnin yazarın üretimi olduğu kadar okurun da üretimi olduğuna ilişkin dil yaklaşımları⁶⁸ dikkate alındığında Peygamber okur rolünü diğer insanlar için de üstlenerek sözün sahibinin kastettiği anlamının teminatı olması yönüyle dine kaynaklık etmiş olmaktadır. Özellikle postyapısalcı edebiyat kuramlarında ne metin ne yazar ne de okur sabit kabul edilmemekte, metin, okur ve metin arasındaki etkileşimle sürekli yeniden üretilen yaratıcı bir edimsellik olarak anlaşılmaktadır (Demirtaş, 2015, s. 12). Ancak vahye dayalı bir metinde okunan Tanrı-yazara ait olduğu kabul edilen tamamlanmış bir metin olduğundan okurun anlam üretmesi konusunda benzer bir yaratıcı edimsellikten bahsetmek mümkün görünmemektedir. Bu durumda peygamber vahyin anlam üreten tek okuru olmakta böylece vahiy ve peygamber birbirinden ayrı okunamamaktadır. Dilin/Anlamın performatif boyutu dikkate alındığında ise Peygamber'in eylemlerinin de dinin kaynağı olarak değerlendirilmesi mümkün olacaktır. 9. sınıf ders kitabında Sünnet'e

⁶⁸ Yazar-Metin-Okur ilişkisi için bkz. Mustafa Demirtaş (2015), "Postyapısalcı Edebiyat Kuramında Metnin, Okurun ve Okumanın Tekilliği" *Monograf*, S. 4, s. 65-90.

ilişkin yer verilen davranış odaklı aşağıdaki bilgiler bu değerlendirme ışığında okunabilir.

Sünnet kelimesi sözlükte yol, âdet, gidişat, huy, karakter, tavır, davranış gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise Hz. Peygamber'in farz ve vacip dışında yaptığı veya yapılmasını tavsiye ettiği davranışlar anlamındadır.⁶⁹ Sünnet, Kur'an-ı Kerim'le birlikte dinimizin temel kaynaklarından. Kur'an-ı Kerim'in doğru anlaşılabilmesinde sünnetin vazgeçilmez bir önemi vardır. (MEB-9, 2018, s. 65)

Kuran ve Sünnetin bir diğeri olmaksızın dine kaynaklık etme konusunda yeterli olmadığı düşüncesi dinin ilahi olan ve insani olanla bağının birlikteliği açısından anlamlı görülebilir. Bu anlama biçimi dinin yaşamsallığına yani süregiden yaşamın içinden kendine kaynak bulmasına ya da yaşamın içine dahil olabilmesine dönük bir argümana kaynaklık edebilir. Yaşayan insana seslenmesi veya yaşayan insanın seslenişine cevap olması dinin yaşanabilirliği açısından önemli olduğu kadar, insanın nasıl yaşayabileceğine dair sunduğu yollar açısından da önemlidir. Nasıl yaşayabilirim sorusu insanın kendisi ve içinde yaşadığı evren hakkında birtakım kabullerle cevaplanabilecek bir sorudur ve yaşamın anlam ve amacı açısından da önemli bir gösterge sunar.

Yüce Allah, iyi bir kul olarak yaşayabilmeleri için insanlara rehber olarak Kur'an-ı Kerim'i göndermiş, Kur'an'ı bizzat yaşayarak göstermesi için de Hz. Muhammed'i (s.a.v.) görevlendirmiştir. Bu husus bir hadiste şöyle vurgulanmıştır: "Sözün en güzeli Allah'ın kitabıdır. Rehberliğin en güzeli ise Muhammed'in rehberliğidir."⁷⁰ (DKAB-7, 2018, s. 80)

7. sınıf ders kitabında yer alan yukarıdaki ifadeler vahyin yaşamla ilişkisini kurmak, bu ilişkiye peygamberin bir tür aracılık ettiğini anlamak için değerlendirilebilecek önemli bir açıklama olarak görülebilir. Vahiy-peygamber-yaşam ilişkisi 11. Sınıf ders kitabında ise;

Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de hayatın bütün alanlarına dair emir ve yasakları bildirmiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.) de bu emir ve yasakları insanlara açıklamıştır. Nitekim Yüce Allah, "Sana kitabı, özellikle ayrılığa düştükleri konuda onları aydınlatman için ve inanan bir topluluğa rehber ve rahmet olsun diye indirdik."⁷¹ ayetinde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) bu görevini bildirmiştir. (MEB-11, 2018, s. 52)

⁶⁹ bk. MEB Dinî Terimler Sözlüğü, s. 416. – d.k.d.

⁷⁰ Ahmet b. Hanbel, Müsned, III, 320. – d.k.d.

⁷¹ Nahl suresi, 64. ayet. – d.k.d.

sözleriyle ifade edilmiştir. Bu anlatıların oluşturduğu ilk izlenim dinin süregiden yaşamın içinde kolayca anlaşılıp hayatın akışına dahil ediliveren ve böylece yaşam pratiklerini güzelleştiren bir mercek değişimi değil de öğrenilmesi ve yaşama dahil edilebilmesi için özel bir gayret ve çaba gerektiren ve bunun için örneklige ihtiyaç duyulan ve böylece sürdürülen yaşamı değiştirip dönüştürmeye varan bir hayat tarzı değişimi olduğunu düşündürmektedir. Başka bir ifadeyle bu anlatı tarzının dini yaşamın kendine ait bir gündemi olduğunu düşündürmesidir. Bu değerlendirmeyi Kuran'ın içeriğine ilişkin sunulan aşağıdaki bilgilerle gerekçelendirmek mümkün olabilir:

Hz. Âdem'den (a.s.) bu yana gönderilen bütün ilahi kitapların özünü kapsayan Kur'an, indirilmeye başlandığı günden kıyamete kadar yaşayacak olan bütün toplumlara hitap etmektedir. Kur'an-ı Kerim, dünya ve ahirete dair pek çok şeyi içerir. İman, ibadet, ticaret, evlilik, miras, ölüm, cennet, cehennem gibi konular Kur'an'ın konularından sadece birkaçıdır. (MEB-7, 2018, s. 110)

Dinin süregiden yaşamdan kopuk ya da bağımsız bir hayat akışı olarak algılanmasında etkili olan hususlardan biri de dinin kaynağı olarak Kuran'ın ilk insandan son insana tüm zaman ve mekanlardan süzülen yaşam dokularına teması olduğu iddiası olabilir. Böyle bir iddia yaşamın hayatta kalmak ve hayatta kalındığı süre boyunca birtakım kurallara uymaktan ibaret olduğu yanılmasıyla kolaylıkla düşündürebilir. Yaşamın ve yaşamı oluşturan tüm var olanların ilişkilennmelerinin bir kitapta içerildiğini düşünmek ancak kitabın davranış kodlarına sıkıştırılmayıp, varlığa, var olmaya ve birlikte var olmaya ilişkin zihinsel bir şema sunmasıyla mümkün görünebilir. Fakat yukarıda sıralanan içerik yaşamsal ilişkiler konusunda sınırlı ve zihinsel bir dönüşümden ziyade daha çok davranışların örnekleyeceği şekilde sunulmuştur. İlgili içeriğin Peygamber tarafından nasıl yaşama aktarıldığı sorusu bağlamında bakıldığında:

Hz. Muhammed (s.a.v.), Hz. Âdem (a.s.) ile başlayan peygamberler zincirinin son halkasıdır. ... Güzel ahlak sahibi bir insan olarak diğer insanları da iyiliğe ve yardımlaşmaya yönlendirmiş, kötü ve zararlı davranışlardan sakındırmıştır. ... Hz. Muhammed (s.a.v.) belli bir topluluğa değil, bütün insanlığa hitap etmiştir. O sadece yaşadığı zaman dilimi için değil, kıyamete kadar yaşanması için Kur'an-ı Kerim'i ve sünnetini emanet bırakmış bir peygamberdir. Onun bıraktığı emanetlerin doğru bir şekilde anlaşılması, yaşanması ve yaşatılması bütün Müslümanların görevidir. (MEB-11, 2018, s. 51)

bilgisiyle karşılaşmaktayız. Yukarıda yer verilen Peygamber anlatısında özellikle insanların ve insanlar arası ilişkilerin düzenlendiği bir yaşam tarzı olarak dinden bahsedildiğini söylemek mümkündür. Bahsi geçen sosyal ilişkiler kıyamete kadar tüm zaman ve mekanlarda sürdürülecek tüm yaşam şartlarında işlevsel olması umulan davranışlarla şekillenmektedir. Burada dikkat çekilen en önemli husus ise vahyin anlaşılması için Peygamberin çabası olarak Sünnet'in de sonraki nesiller tarafından ayrıca anlaşılmaya muhtaç olmasıdır. Yani Peygamberin yaşadığı dönemde söyleyip eylediklerinin kendisinden sonraki nesil için vahiy gibi yeniden anlaşılmaya, yorumlanmaya ve yaşama uygulamaya muhtaç olmasıdır. Bu durumda Sünnetin din ve yaşam arasında doğrudan bağlantı kuran rolü yerini dinle ilişki kurmada yeni bir aşamaya dönüşmüş olmaktadır.

Kuran ve Sünnet'e dair yukarıda sunulan içerikler dikkate alındığında ders kitabının din kavrayışıyla; inanç ve ibadetlerle sınırları çizilen, inanç ve ibadetlerin sahibi olarak yaratıcıyla ve çizilen sınıra dahil olanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen ve bu düzenlemelerdeki amacın dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmek olduğunu anladığımız sembolik bir yaşam formunun şekillendirildiğini söyleyebiliriz. Çerçevesini bu şekilde çizebildiğimiz dinin bir yaşam tarzı olarak nasıl tasvir edildiğini görmek için ise özellikle Kuran ve Sünnet anlatılarından yola çıkarak yaşama dair sunulan ilkeler üzerinden bir değerlendirme yapmak gerekeceğinden bir sonraki başlıkta değerlendirmek uygun görülmüştür.

Gelinen noktada ders kitabının din anlatısının sunduğu yaşam tarzının ele alınması gerekeceğinden sorulacak soru rehber olarak Kuran'ın ne söylediği ve Peygamberin bu sözü yaşama nasıl aktardığı olacaktır. Bu sorulara cevap ararken önceki başlıkta vahyin gönderiliş ve Peygamberin örnekliğinin amacı olarak yer verilen, *iyi bir kul olarak yaşayabilmek ve hayatın bütün alanlarına dair emir ve yasakları bildirmek* ifadelerinin akılda tutulması gerekir. Çünkü bu ifadeler dinin bir dünya görüşü sunduğunun yani hayatın bütün karşılaşmalarına karşı cevaplar sunarak nasıl yaşanacağına ilişkin yol gösterdiğinin bildirilmesi olarak okunabilir.

3.1.2. 'Yaşama Sanatı' Olarak Din

İnsana öyle geliyor ki, en iyi bildiği şey hayatıdır, yine bu anda en az bildiği şey de odur. Onun hakkında ne gibi bir mülahazada

bulunacağız, nasıl kullanacağız? Bu da içinden çıkılmaz bir muammadır. Kendisinden soracak olursak ne olduğunu, ne kıymette bulunduğunu hem anlamıyoruz hem bizden ne istediğini kestiremiyoruz. Elhâsıl hayat karşımızda bir istifham (soru sorma) işareti gibi duruyor. Biz de bu bilmeceyi açmaya çalışıyoruz. Bundan başka hayat karşımızda yalnız bilmece gibi durmuyor. Görülecek bir iş, kazanılacak bir harp gibi durmakta olduğu için bize bir kanun, bir kumanda, bir rehber lazım.

Mehmed Ali Aynî, *Hayat Nedir?*
(2013)

Antik felsefede bilinçli sürdürülen yaşam anlamında kavramsallaştırılan ‘yaşama sanatı’ (*techne tou biou*), yaşadığımız dünyada ben olmanın ne anlama geldiğini ve ben olma deneyimini yaşarken kendimize nasıl rehberlik ettiğimizi/edebileceğimizi öğrendiğimiz, keşfettiğimiz, yaşamınız boyunca devam eden bir mesai olarak anlaşılabilir. İnsanı böyle bir mesaiye sevk eden ise Schmid’in (2020) ifadesiyle “[b]ir zaman sınırının idrak ediliyor olması(nın), yaşamı onaylanabilir görünen bir şeye dönüştürmeye motive ...” etmesidir (s. 86). Başka bir deyişle bu sınırlı yaşamı nasıl anlamlı kılabilirim sorusunun zihni kurcalamasıdır. Dünya görüşünü oluşturan temel sorular açısından bakıldığında bu durum, insana nasıl yaşaması, nasıl davranması gerektiği sorusunu sorduran bir motivasyondur. Antik felsefenin karakteristik sorusu haline gelen “Bir insan nasıl yaşamalıdır?” sorusu insanın evrendeki konumunu referans alarak var olan yaşamsal bütünlüğüne nasıl uyum sağlayacağını sorgulamaya dönüktür. Çünkü Antik düşünceye göre evrende bir uyum ve düzen mevcuttur, evrenin içine gömülü insanın bu düzene uyum sağlaması gerekir (May, 2017, s. 16-17). Büyük sistemler olarak dinler de antik düşüncede olduğu gibi inanırlarına bütünlüklü, tüm unsurlarıyla birbirine uyumlu ve düzen içinde işleyen bir evren tasavvuru sunmakta ve karşılığında evrenle uyum içerisinde bir yaşamın kılavuzluğunu teklif etmektedirler.

Bireyciliğin ya da başka bir ifadeyle öznenin doğuşuyla simgelenen modern dönemle birlikte insan, Tanrının yarattığı uyumlu evren düzeninin içinde yalnızca kendisinde ve kendini yaratan Tanrı ile ilişkisinde anlam bulmaya başlar. Bu durumda, varlıkların uyum içinde birlikteliği tezi yerini varlıkların tek tek anlamı üzerinden hiyerarşik bir varlık tasavvuruna bırakır. Bu tasavvurda May’in (2017) ifadesiyle “her

varlığın sadece bir *yeri* değil aynı zamanda bir *statüsü* vardır” (s. 18).⁷² Böylesi bir hiyerarşi egemen ve tâbi rollerini beraberinde getirir. Bu zihinsel dönüşüm varlığı evrensel düzenden ve ona olan uyumundan soyutlayıp bireyi eylemlerinin sorumluluğuyla sınırlandırır. Nihayetinde, insan yaşamı açısından bakıldığında bireyin tüm yaşamından ziyade tek tek eylemlerinin sorgulandığı bir yaşam kavrayışına geçilmiş olur. Kısaca kişi artık nasıl yaşamalıyım yerine nasıl eylemeliyim sorusunu sorar. Bu noktada May (2017) şu uyarıda bulunur: “Eğer bir kişi nasıl eylemek gerektiğine ilişkin soruyu aynı zamanda kendi istisnai yaşamıyla ilişkilendirmeksizin yanıtlayacak şekilde sormaya zorlanırsa, ahlakla ilişkisi paramparça olur” (s. 19). Çünkü yalnızca edime odaklanan bir soru insanı varlığının bütününe yabancılaştıracak ve *eylemlerimiz yaşam bütünlüğümüzün dışına sürülecektir* (May, 2017, s. 19).

Varlığa yabancılaşma endişesiyle giriştiği varlık felsefesi tartışmalarıyla antik düşünceye doğru metafizik bir yapı-söküm gerçekleştiren ve böylece 20.yüzyılın önemli filozofları arasında yer alan Heidegger de benzer bir şekilde insanın kendisine ve varlığa yabancılaşmasını daha güçlü bir sesle dile getirir. Ona göre insan için varoluşun yalnızca belirli nitelikleri değil başlı başına yaşamın kendisi bir sorunsal olmalıdır. Çünkü “insanlar kendi durumlarıyla bir sorun, bir ikilem, endişe kaynağı, umut ilkesi, külfet, armağan, yılgı ya da saçmalık olarak yüzleşebilmektedir.” Bunun nedeni olarak ise Heidegger insanın ölümlülüğünün farkında oluşuna işaret eder (akt. Eagleton, 2015). Heidegger’in aksine Hadot (2012) ölümlülüğün farkındalığını her an son an olabilecek düşüncesiyle yaşamın ne’liğini sorgulamaktan ziyade eylemlerin iyileştirilmesi açısından değerlendirir.⁷³

Kitabının amacını bir sanat kuramı geliştirmek ve bu kuramın insan deneyimi üzerinde dönüştürücü bir etkisinin olup olamayacağını görmek olarak açıklayan Crispin Sartwell Yaşama Sanatı (2000) adlı çalışmasında sanat kuramlarının genellikle müzedeki şeylere bakar gibi insana estetik olarak, uzaktan ve hürmetle bakmayı

⁷² Cümledeki vurgular yazara aittir.

⁷³ Pierre Hadot Yaşam İçin Felsefe eserinde şu sözlere yer verir: “Ölüm düşüncesi bende bir takıntı halini aldığı için değil; fakat ölüm düşüncesinin daha iyi yaşamaya yardımcı olması olgusuna her zaman çok şaşırdım. Sanki son gününü son saatini yaşıyor gibi yaşamak... Böyle bir tavır dikkatin kökten dönüşümünü gerektirir. Artık kendini geleceğe fırlatmamak, ama yapılan eylemi kendinde ve kendisi için dikkate almak; artık dünyaya eylemimizin basit çerçevesi gibi bakmamak, ama ona kendinde ve kendisi için bakmak. [...] Ayrıca yaşamın her anının ciddiyetinin bilincine varmamızı sağlar. Genellikle yaptığımız şeyleri yapmak, ama alışkanlıkla değil, tersine, sanki ilk kez yapıyormuşuz gibi, yapılan eylemin iyi yapılmış olması için gerekli bütün şeyleri keşfetmeye çalışarak yapmak” (Hadot, 2012, s. 227).

öğrettiğini ancak kendisinin “daha çok günlük sıradan deneyimlerin müzelerdeki bakışımızı nasıl dönüşüme uğratabileceğiyle, daha tutkulu, daha içten olmayı ve kendimizi daha derine gömmeyi bize nasıl gösterebileceği” ile ilgilendiğini söyler. Sartwell’in bu açıklaması yaşam sanatı olarak din açısından benzer soruları akla getirebilir. Şöyle ki: dini yaşantı insana tüm dinsel unsurlara, ilahiliğin kutsallığıyla uzaktan, hürmetle bakmayı öğretmeyi mi amaçlar yoksa dinsel olandan önce yaşamsal olanla tanışan insanın yaşamsal tecrübeleriyle dini olan arasında bir bağ kurmasını mı hedefler? Devamla, Sartwell’in sanata biçtiği anlamdan hareketle, din dünya içinde var oluşun ve yaşamı sevmenin bir yolu olabilir mi? Yaşam tarafından özümlenme, yaşam içinde mevcut olma süreci din ile mümkün olabilir mi? Diğer bir ifadeyle din oluş biçimimizi, kendimizi yaşama açmanın ve kendimizi olumlamanın bir yolu olabilir mi? Dinde, hayatta olduğumuz için müteşekkir olmayı öğretecek ne vardır? Schmid’in (2020) sakinlik için belirttiği “süregittiği sürece yaşamı kutlamak hem kendi yaşamının hem kendininkinin ötesinde tüm yaşamın keyfine varmak” (s. 11) dinle mümkün müdür? Ya da Spinoza’nın *conatus* olarak kavramsallaştırdığı kendini olumlayan yaşam arzusunun yaşam sanatı olarak dinde bir karşılığı var mıdır?

Dinler en kadim yaşam bilgeliği kaynağı yani nasıl yaşanacağına ilişkin yol gösterici olarak görülür. Yukarıdaki açıklamalar ve sıralanan sorular çerçevesinde bu başlık altında DKAB ders kitaplarında din ve hayat arasında kurulan ilişki üzerinden dini, bir yaşam tarzı olarak betimleyen ifadeler serimlenip özellikle din ve gündelik hayat, din ve sosyal hayat ve son olarak din ve yaşamda olma arasında kurulan ilişki bağlamında din-hayat ilişkisi analiz edilerek ulaşılan doğru ve anlamlı yaşam formülünün bir yaşam sanatı olarak çağrışımlarına değinilecektir.

*

İster bir bilim adamı ister başka bir şey olarak ne yapıyor olursanız olun, işe her zaman gündelik hayata ilişkin sorularla başlarsınız.

Georg Lukács⁷⁴

⁷⁴ Michael Gardiner’in *Gündelik Hayat Eleştirileri* isimli eserinde “Agnes Heller: Rayonalite, Etik ve Gündelik Hayat” bölümüne başlarken Georg Lukács’tan yaptığı alıntı (Gardiner M. , 2016, s. 175).

Ders kitapları din ve hayat arasındaki ilişkiyi çeşitli boyutlarıyla aktararak dinin bir yaşam tarzı olduğunu göstermeyi hedeflemektedir. Dinin hayatla ilişkisinin en çok somutlaştığı alanın gündelik yaşamdaki görünürlüğü olduğu söylenebilir. Ders kitapları bunu dinin dile, düşünceye, tutum ve davranışlara kaynaklık etmesi yönüyle ortaya koymaya çalışarak somutlaştırmaktadır denilebilir. Dini yaşam ve gündelik hayat arasındaki ilişkinin dikkat çekici ifadesini Foucault'da bulabiliriz. Foucault gündelik yaşam ve din arasındaki ilişkiyi *günah çıkarma* üzerinden ele alır ve gündelik olanın basit, küçük ve müphem anlarının dinin etkisiyle nasıl büyüdüğüne dikkat çeker.⁷⁵ Ayrıca Foucault gündelik hayata ilişkin dinsel referansların din ve hayat ilişkisine dair söylem üretmede önemli bir role sahip olduğunu düşünür. Kendi ifadesiyle “[g]ündelik olana dair belli bir bilgi, söylemin en azından kökeninde söz sahibi(dir)...bununla birlikte ... eylemlerimize, varolma ve davranış biçimimize varıncaya değin genişlet(mektedir)...” (Foucault, 2021, s. 32).

Diğer taraftan Hadot (2012), “Felsefi olarak yaşama tarzı nedir ve felsefi bir yaşam tarzı tercihiyle gündelik yaşam arasındaki ilişki nedir?” sorusuna “Felsefi yaşam tarzı, aslında filozofun gündelik yaşamındaki tutumundan ibarettir” (s. 145) diyerek bir tür aforizma sayılabilecek bir cevap verir. Bu aforizmasını Antik yunandaki çeşitli felsefe okullarının görüşleri üzerinden örnekendirir. Nihayetinde ise Sokrates’in bu alanda hep bir model olarak kaldığını belirtir ve cevabını Plutarkhos’tan alıntılıdığı şu cümleyle bitirir: “O halde, Sokrates’in gerçek felsefesi, onun gündelik yaşam pratiğidir” (s. 149).

Tersten bir okumayla gündelik yaşam pratiklerinin inanç ve kabullerimizi ele verdiğini söyleyebiliriz. Alınan kararlar, yapılan tercihler, sürdürülen alışkanlıklar gündelikliğin kendi akışı içerisinde yaşamın içinde silikleşip gitmektedir. Ancak bu kısa anlar hakkında düşünmek yaşama, varlığa, insana dair inançlarımıza ilişkin önemli ipuçları barındırır.⁷⁶

⁷⁵ “Hristiyanlık iktidarın yaşamın gündelik meşgaleleri üzerindeki nüfuzunu günah çıkarma vasıtasıyla büyük oranda düzenlemişti: alelade kusurları, fark edilmeyen zaafırları, küçük gündelik dünyayı, düşünce, kasıt ve arzuların o müphem oyununa varıncaya değin düzenli olarak dilin ipliğinden geçirme yükümlülüğü; kişinin aynı anda hem konuşan hem de hakkında konuşulan olduğu bir itiraf ritüeli; söylenen şeyin tam da söyleme ile silinişi ve bununla birlikte bir sır olarak kalması gereken ve ardından pişmanlık ve tövbeden başka bir şey kalmaması gereken itirafın kendisinin aynı oranda büyümesi” (Foucault, 2021, s. 27).

⁷⁶ Dag Solstad’ın kaleme aldığı Profesör Andersen’in Gecesi novellasında bu tartışmanın çarpıcı bir örneği bulunabilir. Profesör Andersen evinde yalnız geçirdiği bir Noel akşamında karşı apartmanda bir cinayete tanık olur. Tanık olduğu cinayeti polise ihbar etmeyen/edemeyen Profesör üstelik yaşadığı ikilemi arkadaşlarıyla da paylaşmaz/paylaşamaz. Cinayeti ihbar etmeyişi/edemeyişi ve kimseyle

Ders kitaplarında günlük hayatta dinin izlerini bulmaları için öğrencilere sorular yöneltilmekte ve böylece onlar kendi deneyimleri hakkında düşünmeye davet edilmekteler:

Din, hayatımızın hangi yönlerini etkilemektedir? Düşüncelerinizi sınıfta arkadaşlarınızla paylaşınız. (MEB-5, 2018, s. 101)

Soru öğrencilerin hayat deneyimlerini düşündürmesi ve dini olanı fark etmeleri açısından anlamlı görülebilir. Ancak bu soru din ve hayatın, din nedir başlığında ulaşıldığı gibi birbiriyle iç içeliğini gölgelemektedir. Din ve hayatın bulunduğu yönlerin sorulması ayrıksı oldukları yönlerin de baştan kabulü olarak okunabilir. Yukarıda belirtildiği gibi yaşam ve hatta gündelik hayat, tercihler, kararlar, alışkanlıklarla sürüp gitmektedir. Bunları şekillendiren kabullerimizle oluşmuş zihin haritalarımızsa dinin hayatın bazı yönlerini etkilediğini ima edecek bir soruyu nasıl sorabiliriz? Sorunun bir stimulan görevi gördüğü ve soru üzerinde düşüncelerle dinin hayatın her anını etkilediği sonucuna ulaşılabilir, ancak ders kitabının bu ihtimale dayanması ders kitabı yazımı açısından önemli soru işaretleri barındırır.

5. sınıf ders kitabında yer alan yukarıdaki sorunun devamında aynı sayfada aşağıdaki sorulara yer verilmiştir:

İçinde dinî kelimeler geçen deyimler, atasözleri veya Ramazan manileri bulup defterinize yazınız. (MEB-5, 2018, s. 101)

İçinde dinî kelimelerin geçtiği bir şarkı bularak sınıfta arkadaşlarınızla paylaşınız. (MEB-5, 2018, s. 101)

Her iki soruda da ders kitabı öğrencilerden din ve dil arasındaki ilişkiyi bulmalarını beklemektedir. Sınıf düzeyi açısından (5. Sınıf) öğrencilerin ilgisini çekebilecek bir etkinlik olarak soruların işlevsel olacağı düşünülebilir. Ancak bu sorulardan önce *dinî kelimelerden* ne kastedildiğinin öğrenciler tarafından anlaşıldığından emin olmak gerekir. Bir kelimeyi dinî yapan nedir? Öğrenci bir kelimenin dinî olduğuna hangi formasyonla karar verecektir?

Diğer taraftan bu soruyla dinin dile *dışarıdan* yeni kelimeler kattığı ima edilmiş olmaktadır. İslam dini açısından düşünüldüğünde Peygamber'in içinde yaşadığı topluma yeni kelimeler öğrettiğinden ziyade kelimelere yeni anlamlar yüklediği

paylaşamayışı üzerine düşünen Andersen, yaşam, ölüm, ahlak, ahlak ihlali, günah, toplumsal normlar, ilahi kurallar gibi pek çok konu hakkında kendi kabullerini sorgulamaya başlar (Solstad, 2021).

söylenebilir. Ancak yukarıdaki sorular beraberinde yeni sorular taşır: Dinin kaynak dilinin farklı bir dile tercüme edilmiş olması hayata yeni kelimelerin katılması anlamına mı gelir? Bu durumda Arapçadan Türkçeye geçen kelimeler din dolayımıyla geçtiği için dinî mi sayılır? Ya da cehennem yerine tamu denildiğinde kelime dinî olmaktan mı çıkar? Yoksa din sınırları belli bir alan olduğu için dinî kelimeler yalnızca inanç, ibadet, ahlak, yaratıcının ve dini öğrendiğimiz insanların isimlerinden mi ibarettir? Din, insanın yaratıcısı ve diğer insanlarla ilişkisine indirgenerek, inanç, ibadet ve muamelat olarak sınırları çizili bir alan olarak tanımlandığında (din nedir başlığında görüldüğü gibi) dinî kelimeler de ve dolayısıyla dinin dil ve böylece düşünce, tutum ve davranış üzerindeki etkisi de aynı sınıra çekilmektedir.

8. sınıf ders kitabında ise din ve hayat arasındaki gündelik yansıma bireysel ve sosyal hayat üzerinden sorgulanmakta ve öğrencilere aşağıdaki sorular yöneltilmektedir:

Dinin birey ve toplum üzerindeki etkileri nelerdir? Düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız. (MEB-8, 2018, s. 69)

İslam dininin bireye ve topluma katkıları nelerdir? Açıklayınız. Dinin temel gayesi nedir? Yazınız. (MEB-8, 2018, s. 87)

Bu sorular din nedir başlığından hatırlanabileceği gibi insanın ilişki ağını aşkın varlık/yaratıcı dışında insanlar arası ilişki olarak şemalandırmaktadır. Bu başlık özellikle gündelik hayat üzerinden ele alındığından yukarıdaki soruların hayatımızı türsel bir çerçeveye sıkıştırdığını görebiliriz. Evlerde yetiştirilen bitkiler, bakılan evcil hayvanlar, tarım ve çiftçilikle uğraşanların uğraş alanları, yaşam alanlarımızda bize eşlik eden tüm insanolmayan varlıklar düşünüldüğünde gündelik yaşamı insanlar arası ilişkiyle özetlemek pek mümkün görünmemektedir. Elbette bireye ve toplum hayatına katkıları üzerinden din hakkında düşünülebilir, ancak birey ve toplumu içinde yaşadığı doğadan soyutlayarak ikincil bir doğa olarak kültürel üretimler üzerinden değerlendirmeye açan bu soru yaşamın anlaşılması açısından kısıtlayıcı olacaktır. Pandemi dönemini evde kapalı kalarak yaşamak insan ilişkilerinin olduğu kadar doğayla ilişkinin de hayatımızdaki belirleyici rolünü deneyimlemeye izin vermişken gündelik yaşamda kurulan ilişkiler konusunun yeniden düşünülmesi daha elzem hale gelmiştir. Bu noktada ders kitabı yaşamın ilişkiselliğini ve böylece bütünselliğini göz ardı etmekte ve dinin yaşama/yaşamsallığa katkısı nedir sorusunu soramamaktadır denilebilir.

11. sınıf ders kitabında yer alan aşağıdaki ifade, din- hayat ilişkisi açısından önemli bir bilgi sunmaktadır:

Din; birey ve toplum hayatını iman, ibadet, ahlak, hukuk ve sosyal ilişki yönleriyle kuşatan değerler bütünüdür. (MEB-11, 2018, s. 18)

Her ne kadar başlangıçtan bu yana tekrar eden ve önceki sorularda ulaşılan tespitleri onaylayan bir ifade gibi olsa da bu cümlede kuşatıcılık kavramının kullanılması dikkat çekicidir. Dinin bu alanlar vasıtasıyla hayatı kuşatıyor olması ancak iman, ibadet, ahlak, hukuk ve sosyal ilişkilerin yaşamla nasıl ilişkilendirildiğine bağlı olarak değerlendirilebilir. Ders kitaplarında ilgili konu geniş bir şekilde ele alındığından bu kısımda duruma dikkat çekmekle yetinilecek ve konuya ilişkin tartışma sonraki başlıkta değerlendirilecektir. Fakat cümleye literal anlamıyla bakıldığında dinin özellikle davranışa dönük birtakım uygulamalarla hayatı kuşatıyor olduğunu ifade etmek üstelik her birinin kural konsepti ile birlikte anılabileceği de düşünüldüğünde insana içinde yaşadığı evreni anlamak için bir bakış kazandırmayı ifade etmekte yetersiz kalacaktır. Eğer dinin gündelik veya tüm yaşama dair insan eylemlerine dönük bir farkındalık kazandırması beklenecekse, davranışlarımızın temelindeki zihinsel şemalarımızın dönüştürülmesi dinin daha öncelikli amacı olmalıdır. Bu sebeple özellikle kurumsal bir din anlatısına sıkışıp kalan bu söylemlerin yaşanan bir din olarak yaşama dahil olabilmesi için dinin ne'liğine ilişkin anlayışını genişletmesi gerekecektir.

Ammerman (2014) "Finding Religion in Everyday Life" makalesinde "Where is Waldo?"⁷⁷ kitaplarından örnekle günlük hayatta dinin Waldo gibi gizlenmiş olsa da orada bir yerde ve belki de en umulmadık yerde olabileceğine dair bir tez ileri sürer. Aslında Ammerman Waldo'yu arama konusunda sosyologları göreve çağırır ancak ders kitaplarındaki dini anlatıya bakılınca aynı çağrıya din eğitimcilerinin de kulak vermesi gerektiği görülebilir. Ammerman'ın (2014, s. 189) ifadesiyle, "[g]ünlük gerçekliğin çok katmanlı doğasını ve tüm sosyal sınırların geçirgenliğini anlamak, dinin daha incelikli incelenmesini mümkün kılar." Günlük hayatı ve bütün bir yaşamı yaşamsallığın boyutlarını hesaba katılmaksızın din ve hayat arasındaki ilişkiyi kurmak

⁷⁷ Where is Waldo?: Waldo, Martin Handford tarafından yaratılan ve dünya çapında fenomen olan bir çizgi karakter. İngiltere'de: Wally; Amerika'da: Waldo; Fransa'da: Charlie; Almanya'da: Walter. Waldo kırmızı-beyaz çizgili kıyafetiyle sahilde, tren istasyonunda, fabrikada, parkta, gemide herhangi bir yerde saklanıyor olabilir. Okuyucuya düşen Waldo'yu bulmak çünkü o orada bir yerde. Kitap Türkçede "Ali Nerede?" ismiyle 2007 yılında Tudem Yayınları tarafından yayınlanmıştır.

renklerin iç içe geçtiği bir ebrudan ziyade, kendi sınırlarını koruyarak bir araya gelen mozaik bir tablo oluşturacaktır. Dinin kurumsal perspektifinde Waldo'yu camide, kilisede, türbede, bayram kutlamasında, belirli dini sembollerle bulmayı umabiliriz. Ancak Waldo köpeğini parkta gezdirmeye çıkarmış da olabilir. Bu noktada sorulması gereken belki de bizi Waldo'yu dini sembollerle aramaya iten sebebin ne olduğu olabilir? Ammerman Waldo'yu aramaya çağrı yaparken, çünkü o sosyolog meslektaşlarının dinin modern dönemde yok olduğu veya olacağına dair kabullerle yaptıkları çalışmalarda dini göz ardı ettiklerini düşünüyor, din eğitimcileri olarak bizler Waldo'yu tanıdığımızı ve nerede bulabileceğimizi bildiğimizi ve öğrencileri birer Waldo olarak sembollerle donatarak onları sahnede kontrol edebileceğimizi varsayıyoruz. Günlük hayat din ilişkisi için varsaydığımız nasıl eylemeliyiz sorusu din-din ilişkisi açısından özetlenecek olursa; gelineen noktada ders kitaplarında dini kelimeleri öğrenme⁷⁸, bu kelimelerle düşünme ve eylemeye dönük bir anlatıyı okuyabiliriz.

*

1. İnsanların yaşam biçimi olarak bir dini seçmelerinin nedenleri neler olabilir? Düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız.
2. Dinî inancı olmayan bir toplum düşünülebilir mi? Düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız. (MEB-11, 2018, s. 91)

11. Sınıf ders kitabından alınan yukarıdaki sorular iki ayrı soru olmakla birlikte beraber düşünölmek üzere sorulmuş görünmektedir. İlk soruda dinin yaşam tarzı olarak seçilmesi daha ziyade ferdi bir karar olarak bireysel bir perspektiften cevaplanabilecek bir soru olmaya yakinken, ikinci soru dinin toplumsal bir yaşam düzeni olduğunu düşöndürmeye dönüktür. Dinin bireysel bir tercih, kabul ve iman oluşu kişinin aşkın olanla bir bağ kurma ve yaşamına kutsallık atfetme eğilimiyle açıklanabilecekken; toplumsal bir yaşam deneyimi olarak dinden bahsetmek dinin kaynağı konusunda Durkheim'da olduğu gibi topluma işaret eden açıklamalara açık

⁷⁸ Konuya ilişkin ders kitabı şu ifadelerle yer vermektedir: “Dinimizin etkisiyle dilimize girmiş birçok kelime, deyim ve atasözü bulunur. Cennet, cehennem, ezan, dua, zikir, namaz, günah, sevap gibi kelimeler günlük konuşmalarımızda sıkça kullandığımız dinî kelimelerdir. Günlük konuşmalarımızı yaparken kullandığımız deyim ve atasözlerimizde de bu dinî ifadeler yer almaktadır.” (MEB-5, 2018, s. 113)

hale getirebilecektir. Ancak pek çok sosyoloğun din ve sosyal hayat ilişkisinden bahsederken toplumsallığın dinin varlığını devam ettirebilmesinin gereği olduğunu ifade ettiğini görebiliriz. Freyer'in (1964) ifadeleriyle "[d]inin iptidaen en evveliyatta, tek bir kişiyi, ferdi alakadar eden bir mesele ve hatta tamamen şahsi ve dahili bir husus olduğu yüksek dinler sebebiyle hepimizin malumudur" (s. 32). Freyer (1964) tek tek bireylerin dini tecrübelerinin bireylerin birbirini etkilemesiyle yayılma eğiliminde olacağını belirtir. Böylece bir dine ilişkin muhtevayı deneyimlemek benzer deneyimler yaşayanlar arasında bir ortaklık oluşturacak bireylerin üzerine çıkararak onları birbirine bağlayan bir köprüye dönüşecektir (s. 32).

Din nedir başlığı üzerinde çalışırken görünen, ders kitabının daha ziyade dinin aşkın olanla kurulan ilişki üzerine tanımlandığı ve bunun insan ve toplum üzerinde etkileri olabileceğine dair ikincil açıklamalara yer verildiği idi. Üstelik Batılı bilim insanlarının dinin aşkınla ilişkiyi yok sayarak özellikle toplumsal işlevlerinin ön plana çıkarılması ders kitabında eleştirilmişti. Fakat Aşkın olanla ilişki olarak açıklandıktan sonra bu ilişkiye dayalı inancın sosyal ölçekte geçerlilik ve bağlayıcılık içermesi dinin yalnızca yaratıcıyla ilişki üzerinden açıklanmayacağını da bir göstergesi olmaktadır. Ders kitabı dinin varlığını insanın inanma ihtiyacı üzerinden bireysel boyutta açıklamaya yatkın görünürken, toplumsal hayatla ilişkisi üzerindeki etkisini norm belirlemeye kadar genişlettiğinde (metnin devamında görüleceği gibi) kolektif bir ihtiyaç sebebiyle dinden bahsetmeyi de mümkün hale getirmektedir.

Dini çalışmalarda analitik bir kategori olarak kullanılan bireysel din, kolektif din, sübjektif din, objektif din gibi kavramsallaştırmalar görülmektedir ancak herhangi bir dinin tarihine bakmak bizi çoğu zaman onun toplumsal boyutuyla yüzleştirmektedir diyen Keskin'in (2004) kavramsallaştırmasıyla dinin *asli* ve *fonksiyonel* tanımları düşünüldüğünde ders kitabının din nedir sorusunu asli tanım üzerinden açıklarken, dinin amacı ve gayesi gibi sorulara verilen cevapların toplumsal düzeydeki davranışsal örneklerle açıklanması fonksiyonel bir tanımına yaklaşıldığını düşündürmektedir. Bu tanımlar arasındaki ayrıksılığı ders kitaplarında hissetmek din ve hayat arasındaki ilişkiye dair parçalanmış bir izlenime sebep olmaktadır. Burada tartışmaya açılan dinin bireysel ve toplumsal boyutlarının olabileceği değil, din tanımlamasının bu boyutları kendinde içermemesidir.

Ders kitaplarında dinin birey ve toplum için varoluş anlamı açıklanırken öne çıkan açıklamalarda çeşitli argümanlara yer verilir. Bunlardan biri sosyal bir varlık

olarak insanın toplum olarak birlikte yaşamalarının sonucu gelişen ilişkilerinin düzenlenmesidir. 6. Sınıf ders kitabında yer alan aşağıdaki ifadeler bu perspektiften okunabilir.

İnsanlar, bireysel ve toplumsal yönü olan varlıklardır. Bu nedenle topluluk halinde yaşarlar. Birlikte yaşama ihtiyacı olan insanların birbirlerine karşı bazı görev ve sorumlulukları bulunmaktadır. İnsanların bu sorumlulukları yerine getirebilmesi için uymaları gereken bazı ilkeler vardır. Bu ilkeleri belirleyen unsurların başında din gelir. (MEB-6, 2018, s. 118)

Bu okuma, insanın aşkın bir varlığa inanma ihtiyacını bu inancın kazandırdığı zihinsel dönüşümün kişinin kendisine, diğer insanlara, varlığa bakış açısında bir değişim ve dönüşüm geliştirdiği tezi üzerinden değil; dinin bizzat toplum yaşamını düzenlemek üzere dışarıdan kurallar vazederek norm oluşturduğunu ifade etmektedir. Halbuki dinin bir dünya daha doğru bir ifadeyle bir yaşam vizyonu sunmasının beklenmesinin ifade edilmesi yukarıda sayılan ilkesel dönüşümleri kendinde barındıran bir zihinsel dönüşümün ürünü olduğunu açıklamaya imkân verebilirdi. Berger (1993), beşerî varoluş kaçınılmaz olarak bir dışsallaşma faaliyeti olduğundan, bu süreçte insanların gerçeklik olarak algıladıkları olay ve olgulara anlamlar yüklediklerini ve böylece kendilerine bir dünya/yaşam kurma gayesinde olduklarını belirtir. Bu beşerî düzenin inşa edildiği yer olarak evrenin de bu anlamdan payını aldığını belirten Berger bu noktada dinin insanların dünya kurma girişimlerinde stratejik bir rol oynadığına dikkat çeker ve “din(in) evrenin tamamını insan açısından manidar olarak kavramanın cüretkâr bir girişimi” olduğunu ifade eder (s. 58-59). Benzer bir şekilde Mardin, dinin bireysel, kültürel ve toplumsal fonksiyonlarından bahsederken, kültürel fonksiyonu olarak “din, insanlara çevrelerindeki dünyayı özel ‘gözlük’lerle görmeyi sağlayacak kavramsal görüş imkanı sağlar” demektedir (Mardin, 2018, s. 63). Kısacası dinin evrene, varlığa, insana dair kazandıracağı dünya görüşünün bir sonucu olarak toplumsal hayattaki izlerinden bahsetmek yerine dinin gayesi olarak toplumsal hayatı düzenlemekten bahsetmek dini anlam kazandıran değil kural koyan bir boyuta indirgemektedir. Dinin bireyde oluşturacağı zihinsel dönüşümün karşılaştığı olay ve sorunlara karşı tutum ve dolayısıyla bir davranış kazandıracağı varsayılabilceğinden bireye kazandırılacak hayat görüşünün varlığın bütününe kuşatacak bir genişliği ve tüm bunlar içerisinde kendi anlamını bulacağı bir derinliğe sahip olması gerekecektir.

Ders kitabına göre dinin birey ve toplum için varoluş sebeplerinden bir diğeri de huzur ve mutluluk içinde yaşamak isteyen ve kendisiyle kaldığında ya da toplum

içindeyken bunu nasıl başarabileceğini sorgulayan insanlara yol göstermesidir.

Konuya ilişkin 9. Sınıf ders kitabında yer alan ifadeler şu şekildedir:

İnsan sosyal bir varlıktır. Toplum içinde huzurlu yaşamak için insanlar arasındaki ilişkileri düzenleyen bazı kurallara ihtiyaç vardır. Tarih boyunca birçok toplum, medeniyet gelip geçmiştir. Her toplumun insan ilişkilerini düzenlemek için yazılı veya yazısız bazı kuralları vardır. Din, ahlak, örf, adet, gelenek ve hukuk toplum düzenini sağlamada belirleyici olan unsurlardır. Din, ortaya koyduğu ölçülerle insanlar arası ilişkileri düzenler. Bunu yaparken bireyin ve toplumun değer yargılarını da şekillendirir. [...] Din de bir toplumun kültürünün oluşmasına etki eden, toplumsal kabulleri, alışkanlıkları, ahlakı ve değerleri belirleyen öğelerin başında gelir. (MEB-9, 2018, s. 87)

Yukarıda yer verilen ifadelere göre insanın özellikle toplum içinde yaşamasında hak kavramıyla merkezendirilebilecek ahlaki, hukuki, toplumsal birtakım normlarla çevrelenmiş bir dairenin çizilmesinde pergelin sabit ayağını din oluşturmaktadır. Buna göre hareketli ayağın çizeceği yaşam dairesinin çapı dinle mesafesine göre belirlenecektir. Dinin toplumsal değer yargılarının belirlenmesindeki bu sabit duruşu, toplumsal kontrolün sağlanmasında din vasıtasıyla insanı aşan aşkın bir varlığın gücünden faydalanma olarak okunabilir. Dinin bireye kazandıracığı iç disiplin ve bu disiplinin inanırlar arasında yaygınlaşması sonucu oluşan kolektif bilincin insana, varlığa, yeryüzüne, hayata karşı hak temelli bir duruş oluşturmaları üzerinden anlatılabilecek konu, Althusser'in (2000) *Devletin İdeolojik Aygıtları* olarak kavramsallaştırdığı, bir baskı unsuru olmaksızın bir ideoloji vasıtasıyla hegemonik bir egemenlik kurma düşüncesini destekleyecek bir üslupla aktarılmıştır. Berger bu durumu *iç* ve *dış* disiplin olarak kavramsallaştırır ve dış kontrolü Weberci anlamda dinin *meşrulaştırma* aracı oluşu; iç kontrolü ise içselleşen normların vicdana dönüşmesi üzerinden açıklar (akt. Keskin, 2004). Ders kitabının tercihinin dış kontrole daha yakın olduğu söylenebilir. Üstelik 11. Sınıf ders kitabında yer alan aşağıdaki ifadelerde konunun bu şekilde anlaşılmasının tehlikesine dikkat çekilmektedir:

Din, toplumsal değerleri belirlemede merkezi bir konuma ve belirleyici bir etkiye sahiptir. Bu etki, değerlerin toplum tarafından kabullenilmesine katkı sağladığı için istismarı en fazla yapılan alanların başında din gelmektedir. Din istismarı tarih boyunca çeşitli toplumlarda farklı şekillerde görülmüştür. (MEB-11, 2018, s. 107)

Bu ifadeler Freyer'in (2013, s. 99) materyalist din sosyolojisi açısından açıkladığı, "dinin toplum içindeki bağımlılık ilişkilerini sömürü kurumunu destekleyen, sağlamlaştıran bir araç" olması teziyle açıklanabilir.

Din toplumsal yaşam için aynı zamanda insanları etrafında birleştiren, birlik ve bütünlüğün sağlanmasındaki en önemli sosyal yapıştırıcılardan biridir. Zira 9. Sınıf ders kitabında yer alan ifadelere göre:

Din, toplumun birlik ve beraberliğini kuvvetlendiren en önemli unsurdur. Dinin yardımlaşma ve dayanışmayı öğütleyen hükümleri toplum hayatı için vazgeçilmezdir. (MEB-9, 2018, s. 87)

Yardımlaşma, dayanışma gibi toplumsal birtakım fiillere yüklenen dini anlam ve değerle kutsallaşan amellerin yapılması teşvik edilirken diğer taraftan fitne, bozgunculuk⁷⁹ gibi toplumsal uyum ve düzeni bozacak davranışların günah olmakla ayrıştırılarak yasaklanması ortak bazı değerlerin oluşumunu sağlaması ve bu değerler etrafında birlik ve beraberlik oluşturmaları dinin en belirgin sosyal fonksiyonu olmaktadır. Özellikle birlikte yapılan ibadetler, törenler, ayinler, ritüeller bu birlikteliği İslam peygamberinin ifadesiyle *yek bir vücut*⁸⁰ gibi algılamaya hizmet etmektedir.⁸¹ Her yeni dinin bir yaşam öğretisi sunduğu kabulüyle düşünüldüğünde insan yaşamının toplumsallığına ilişkin şüphe bulunmazken sosyal birlikteliği güçlendirecek ibadetlere yer verilmeyeceğini düşünmek din adına eksik bir kavrayış olur. İslam dini açısından özellikle zekat ibadeti bu konunun anlaşılmasında önemli ve anlamlı bir örnektir. Ancak İslam dini özelinde inanç ve ibadetlerin insanların eylemleri üzerindeki etkinliğini bağımsız bir başlıkta değerlendirmek daha doğru olacaktır. Öyle veya böyle sosyal ilişkilerin sembollere dayandığını düşünen Berger'e göre din bütün sembollere anlam veren kuşatıcı ve sembollerin birbiriyle ilişkisini anlamlı bir bütün olarak görülmesini sağlayan bir kubbe gibidir (akt. Keskin, 2004).

Gelenen noktada dinin sosyal hayata ilişkin etkisinin ders kitabında büyük oranda dışarıdan getirilmiş kurallar ve ilkelerle düzenleyici, kontrol edici ve bütünleştirici bir etkisi olduğunu gördüğümüzü söyleyebiliriz. Dinin inananlarına değerler ve semboller sistemi üzerinden bir zihniyet kazandırmış olması onun sosyal

⁷⁹ Konuya ilişkin ders kitabında yer alan ifade şu şekildedir: “Cennet; dünyada yapılanların bir karşılığı olarak yeryüzünde büyüklük taslamayan ve bozgunculuk çıkarmayanlara has kılınmıştır” (MEB-11, 2018, s. 26).

⁸⁰ “Mü'minler birbirlerini sevmekte, birbirlerine acımakta ve birbirlerini korumakta bir vücuda benzerler. Bir uzuv hastalandığında diğer kısımları da uykusuzluk ve ateşle ona eşlik eder” (Buhârî, Edeb, 27; Müslim, Birr, 66).

⁸¹ Konuyla ilişkili olarak ders kitabında yer alan şu ifadeler anlamlı olabilir: “Müslüman toplumlarda, kandil gecelerine özel anlamlar yüklenmiştir. Bu gecelerde ibadet edilir, dargın olanlar barışır, büyükler ziyaret edilir, komşular birbirine ikramda bulunur. Bütün bunlar toplumun ortak bir ruha sahip olmasına vesile olur” (MEB-6, 2018, s. 133).

hayat üzerindeki etkisinin de sebebi ve vazgeçilmezliğini açıklamaktadır. Freyer'e (1964) göre, bir dinin inananlarına kazandırdığı zihniyet sayesinde müntesipleri günlük işlerini yaparken ya da tabiatı seyrederken bu zihniyetin tesiri altındadırlar ve hayata karşı takındıkları tutumları bu zihniyetin bir ürünüdür ve hayatı farkında olsunlar veya olmasınlar inandıkları dinin ışığı altında görürler. Dinin inanırlarına kendileri, beraber yaşadıkları varlıklar, evren ve tüm bir yaşama karşı kazandırdığı bu zihniyet onun sınırlı bir yaşam alanı olmadığı ve yaşamı kuşattığının bir göstergesidir (s. 71).

Bu açıklamalar sonrasında denilebilir ki, dinlerin özellikle dünyaya/hayata karşı takındıkları tutumlara kaynaklık eden zihinsel harita, mensuplarının günlük ve sosyal hayatlarına yön vermektedir. Bu noktada dinin nasıl bir yaşam tasavvuru sunduğu ve inananlarının nasıl yaşamalıym sorusuna verdiği cevap önem kazanmaktadır.

*

Arayışlarımızı ve tasarılarımızı en çok tetikleyen, muhtemelen kökenlerimize dair gizemi açıklığa kavuşturma kaygısıdır. Bu soru kafamızı öyle kurcalar ki belki de kendimizde ve dünyada yaşamaya başlayamamışızdır henüz. Nereden geldiğimizi, kimden ya da neyden var olduğumuzu bilmek isteriz; böylece neyden ve kimden geldiysek onun devamı olarak yeşerebilir ve orada ikamet edebiliriz.

Luce Irigaray, *Doğmak* (2021)

Felsefenin en kadim sorusunun *kendini bil*⁸²(mek) olduğu söylenir ve diğer bütün sorular insanın kendini tanımasına, bilmesine ve anlamasına hizmet edecek türevsel sorular olarak görülür. Camus'nün meşhur sözünde ifade ettiği gibi “[g]erçekten önemli olan bir tek felsefe sorunu vardır, intihar. Yaşamın yaşanmaya değip değmediği konusunda bir yargıya varmak, felsefenin temel sorusuna yanıt vermektir. Gerisi, dünyanın üç boyutlu olup olmadığı, düşüncenin dokuz mu, yoksa on iki ulamı mı bulunduğu, sonra gelir. Oyundur bunlar, önce yanıt vermek gerekir” (Camus, 2016, s. 21).

⁸² Nosce te ipsum (Lat.): Kendini bil! – DelphiTapınağının girişinde yer alan not.

İçinde varlığının anlamıyla ilgili endişe duyan pek çok zihin neden hayatta olduğuna ilişkin cevaplar arar. Bu soruya yanıt vermek insanın ne'liğine ilişkin birtakım kabul ve tahayyüllere sahip olmak anlamı taşır. Başka bir ifade ile bu sorunun cevabı kişinin farkında olmaksızın ya da bilinçli bir şekilde edindiği kabullerle şekillenmiş düşünce haritasında gizlidir. Örneğin insanı akıl varlığı olarak gören bir zihin için hayatın anlamı *bilinçli bir yaşam sürmek*ken; evrenin sonsuzluğu içinde insanın fiziksel varlığının küçüklüğünü gören biri için hayatın anlamı *önemsizliğimizi fark etmek* olabilir. Faniliği ve ölümü yaşam için ölçü kabul eden zihinler için geçiciliğini fark edip bu tekinsiz zeminde var kalmaya çalışmak ya da yarın olmayacağının bilinciyle yaşamak anlamlı olabilir. Tüm bilgi kaynaklarına rağmen hayata dair insan için gizemli kalan bir şeylerin olduğunu düşünenlere göre bu gizemi hissetmek hayatı hissetmekken; her şeye rağmen *yaşama rehberlik edecek bilginin peşinde koşmak* doğru bir yaşamın varlığına inanan bir zihnin ürünü olacaktır.

Taylan Altuğ (2021), insanın ne olduğu sorusunun insanın ne olabileceği ve ne olması gerektiği sorularını da içerdiğini düşünmektedir. İnsan hakkında düşünüldüğünde onun varlığının tarihsel bilgisine dayanarak ne olduğuna ilişkin birtakım kabullere varılabilirken diğer taraftan insanın olanaklarının fark edilmesi onun ne olabileceği hatta ne olması gerektiği gibi stratejik soruları da beraberinde getirmektedir. Altuğ'a göre, tüm bu sorularda "değişmeyen ve kalıcı olan bir şey varsa, o da insanın, kendisi için eylediği ve kendisine doğru ilerlediği (yani) *amacın bizzat insanın kendisi* olduğudur" (s. 111).⁸³

Yine Altuğ'a göre felsefe başlangıçtan bu yana insan düşüncesi barındırıyor olmasına karşın insanın başlı başına bir soru hatta başlıca sorun haline gelmesi görece yenidir. Altuğ bu sorunsallaşmayı felsefi antropolojinin doğuşuyla ilişkilendirir. Felsefi antropoloji, insanın ne olduğunu kendi olanakları içinde değerlendirmenin ötesinde onu kozmosun bir parçası olarak ele almanın ve böylece yapabileceklerinin ve ne olabileceğinin sınırının dünya bilgisine dayandırılmasının önünü açmaktadır. Kısacası insanın kendisini dünyada olmakla ilişkilendirerek anlamasının gerekliliğini dile getirmiş olmakta, dolayısıyla yapabilecekleri imkanlar varlığı oluşuna bağlı olan insanı yapabileceklerinin sınırını düşünmeye çağırmaktadır (Altuğ, 2021, s. 109-116).

⁸³ Alıntındaki vurgular yazara, parantez içi not bana aittir.

Felsefi sorular denilen hatta *big questions* (büyük sorular) olarak nitelendirilen, ‘neden hiçlik yerine varlık vardır?’, ‘hayatın bir anlamı ve amacı var mı?’, ‘Nasıl yaşamalıyım ya da yaşayabilirim?’, ‘doğru olanı nasıl bilebilirim?’, ‘iyi ve kötü nedir?’, ‘ölüm nedir ve öldükten sonra ne olur?’ gibi insanın yaşamı ve temelde kendini anlamasına dönük çabalara din, insanlık tarihinde görece uzun soluklu bir cevap verici olmuştur. Özellikle varlığın kaynağını iyi bir Tanrı olarak sunma; iyi Tanrı’nın yarattığı bu varlıklar alemini bir bütün (kozmos) olarak anlama; insana bu varlıklar alanında bir anlam ve amaç verme; nasıl yaşayacağına dair değerler sunma ve nihayetinde bu iyi Tanrı’ya kavuşma anlatısı olarak din her dönemde bireylerin ve toplumların hayatına bir yaşam haritası olmuştur. George Santayana’nın (2014) ifadeleriyle:

Yaşayan ve sağlıklı her dinin belirgin bir yapısal özelliği vardır. Gücü, özel ve şaşırtıcı mesajından ve vahyin hayata verdiği temayülden ibarettir. Açtığı manzaralar ve ortaya koyduğu gizemler yaşamak için başka bir dünya sunar; ve yaşamak için sunduğu dünya – tamamen içine girmeyi beklesek de beklesek de – bir dine sahip olmakla kastettiğimiz şeydir. (The Life of Reason: Reason in Religion, s. 5)

Santayana’nın bu ifadelerini epigraf yaptığı “Religion As a Cultural System” başlıklı yazısında Geertz (1993) ise dini şu şekilde tanımlar: “..bir din, genel bir varoluş düzenine ilişkin kavramlar formüle ederek ve bu kavramları, ruh halleri ve motivasyonların benzersiz bir şekilde gerçekçi görüldüğü olgusal havasıyla giydirerek, insanlarda güçlü, yaygın ve uzun süreli ruh halleri ve motivasyonları oluşturmak için işleyen bir semboller sistemidir” (s. 90).

Dinin hem evrene ilişkin bilinmeyenleri aydınlatması hem insana dair psikokültürel açıklamalar sunması din ve yaşam arasındaki bağın yaşarken hissedilenden daha güçlü olduğunu düşündürmektedir. Elbette din dışında pek çok felsefe yaklaşımının ve ideolojilerin benzer sorulara cevaplar sunduğunu görebiliriz. Bu kısımda ele alınacak olan konu ders kitabında yaşamın anlamına/amacına ve nasıl yaşanabileceğine dair ürettiği cevaplarla din ve yaşam ilişkisinin nasıl kurulduğu ve farklı alanlardan cevaplar karşısında dinî söylemi nasıl konumlandığıdır.

Öncelikle ders kitabında insanın birtakım varoluşsal nitelikleri olduğunun belirtildiğini ve bu niteliklere bağlı olarak bazı varoluşsal sorular sorduğunu görmekteyiz:

Akıllı varlık olan insanın en temel özelliklerinden biri düşünebilmesidir. İnsan bu özelliğiyle kendi varlığı, içinde yaşadığı kâinat, olgu ve olayların sebep sonuçları üzerine fikir yürütmüştür. “İnsan bu dünyada niçin var? Nereden gelmiş ve nereye gidiyor? Ölüm ve sonrasında nelerle karşılaşacak?” gibi sorulara cevap bulmaya çalışarak birtakım çıkarımlarda bulunmuştur. (MEB-11, 2018, s. 92)

Metne göre -daha önce de öğrendiğimiz üzere- insana verili bulunan varoluşsal niteliklerden akıl sayesinde, insan düşünebilmekte ve düşüncesi ona sebep-sonuç ilişkisi kurdurtabilmektedir. Yaşadığı evrene ve çevresinde olan bitene bakışının bu perspektiften yansıtılması insanın yalnızca akıl varlığı oluşuyla ilişkilendirilmekte, varlığının anlam ve amacının ancak akıl varlığı olmayla anlamlı olacağı imasında bulunmaktadır. Akıl varlığı olarak olayları sebep-sonuç ilişkisi üzerinden anlamaya çalışmak determinist⁸⁴ bir düşünce yapısının ürünü olacağından ya da böyle bir düşünme haritası oluşturacağından metin her ne kadar çıkarımda bulunmaktan bahsetse de insanın sebep-sonuç ilişkisiyle bulduğu çözümler bir anlamda zorunluluk olarak kendini göstereceğinden çıkarımların doğruluğu konusunda güvenilir bir kaynak olarak yalnızca akıldan bahsedilebilecektir.

Diğer taraftan insanın olay ve olgulara bakarken sebep-sonuç ilişkisi kurabilmesi buna imkân verecek bir düzenliliğe ihtiyaç duyar. İnsanın evrendeki düzeni fark etmesi ve bunlar üzerine düşünmesi ise 8. Sınıf ders kitabında şu ifadelerle aktarılır:

İnsan, varlıklar dünyasında yaşar. Bu dünyayı anlamaya ve yorumlamaya çalışır. Görünen dünyayı duyu organları vasıtasıyla ve geliştirdiği araçlarla inceler. Ancak insan akli sadece görünen dünyayı değil, duyarlar ötesi âlemi de merak eder ve bu âleme ilişkin sorular sorar.

Göklerdeki mükemmel yaratılışı, dünya üzerindeki eşsiz güzelliği, evrendeki sonsuz düzeni fark eden insan sorgulamaya devam eder ve cevabını merak ettiği şu soruları sorar: Evreni kim yarattı? Bu mükemmel düzeni kim sağlıyor? İnsan niçin var edildi? Bu varlıkların sonu ne olacak? (MEB-8, 2018, s. 70)

⁸⁴ Determinizm: Olgular ve olayların arasında nedensellik ilişkisi olduğunu ve meydana gelen olayların bu nedensellik içinde açıklanabileceği ya da açıklanması gerektiğini düşünen felsefi görüş. Determinizme göre evrende hiçbir şey nedensiz değildir. Determinizm düşüncesi metafiziksel olarak insan iradesi ve eylemlerini de kapsayan bir zorunluluk anlayışını ortaya çıkarmaktadır. William James’in ‘demirden evren’ olarak nitelendirdiği bütünlüklü bir sistem sergileyen bu evrende her şey olması gerektiği gibi işlemektedir. Tarihsel süreçte etik determinizm, mantıksal determinizm, teolojik determinizm, tarihsel determinizm, fiziksel determinizm ve psikolojik determinizm gibi farklı teoriler ortaya çıkmıştır (bkz. İmamoğlu, 2006).

Ders kitabına göre insanı sorular sormaya götüren sebep evrenin insanı düşündürecek güzellikte ve düzende oluşudur ve insan bir akıl varlığı olarak bu durumdan etkilenebilir ve bunları kendisi için soruya dönüştürmektedir. Ayrıca bir önceki metinde ve yukarıdaki ifadelerde sıralanan sorulara bakıldığında, ders kitabının varlıklara ilişkin öncelediği Evreni kim yarattı? sorusu Vidal'ın (2008) dünya görüşü yaklaşımı için ilk sırada yer verdiği 'varlık nereden geliyor?' sorusuyla uyumlu görünmektedir. Cevap aranan ikinci önemli soru insanın kendi varlığına ilişkin olurken üzerinde durulabilecek bir diğer soru da ölüm olmuştur ve bu sorular dünya modeli oluşturmaya dönük olarak dünya görüşünü oluşturan temel varoluşsal sorularla paralellik göstermektedir.

Diğer taraftan ders kitabının sunduğu uyumlu, düzenli evren tasarımı ilk alıntıda dikkat çeken determinist düşünceyi besleyen teolojik determinizm⁸⁵ anlayışına kapı aralayan ifadeler barındırmaktadır. Aşağıda yer verilen soruya kaynaklık eden ayetler bu bağlamda gözden geçirilebilir:

“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler vardır.” (Âl-i İmrân suresi, 190. ayet.)

“Yeri sizin için yerleşim alanı, göğü de bir bina kılan, size şekil verip de şeklinizi güzel yapan ve sizi temiz besinlerle rızıklandıran Allah'tır. İşte Allah sizin Rabbinizdir. Âlemlerin Rabbi Allah, yücelerden yücedir.” (Mü'min suresi, 64. ayet.)

Yukarıdaki ayetleri din ve hayat ilişkisi açısından yorumlayınız. (MEB-8, 2018, s. 71)

Bu soruda öğrencilerden ana teması yeryüzünün insan yaşamına uygunluğuna dikkat çekmek olarak özetlenebilecek iki ayeti din ve hayat ilişkisini kurmak üzere değerlendirmeleri istenmektedir. Ayetlerin amacının en temelde yeryüzündeki uyum ve düzene dikkat çekip insan da dahil tüm bunların sahibini hatırlatmak ve insanı her şeyin Sahibine kulluğa çağırarak olduğu görülebilir. Bu durumda dünya görüşü yaklaşımları açısından varlığın nereden geldiği sorusuyla birlikte insana hayatının anlam ve amacını veren güce de işaret edilmiş olmaktadır. Ancak bu örtük mesajda yeryüzünün insanla ilişkisi ona ev olmasından çok, uyumu, düzeni, güzellikleri fark edip hayran olmak ve tüm bunların sağlayıcısı olarak Yaratıcıya şükretmeye dönük bir

⁸⁵ Teolojik Determinizm: Evrendeki olgu ve olayların, Tanrı'nın mutlak bilgisiyle belirlendiğini, her şeyin nedeninin Tanrı olduğunu ve bunların Tanrı'nın tayin ettiği yönde varlıklarını sürdürdüğünü ileri sürer (İmamoğlu, 2006).

anlatı hissedilmektedir. Peki insanın anlam ve amacı nedir? Bir önceki alıntıda sıralanan soruların devamında yer alan cevaba göre:

İnsanın bu ve benzeri tüm sorularına din cevap verir.⁸⁶ (MEB-8, 2018, s. 70)

İlk metinde insanın kendi aklıyla çıkarımlar yaptığından söz edilirken bu ifade sorulara cevabın dinden geldiğini söylemektedir. Metnin devamında ise din şu şekilde tanımlanmaktadır:

Din, akıl sahibi bireyleri kendi özgür iradeleriyle iyiye ve doğruya yönelten ve onların mutluluğunu amaçlayan ilahî kurallar bütünüdür. Dinin ana konuları; inanç esasları, ibadetler, ahlak ilkeleri ve toplumsal ilişkilerdir.⁸⁷ (MEB-8, 2018, s. 70)

Bu tanımın içerisinde doğrudan yukarıdaki varoluşsal sorulara cevap verileceğine dair bir ifade bulunmadığı gibi cevap arayan insanlara cevaplar sunmak yerine yeni yükümlülükler getiriliyor şeklinde anlaşılmaya uygun bir üslup kullanılmaktadır. Fakat kastedilenin dinin sunduğu dünya modeli ve bu dünya içerisinde anlamlı bir yaşamın imkanı, buyurduğu ilahi kurallarda içerilmekte olduğu açıktır. Dinin bir bütünlük olarak ifade edilen kuralları daha önce ifade edildiği gibi hayatın her alanını kuşatarak insana yol göstermektedir. Burada zihinsel akışı bozan durum özellikle dini yaşamın içine doğan bireylerde cevapların sorulardan önce gelmesi olabilir. Alıntıya devamla;

İnsanlık tarihi incelendiğinde, her dönemde ve her yerde inanan insan ve din gerçeği ile karşılaşılır. Arkeolojik kalıntılarda, tarihi kaynaklarda, ilahi kitap yazmalarında ve toplumların kültürlerinde dinî motiflerin varlığı yoğun olarak görülür. (MEB-8, 2018, s. 70)

Ders kitabı bu noktada insanın varoluşsal sorularının insanlık tarihi kadar eski olduğu ve dinin de başlangıçtan itibaren tüm zaman ve zeminlerde insanlığa cevaplarını ulaştırdığı argümanına dayanarak tarihsel, arkeolojik, teolojik çalışmalarla dinin varlığının insanlık tarihiyle başladığını ifade etmektedir. Her ne kadar başlangıçtan bu

⁸⁶ bk. Bakara suresi, 116. ayet; Mü'min suresi, 64. ayet; Câsiye suresi 36. ayet; Ra'd suresi, 13, 15. ayetler;

Hac suresi, 18. ayet; Yûnus suresi, 6. ayet. – d.k.d.

⁸⁷ bk. MEB Dinî Terimler Sözlüğü, s. 75-76. – d.k.d.

yana *kurallar bütünü* olarak tanımlanan din varlığı metnin devamında ilahi bir buyruğa değil insanın inanma ihtiyacına dayandırılır:

Maddi yönüyle beslenme, giyinme, barınma, dinlenme gibi ihtiyaçları olan insanın, manevi açıdan da güvenme, bağlanma, inanma gibi ihtiyaçları vardır. İnsanın biyolojik ihtiyaçları nasıl doğuştan geliyorsa manevi ihtiyaçları da doğustandır. Bu yönüyle insandaki inanma ihtiyacı da fitrîdir. İnsanda her zaman yüce ve güçlü bir varlığa güvenme, ona sığınma ve ondan yardım isteme eğilimi vardır. İnsanın bu isteklerini en güzel şekilde karşılayan dindir. (MEB-8, 2018, s. 70)

Tüm bu anlatılardan sonra anlamaktayız ki insan hem içinde yaşadığı evreni merak etmekte hem de içsel olarak bir bağlanma ihtiyacı hissetmektedir. Bu yönüyle din insanın ontolojik sorularına cevap verirken psikolojik çıkmazlarına da deva olmaktadır. Öyleyse din insanın ihtiyaç duyduğu bir şeydir ve yaşamdan doğar. Ancak çalışmanın ‘Din Nedir?’ başlığında ele alınan veriler dinin dışarıdan bir buyruk olarak geldiğine ve varoluşsal nitelikleri sebebiyle yalnızca insanların ona muhatap olabildiğine ilişkin bir çıkarımda bulunulmuştur. Geline nokta ders kitabının din mi insan için, insan mı din için sorusuna yönelik tutarlı bir cevap aktaramadığı ifade edilebilir. Aşağıdaki ifadeler ise konuyla ilgili paradoksal durumun sebebi olarak okunabilir:

Yarattığı kulunu en iyi tanıyan Allah (c.c.);⁸⁸ insanı başıboş bırakmamış,⁸⁹ ilk yarattığı insandan itibaren kullarını vahiy yoluyla bilgilendirmiştir.⁹⁰ (MEB-11, 2018, s. 92)

Cevizci’ye (2019) göre; dünyanın açıklanması insanın çok boyutlu yapısının bir yansıması olarak bilim, din, sanat ve felsefe olmak üzere dört farklı eksenle gerçekleşir. Birbirinden farklı hatta tarihsel süreçte çatışan bu disiplinlilerin ortak amacı “*varlığı ya da dünyayı anlamlı kılmaya kalkışmalarından*⁹¹ ve bunu algısal görüşlerin ötesine geçerek yapmalarından meydana gelir” (s. 21). Ders kitabı dinin inanırlarına bir dünya modeli ve yaşam tarzı yani dünya görüşü sunma konusundaki ayrıcalıklı yerini göstermek amacıyla farklı felsefi yaklaşım ve ideolojilerden bahsederek değerlendirmektedir:

Varlığı gerçekçi bir biçimde anlama ve açıklama çabası, tarih boyunca devam etmiştir. Bu çaba bazen peygamberlerin rehberliğine uygun olarak

⁸⁸ bk. Mülk suresi, 14. ayet. – d.k.d.

⁸⁹ bk. Kıyâme suresi, 36. ayet. – d.k.d.

⁹⁰ bk. Bakara suresi, 31. ayet. – d.k.d.

⁹¹ Vurgu yazara aittir.

gerçekleşmiş bazen de insanlar çeşitli sebeplerle inanç konusunda değişik yol ve tutumlar benimsemişlerdir. Eski dönemlerde var olan inançla ilgili felsefi yaklaşımlara teknolojinin geliştiği, iletişim olanaklarının arttığı günümüzde de yenileri eklenmiştir. İnanç konusundaki felsefi yaklaşımlar, bilişim çağının imkânlarıyla küresel boyutta yayılma alanı bulmuştur. Bu felsefi yaklaşımlardan bazıları teizm, deizm, materyalizm, pozitivizm, sekülerizm, agnostisizm ve ateizmdir. (MEB-11, 2018, s. 92)

Metnin söylemi pek çok açıdan tartışmaya açılabilir. Örneğin varlığı gerçekçi bir şekilde açıklamaktan kastedilen nedir? Gerçekçiliği temsil eden felsefi yaklaşım olarak realist düşünceyi ölçü alacaksak, din realist düşünceye mi dayanır? Peygamberlere rağmen insanları farklı gerçekçi yolları aramaya götüren sorular veya gerekçeler neler olabilir? Dinin varlığını devam ettirmesi için gerekçe olarak gösterilmeyen bilim ve teknolojideki gelişmeler neden diğer yaklaşımların günümüze ulaşmalarına ve küresel düzeyde etkili olmalarına gerekçe olmuştur? Bu sorulara cevap aramak çalışmanın kapsamını aşacaktır ancak ders kitaplarının söylemsel tercihlerini göstermesi açısından dikkate değerdir.

Ders kitabında sıralanan bu felsefi yaklaşımlardan kısaca bahsedilmekte ve İslam dini açısından sundukları yaşam modeli değerlendirilmektedir. Bahsedilen felsefi yaklaşımların sıralanmasında herhangi bir tematik kıstas gözetildiğine dair bir işaret görülmediğinden ders kitabındaki sıralamayla aktarılması uygun görülmüştür. Bunlardan ilki *teizmdir*:

Teizm; Tanrı'nın varlığıyla birlikte, O'nun yaratıcılığını, gerçek, şuurlu ve iradeli bir varlık olduğunu kabul etmektir. Bu düşüncede Tanrı'nın vahiy göndererek insanlarla iletişime geçtiği, âleme ve insana daima müdahil olduğu benimsenir. [...] Teizmde Tanrı, yarattığı varlıklardan ayrı ve farklıdır. Yarattıkları aracılığıyla kendisini gösterir. İnsanı ibadet ve itaate muhatap varlık olarak görür. Tanrı varoluşun, değerlerin kaynağı, koruyucusu, güç, gerçeklik ve değer bakımından en yüce varlıktır.⁹² [...] İslam dinine göre yaratıcı inancı tevhide dayanır. Bu inancın temeli de vahiy ile oluşmuştur. (MEB-11, 2018, s. 93)

Teizmin yalnızca İslam diniyle örneklenmesi düşünce yaklaşımı olarak uzun bir geçmiş ve geniş bir kabule dayandığını aktarmakta yetersiz kalmış görünmektedir. Ancak başlangıçtan beri anlatılan dini düşüncenin teizm anlatısı olduğu göz önüne alınarak yeterli bulunmuş olabilir. Metne dönüldüğünde dikkat çeken husus, varlık tasavvurunun temelinde yaratıcı tasavvurunun bulunmasıdır. İnsanın kendini bilmesi

⁹² Aydın Topaloğlu, “Teizm”, TDV İslam Ansiklopedisi, C 40, s. 332-333. – d.k.d.

Tanrı'yı bilmesine dayandırılmış görünmektedir. Her şeyin yaratıcısı ve düzenleyicisi olarak varlık, anlam, amaç O'ndan gelir. "İnsanı ibadete ve itaate muhatap varlık olarak görür" ifadesinden insanın bu amaçla yaratıldığı ve varlık amacının kulluk olduğu anlaşılmaktadır. Bu düşünme formülünden hareketle dinin yaşamdan doğduğu tezi yerine din için bir yaşam tasarımının oluşturulduğunu anlayabiliriz. Konunun sık sık dile getirilişine sebep olansa anlaşılmaya çalışılan hususun din ve yaşam arasındaki ilişki olmasıdır; din yaşamdan mı doğmuştur, yaşam dinin ikamesi için mi yaratılmıştır? Bu noktada önemi yadsınamayacak olan Tanrı tasavvuru konusudur ve varlık tasavvuru başlığı altında ayrıca işlenecektir. Son olarak Tevhid'in İslam dini için yalnızca Tanrı tasavvuru açısından anlamlandırılmış olması ayrıca tartışılmaya açık bir konudur ve sonraki başlıklara ertelenmiştir.

Ders kitabının sunduğu dünya görüşünün açıklanmasında Tanrı tasavvurunun merkezi bir rol oynadığını deizm⁹³ açıklamalarında yeniden görebiliriz:

Deistler, Tanrı'nın varlığını ve âlemin yaratıcısı olduğunu kabul ederler. Fakat O'nun âleme, insana müdahil oluşunu kabul etmezler, vahyi ve nübüvveti reddederler. Deistlerin aksine İslam dinine göre Yüce Allah'ın yaratması, her an devam etmektedir. İslam dininde Yüce Allah, bir defada olup bitmiş bir yaratmanın değil sürekli ve her an yaratmanın failidir.⁹⁴ (MEB-11, 2018, s. 94)

Tanrı'nın yalnızca bir yaratıcı oluşu, yaşamın ise ona dahil olanların olanak ve tercihleriyle gelişen bir süreç olduğunu düşündüren deist yaklaşım bir anlamda teizm ile determinizm arasında kurulan ilişkinin kırılması amacını taşıyor gibi görünebilir. Zira insan varlığının akleden, irade eden, tercih eden bir varlık olarak determinist bir bakış açısıyla açıklanması ve tüm bu zorunlu eylemlerin bir sınav gibi sunulup değerlendirileceğinin söylenmesi pek çok açıdan açıklanması güç sorular barındırır. Ayrıca 11. Sınıf düzeyinde bir öğrencinin özgür irade ve eylemlerinin sorumluluğunu alma ile hayatının bir zorunluluklar çerçevesinde yürüdüğü anlayışını birlikte değerlendirebilmesi zorlayıcı olabilecektir.

Deizm açıklamasında dikkat çeken ifadelerden biri de vahyin ve nübüvvetin inkarıdır. Din nedir başlığında dinin kaynağı olarak ayrılmaz bir şekilde birlikte değerlendirilen vahiy ve peygamberliğin varlığının reddi bir anlamda ders kitabının

⁹³ Teizm Yunanca 'Tanrı' anlamına gelen 'theos'tan tüerken; deizm aynı anlama gelen 'deus'tan türemiştir. Varlık anlayışını Tanrı temelli olarak ele alan her iki yaklaşım Tanrı tasavvurundaki farklılığa dayalı olarak dünya görüşü ve yaşam tarzı sunmaktadırlar.

⁹⁴ Rahmân suresi, 29. ayet. – d.k.d.

sunduğu din anlayışına göre dinin inkarı anlamına gelmektedir. Deizmde Yaratıcının varlığını kabul etmek bir dünya modeli sunma açısından varlık nereden geliyor sorusuna cevap verirken, yaratıcının değer belirlemiyor oluşu nasıl yaşamalıyız sorusunu cevapsız bırakmakta ya da sorumluluğu insana yüklemektedir. Başka bir ifade ile deizm yaratıcıya inanmanın yaşama yansıyan bir yönünün olmadığını düşünülmesidir. Cevizci'nin sunduğu kısa bilgi notuna göre deizm; modern bilimle birlikte gelişen nedensellik anlayışına ve klasik erekselci dünya görüşüne karşı bir tez olarak ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda kurumsallaşmış din eleştirisi yapan deizme göre insan doğru bir akıl yürütmeye din konusunda kendisi doğru bilgiye ulaşabilir, yanlışlıkların sebebi bilgisizlik ve hatalı akıl yürütmedir ki bunlar masum hatalardır. Ancak din adamlarının insanları kontrol etmek ve onların zayıflığından yararlanmak için yürüttükleri yanlış akıllar kötücül hatalardır ve zararını telafisi daha zordur (Cevizci, 2019, s. 96-97). Ders kitabının deizmi Tanrı tasavvuru açısından değerlendirmek dışında bir yaşam tasavvuru sunma konusunda değerlendirmemiş olması din ve yaşam arasındaki ilişki konusunda başlattığı tartışmayı temelden sonlandırmak anlamı taşıyor görünmektedir.

Başka bir felsefi yaklaşım olarak materyalizmin sunumunu aşağıdaki ifadelerden okuyabiliriz:

Tabiatüstü bir gücün mevcut olmadığını ileri süren materyalizm, özünde Tanrıtanımaz (ateist) düşünceye sahiptir. Bu düşünceye sahip kişiye ise materyalist denir.⁹⁵ Materyalizm günümüzde siyasi, sosyal, ekonomik, vb. birçok alanda etkisini gösterir. Pahalı ev, lüks araba, yüksek makam, hayattaki başarının göstergeleri olmaktadır. Bireylerin para ve materyalleri kişisel mutluluk ve sosyal ilerleyişlerine giden bir yol olarak görmesi toplumda birçok soruna yol açmaktadır. Gösterişli hayatla insanları özendirmekte bu durum kötü niyetli grupların kendi ideolojilerinin yayılmasına sebep olmaktadır. İslamiyet öncesi cahiliye döneminde maddenin başlangıcının olmadığına inanan, her şeyin Allah'tan (c.c.) bağımsız bir şekilde gerçekleştiğini ileri süren, hayatı basit bir oluş ve yok oluş olarak anlayan⁹⁶, Dehriyer adı verilen bir topluluk bulunuyordu. (MEB-11, 2018, s. 95)

Ders kitabında materyalizmin dünya tasavvuru sunma açısından ziyade değer oluşturmaya dönük fikirleri yordanmış gibi görünmektedir. Öncelikle materyalizm bir ontoloji yaklaşımıdır. Evrendeki tek gerçekliğin madde olduğu iddiasında bulunan materyalist düşünceye göre tek tözcülüğe işaret eden bir felsefedir. Buna göre madde

⁹⁵ Aydın Topaloğlu, "Materyalizm", TDV İslam Ansiklopedisi, C 28, s. 137. – d.k.d.

⁹⁶ bk. En'âm suresi, 29. ayet. – d.k.d.

fiziki bir özellik taşır ve temel kategorileri enerji ve harekettir. Materyalizm dünya modelini ise kendi içine kapalı bir sistem olarak tasarlar ve bir makine gibi görür. Bu anlamda determinizme yakın bir düşünce izleği takip eder. Materyalizmi hareketin doğası konusunda mekanik ve diyalektik olarak farklı boyutlarıyla değerlendiren yaklaşımlar görmek mümkündür (Cevizci, 2019, s. 66-67). Ancak ders kitabının çizdiği materyalist anlayış daha çok maddecilik sevgisi olarak özetlenebilecek hazcı perspektiften bir söylem üretmektedir. 11. Sınıf ders kitabında özellikle felsefe eğitimi almış öğrencilerin olduğu bu seviyede materyalizmi bu üslup ve bilgiyle anlatmak ders kitabı açısından ciddi sorun teşkil etmektedir. Dehriler örneği ise Tanrı tasavvurunun insan için yalnızca varlığa gelme değil var olmakta bir anlam ve amaç bulma konusunda da önemli bulunduğunu göstermektedir.

Ders kitabının dünya modeli sunma konusunda öne çıkardığı bir diğer yaklaşım pozitivistizmdir:

Pozitivizm, metafizik ile bilim arasına kesin sınırlar koyar. İnancı ve sezgisel olanı bilimsel etkinlik alanından uzaklaştırır. Üzerinde odaklanılması gereken tek bilgi türü olarak bilimsel bilgiyi öne çıkarır. Dinî ve metafizik düşünceye dayanan verilerin yerini sadece akla, gözleme ve deneye dayalı pozitif bilginin almasını öngörür.⁹⁷ Pozitivizm; modern Batı düşüncesinde sadece bilim alanıyla sınırlı kalmamış, bir sosyal teoriye dönüşmüştür. Pozitivizme göre bilimsel bilgi; insanın her türlü ihtiyacını karşılayacaktır. Bilim zamanla her bakımdan insana tatmin edici bir çevre yaratma imkânı sağlayacaktır. Pozitivizm, bilimin ilerlemesine kadar geçen süreyi bilim öncesi metafizik devirler olarak görür. Bu düşünceye göre din, toplumun ilkel dönemlerinde bir ihtiyacı karşılamış olabilir ama bilimin ilerlemesiyle birlikte artık dine ihtiyaç kalmamıştır. (MEB-11, 2018, s. 96)

Metafiziğin elenmesi, aşkın olanın reddi olarak özetlenebilecek olan pozitivistizm özellikle bilimsel bilginin olay ve olguları oluşturma konusundaki çabalarının bir sonucu olarak ön plana çıkmış, özellikle bilgi felsefesinde önemli bir yer edinmiştir. Dünya görüşü başlığının girişinde Vidal'in (2008) perspektifini açıklarken yer verildiği gibi bilimsel bilgi dünya modeli oluşturma yani varlıkların nereden geldiği ve neden bu şekilde oldukları ve en sonunda varlıklara ne olacağı konusunda teoriler üretmektedir. Bu noktada Bacon'ın ünlü ütopyası⁹⁸ hatırlanacak olursa Hristiyan bilim insanlarının evrenin sırrını çözmek ve ona egemen olmak için pozitivistizme çok da yabancı olmayan bir yol izledikleri görülebilir. Ders kitabının insanı akıl varlığı olarak

⁹⁷ Ahmet Cevizci, "Pozitivizm", s. 709. – d.k.d.

⁹⁸ *Yeni Atlantis* (çev. Çiğdem dürüşken), Alfa Yayınları, 2018.

sunup ve bu yönüyle diğer varlıklardan ayrıcalıklı konuma getirdikten sonra akla güvenmek ve onun vasıtasıyla evreni anlamak söz konusu olduğunda keskin bir ayrım yapması yine Vidal'in (2008) dikkat çektiği alanlar arasındaki dil birliğinin sağlanamaması olarak değerlendirilebilir. Öyle ki ders kitabı bilimsel bilgiyi yok saymadığını zira Tanrı tarafından yaratılan evrendeki yasaların keşfi olarak görülen bilimsel çalışmaların din tarafından yok sayılamayacağını ifade etme gereği duymuştur:

İslam'a göre din, bilimi teşvik eder ve bilimin ilerlemesini destekler.
(MEB-11, 2018, s. 97)

Pozitivizmin dünya modeli oluşturma konusunda ürettiği teorilerin yeryüzünde nasıl yaşanacağına ilişkin değer üretmede yetersiz kalışı nasıl yaşamalıyız sorusuna cevap verme konusunda eleştirel bir tartışmaya konu edilebilir. Ancak ders kitabının pozitivizmi yalnızca aşkın varlığın reddi üzerinden eleştirmesi ve diğer kazanımlarını görmezden gelmesi biraz önce yer verilen *din bilimsel bilgiyi destekler* sözünü temelsiz bırakabilir.

Ders kitabının din ve yaşam ilişkisi konusunda ele aldığı bir diğer yaklaşım sekülerizmdir ve yaklaşımı şu şekilde takdim eder:

Sekülerizm, dinî otoritenin günlük hayatı ilgilendiren konularda esas alınacak bir irade olmadığını ifade eder. İnançtan kaynaklanan düşünceleri dünya işlerine karıştırmama anlamına gelen sekülerizm, dünyevileşme hareketi olarak da bilinir. (MEB-11, 2018, s. 97)

Bu açıklama ders kitabının en başta sunduğu din tanımıyla neredeyse uyum içindedir. Zira dinin yaratıcıyla ilişkileri düzenleyen kurallar bütünü oluşu yukarıdaki ifadelerle birlikte okunduğunda seküler bir din tanımıdır. Ancak metindeki son ifade din ve dünya ayrımı yapması yönüyle kafa karıştırıcı olabilmektedir, zira din insanın yaratıcı ile olan ilişkisi olarak anlaşılacaksa bu ilişki de dünyada kurulmaktadır. Diğer taraftan bu söylemle dünyanın dinin karşıtı ya da alternatifi olarak sunulması din ve yaşam ilişkisinin nasıl kurulacağını ciddi bir merak konusu haline getirir.

Sekülerizm, geçmişte toplumsal açıdan önemli bir dönem yaşandığını kabul etmekle beraber günümüzde dinin, dünya ve günlük hayat için anlamını yitirdiğini savunur. Siyasi ve felsefi temelleri olan sekülerizm, insana belli bir yaşam biçimi ve eylem anlayışı sunmayı amaçlar. Sunduğu bu yaşam tarzı ve eylem anlayışında Tanrı ve ölüm sonrası hayat düşüncesine başvurmaz. Dini ve dinî duyguyu, hiçbir işe karıştırmadığı için dinden bağımsız ve uzak bir hareketi temsil eder. Böylelikle sadece akla

dayanarak sağlam, tutarlı ve insanı mutluluğa götürececek bir ahlak geliştirilebileceğini varsayar.⁹⁹ (MEB-11, 2018, s. 98)

José Casanova'ya (2011) göre sekülerizmin en geniş anlamıyla bilinçli olarak inanılan veya varsayılan olarak işlev gören din ile ilgili bir dizi modern dünya görüşüne işaret ettiğini varsayabiliriz. Sekülerizm hakkında konuşurken devlet idaresi doktrini olarak sekülerizm (Türkçede bu durum için genellikle laiklik kavramı kullanılıyor) ile ideolojik olarak sekülerizm arasında bir ayrım yapmak gerekir.¹⁰⁰ Dinin ne olduğuna veya ne yaptığına dair bir teoriye atıfta bulunduğu ideolojik sekülerizmden bahsediyoruz demektir. İdeolojik Sekülerizmin iki türünden bahsedilebilir: ilki, ilerici tarih felsefesine dayanan sekülerist din anlayışı, ikincisi ise, irrasyonel bir güç olarak dinin kamusal alandan kovulması gerektiği söylemine sahip sekülerist politika anlayışı olarak özetlenebilir. Ders kitabının işaret ettiği sekülerizm ilk türden anlayışla ilişkilendirilebilir.

Sekülerizmin dünyevilikle ilişkilendirilmesi Gabriel Vahanian'ın *saeculum*'un¹⁰¹ ortak bir insan deneyimi dünyasına atıfta bulunduğunu söylemesine dayandırılabilir. Buna göre seküler birisi için gerçekliğin bu dünyadan ibaret olduğu düşüncesinde ısrar ettiği söylenebilir ve sekülerizm cennet, ahiret gibi deneyimleyemediğimiz olguların yokluğu olarak da ifade edilebilir. Ancak bu Ledewitz (2009) için yeterli bir tanım değildir. Çünkü İbrahim peygamber cenneti veya ahireti deneyimlememiştir fakat ona seküler diyebilir miyiz? diye sorar. İbrahim peygamber bir Tanrı'ya ve onun düzenine inanıyor. Ledewitz'e (2009) göre seküler olanın ateist olması gerekmez ancak onun Tanrı tasavvurunun İbrahim'in tasavvurundan farklı olması gerekir. Bu durumda sekülerizm, doğal dünya düzenini etkileyebilecek, zaman ve mekan dışı bir tanrının yokluğunu da işaret etmelidir. Ledewitz'in (2009) yolundan gidildiğinde sekülerizm de Tanrı tasavvuruna dayalı bir

⁹⁹ Ahmet Cevizci, "Dünyevileşme" Paradigma Felsefe Sözlüğü, s. 275. – d.k.d.

¹⁰⁰ Devlet idaresi doktrini olarak sekülerizm Türkiye ölçeğinde ideoloji olarak sekülerizme göre daha yoğun çalışmalar yapılan bir alandır. Bkz. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Hurst&Company: London, 1998; Alev Çınar, *Modernity, Islam, and Secularism: Bodies, Places, and Time*, Public Worlds: Minnesota, 2005; Esra Özyürek, *Nostalgia for The Modern: State Secularism and Everyday Politics in Turkey*, Duke University Press, 2006; Soner Cagaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern turkey: Who is a Turk?*, Routledge, 2006; M. Hakan Yavuz, *Secularism and Muslim Democracy in Turkey*, Cambridge University Press, 2009; Ahmet T. Kuru, *Secularism and State Policies Toward Religion: The United States, France, and Turkey*, Cambridge University Press, 2009.

¹⁰¹ saeculum (Lat.): nesil, yaş.

dünya görüşü olarak düşünülebilir. Bahsettiği seküler kişi bir ateist ya da bir deist olabilir.

Ledewitz'in (2009) dikkat çektiği bir diğer husus yaşama anlam verme konusunun nasıl çözüleceğidir. Sanat veya siyaset gibi farklı alanlarda yaşama anlam katılabileceğini söyleyen Ledewitz, sanat dışındaki diğer uğraşların coşku ve derinlikten uzak olacağını, sanatın ise pek çokları için bir hayat yönü tayin etmede yetersiz kaldığı düşüncesindedir. Tüm yaşamı bilgeliği ve bağlantılarıyla kapsayan öğreti dinlerdedir. Yalnızca dinler hayatın her anını dolulukla tasvir edebilir. Bu sebeple *Hallowed Secularism* (2009) kitabında sekülerizmi kutsal bir din gibi yaşamının imkanını sorgular.

Bu uzun teorik anlatımın amacı ders kitabının sekülerizm anlatısında dayandığı noktaları din ve yaşam ilişkisi açısından yalnızca ahiret hayatına vurgu yapan ve böylece bir yönüyle topu taca atan açıklamalarına dikkat çekebilmek içindir. Dinin dünya hayatını nasıl doldurduğuna ilişkin bir açıklama bu noktada ders kitabında yer almamaktadır:

İslam dinine göre hayat, sadece bu dünyadan ibaret değildir ve insan dünyada yaptıklarından hesaba çekilecektir. Dünya hayatının geçici olması ve insanın yaptığı davranışlardan hesaba çekileceği gerçeği, ahiret hayatının varlığını gerekli kılar. (MEB-11, 2018, s. 98)

Dolayısıyla İslam dinine göre bu hayata anlam veren yaşamın kendisi değil, ölüm ve sonrasıdır.

Ders kitabında yer verilen inançla ilgili bir diğer felsefi yaklaşım agnostisizmdir ve şu ifadelerle aktarılır:

Agnostisizm, Tanrı'nın varlığını kesin bir şekilde kabul eden teizme karşı olduğu kadar Tanrı'nın yokluğunu iddia eden ateizme de karşıdır. Agnostiklere göre Tanrı'nın varlığı kesin olarak bilinmeyeceği gibi yokluğu da kesin olarak bilinemez.¹⁰² Antik Yunan'da insanın, her şeyin ölçütü olduğu ileri sürülmüştür. Bu görüş, algı veya inançlardan bağımsız sabit bir gerçeklik olmadığı biçimindeki bir ana fikre dayanır. Bu durum gerçeğin bilgisinin mümkün olmadığı şeklinde bir sonuç doğurmuştur. Güncel anlamıyla agnostik olmak, Tanrı'nın yokluğunu kanıtlamak için özel bir çaba içine girmeyen, ancak hayatını da Tanrı'nın varlığı kabulüne göre düzenlemeyen bir kişi olmak demektir.¹⁰³ (MEB-11, 2018, s. 98-99)

¹⁰² bk. İlhan Kutluer, "Lâedriyye", TDV İslam Ansiklopedisi, C 27, s. 41. – d.k.d.

¹⁰³ Ahmet Cevizci, "Bilinemezcilik", Paradigma Felsefe Sözlüğü, s. 146. – d.k.d.

Bu açıklamalar çerçevesinde ders kitabının agnostisizmi rölativizm ile birlikte değerlendirdiğini düşünebiliriz. Tanrı'nın varlığının kabulü olarak iman ve aklın uyumu ya da bir aradalığı gibi klasik tartışmalarla genişletilebilecek bu açıklama sofist Abdera'lı Protagoras'ın (M.Ö. 490-420) sözüne dayandırılır: “İnsan her şeyin ölçüsüdür, var olanların varlıklarının ve var olmayanların yokluklarının” (akt. Çitil, 2016). Protogoras bu sözyle tarihte ilk kez eşyaların anlamlarını dış bir kaynaktan değil de insanların bakışından kazandığını savunur rölativizme kapı aralamıştır. Ancak Protogoras'ı sadece bu sözyle agnostisizmle ilişkilendirmek yeterli olmayacaktır. Ona atfedilen bir başka söz ise bu ilişkiyi kurmaya yardımcı olabilir: “Tanrılar hakkında bir tespitte bulunamam; ne varlıkları ne yoklukları ne de nasıl bir biçime sahip oldukları hakkında; zira bu konuda bilgiye ulaşmayı engelleyen şeyler var: sorunun müphemliği ve insan ömrünün kısıllığı” (akt. Çitil, 2016). Bu ifade insan bilgisinin mutlak olamayacağı tezine dayanarak agnostisizm için temel oluşturabilecektir. Ancak eşyanın ya da olay ve olguların insan tarafından anlamlandırılması ile insan bilgisinin mutlak olamayacağını söylemek birbirini içermez.

Ders kitabında birbirinin yerine kullanılan bu iki kavram (agnostisizm ve rölativizm) dışında metnin devamında bu durumun İslam'la bağdaşmayacağını ifade etmek için şüphe kavramına da yer verilmiştir:

İslam dininde şüphe, bilememe, tereddüt hâli, kararsızlık, belirsizlik vb. durumlar imanla bir arada değerlendirilmez.¹⁰⁴ (MEB-11, 2018, s. 98-99)

“[Bu], Rabbinden bir hakikat[tir]; öyleyse, şüphecilerden olma!”¹⁰⁵ mealindeki Âl-i İmran, 60. ayete dayandırılan bu düşünce ayette bahsi geçen konuyu bütün bir imana teşmil etmektedir. Bu durumda Bakara (2): 260'a konu olan Hz. İbrahim'in durumunu ders kitabı hangi noktada nasıl değerlendirecektir?

McKaughan'a (2018) göre imanın değeri konusunda farklı değerlendirmeler yapılır çünkü herkes imanın öznel olduğu konusunda hem fikirdir. Diğer taraftan iman etmeyi meşru bir kanıt talebi için susturucu bir cevap olarak kullanmak erdemden çok bir kusur olarak görünür. Dini inanç ya da iman söz konusu olduğunda tüm şüphe dönemleri boyunca sebat etmenin önemi azımsanamaz. İman eden biri için şüpheyile

¹⁰⁴ Âl-i İmrân suresi, 60. ayet. – d.k.d.

¹⁰⁵ Tercüme için Muhammed Esed'in meali kullanılmıştır. Karşılaştırmalı ayet meali için bkz. <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=3&ayet=60>

dürüstçe mücadele etmek takdir edilenden çok daha fazla anlama sahiptir. Ancak agnostisizm ve kitabın bu görüşle ilişkilendirdiği rölativizmde yaşama yön verme konusunda güvenilir bir bilgiye yer olmadığını söylemek daha doğru olabilir.

Ders kitabında yer verilen bir başka felsefi yaklaşım ateizmdir. Teizmden hemen sonra ele alınması belki beraber anlaşılabilirliği açısından değerlendirilebilirdi ancak ders kitabı Tanrı anlayışının varlığından yokluğuna doğru arada sınırların opaklaştığı bir sıralama yapmış görünmektedir.

Ateizm kavramı, felsefi bir bakış açısını ifade etmenin yanında belli bir yaşam tarzını ve davranış biçimini de dile getirmektedir. Ateizm, sadece Tanrı'ya değil metafizik alana ait her şeye karşıdır. Bu akımı benimseyenlere ateist denir. Ateizm, insanlık tarihinde çok yaygın olmasa da eski dönemlerden günümüze kadar gelen bir akımdır.¹⁰⁶ (MEB-11, 2018, s. 100)

Ders kitabında ateizmle ilgili üslubun diğerlerine göre görece saldırgan bir ton aldığı görülebilir. Ateizmde diğerlerinden farklı olarak bir yaşam tarzı vurgusu yapıldığı dikkat çekmektedir. Metafiziğin inkarının Tanrı'nın inkarından daha akıl almaz görünüyorsa olmasından Tanrı'nın metafiziğin içinde bir konu olarak ele alınabileceğini anlayabiliriz. Bu durumda ateizm daha kabul edilemez bir anlam yüklenmiş olmaktadır. Devamında ateizmin yaygın olmayışının belirtilmesi de bir önceki cümleyle birleştiğinde ateizmin açıkça azımsandığını düşünebiliriz. Metnin devamında aşağıdaki bilgiler yer almaktadır:

Yirminci yüzyıla gelindiğinde ise ateizmin söylemleri tabiatüstü unsurları inkar etmenin yanında bilime aşırı derecede güven, dinin sert biçimde eleştirilmesi ve dinî inanç sahipleriyle alay etme şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu ateizm şekline “Yeni ateizm” adı verilmektedir. Yeni ateizm adı altında yapılanların çoğunluğunun ideolojik olduğu unutulmamalıdır.¹⁰⁷ Ateistlerin iddia ettiği gibi evrende yaratıcı olmadığı düşüncesi İslam inancına aykırıdır. (MEB-11, 2018, s. 101)

Bu bilgilerin ders kitabında bu üslupla ifade edilmesi saldırgan bir tona sahip olduğuna ilişkin tespiti destekler niteliktedir. Ateizmi bir felsefi yaklaşım olarak sunarken alaycılıkla nitelendirmek, bir anlamda din düşmanlığı imajı çizmek, -meli, -malı ifadeleriyle ihtar tonu seçmek, Tanrı inancını kabul etmemeyi yalnızca İslam'a aykırı

¹⁰⁶ DİB, Dinî Kavramlar Sözlüğü, s. 42. – d.k.d.

¹⁰⁷ Bülent Baloglu, “Sanal dünyanın Seyyar Ateistleri”, Diyanet Dergisi, s. 19. – d.k.d.

bir inanç durumu gibi aksettirerek bir nevi kimliksel bir alana çekmek ders kitabı yazımı açısından düşündürücüdür.

Ders kitabının sunduğu son felsefi yaklaşım nihilizmdir ve şu ifadelerle aktarılmaktadır:

“Hiççilik” şeklinde Türkçeye tercüme edilen nihilizm, hayatın anlamını boşluk, hiçlik, anlamsızlık gibi kavramlara indirger. Bu bakış açısının etkisiyle varlık, bilgi ve değer alanında olumsuz yaklaşımları öne çıkarır. Anlam, değerler, inançlar, ahlak, siyaset, düzen gibi kavramları yerinden ederek bunları geçersiz kılmaya çalışan; felsefi, sosyal, siyasi, ahlaki tutumları ifade eden yönelişe nihilizm denir. Felsefi yönden hiçbir gerçek kabul etmeyen, sosyal yönden var olan toplum düzenini benimsemeyen, siyasi yönden her türlü otoriteyi reddeden, ahlaki yönden hiçbir değeri tanımayan kişilere nihilist denir. (MEB-11, 2018, s. 101)

Ders kitabı yazarı nihilizmi tanımlama ve açıklama konusunda herhangi bir kaynağa atıf yapma gereği duymamış görünmektedir. Nihilizm anlamsızlıkla eş değerde görülmüş ve hayata anlam ve amaç katan her şeyle karşı karşıya getirilmiştir. Nihilizmin ateizm gibi bir cephe olarak sunulması özellikle toplumsal düzene karşı oluşa dair anlam yüklemeye bağlantılı olarak okunabilir. Nihilizmin anarşizmin kaynağı olarak sunulması, amacı toplumsal uyum ve düzene katkı sağlamak olan bir derste objektif bir şekilde sunulmasına alan açılmamasının bir sebebi olarak görülebilir. Nihilizmle ilgili metnin devamında şu bilgilere yer verilmektedir:

Karamsar dünya görüşüne dayanan bu felsefede anlamsızlık, saçmalık, kötümserlik, umutsuzluk hâkimdir. Nihilizm; varlığı, hayatı ve insanı tek taraflı değerlendiren, kötülöklere odaklanarak bunalımlı bir ruh yapısıyla her zaman kötölöklere göz önünde tutan bir bakış açısıdır. Nihilizm; evrenin anlamsız ve amaçsız olduğunu, hayatın ve insanın değeri ya da anlamı olmadığını, kendisi için yaşamaya değeri hiçbir şeyin bulunmadığını savunur. Nihilizmin ateizmle ortak noktası, Tanrı inancını yok saymasıdır.¹⁰⁸ (MEB-11, 2018, s. 102)

Bu düşünce yaklaşımının ele alınmasında hayatın anlam ve amacı öne çıkmış görünmektedir. İyilik ve kötölüğün olduğu bu dünyada yalnızca kötölöklere odaklanmanın insanı karamsarlığa ve anlamsızlığa sürüklediği düşüncesine dayandırılan nihilizmin diğer yaklaşımlardan farklı olarak insanın yalnızca düşünsel durumunu değil duygusal durumunu da belirlediği söylenebilir. Tanrı inancının yok

¹⁰⁸ Ahmet Cevizci, “Hiççilik”, Paradigma Felsefe Sözlüğü, s. 416. – d.k.d.

sayılmasına dikkat çekilerek anlamsızlığın ve amaçsızlığın kaynağı belirlenmiş olmaktadır.

Nihilizme karşı İslam'ın hayatta anlam ve amaç bulma yolu ise şu ifadelerle açıklanır:

Allah'a (c.c.) iman eden ve böylelikle imanın emniyet ve huzur iklimini solumaya başlayan mümin doğası gereği ümidi, iyimserliği, güzellikleri, saadeti, aktif olmayı, hayırdan yarışmayı, yeryüzünün imarını, insanların faydasına olacak şekilde gayret içinde olmayı benimser. İslam inancına göre kişi, tevekkül bilinciyle hareket eder. Kişi bir davranışla ilgili üzerine düşen görevleri yerine getirdikten sonra Allah'a (c.c.) dua ve niyazda bulunur. Başına gelen her şeyin bir imtihan vesilesi olduğunu bilerek sabır ve şükür duygusuyla Allah'tan (c.c.) ümit kesmez. (MEB-11, 2018, s. 102)

Bu ifadelerle ders kitabında; iman sayesinde insanın yaşamda anlam ve amaç bulduğunu, yani hayatın yaşamaya değer olduğunu hissettiğini, kendisi ve içinde bulunduğu dünya için bir şeyler yapma gayretinde olduğunu, her şeyin üstünde, her şeyin sahibi bir yaratıcının güvenli atmosferinde onunla iyi bir kavuşma için çabaladığını ve çabanın insana hayatı doluca yaşama sebebi verdiğini okuyabiliriz. Ayrıca metin literatüre Pascal Bahsi¹⁰⁹ olarak geçen fakat Hz. Ali ve Gazali'ye atfedilen rivayetlerin de bulunduğu Tanrı'ya inanmanın kazandıracaklarıyla, inanmamanın kaybettireceklerinin bir kıyaslaması olarak nihilizm karşısında iman şeklinde de okunabilir. Zira ders kitabına göre iman insana yaşanabilir bir hayatın anahtarını verir:

İnsan, dünya hayatı boyunca huzur ve güven içerisinde yaşamayı ister. İnsanlar ancak iman sayesinde hayatlarını belirsizlikten ve karmaşadan kurtarıp anlamlı hale getirir. Bu yönüyle iman, insana niçin var olduğunu ve yaşadığı hayat içerisinde zorluklarla nasıl başa çıkacağını gösteren bir kaynaktır. Yüce Allah Kur'an-ı Kerim'de "Müminler gerçekten kurtuluşa ermişlerdir."¹¹⁰ buyurarak inanan insanların tüm zorluklardan sonra güven ve huzura erişeceğini müjdelemektedir. (MEB-9, 2018, s. 46)

¹⁰⁹ Pascal's Wager [Pascal'ın Bahsi]: Tanrı'nın var olması mümkündür ve Tanrı'nın var olmaması mümkündür. Kişi Tanrı'ya inanırsa, o varsa, o zaman sonsuz büyük bir ödül alır ve eğer o yoksa, o zaman çok az şey kaybeder ya da hiçbir şey kaybetmez. Tanrı'ya inanmazsa, o varsa, o zaman sonsuz büyük bir ceza alır ve eğer yoksa, o zaman çok az kazanır ya da hiçbir şey elde etmez. Sonsuz derecede büyük bir ödül almak ya da çok az kaybetmek ya da hiç kaybetmemek, sonsuz büyük bir ceza almaktan ya da çok az kazanmaktan ya da hiç kazanmaktan daha iyidir. Öyleyse: Tanrıya inanmak, Tanrıya inanmamaktan daha iyidir. Eğer bir hareket tarzı diğerinden daha iyiye, o zaman bu hareket tarzını takip etmek mantıklı ve diğerini takip etmek mantıksızdır. Öyleyse: Tanrı'ya inanmak rasyoneldir ve Tanrı'ya inanmamak irrasyoneldir (Pascal, 1999).

¹¹⁰ Mü'minûn suresi, 1. ayet. – d.k.d.

Çünkü, daha önce de yer verildiği gibi:

Yarattığı kulunu en iyi tanıyan Allah (c.c.);¹¹¹ insanı başıboş bırakmamış,¹¹² ilk yarattığı insandan itibaren kullarını vahiy yoluyla bilgilendirmiştir.¹¹³ (MEB-11, 2018, s. 92)

Buraya kadar yapılan analizler göstermektedir ki insanın büyük sorularına cevap veren farklı bilimsel, felsefi ve dini öğretiler bulunabilir. Ancak ders kitabı bütün sorulara bütünlüklü ve kendi içinde bağlantılı cevapların dinden ve özellikle de İslam'dan geldiğini gösterme çabasıdır. Bu çabayı sunmayı seçtiği felsefi yaklaşımları kendi kaynaklarından aktarmak yerine İslam açısından ele almayı tercih etmesinde görebiliriz. Bu tercih ders kitabı yazımı açısından ideolojik bir anlam taşımaktadır. İslam dininin anlatıldığı bir ders kitabında haritadaki yolun İslam dinini göstermesi doğal görünebilir. Ancak bunu yaparken büyük soruları İslam'a yöneltmek ve İslam'ın kaynaklarından cevaplar sunmak daha doğru bir yol gösterme olabilir. Aynı şekilde bu noktadan itibaren soruları ders kitabına yönelterek devam etmek daha doğru olabilir düşüncesiyle, nasıl yaşamalıyım?, nasıl yaşayacağımı belirleyen ilkeler neler?, doğru yaşamın ölçüsü nedir? sorularını ders kitabına yönelterek devam edilecektir.

*

Sekizinci sınıf ders kitabında öğrencilere dikkat çekici bir soru yöneltilir:

Sizce bir ilahi kitapta bulunması gereken temel konular neler olabilir?
(MEB-8, 2018, s. 119)

Soru, ilahi kitapların bir dinin temel kaynağı olduğu bilgisine dayanarak dini bilginin neleri içerdiğini sorguluyor görünmektedir. Sorunun devamında Kuran ile ilgili aşağıdaki bilgiler verilir:

Kur'an-ı Kerim, Yüce Allah'ın bütün insanlığa gönderdiği bir hidayet rehberidir. İnsanlara doğru yolu göstermek ve onların dünya ahiret mutluluğuna ulaşmalarını sağlamak için evrensel mesajlar içerir. Bireysel ve toplumsal hayatı tüm yönleriyle ele alır. İnsanın Allah'a (c.c.), yaşadığı topluma ve çevresine karşı görev ve sorumluluklarını bildirir. Kur'an'ın içerdiği konular oldukça fazladır. Ancak Kur'an'da çokça zikredilen, üzerinde durulan başlıca konular; iman esasları başta olmak üzere ibadet, ahlak, bireysel ve toplumsal hayatla ilgili düzenlemeler, peygamberler ve

¹¹¹ bk. Mülk suresi, 14. ayet. – d.k.d.

¹¹² bk. Kırâm suresi, 36. ayet. – d.k.d.

¹¹³ bk. Bakara suresi, 31. ayet. – d.k.d.

geçmiş kavimlerin kıssalarıdır. Kur'an-ı anlamak öncelikle bu ana konuları bilmeye ve anlamaya bağlıdır.” (MEB-8, 2018, s. 119)

Metin Kuran'ın tüm insanlık için yol gösterici olduğu, evrensel mesajlar içerdiği, görev ve sorumlukları bildirdiği, özellikle toplumsal hayatı düzenlediği bütün bunların iman, ibadet, ahlak ve geçmiş toplumların hikayelerinde içerildiği konusunda bilgi vermektedir. Böyle bir okuma İlahi Kitabı bir ilmiyal kitabına eşdeğerlemektedir. Bir dinin kaynağı olarak İlahi kitapların öncelikle insanların temel sorularına tatmin edici cevaplar vererek güvenlerini kazanması ve kendisine inananlara nasıl yaşamaları gerektiği konusunda yol göstermesi beklenir. 8. Sınıf ders kitabının ilerleyen sayfalarında konuya ilişkin aşağıdaki ifadeler yer verilmektedir:

Kur'an-ı Kerim'in yol göstericiliği; “Bu, doğruluğu şüphe götürmeyen ve Allah'a karşı gelmekten sakınanlara yol gösteren Kitap'tır.”¹¹⁴ ayetiyle ifade edilmiştir. Kur'an, Yüce Allah'ın isim ve sıfatlarını bildirerek Allah'a (c.c.) imana davet eder. İnsanın yaratılışına, evrendeki mükemmel işleyişe, kâinattaki hiçbir şeyin tesadüfen oluşmadığına dikkat çekerek insanları Allah'a (c.c.) şükretmeye çağırır. İnsan ilişkileri konusunda öğütler vererek toplumda birlik beraberlik ortamı oluşmasını sağlar. Kur'an-ı Kerim, Müslümanlara dünya ve ahiret hayatına dair pek çok konuyu açıklayan bir kitaptır. Bir ayette: “... Bunlar, gerçeği açıklayan Kitab'ın ayetleridir.”¹¹⁵ buyrulurak bu gerçeğe işaret edilmiştir. (MEB-8, 2018, s. 126)

Bu durumda Kuran'ın öncelikle insanlara Tanrı hakkında bilgi verdiğini, isim ve sıfatlarıyla nasıl bir Tanrı olduğunu ve her şeyin yaratıcısı olduğunu bildirdiğini görüyoruz. Böylece insanların en temel sorusu olan varlık nereden geliyor sorusu cevaplanmış olmaktadır. Varlıkların bir yaratıcısı olduğu bilgisi üzerine diğer tüm soruların Tanrı tasavvuru çerçevesinde cevaplanacağı da anlaşılabacaktır. Varlıkların neden bu şekilde olduğuna dair Vidal'in (2008) ikinci sorusu hatırlandığında metin bunu Tanrı'nın mükemmel işleyiş için evreni bu şekilde yarattığını ifade ederek cevaplamaktadır. Bir yaratıcının var olması, her şeyin onun tarafından yaratılması, mükemmel bir uyum ve düzenle yaratılan varlığın hiçbirinin tesadüf olmayışı yani bir anlamı ve amacı olması bu evrende yaşayan bir varlık olan insana da bir anlam ve amaç yükler: mükemmel uyuma uyum sağlamak. Hayatının bir anlamı ve amacı olması insana hayatı bir lütuf olarak kabul etmeyi bu sebeple de yaratıcısına şükretmeyi öğütler. Ancak metin uyum ve düzeni evren ölçeğinde betimlerken insanlar söz konusu olduğunda yalnızca insanlar arası ölçekte değerlendirmektedir. Bu

¹¹⁴ Bakara suresi, 2. ayet. – d.k.d.

¹¹⁵ Yûsuf suresi, 1. ayet. – d.k.d.

durumda tüm evren birbiriyle uyum içerisindeyken insanın yalnızca diğer insanlarla uyum içinde olmasının tavsiye ediliyor oluşu insanı evrenin merkezi hatta sebebi kılacak bir zemin sunmaktadır.

“Bu Kur’an; kendisiyle uyarılsınlar, Allah’ın ancak tek ilah olduğunu bilsinler ve akıl sahipleri düşünüp öğüt alsınlar diye insanlara bir bildiridir.” (İbrahim suresi, 52. ayet)

Yukarıdaki ayetten hareketle Allah’ın (c.c.) neden vahiy gönderdiğini düşününüz. (DKAB-6, 2018, s. 21)

Vahyin gönderilmesine gerekçe olarak sunulan Kuran ayetinin meali vahyin belki de öncelikli amacı olarak da değerlendirilebilecek bir bildiriden bahsetmektedir. Buna göre vahyin öncelikli gönderiliş amacı insanlara yaratıcı tasavvuru konusunda uyarıda bulunmaktır ve bu uyarıda yaratıcı tasavvurunun şekillendirilmesinin ötesinde imalar okunmaktadır. Dünya görüşünün temelde varlık konusundaki inançlarımızla şekillendiği düşünüldüğünde bu ayet tek bir Tanrı vurgusunun gerisinde, varlıkların ne’liği sorusuna yaratma üzerinden cevap vermekte ve varlığı yaratan ve yaratılan olarak sınıflandırmaktadır. Yaratıcı olarak Tanrı’nın tekliğinin vurgulanmış olması yaratılanları da aynı tekliğin bir yansıması olarak eşit bir düzleme getirmektedir. Tek bir yaratıcı tarafından yaratılan evren ve içindekilerin ilişkisi olarak hayat tarzının bu kökensel birlikteliğin izlerini taşıması bekleneceğinden Kuran’ın içeriğinde ve Peygamberin örnekliğinde bu izlerin işaretlerini bulmak dünya görüşü tartışmaları açısından anlamlı olacaktır.

Kur’an-ı Kerim’de insanların nasıl ve ne şekilde yaşamaları gerektiği açıklanmıştır. İçerisindeki hükümler bireyin ve toplumun hayatını düzenler. Kur’an, kendisini rehber edinenlere hem dünya hem ahiret mutluluğunu temin edecek bir hidayet rehberidir. Bu sebeple hayatın bütün safhalarında karşılaşılan konularda başvurulacak ilk kaynaktır. (MEB-8, 2018, s. 116)

Bir dinin kaynağı olarak ‘sınavda sorumlu olunan konuların bildirilmesi’ olarak örneklendirilen vahyin yaşamla ilişkisi burada Kuran Vahyi üzerinden ‘nasıl yaşanacağını bildirilmesi’ olarak sürdürülmektedir. Yaşamın, günlük kullanımda karşılaştığımız, dini, dünyevi, manevi gibi nitelendirilmeler belirtilmeksizin bütün boyutlarıyla hesaba dahil edilmiş olması sebebiyle, dinin kaynağı olarak Kuran bildirilerinin tüm yaşamı kapsadığı bu durumda dinden ayrı bir yaşamın varsayılmadığı ya da dinin yaşamın tamamını kendinde içeren bir yaşam formülasyonu olarak görüldüğü düşünülebilir. Bu durumda yaratıcıdan ulaşan buyrukların yalnızca

yaratıcı ile ilişkilere işaret ettiğini ya da bireysel ve toplumsal yaşamı düzenlediğini söylemek yeterli olmayacaktır. Ders kitabının dünya hayatı olarak isimlendirdiği süreç, insanın tüm karşılaşmalarını içeren bir ilişkilene biçiminin adıdır. Bu sebeple tüm var olanlarla ilişki bu hayatın konusudur ve nasıl yaşanacağına ilişkin sorgulamaya dahil edilmelidir. Dinin yaratıcıyla ve diğer insanlarla ilişkileri içerdiğini ve düzenlediğini söylemek yaşamın tamamını kapsadığını ifade etmeye eş değer değildir.

Diğer taraftan ders kitaplarında bir yol gösterici, bir kılavuz, bir rehber olarak Kuran'ın okunması, anlaşılması ve hayata tatbik edilmesi konusunda sıklıkla tekrarlanan ifadeler yer almaktadır. 8. Sınıf ders kitabında konuya ilişkin şu ifadelerle yer verilmiştir:

Kur'an-ı Kerim, okuyup anlaşılacak ve hayatın tüm alanlarında yaşanmak için indirilmiş yol gösterici bir rehberdir. İnsanlığı kötülükten alıkoyup iyiliğe yöneltmek için gönderilmiş son ilahi kitaptır. Kur'an-ı Kerim'de insanı hem dünya hem ahiret mutluluğuna ulaştıracak mesajlar vardır. (MEB-8, 2018, s. 125)

Metinde, daha önce din ve hayat arasında kurulan ilişkilerde yeterince açık ifade edilmeyen bütün bir hayata rehberlik etme konusu dikkat çekmektedir. Bu söylem, din hayatın her alanını kuşatıyorsa bunu hayatın her alanına yönelik kural, kaide, norm belirleyerek mi yapıyor, eğer öyleyse sürekli değişen bir hayat için böyle bir belirlenim yapmak mümkün mü sorularını akla getirmektedir. Zira metnin devamında iyi olanın ne olduğuna ilişkin sürekli bir yönlendirme durumu dile getirilmiştir. Sürekli iyi olana işaret etmek genel bir iyi tanımı yapmakla mı sağlanmakta, yoksa mümkün tüm olay ve olgular için bir iyi listesi mi sunulmaktadır? Metnin devamında konuya şu ifadelerle açıklık getirilmektedir:

Kur'an-ı Kerim, insanları iyiye, doğruya ve güzele yönlendirir. Bu konu "... İyilik edin. Şüphesiz Allah iyilik edenleri sever."¹¹⁶ ayetiyle ifade edilmiştir. Müslümanların birbirleri ile ilişkilerinde sevgi, saygı, adalet gibi ahlaki değerlere uygun davranışlar sergilemelerini öğütler. İhtiyaç sahibi kimseleri gözetmek, anne babaya iyilik yapmak, toplumun yararına çalışmak gibi pek çok iyi ve güzel davranış emretilir. (MEB-8, 2018, s. 125)

¹¹⁶ Bakara suresi, 195. ayet. – d.k.d.

Görüldüğü gibi metinde bir iyilik tanımı yapılmadığı gibi, bazı iyi davranışlara örnekler verilmekle yetinilmiştir. Öyleyse iyilik tüm insanların üzerinde fikir birliğine varabileceği bir anlama sahiptir ve Kuran'ın "iyilik edin" demesi yeterli olmaktadır. Bu durumda din hayatın her anını kuşatıyorsa, insanlardan istenen hayatlarının her anında iyilik yapmak olmaktadır.

Yukarıda bahsedilen iyilik halinin başka bir ifadesi olarak 6. Sınıf ders kitabında Kuran okumak ve hayata geçirmenin ibadet olduğunu öğreniyoruz:

Kur'an'a sevgimizi ve saygımızı göstermenin en güzel yolu, onu çokça okumak ve anlayarak hayatımızın her alanında uygulamaya ve başkalarıyla paylaşmaya çalışmaktır.¹¹⁷ Kur'an-ı Kerim'i okumak ve hayata geçirmek ibadettir. Müslümanlar Kur'an'ı okuyup anlayarak Allah'ın (c.c.) gönderdiği mesajları öğrenmeli ve hayatlarına yön vermelidirler. Yüce Allah, Kur'an okuyanları ve emirlerine uyanları mükâfatlandıracağını müjdelemiştir.¹¹⁸ (DKAB-6, 2018, s. 23)

Daha önce dinin kaynakları olarak İlahi kitap anlatısında bahsedildiği gibi Kuran'ın lafzen Allah sözü olduğu bilgisi ders kitabı tarafından aktarılmıştı. Tanrı sözünün kutsanması ve saygı duyulmasının yolu olarak okumak ve hayata geçirmekten bahsedilmektedir ki bir metnin yazar-metin-okur ilişkisiyle meydana geldiği düşünüldüğünde isabetli görülecektir. Peki Kuran nasıl okunmalı ve hayata geçirilmelidir? 10. Sınıf ve 11. Sınıf ders kitabından alınan aşağıdaki ifadeler bu sorulara cevap olarak değerlendirilebilir:

Kur'an okumanın farklı şekilleri vardır. Kur'an-ı Kerim anlamak, hayata geçirmek ve sevap kazanmak için okunur. Kur'an okumaya genel olarak kıraat denir. Hem okumak hem de emir ve yasaklarını hayata geçirmek amacıyla Kur'an okumaya ise tilavet denir. Tilavet ideal olan okuma biçimidir. Çünkü ilahi kitaplar sadece okunmak için değil, aynı zamanda hükümlerinin uygulanması için gönderilmiştir.¹¹⁹ (MEB-10, 2018, s. 31)

İslam dinini en iyi şekilde anlamanın yolu, Allah Teala'nın gönderdiği Kur'an-ı Kerim'i okuyup doğru anlamakla olur. Kur'an'ı anlamanın yolu da onun kavramlarını öğrenmekten geçer. (MEB-11, 2018, s. 83)

¹¹⁷ Ders kitabında (DKAB-6,2018, s. 24) Kuran okumanın önemini göstermek ve teşvik etmek için şu hadisler paylaşılmıştır: "Kur'an-ı Kerim'i okuyan ve hükümleriyle amel edenin anne babasına kıyamet günü bir taç giydirilir. Bu tacın ışığı şayet aranızda olmuş olsa dünya evlerindeki güneş ışığından daha güzeldir. O hâlde bununla amel eden hakkında ne düşünürsünüz" (Ebû Dâvûd, Vitr, 14.). "Kur'an okuyan mümin turuncu gibidir; tadı da güzeldir kokusu da güzeldir. Kur'an okumayan mümin hurma gibidir; tadı güzeldir ama kokusu yoktur. Kur'an okuyan günahkâr kişi (facir) reyhan otu gibidir; kokusu güzeldir ama tadı acıdır. Kur'an okumayan günahkâr kişi (facir) ise Ebucehil karpuzu gibidir; hem tadı acıdır hem de kokusu yoktur" (Buhârî, Tevhid, 57.).

¹¹⁸ bk. Fatır suresi, 29-30. ayetler. – d.k.d.

¹¹⁹ Heyet, Kur'an Yolu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C. 1, s. 201. – d.k.d.

İlgili metinler Kuran'ın lafzen okunması ve manen anlaşılması konusunda ikazlarda bulunmaktadır. Vahyin anlaşılması konusundaki bu dikkat çekiş konunun okuyup anlamak gibi temel dilsel ve bilişsel seviyenin ötesinde ayrıca bir çaba gerektirdiğini düşündürmektedir. Zira dinin kaynakları bahsinde görüldüğü gibi bir ilahi kitap peygambersiz düşünülemezdi. Bu sebeple Kuran'ın anlaşılması ve hayata geçirilmesinde Peygamberin rolünü hatırlatmak önemli olacaktır:

Peygamberler, Allah'ın (c.c.) emir ve yasalarını kullarına ulaştırmak ve onlara doğru yolu göstermekle görevlendirilmiş elçilerdir. (MEB-8, 2018, s. 116) Yüce Allah, Hz. Muhammed'i (s.a.v.) peygamber olarak seçtikten sonra ona birtakım görevler vermiştir. (MEB-11, 2018, s. 60-61) Hz. Muhammed'in (s.a.v.) de görevi kendisine gönderilmiş olan Kur'an-ı Kerim'i yaşamak, insanlara bildirmek ve açıklamaktır. Allah (c.c.) şöyle buyurmuştur: "Peygamberleri apaçık belgeler ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine indirileni açıklamak ve onların da üzerinde düşünmeleri için sana bu Kur'an'ı indirdik."¹²⁰ (MEB-7, 2018, s. 109) Bunun yanı sıra İslam'ı anlatarak, hükümlerini açıklayarak ve bizzat yaşayarak örnek bir hayat sergilemiştir. "Andolsun, Allah'ın Resûlü'nde sizin için; Allah'a ve âhiret gününe kavuşmayı uman, Allah'ı çok zikreden kimseler için güzel bir örnek vardır."¹²¹ ayetinde Hz. Peygamberin Müslümanlara örnek olma vasfı¹²² vurgulanmaktadır. (MEB-8, 2018, s. 116)

Peygamberlerin yalnızca vahyi iletmekten, karşı tarafa aktarmaktan öte görevlerinin olduğundan ve bu sebeple ders kitabındaki din kavrayışı açısından varlıklarının yadsınamayacağı açıklanmıştır. Yukarıdaki ifadeler, vahyin gönderilmesi için peygamber seçilmesi ile, seçilen peygamberin vahiyle desteklenmesi gibi bir ayrımı düşündürebilir. Peygamberi seçen ve vahyi gönderen aynı kaynak olunca belki bu iki durum arasında anlamlı bir farkın olmadığı da söylenebilir. Nihayetinde Yaratıcın yarattığı insanları bulundukları durumdan daha iyi bir hale getirmek üzere kendi içlerinden bir uyarıcı ve uyarısını yapması için bir metin ulaştırdığını görüyoruz. Peygamber önce metni kendisi anlamak, aktarmak, anlatmak ve açıklamakla yükümlü olduğundan merkeze vahyi almak daha doğru görünebilir. Nahl Suresi 44. Ayette belirtilen *üzerinde düşünmelerini sağlama* ifadesi bu noktada anlatmak ve

¹²⁰ Nahl suresi, 44. ayet. – d.k.d.

¹²¹ Ahzâb suresi, 21. ayet. – d.k.d.

¹²² Ders kitabında (MEB-8, 2018, s. 92) konuya ilişkin şu bilgiye yer verilmiştir: Üsve-i hasene: 1. En güzel örnek. 2. Hz. Peygamber'in örnek ahlakıyla ahlaklanarak başkalarına da örnek olmak. 3. "İnanç, ibadet, ticaret, eğitim, öğretim ve ahlak başta olmak üzere hayatın her alanında Müslümanların kendilerine örnek almalari gereken tek ve en güzel model." anlamında Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sıfatı (MEB Dinî Terimler Sözlüğü, s. 468).

açıklamaktan daha farklı bir anlam aralığı açmaktadır. Düşündürmeyi sağlayan şey sorularsa ve soru üzerinde düşündürmek bir fark yaratacaksa bu ayette Sokratik bir soru sormaktan bahsediliyor dolayısıyla da insanlara hiç bilmedikleri bir konu değil unuttukları bazı bilgiler hatırlatılmak isteniyor olabilir. Bu durumda da insanın kendi çabalarıyla doğruyu, konu itibarıyla doğru yaşamı bulabileceğine varan bir yordamaya varılabilir.

Peygamberlerin aktarmak, açıklamak ve anlatmaktan sorumlu olduğu ilk konu Yaratıcı hakkındadır:

Hz. Muhammed (s.a.v.), insanların dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamak için Yüce Allah tarafından görevlendirilmiş bir peygamberdir. Peygamber olarak seçilmesi, ona birtakım sorumluluklar yüklemiştir. Bu sorumlulukların başında insanları Allah'a (c.c.) iman etmeye çağırarak yer alır. (MEB-11, 2018, s. 50)

Bu görev yaratıcının varlığından haberdar etme, onu anlatma ve ona nasıl iman edileceğini kapsamaktadır. 8. Sınıf ders kitabındaki bilgilere göre yaratıcının varlığına iman birtakım ibadet ve ahlak yükümlülüklerini beraberinde getirmekte ve peygamber iman etmeyi tüm boyutlarıyla bildirmek durumundadır:

Hz. Peygamber, öncelikle bir olan Allah'a (c.c.) iman etmeyi öğretmiş, Allah'a (c.c.) ibadeti ve ibadetlerin uygulanış şekillerini göstermiştir. Müslümanların kötü söz ve davranışlardan uzaklaşıp, ahlaki değerlerle donanmaları ve Allah'a (c.c.) kul olma bilinciyle hareket etmeleri için uğraşmıştır. Bu sebeple Hz. Muhammed'in (s.a.v.) anlatarak ve yaşayarak öğrettiği sünneti, her konuda kendisine başvurulacak vazgeçilmez bir kaynak ve hayatın her alanında İslam'a uygun yaşamayı sağlayan bir kılavuzdur. (MEB-8, 2018, s. 118)

Bildirmekle yetinmeyip hangi davranışların yaratıcıya imanla bağdaşmayacağını açıklamak da görevinin gereğidir.

Hz. Peygamber insanları puta tapmak, Allah'a (c.c.) şirk koşturmak ve toplumun düzenini bozmak gibi olumsuz davranışlara karşı uyarmıştır. Zina, hırsızlık, cinayet, yalan gibi davranışların kötü olduğunu bildirmiştir. Allah'ın (c.c.) emir ve yasaklarına uyanları Yüce Allah'ın eşsiz mükâfatlarıyla müjdelemiştir. (MEB-7, 2018, s. 111)

Peygamber'in ilk sorumluluğun yaratıcı bilgisi ve bu bilgiyle nasıl yaşanacağı konusundaki açıklamaları ve örnekliği önemli bir bakış açısı kazandırmaktadır. Dinin rehberliğinde bir yaşam öncelikle Tanrı'nın kabulü ve bir Tanrı tasavvuru oluşturup sonra kararların buna göre düzenlenmesi gibi ölçüleri defakto olarak sunacaktır. Öyle

ki bu yaşam bilinci kulluk olarak adlandırılacak böylece yalnızca yaratıcıya boyun eğme gibi bir statü durumunun ontolojik belirlenmesi değil nasıl yaşanması gerektiğine ilişkin epistemik ve ahlaki bir bilinci içinde barındıracaktır. Naci Kula'nın kavramsallaştırmasıyla *dikey* ve yatay bir *kulluk* bilincine erişmek yaratıcıya imanla başlamaktadır.

Sözlükte “bir şeyin açığa kavuşması, açıkça söyleme, anlaşılır bir dille açıklama” anlamına gelen tebyin¹²³; peygamberlerin Allah'tan (c.c.) aldıkları vahiyleri insanların anlayabilmeleri için yapmış oldukları açıklamalardır. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) en temel görevi; kendisine gönderilmiş olan Kur'an-ı Kerim'i yaşamak, insanlara bildirmek ve açıklamaktır. (MEB-11, 2018, s. 51-52)

Hiz. Muhammed'in (s.a.v.) Kur'an'ı açıklaması bizler için çok önemlidir. Çünkü Kur'an'da açık ve ayrıntılı bir şekilde anlatılmayan bazı konuların açıklanması gerekmektedir. Eğer Hiz. Peygamber bu ayetleri açıklamasaydı ve inananlara doğru yolu göstermeseydi dinin emirlerini uygulamada Müslümanlar hataya düşebilirdi. (MEB-7, 2018, s. 110)

Kuran'ın Arapça konuşan bir topluma anlayabilsinler diye Arapça gönderilmesi ayetle sabitken, peygamberin ayetleri anlaşılabilirlik üzere açıklaması üzerinde düşünülebilir bir konudur. Konuya ilişkin açıklamalarda çoğunlukla bir emrin veya ibadetin nasıl yapılacağına ilişkin uygulamaların anlatıldığı durumlarla örneklendirilmektedir. Ayrıca bu durum, yani Arapça konuşan bir topluluğa Arapça bir metni açıklamak, dinin evrensel olma iddiasının bir gereği olarak da düşünülebilir. Çünkü metin kullandığı dil itibarıyla Peygamberin yaşadığı zaman ve mekandan uzak bir zaman ve zeminde yaşayan, farklı bir dil kullanan bir “biz” olgusu oluşturarak açıklamasını güçlendirmektedir. Ancak bu durumda yaşamın Mekke ve Medine yaşamına eşitlenmesi amacı taşımadığının ayrıca açıklanması gerekecektir.

Peygamberle ilgili öne çıkan en önemli özellik, onun bir insan olmasının da gereği olarak emir ve yasakların uygulanabilirliğini göstermek üzere örnek olmaktır. Aşağıdaki ifadeler temsil kavramı üzerinden Peygamberin örnekliliğini kapsamlı bir şekilde ifade etmektedir:

Hiz. Muhammed'in (s.a.v.) bir diğer görevi ise temsildir. Temsil sözlükte “simge, örnek olma, belirgin özellikleri ile yansıtmaya, birinin veya bir topluluğun adına davranma” gibi anlamlara gelir.¹²⁴ Hiz. Muhammed (s.a.v.), gerek ümmeti gerekse tüm insanlık için dinî ve dünyevi konularda en güzel örnek olmuştur. Kur'an-ı Kerim'de “İçinizde Allah'ın lütfuna ve ahiret gününe umut bağlayanlar, Allah'ı çokça ananlar için hiç şüphe yok

¹²³ MEB, Dinî Terimler Sözlüğü, s. 38. – d.k.d.

¹²⁴ TDK Sözlüğü, C 2, s. 1451. – d.k.d.

ki Resulullah'da güzel bir örneklik vardır.”¹²⁵ ayetiyle bu konuya dikkat çekilmiştir. ... Kur'an'ın ilk muhatabı olan Hz. Peygamber onu en iyi şekilde anlamış ve yaşamıştır. Böylece söz, fiil ve davranışlarıyla insanlara örnek olmuştur. Onun ahlakını en güzel şekilde tarif eden kişi, Hz. Aişe (r.a.) olmuştur. Hz. Peygamber'in ahlakının nasıl olduğunu sorulduğunda Hz. Aişe (r.a.): “Siz hiç Kur'an okumuyor musunuz? Onun ahlakı Kur'an'dır.”¹²⁶ şeklinde cevap vermiştir. Hz. Muhammed (s.a.v.), yaşadığı dönemle birlikte kıyamete kadar yaşayacak olan bütün insanlara örnektir. ... Hz. Peygamber, Kur'an'ın ortaya koyduğu ahlaki ilkeleri bütünüyle yaşamış; inanç, ibadet, aile, iş, ticaret, hukuk, toplumsal ilişkiler gibi bütün alanlarda örnek bir yaşam sürmüştür. İnsanlar da onu örnek almış ve İslamiyet'i en güzel şekilde yaşamaya gayret etmişlerdir. (MEB-11, 2018, s. 53)

Yukarıdaki geniş açıklama, Peygamber'in dünya görüşü çerçevelerinde temel sorulardan biri olarak farklı şekillerde dile getirilen ‘nasıl yaşamalıyım?/yaşayabilirim?’ sorusuna verilecek cevabı yaşamıyla temsil ettiğini göstermektedir. Bu açıklamaya dayanarak Peygamber'in söz ve filleri İslam inancının inanırlarından istediği yaşam şeklini içeriklendirmektedir denilebilir. Örneklik için kullanılan temsil kavramı önemlidir. Platon'un kavramlarıyla konuşulacak olursa temsil ancak bir ideaya işaret eder ve tam olarak o olamaz. Peygamberin İslam dinine göre yaşayan bir insan idesi için temsil olduğunu düşünmek başka temsillerin de olabileceği ve taklit edilerek değil temsiliyetini örnek almanın gerekliliği/imkanı açısından düşünmek konusunda fikir verecektir.

Ders kitaplarında Peygamberin vahyi açıklamak dışında hayatının bütünüyle bir yaşam örneği olarak görülebileceği belirtecek ifadeler de rastlanabilir:

Hz. Peygamber, Kur'an-ı Kerim'i açıklamanın dışında, insanların manevi kirlilerden arınmalarını ve İslam'ın emrettiği ahlaki niteliklere sahip olmalarını sağlamıştır. Bu konu Kur'an'da şöyle açıklanmaktadır: “Kendi aranızdan, size âyetlerimizi okuyan, sizi her kötülükten arındıran, size Kitab'ı, hikmeti ve bilmediklerinizi öğreten bir peygamber gönderdik.”¹²⁷ Hz. Peygamber, güzel ahlakı ile Müslümanlara örnek olmuş, sevgi, merhamet, şefkat, samimiyet, sadakat, kardeşlik gibi pek çok ahlaki değeri öğretmiştir. Bunun yanında bir işe başlarken Allah'ın (c.c.) adını anmayı (besmele çekmeyi), küçüklere şefkatli, büyüklere saygılı olmayı, anne babaya iyilik yapmayı, hediyeleşmeyi, hastaları ziyaret etmeyi, selamlaşmayı, kısaca hayata dair her şeyi öğretmiştir. (MEB-8, 2018, s. 118)

¹²⁵ Ahzâb suresi, 21. ayet. – d.k.d.

¹²⁶ Müslim, Salatu'l-Musafirin, 18. – d.k.d.

¹²⁷ Bakara suresi, 151. ayet. – d.k.d.

Peygamberin örnek bir yaşam için sıralanan özellikleri incelendiğinde duygu ve davranış merkezli bir örnekleme yapıldığı görülmektedir. Örnek olarak sıralanan duygularda özellikle Peygamberin görece yumuşak huyluluk denilebilecek niteliklerle resmedildiğini söylemek mümkün. Adalet, cesaret gibi güç ifade eden erdemler bu sıralamada yer almamıştır. Davranışlarda da aynı şekilde saygı ve sevgi temasıyla bütünleştirilebilecek uyumlu insan özelliklerinin sıralandığı, haksızlık karşısında susmadığı, hayat ilkeleri konusunda taviz vermediği gibi yine görece ayrık davranışlara yer verilmediği söylenebilir. Neden bu duygu ve davranışların seçildiği, Peygamber'in özellikle davranışlarını besleyen düşünce kanallarına yer verilmediği, yaratılmışlarla ilişkiler açısından yalnızca insanlarla ilişkilere işaret ediyor görünen duygu ve davranışlarla nitelendirilmesi konularında ders kitabının söylemini tartışmaya açabilir.

Peygamberin Kuran'ı açıklamak, ahlakıyla örnek olmak dışında ders kitabında bahsedilen bir başka yönü de hüküm koymak olarak karşımıza çıkıyor:

Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Kur'an-ı Kerim'de yer almayan konularda da hüküm koyduğu bilinmektedir. Onun hüküm koyması, Kur'an'ın hükümlerine uygun olup Kur'an'daki bir hükmü açıklama veya teyit etme niteliği taşır. Peygamber olması nedeniyle sürekli ilahi gözetim altındadır. Bu yüzden ortaya koyduğu her hükümde Yüce Allah'ın izni ve bilgisi vardır. (MEB-11, 2018, s. 52)

Hayatın içinde, yaşayan bir varlık olarak Peygamber, metinle sınırlanmış vahyin dışına taşan bir kaynak olma özelliği taşıyor denilebilir bu bilgiler ışığında. Vahyin hükmünün açık olmadığı ya da vahyin bir hükmünün bulunmadığı konuların olması yaşamın dini aşan bir boyutu olduğunu göstermesi açısından manidardır. Bu durumda tüm yaşam Allah'ın dininin yaşanması içindir demek anlamsız olabilir. Bu ifadelerde üzeri örtülen bilgi hayatın sürekli bir oluş hali olması ve yaşayanlardan sürekli taleplerde bulunmasıdır. Sürekli yeni taleplerle gelen yaşama sabit bir ontoloji, epistemoloji veya değer kabulüyle cevap vermek mümkün olabilir mi?

Peygamberin nasıl yaşanması gerektiği konusunda hüküm verme yetkinliği peygambere bağlılığı¹²⁸ da örnek alma seviyesinden daha güçlü bir noktaya çıkarmaktadır. Zira 11. Sınıf ders kitabında şu ifadeler yer verilir:

¹²⁸ Ders kitabı peygambere bağlılığın konusunda; "Yolun doğrusu kendine apaçık belli olduktan sonra Resulullah'a karşı çıkan ve müminlerin yolundan başkasını izleyen kimseyi, saptığı yönde bırakırız ve

Hz. Muhammed'e (s.a.v.) itaat ona bağlılığı da beraberinde getirir. Bir ayette "De ki: 'Eğer Allah'ı seviyorsanız bana uyun ki Allah da sizi sevsin ve günahlarınızı bağışlasın...'"¹²⁹ buyrulur bu duruma işaret edilmiştir. Hz. Muhammed'e (s.a.v.) bağlılık ise onun sünnetine uymakla mümkündür. Her Müslüman hayatını, Hz. Peygamber'in tavsiyelerine göre düzenlemelidir. Onun hayatını örnek almalı ve elinden geldiği ölçüde Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünnetini yerine getirmelidir. Onun dinî konularda ortaya koyduğu hüküm ve açıklamaları dikkate almalıdır. Böylelikle Hz. Muhammed'e (s.a.v.) olan bağlılığını göstermiş olur. (MEB-11, 2018, s. 55)

Bu ifadeler -meli, -malı, gibi ihtar bildiren üslubu sebebiyle Peygamberi bir temsil olmanın ötesine taşımaya, tek örnek ve hatta ideal olan olarak anlaşılmaya açık kılmaktadır. Ders kitabının ilgili ayet mealini sünnete bağlılıkla ilişkilendirerek aktarması Kuran ve Sünnetin benzer bir içerikle içeriklendiğini düşündürmeye, böylece Peygamberin zaman ve mekana bağlı koşullarla ortaya çıkan koşullarının evrenselleştirirken Kuran vahyini de tarihselleştirmeye açık kılmaktadır. Bu durumda dinin sunduğu yaşam tarzının yaşamla birlikte akış içinde olabilmesi dinin kaynaklarının akışa uygun bir şekilde yorumlanmasıyla mümkün olacaktır. Ders kitabı dinin yorumlanması konusunda yaptığı açıklamada temel kaynaklara uygunluğa dikkat çekmekte ve uygunluğu aykırı olmamak ile ifade ederek seçenekleri görmeye imkan tanımaktadır:

Din anlayışı olarak ortaya çıkan yorumlar, dinin asli kaynaklarına uygun olması ölçüsünde değerli ve anlamlıdır. Farklı yorumların benimsenebilmesi için İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ayetlerine ve Hz. Peygamberin sünnetine aykırı olmaması gerekir. (DKAB-7, 2018, s. 132)

Sekizinci sınıf ders kitabında ise duruma ilişkin din anlayışının temel kaynaklara dayanması konu edilmiştir:

İslam dinine göre dinin muhafazası Müslümanların temel görevlerinden biridir. Dinin korunmasında gözetilmesi gereken en önemli husus sağlam ve doğru bilgi kaynaklarıyla dinin anlaşılmasıdır. İslam dininin temel kaynakları Kur'an-ı Kerim ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) sünnetidir. Kur'an ve sünnete dayanmayan din anlayışları kabul edilemez. Dinde dayanağı olmayan ve sonradan ortaya çıkan yaklaşımlar bid'at olarak görülmüştür. Dinin korunması için doğru anlaşılması, doğru anlaşılması için de temel kaynaklardan yararlanılması gerekir. (MEB-8, 2018, s. 80)

onu cehenneme atarız..." (Nisâ suresi, 115. ayet) ayetini, Hz. Peygamber'e bağlılık ve itaat açısından yorumlayınız. (MEB-11, 2018, s. 63) sorusuna yer vermiştir.

¹²⁹ Âl-i İmrân suresi, 31. ayet. – d.k.d.

Temel kaynaklara dayanmak ifadesi yukarıda bahsi geçen aykırı olmamak durumuna göre daha kısıtlayıcı ya da sınırlandırıcı bir anlam yükü barındırmaktadır. Zira dayanak olma düşüncesi zamanın sonuna kadar tüm yaşam olaylarının Kuran ve Sünnette içerildiği ya da bu içerikten bakılarak anlaşılması gerektiği düşüncesine dayanan bir eleme anlayışına sahiptir. Bu durumda eleğin üstünde kalanlar yalnızca değerlendirmeye, yeniden düşünmeye değerdir.

Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'in sünneti, İslam toplumunu yüzyıllardır ayakta tutan temel yapı taşlarıdır. Çünkü İslam'ı yaşamak, Kur'an'da ve sünnette yer alan hükümleri uygulamak ile mümkün olur. Müslümanlar hem dünyada hem ahirette mutlu olabilmek için akıl ve iradelerini kullanıp Kur'an ve sünneti kendilerine rehber edinmelidir. (MEB-8, 2018, s. 118)

Yukarıdaki ifadeler göstermektedir ki, İslam'ın yaşama sanatı dünya ve ahiret mutluluğu hedefi üzerine kuruludur ve yine yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere bu hedefi hayata geçirmek Kuran ve Sünnet'le çizilen yaşamsal dairenin içinde kalmakla mümkündür. Bu durumda dairenin sınırlarını belirleyen ilkelere göz atmak gerekecektir.

*

Dinin inanç, ibadet ve ahlak olmak üzere üç ana temeli vardır. Her dinin kendine ait inanç prensipleri vardır. Dinler sahip oldukları bu prensiplere muhataplarının inanmasını ister. Bu dine inanan insanların inandığı değerlere göre ibadet etmeleri doğaldır. İnanç, insanın iç dünyasını kuşatırken; ibadetler de dış dünyasına yansır. Dini hayatı daha bir görünür kılar. Dinlerde inanç ve ibadet konularını tamamlayan unsurlar ise ahlaki hükümlerdir. Ahlak, insan davranışlarının temelini oluşturur. (MEB-10, 2018, s. 11)

Yukarıda sıralanan inanç, ibadet ve ahlak yalnızca İslam dini için değil tüm dinler için temel unsur olarak tanıtılmıştır. Din hakkında *ister* yüklemiyle oluşturulan cümle metnin en dikkat çeken ifadesi olabilir. Çünkü bu ifadeye göre talep eden din talebi yerine getiren insan olmaktadır. Bu durumda din nedir başlığında tartışılan 'din mi insan için insan mı din için?' sorusuna geri dönmek gerekebilir. İçinde bulunduğumuz başlığa göre dinin insana nasıl yaşaması gerektiği konusundaki sorularına cevap sunması beklenirken, bunların bir cevap değil yükümlülük olarak aktarılması dinin amacı konusunda sürekli tekrarlanan mutluluğu anlamlandırmayı zorlaştırmaktadır. Dinin inanç esasları, insana sunacağı anlamlar sayesinde

yaşanabilir, olumlanabilir bir hayat tasavvuru sunarak ancak insanı mutluluğa yaklaştırabilir.

Dinin temel unsurları olarak inanç, ibadet ve ahlakın konumlanması da bu pasaj için açıklamaya değer bir husustur. İnancın insanın iç dünyasını kuşatmasının nasıl anlaşılabilirliği konusunda düşünüldüğünde inancın öznel bir duygu, düşünce ve tutum durumunu belirttiği varsayılabilir. Ancak insan için öznel durumların bir ilke olarak kabulü göreceli bir anlam aralığının bir noktada sabitletlenmesini gerektirecektir. Bu durum 7. Sınıf ders kitabında aşağıdaki ifadelerle aktarılmıştır:

İslam dininde gönülden bir bağlılıkla kesin olarak inanılması gereken esaslar vardır. Din anlayışı ve yorumu ne olursa olsun, İslam tarihi boyunca Müslümanlar bu inanç esaslarına temel ilke olarak inanmış ve bağlı kalmışlardır. (MEB-7, 2018, s.129)

İnanç esaslarının yoruma açık olmadığını gördüğümüz bu metin dinin sabitlerin bilgisi olarak anlaşılmasının ve dogmatik oluşunun anlaşılmasında önemlidir. Ayrıca inanç konusunda akla değil gönle referans yapılmış olması da dikkat çekici başka bir nokta olarak görülebilir. İman ve şüphenin yan yana bulunamayacağının daha önce belirtildiği hatırlandığında, inanç esaslarının akılla değil gönülle ilişkilendirilmesi üzerinde yeniden düşünülebilir. Metinde kalpten bağlılığa işaret edilmesi, ölçülebilir ve hesap verilebilir bir veri olmaksızın kabulün bir sonucu olarak modern dönemle birlikte eleştirel düşünceyle ilişkilendirilen şüphe duygusunun elenmesinde işlevsel bulunmuş olabilir. Ancak bu durum tüm mensuplarınca inanıldığı söylenerek tümel bir konu olarak aktarılan inanç esaslarının öznel bir gönül alanına çekilerek tikelleştirildiği sonucuna götürebilir. Diğer taraftan inanç esaslarını kabul edip İslam'ı bir yaşam tarzı olarak benimsediğini belirtmek için söylenmesi gereken *kelime-i şehadetin* de aynı şekilde kalp onayına ihtiyacı olduğunu aşağıdaki ifadelerden okuyabiliriz:

Bir kimsenin mümin ve Müslüman olabilmesi için kelime-i şehadet kalben tasdik etmesi gerekir. Yani Allah'tan (c.c.) başka ilah olmadığını ve Hz. Muhammed'in (s.a.v.) O'nun kulu ve resulü olduğunu kalbiyle onaylamalıdır. (MEB-9, 2018, s. 26)

Bu durumda inanç ya da iman konusu hakkındaki bilgiler iki aşkın varlık arasında gerçekleşen bir sözleşmeye işaret ettiğinden inancın ne'liğine ilişkin mutlak bir bilgidен söz edilemeyecektir.

İkinci ana temel olarak ibadetler konusunda yine 7. Sınıf ders kitabından devamla şu bilgiler okunabilir:

İslam dini insanlara, inanç esaslarının yanı sıra ibadet yapmayı da emretmiştir. Müslümanlar, ibadetlerin Allah (c.c.) tarafından emir veya tavsiye edildiğine inanmakla birlikte uygulama ve bazı ayrıntılar konusunda farklı görüşler ortaya koymuşlardır. (MEB-7, 2018, s.130)

Emredilen inanç esasları ve emredilen ibadetler sebebiyle bu okuma, din dilinin çoğunlukla emir kipi kullandığını varsaymaya sebep olabilir. Bu varsayım elbette dinin tanımında bahsi geçen ve yalnızca emirleri değil yasakları da imleyen ilahi kurallar ifadesine de dayandırılabilirdi. Konunun bu noktada tartışmaya açılması yaşama anlam ve amaç arayan insanın anlam ve amacı emirlere muhatap olmasında bulması olasılığına dikkat çekme amacı taşımaktadır. Zira muhatapın tüm insanlar olması ve insanlar arasından bazılarının muhatap oluşu kabul etmesi bu kişilerin hayatta anlam ve amaç arayışında olduklarını düşündürecektir. Bu arayışı hissetmeyenler için dinin emir ve yasaklarının ne ifade edebileceği ayrıca sorgulanabilir.

İbadetler konusunda inanç esaslarından farklı olarak dikkat çekilen husus emredilen ibadetlerin anlaşılması ve uygulanması konusunda Müslümanların farklı görüşlere ulaştığının belirtilmesidir. Üzerinde anlaşılan hususun emirlerin kabulü oluşu yukarıda muhatap olma ile anlam ve amaç bulma arasındaki bağlantıyı destekleyen bir veri olabilir. Ancak daha önce ibadetlerin dinî hayatı görünür kıldığına dair paylaşılan bilgi hatırlandığında, dinin bir yaşam pratiğine dönüşüp hayatı düzenleyebilmesi için emrin kabulünün yetmeyeceği ibadetlerin eyleme dönüşmesinin gerekliliği çıkarsanabilir. 9. Sınıf ders kitabında konuya ilişkin şu ifadeler yer almaktadır:

Amel, dünya ve ahirette ceza veya mükâfat konusu olan, iradeye dayanan her türlü iş ve davranış demektir.¹³⁰ Aslında tasdik ve ikrar da ameldir. Fakat amel deyince daha çok davranışlar anlaşılmaktadır. Amel, imanın olmazsa olmaz bir parçası değildir.¹³¹ [...] Amel imandan bir parça olmamakla birlikte amel ile iman arasında sıkı bir ilişki vardır. Çünkü insan inandığı gibi yaşar. İman kendini fiillerde ve davranışlarda gösterir. Kanaatler değişince davranışların değişmesi bu sebeptendir. Davranışlar Allah'ın (c.c.) isteğine uygun olursa salih amel niteliği kazanır. (MEB-9, 2018, s. 28)

¹³⁰ MEB Dinî Terimler Sözlüğü, s. 17. – d.k.d.

¹³¹ bk. Mustafa Sinanoğlu, “İman”, TDV İslam Ansiklopedisi, C 22, s. 212. – d.k.d.

Ayrıca yukarıdaki pasajın bulunduğu sayfada, verilen bilgiyi pekiştirmek için “İman kendini davranışlarda gösterir” (MEB-9, 2018, s. 28) sunuşuyla secde etmiş bir erkek görseli kullanılmıştır. İman ve ibadet arasında kurulan bu ilişki kalple ilişkilendirilerek öznelleşen imanın davranışlarla somutlaştırılarak gözlemlenebilir bir insanlık durumuna dönüşmesi anlamı taşımaktadır. Yukarıda amel her ne kadar tüm eylemliliği içerecek şekilde tanımlanmışsa da literatürde genellikle ibadetler konusuyla ilişkilendirilerek ele alındığı görülebilir. Zira görselde kullanılan secde görüntüsü de bu baskın algının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Pasajda dikkat çeken bir diğer ifade tasdik ve ikrarın amel oluşu bilgisidir. J. L. Austin (2017) tarafından dil felsefesine kazandırılan Söz Edimleri Kuramı’na göre bir şey söylendiğinde aynı zamanda bir eylem gerçekleştirilmiş olur. Buna göre şahadet sözcüklerinin söylenmesi dilin işlevleri hakkında sıklıkla söz edilen bir durumun betimlenmesi, aktarılması gibi bir işlevin ötesine geçerek bir eylemde bulunmaya dönüşür ve kişiyi Müslüman yapar. Ancak bu Müslüman oluşla birlikte bir dünya tasavvuru ve yaşam kavrayışı geliştirebilmek için ayrıca inanç ile eylemler arasında bir bağ kurma gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Burada iman ve eylem arasındaki bu ilişkiye dikkat çekmekle yetinilecek ve kapsamlı bir değerlendirme bir sonraki başlığa ertelenecektir.

Son olarak davranışların temeli olarak nitelendirilen dinin ana unsurlarından ahlak hakkında aynı düşünce seyrinde kalabilmek için öncelikle 7. Sınıf ders kitabındaki ifadelerle bakılabilir:

İslam dininde inanç ve ibadet esaslarının yanında ahlak esasları da çok önemli bir yer tutar. İyi bir kul ve iyi bir insan olabilmek, kişinin manevi gelişimiyle yakından ilgilidir. Bu gelişim insanın ahlaki olgunluğa ulaşabilmesi için gerekli bir eğitim sürecidir. (MEB-7, 2018, s.132)

Bu pasajla ilgili, inanç ve ibadeti tamamlayan bir unsur olduğundan mı yoksa önem sıralamasında onlardan sonra geldiğinden mi, ahlak *inanç ve ibadet esaslarının yanında* konumlandırılmıştır sorusu sorulabilir. Öncelikle, metinde ahlakın, inanç ve ibadetin olduğu gibi esaslarının olduğunun belirtilmesi ahlaktan kastedilenin davranışlara yön veren bir kavrayış yerine üzerinde anlaşılmış birtakım kurallar olduğunu düşündürmektedir. Bu da ilahi kurallar olarak din tanımı içerisinde bir yer işareti olabilir ki bu durumda yanında olmak beraberlik anlamı taşıyacaktır. Metnin

devamında gelişme ve olgunlaşmaya yapılan vurgu ahlak kurallarıyla ilişkilendirildiğinde bu durum davranışçı yaklaşımının etkisi olarak değerlendirilebilir zira bir eğitim sürecinden bahsedilmiş olması bu düşünceyi pekiştirmektedir. Metinde dikkat çeken nokta iyi insan ve iyi kul kavramsallaştırmalarının ayrı ayrı belirtilmesine ihtiyaç duyulmasıdır. Bu ayrım insanı yaratıcıyla ilişkisinde kul, yaratılanlarla ilişkisinde insan olarak görmenin ve varlıksal olarak parçalamanın bir ifadesi olarak okunabilir. Bu ayrıma dayanarak ahlakın hem yaratıcıyla ilişkide hem de yaratılanlarla ilişkide belirleyici olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu sonuç ise inanç ve ibadetin yaratıcıyla ilişkiyi düzenleyen bir noktada sınırlı olduklarının örtük bir ifadesi olarak görülebilir. Ahlakın gerekçelendirildiği bir metni ahlaki olgunluğa ulaşmak için manevi gelişime ihtiyaç duyulduğunu belirterek sonlandırmak mantıksal dizge açısından sorunlu görünmektedir.

Yukarıdaki analizle meydana gelen soru işaretleri için 9. Sınıf ders kitabında yer alan bilgi metnine bakılabilir:

Dinî ilkeleri benimseyen bir kişi; adalet, akrabaya yardım etmek, misafire ikramda bulunmak, dürüstlük ve yardımseverlik gibi değerlere hayatında yer verir. Bu yönüyle din, kişinin düşünce dünyasına ve pratik hayatına anlam ve değer katar. Din; dürüstlük, sorumluluk, adalet gibi ahlaki değerleri öğütleyerek insanı iyiliğe yöneltir. Dolayısıyla iyi insanın sahip olduğu değerlerde dinin etkisi açıkça görülür. (MEB-9, 2018, s. 87)

Bu metin açık bir şekilde ahlak hakkında doğrudan davranışlara atıfta bulunmayı tercih etmiş ve bu davranışları dini ilkelerin benimsenmiş olmasıyla ilişkilendirmiştir. Bu durumda din ahlakın kaynağı olarak konumlanmaktadır ve ders kitabı ahlakın kaynağı hakkındaki tartışmalar için tarafını belli etmiş olmaktadır. Ders kitabı adalet, doğruluk, yardımseverlik, sorumluluk gibi ahlaki değerleri ön plana çıkarmıştır. Peygamberin İslam'ı kabul ettiğini söyleyen Medine halkıyla yaptığı ilk görüşmede sıraladığı kurallar bu noktada dikkat çekici olabilir:

Görüşmeler esnasında Medineliler, Allah'a (c.c.) hiçbir şeyi ortak koşmayacaklarına, hırsızlık ve zina yapmayacaklarına, iftira etmeyeceklerine, çocuklarını öldürmeyeceklerine dair Hz. Peygambere söz verdiler. Bu görüşmeye "İ. Akabe Biatı" adı verilir. (MEB-6, 2018, s. 94)

İlk kural bir inanç esası olarak Allah'ın varlığı ve birliğine ilişkindir. Diğer kurallar insanlar arası ilişkileri düzenleyen birtakım ahlaki ve hukuki davranışları içerir. Sıralanan davranışların hepsinin yasaklayıcı bir dille sunulmuş olması dikkat çekicidir.

Öncelikle nelerin yapılmayacağını bildirilmesi yanlışların, kötülüklerin, çirkinliklerin temizlenmesinin gerekliliği olarak yorumlanabilir. Peygamber bu emirlerle toplumu yanlış inançlardan, bilgilerden, duygulardan, düşüncelerden ve davranışlardan uzaklaştırmayı hedeflemiş olabilir. Metnin devamında Musab bin Umeyr'in Medine'ye öğretmen olarak gönderilmesinden bahsedilmektedir ki böylece temizlenen zihinlere dinin iyi, doğru ve güzel bulduğu ve tavsiye ettiği duygu, düşünce ve davranışlar öğretilsinsin. Allah'a inanç konusundan sonra birtakım ahlaki değerlerin gündeme alınması ahlakın inanç ve ibadetten sonra gelen bir unsur değil Allah'a inancın peşinden gelen dolayısıyla iman ve ibadeti tamamlayan olarak yanlarında konumlandırılması anlamını güçlendiren bir sonuca ulaşılabilir.

Son olarak dinin yaşam için sunduğu temel ilkelerin tüm zaman ve zeminler için geçerliliği sorgulandığında ise 7. Sınıf ders kitabından alıntılanan aşağıdaki pasaj okunabilir:

Toplum değişken bir yapıya sahiptir. Yeni ortaya çıkan sorunların çözüme kavuşturulması sürecinde dini anlayışlar ve yorumlar devreye girer. Böylelikle insanların bireysel ve toplumsal problemlerine çözümler üretilmiş olur. Toplumun ihtiyaçlarını karşılayabilmek için din, temel ilkelerine bağlı kalmak şartıyla toplumun yeni ihtiyaçlarına göre yorumlanabilir. [...] Din anlayışında farklı yorumların ortaya çıkması bir zenginlik olarak görülmelidir. Eğer dinin kuralları farklı biçimlerde yorumlanamaz olsaydı yaşanması zor olurdu. İslam tarihi boyunca ortaya çıkan farklı anlayışlar hayatı kolaylaştırmıştır. İslam'ın farklı kültürlerle sahip milletler arasında yayılmasında bu zenginliğin önemli bir etkisi olmuştur. Çünkü insanlar İslam'ın farklı yorumlarından kendilerine uygun olanı kolayca seçebilmişlerdir. (MEB-7, 2018, s.127)

Pasajın ilk kısmında dinin yaşanabilirliğinin devamı için değişen zaman ve mekana göre yeniden yorumlanabileceği ancak temel ilkelerden, ki bunların iman, ibadet ve ahlak esasları olduğuna değinilmişti, taviz verilemeyeceği belirtilmektedir. İkinci kısımda ise dinin yaşama uyarlanmasının gerekliliğine işaret edilmektedir. Bu durumda din belli bir zaman ve mekanda yer alan toplumun şartlarına göre gönderilmiştir ve kurallar zaman ve zemin değiştikçe yeniden düzenlenebilir denildiğini varsayabilir miyiz? İnsanların değişmeyen kurallara uymakta zorlanmaları sonucunda kuralların insanın yapabilme kapasitesine göre yani insana göre yeniden düzenlenmesi dini hayatın insan merkezli bir yapı olduğunu düşündürmekte böylece din insan içindir söylemine yaklaşılmaktadır. Ancak insanların yapılan yorumlar içinden bir yorumu seçmeleri kendi yorumlarını yapamayacakları anlamı taşımakta,

meşru kabul edilen yorumlar arasından birini seçmekle ve yola o şekilde devam etmekle yeniden sınırlandırıldıkları anlaşılmaktadır.

Gelinen noktada dinin temel ilkeleri olarak iman, ibadet ve ahlak esaslarının yaşam tarzını belirlediğini, bu ilkelerin din için vazgeçilmez olmakla birlikte insan kapasitesine göre yeniden yorumlanabilecekleri ve Tanrı merkezli başlayan söylemin insan merkezli bir sonuca ulaştığını belirtmek gerekir. Söz konusu insan olduğunda göreceliliğin hesaba katılması gerekeceğinden doğru yaşamın ölçüsü nedir sorusu sorulabilir.

*

İnanç ve eylem ilişkisi üzerinden anlatılan bir yaşam akışında ilk doğru adım doğru bir inanç olacaktır. Doğru inancın ne olduğu konusunda ders kitabının iki yol sunduğu görülmektedir. Bunlardan ilki doğal eğilim olarak da düşünülebilecek bir yaklaşımı yansıtmaktadır. 8. Sınıf ders kitabında aktarılan bilgiye göre:

İnsanın dine yönelmesinin fitrî olduğu Kur'an-ı Kerim'de şöyle ifade edilmiştir: "Sen yüzünü hanif olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah'ın yaratmasında bir değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur fakat insanların çoğu bilmezler."¹³² İnsan, Yüce Allah tarafından bildirilen tevhid inancını benimsemeye yatkın olarak yaratılmıştır. Bu konu Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından şöyle ifade edilmiştir: "Dünyaya gelen her insan fitrat üzere (tek olan Allah'a inanma eğiliminde) doğar..."¹³³ (MEB-8, 2018, s. 71)

Yaratıcının kendi yarattığı insanı yine kendisine inanma eğiliminde yaratması inanan için makul bir açıklama olabilir ancak bu eğilimi hissetmeyen insan için inanmak bir zorunluluk olmaktan çıkar mı yoksa bu eğilimi hissetmek onun sorumluluğunda mıdır sorusu ders kitabında cevaplanmamaktadır. İnanma eğiliminin açlık gibi dürtüsel bir temellendirme ile açıklanmasında yeme tercihleri ve yeme deneyimleri gibi oldukça somut bir durum için görülen farklılaşma dikkate alındığında inanma eğiliminin tek bir inanma biçimiyle sonuçlanmasını beklemek doğru bir kıyas olmayacaktır. Bu durumda doğal eğilim doğru bir inanç için yeterli olmayacaktır ki; yaratıcının vahiy ve peygamber gönderme gerekçeleri hatırlandığında insanın inanma eğilimini doğru inanca yönlendirmesi için dışarıdan müdahale gerektiği anlaşılabacaktır. Ders kitabının

¹³² Rûm suresi, 30. ayet. – d.k.d.

¹³³ Buhârî, Cenâiz, 92; Müslim, Kader, 22-25. – d.k.d.

doğru inanç için gösterdiği bilgiye dayalı ikinci yaklaşım bu noktada değerlendirilebilir:

Mümin olmanın ilk ifadesi olan kelime-i şهادeti söylerken kişi bildiğine “tanıklık, şahitlik” eder. Bu yönüyle iman etmenin temelinde de bilgi vardır. Allah Teâlâ Kur’an-ı Kerim’de “... Allah’a karşı ancak; kulları içinden âlim olanlar derin saygı duyarlar. Şüphesiz Allah mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır.”¹³⁴ buyurarak imanın bilgiyle tamamlandığına ve kuvvetlendiğine işaret eder. “Bil ki Allah’tan başka hiçbir ilâh yoktur...”¹³⁵ ayetinde de Yüce Allah, imanın temeli olan tevhidin bilinmesini emreder. Bu emir mümine bilgi yolunu takip ederek rabbini bilme ve tevhid bilgisine ulaşma sorumluluğu yükler. (MEB-9, 2018, s. 27-28)

Din nedir başlığında tartışılan insanın akıl varlığı olması durumu bu noktada işe koşulmuş görünmektedir. Dinin fitri bir eğilime dayanması insan için doğru inanca ulaşmada yeterli görülmemiş olacak ki doğru bilgiyle işlenmiş bir inanç vurgusu gerekli görülmüştür. Böylece ilahi kitap ve peygamber doğru bir inanç için olmazsa olmaz bir anlam kazanmış ve inanç esasları arasında sıralanmıştır denilebilir.

Hem fitri yaklaşımda hem de bilgisel yaklaşımda ortak olan nokta insanın bu ikisi yoluyla tevhid inancına ulaşmasıdır. Ders kitabının tevhid inancını nasıl değerlendirdiğini 8. Sınıf ders kitabından kısaca aşağıdaki ifadelerle okuyabiliriz:

Din; inanç, ibadet, ahlak ve sosyal ilişkilerde Allah’ın (c.c.) varlığı ve birliği esası üzerine kuruludur. İslam dini bunu her alanda ve hayatın her aşamasında tevhid vurgusuyla öne çıkarır. İslam’da Allah’ın (c.c.) varlığına ve birliğine inanılması istenirken O’na hiçbir şeyi ortak koşturmak ve yalnızca O’na kulluk edip ancak O’ndan yardım dilemek emredilir. Kur’an-ı Kerim’in ilk suresinde “(Rabbimiz!) Ancak sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz.”¹³⁶ buyrulmakta ayrıca her şeyin Allah (c.c.) için olması gerektiği şu şekilde bildirilmektedir: “De ki; namazım, ibadetlerim, yaşamım ve ölümüm ancak âlemlerin rabbi olan Allah içindir.”¹³⁷ (MEB-8, 2018, s. 71)

Bu okuma göstermektedir ki ders kitabı tevhid inancını Allah’ın varlığı ve birliği üzerinden yalnızca yaratıcı ile ilişkiyi düzenleyen bir Tanrı tasavvuru olarak anlamakta ve aktarmaktadır. Hayatın ilişki ağlarıyla örülü bir bütünsellik olduğu düşünülürse tevhidin doğru yaşam ölçüsü olması ancak insana tüm ilişkilene biçimlerinde yol gösterecek bir anlam aralığına taşınmasıyla mümkün olabilir. Diğer

¹³⁴ Fâtır suresi, 28. ayet. – d.k.d.

¹³⁵ Muhammed suresi, 19. ayet. – d.k.d.

¹³⁶ Fâtiha suresi, 4. ayet. – d.k.d.

¹³⁷ En’âm suresi, 162. ayet. – d.k.d.

tarafından ders kitabında doğru yaşamın ilk adımı olarak doğru inanç hakkında ulaşılan sonuç *tahkiki iman* kavramsallaştırması ile açıklanmaktadır ve bu türden bir iman insanın yalnızca yaratıcısıyla değil aynı zamanda diğer varlıklarla ilişkisinin de sağlam temeller üzerine şekilleneceğinden bahsedilmektedir:

İnsan hayatını, değerli ve anlamlı kılan yaptığı tercihlerdir. İnsan maddi ve manevi birçok şeye ilgi duyar. Bu ilgi beraberinde bir araştırmayı da getirmelidir. Araştırmadan ve delillere dayanmadan çevrenin yönlendirmesiyle oluşan imana taklidî iman denir. Tahkikî iman ise delillere, bilgiye, araştırma ve kavramaya dayalı imana denir. İslam âlimlerine göre taklidî iman geçerlidir. Ancak bu iman aklı ve dinî delillerle kuvvetlendirilmesi gerekir. Taklidî iman delillere dayanmadığı için zayıftır. Taklidî imana sahip olan kişi küçük bir engel veya itirazla karşılaştığında şüpheye düşerek imanı sarsılabilir. Ayrıca taklidî iman yeterince bilgiye dayanmadığı için insanı taassuba ve bağnazlığa sürükler. Tahkikî imana ulaşan kimse ise evreni ve yaratılışı inceler, dinin hükümleri hakkında bilgi sahibi olur. Böylece Allah (c.c.) ve diğer varlıklarla ilişkisi sağlam temeller üzerinde şekillenir. Tahkikî imanda bilgiye dayalı zihinsel faaliyet, kalpten bağlılık ve tam bir teslimiyet söz konusudur. (MEB-9, 2018, s. 29)

İnancın bir düşünme eylemi olarak aktarıldığı yukarıdaki ifadeler dikkate alındığında doğru inancın doğru düşünceyle ve doğru düşüncelerle oluşturulmuş doğru tutumlarla ilişkili olduğu söylenebilir. Dolayısıyla doğru yaşamın ölçüsü olarak bir sonraki adımda doğru düşünce ve doğru tutumdan bahsedilebilir. Bu düşünce 11. Sınıf ders kitabındaki aşağıdaki pasajla birlikte değerlendirilebilir:

Var olan kötülüklerden dolayı her şeyi kötü görmek ve iyi olanı görmezden gelmek doğru bir yaklaşım değildir. Hayatta kalıcı olan iyiliktir, kötülük ise geçicidir. Bazı davranışları iyi ya da kötü yapan insanın o davranışa yüklediği anlamdır. (MEB-11, 2018, s. 103)

Bu pasajı insanın dünya görüşünün yani kendini ve dünyayı anlama çabasıyla birlikte değerlendirdiğimizde en nihayetinde varılan noktanın anlam bulmak veya anlam vermek olduğunu çıkarabiliriz. Anlam bilgi gibi neden sonuç ilişkisi gibi nesnel bir yasa tasarımıyla ziyade insanın ilişkiselliğinin bir sonucu olarak ötekiyle paylaştığı anlama durumlarına dayanmaktadır (Berktaş, 2021, s. 12). Doğru bir inançla şekillenen düşünce ve tutumların anlam paylaşımları ya da anlam yüklemede etkisi bu noktada daha anlaşılabilir olmaktadır. Örneğin ders kitabı hayatta kalıcı olanın iyilik olduğu inancını aktarmakta ve bu inanca göre iyimser bir düşünce ve tutumla olay ve olgulara anlam verilebileceğini açıklamaktadır.

Sonraki adım ise davranıştır ve davranışlar bilgilerden ziyade anlam ile şekillenmektedir ki bildiği halde bildiği gibi davranmayan insanların olması bundandır.

Yüce Allah insana, yapmak istedikleriyle ilgili tercihte bulunmasına imkân sunan bir irade vermiştir. İnsan bu iradesi ile iyiyi ve kötüyü, doğruyu ve yanlış seçebilir. İnsanların tercih hakkını kötüye kullanmaları, kötü olanı seçip yapmaları sonucunda dünyada kötülükler ortaya çıkmıştır.¹³⁸ Bu gerçek ayet-i kerimede “İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu...”¹³⁹ şeklinde vurgulanmıştır. (MEB-11, 2018, s. 103)

İnsanın kendi eliyle kendi sonunu hazırlayan bu düzen bozucu eylemlerinin yalnızca doğru bilgiyle değil doğru bir anlamlandırmayla fark edebilir. ‘Kapitalizm ve Ölüm Dürtüsü’ yazısına Han (2021) şu ifadelerle başlar: “Günümüzde büyüme dediğimiz şey, aslında kanseri andıran, nereye gittiği belli olmayan hızlı bir çoğalma. ... Ölümcül bir felaketin yaklaştığını örten bir canlılık yanılsaması yaratıyor...” (s. 7). Dolayısıyla tüm olumlu çağrışımlarına rağmen *büyümenin* yaşam için bir felaket işareti olabileceği onu gördüğümüz perspektifle ilişkilidir. İnsanı kendi sonuna götüren doğru zannettiği eylemlerle gerçekleşebilir. Bu sonuçta davranışlara yön veren anlamlandırmada insanın ve tüm yaşamın ilişkisel bütünlüğünün göz ardı edilmesinin etkisi düşünülmeye değerdir. Ders kitabının insani bütünlüğe atıf olarak görülebilecek bir hamle ile akıl ve irade gibi düşünce boyutuna işaret eden açıklamalardan sonra insanın duygusal boyutunu da işe koştüğünü görmekteyiz:

İnsana kendi hırsları ve tutkularının esiri olmaktan sakındıracak her türlü uyarı yapılmıştır. Allah’ın (c.c.) insana vermiş olduğu vicdan, merhamet, adalet, doğruluk gibi duygular; onu iyi ve güzel olana yönlendirir. Yardıma muhtaç canlılara karşı insanın hissettiği acıma duygusu, insanı o canlıya yardım etmeye sevk eder. Yüce Allah’ın insana verdiği bu özellikler, O’nun kötülükleri istemediğinin bir göstergesidir. (MEB-11, 2018, s. 103)

Bu açıklamalar göstermektedir ki insanın doğru bir yaşam için yalnızca düşüncelerini değil duygularını da terbiye etmesi gerekmektedir. Zira düşünceyi terbiye etme alanı olarak görülebilecek felsefe yapma ediminin *merak*, *hayret*, *kuşku*, *hayal kırıklığı* gibi duygularla beslendiği hatırlandığında belki de duyguların farkındalığı ve yönetilmesi düşünceden önce ele alınması gereken bir insanlık durumu olmalıdır. Bütün bu duygu ve düşüncelerin iyi olana yönlendirilmesinden maksat insanın iyi, güzel, doğru

¹³⁸ Ahmet Cevizci, “Kötülük Problemi”, Paradigma Felsefe Sözlüğü, s. 525. – d.k.d.

¹³⁹ Rûm suresi, 41. ayet. – d.k.d.

davranışları tercih edip gerçekleştirmesidir. Öyle ki ders kitabı Mülk (67): 2'ye atıfla insanın ve yaşamının yaratılış amacının *davranışça daha iyi* olanı göstermek olduğuna işaret edip doğru yaşamı doğru davranış olarak kabul etmektedir:

İslam dinine göre Yüce Allah, insanları iyi ve faydalı işler yapmaları için yaratmıştır. Kur'an-ı Kerim'de bu durumla ilgili "Hanginizin davranışça daha iyi olduğunu deneyerek göstermek için ölümü ve hayatı yaratan O'dur. O; güçlüdür, çok bağışlayıcıdır."¹⁴⁰ buyrulmuştur. O hâlde insanın bu dünyada imtihan edildiği hususu göz önünde bulundurulmalıdır. (MEB-11, 2018, s. 103)

Ders kitabının ayette geçen 'ahsen' kavramını iyi ve faydalı; 'amel' kavramını davranış sözcükleriyle tercüme etmeyi tercih etmiş olması faydacı ve davranış odaklı bir ahlak anlayışının yansıması olarak görülebilir. İlgili kavramların insanın ilişkiselliği dikkate alındığında doğuracağı sonuçlar düşünölmeye değerdir. Ayrıca kimin daha iyi davranacağı söyleminin imtihanla ilişkilendirilmesi insanların birbirinin rakibi olduğu ve hayatın değerinin mezat oturmaıyla belirlendiğı bir yaşam sahnesi resmetmektedir. Dolayısıyla tercih edilen kavramların bugünün insanı için daha çok niceliksel değere dönük çağrışımlar yaptığı söylenebilir. Hayat tarzının davranış odaklı bir kavrayışa indirgenmesinin somutlaştığı bir veri için 6. Sınıf ders kitabında İslam'ın yaşam tarzına etkisinin tarihsel bir dönemlendirme olarak anlatıldığı pasaja bakılabilir:

Hız. Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliğinden önceki dönem Cahiliye Dönemi olarak adlandırılır. O dönemde insanlar arasında kötü davranışlar yaygınlaşmış; adaletsizlik, haksızlık, hırsızlık, adam öldürme gibi suçlar çokça işlenir olmuştu. İnsanlar putlara tapıyor, birbirlerine karşı düşmanca davranıyorlardı. Böyle bir topluma Yüce Allah vahiy göndererek ve Hız. Muhammed'i (s.a.v.) rehber kılarak onları uyarmıştır. Vahiy, bu toplumu değiştirmiş ve güzelleştirmiştir. Böylece insanlar güçlü zayıf, zengin fakir ayrımı yapmadan birbirleri ile dost olabilmiş; sevgi ve saygıya dayalı bir birliktelik oluşmuştur. Vahyin geldiğı bu döneme İslam'ın en güzel biçimde yaşandığı zaman anlamına gelen Asr-ı saâdet ismi verilmiştir. (DKAB-6, 2018, s.21)

Dinin etkisiyle gerçekleşen bir hayat tarzı değişikliğini okuduğumuz bu metinde, Vahyin kılavuzluğu ve Peygamberin örneğliğinin insan yaşamına dokunduğı alanlar içerisinde özellikle insanlar arası ilişkileri gösteren toplumsal boyuta odaklanıldığını görmekteyiz. Tersten bir okumayla metne göre dünya görüşünün somutlaştığı alanların başında insan-yaratıcı ilişkisi yerine toplumsal ilişkilerin

¹⁴⁰ Mülk suresi, 2. ayet. – d.k.d.

geldiğini söyleyebiliriz. İnsanlar arası ilişkilerin ahlaki ve hukuki sonuçları olduğu düşünüldüğünde dinin bu alanlara ilişkin birtakım esaslar sunduğu ve bunlar vasıtasıyla değişimi gerçekleştirdiği varsayılabilir. Ancak insanları bu esasları kabule ikna eden ya da eylemlerini kökten denilebilecek şekilde değiştirmelerine imkan veren zihinsel dönüşümün ne olduğu metinde açıkça ifade edilmemiş görünmektedir. İlgili metin çerçevesinde kısaca değinilen *putlara tapma* dışında inanç boyutunda bir söylem bulunmamakta ve vahiy ve peygamberin etkisiyle inanç değişimi olduğuna ilişkin bir ima okunmamaktadır. Putlara tapma durumunun sayılan olumsuz/kötü/yanlış davranışlarla birlikte anılması olumsuzlanan bir durum olduğunu düşündürmekte ancak neden olumsuzlandığı ve yerine neyin ikame edildiğine de yer verilmemektedir. Burada bu hususa değinilmesinin önemi *Cahiliye* olarak adlandırılarak olumsuz bir nitelemeyle karşılanan yaşam tarzının *Asr-ı saâdet* olarak isimlendirilerek tercih edilebilir bir yeni yaşam tarzına evrilmesinde gerçekleşen davranış değişikliğinin inançsal temelini göz ardı edilmiş olması ve bu şekilde davranış değişikliğinin zihinsel arka planının yok sayılmasıdır. Burada sunulan tablo, hastalıklı bir durumun sebebinin tedavisi yerine sonuçlarının/semptomlarının tedavisiyle sağlıklı bir forma kavuşma yanılgısı ile betimlenebilir. Diğer taraftan bu türden bir söylem dinin ne'liği konusunda ısrarla vurgulanan yaratıcı ile ilişki konusunun üzerinin örtüldüğü izlenimine sebep olmaktadır. Ders kitabı elbette vahyin en temelde yaratıcı inancı konusunda bir amaç taşıdığını ifade etmektedir. Burada söz konusu edilen tartışma hayat tarzı değişikliğini ifade eden bir anlatımda yalnızca davranışlara odaklanılmasıdır.

Sonuç olarak ders kitabının doğru bir yaşam için takip edilecek doğru inanç, doğru düşünce, doğru tutum, doğru davranış izleğinde bir eğitim materyali olarak davranışta yoğunlaştığı söylenebilir. Ders kitabının kendi ifadesinde İslam'ın sunduğu hayat tarzını karşılayan terimin 'İslam ahlakı' (MEB-10, 2018, s. 94) olduğunu belirtmesinde yaşam sanatı olarak dinin nihai doğru yaşam ölçüsünün davranışta kendini gösterdiği anlaşılabılır. Bu durumda ders kitabının yaşam tasavvurunun 'nasıl yaşamalıyım'dan ziyade 'nasıl eylemeliyim' sorusuyla şekillendiği ve böylece modern dönemin varlığın bütünlüğünden soyutlanmış bireyci anlayışın etkisinde olduğu sonucuna ulaşılabilir.

3.1.3. İnanç, İbadet ve Ahlak Esaslarının Yaşam Pratiğine Etkisi

İlahi yasanın insan için dünya ve ahiret mutluluğu amacı taşıdığı ders kitabının sıklıkla vurguladığı ifadelerden biridir. Önceki başlıkla birlikte ders kitabı açısından İlahi yasanın kapsamının genel olarak inanç, ibadet ve ahlak esaslarıyla belirlendiği söylenebilir. Yaşam tarzının somut ifadesi olan yaşam pratikleri açısından ele alındığında ilgili esasların mutluluk anlatısına uygun amaçlarla eylemleri motive etmesi beklenecektir.

İnsanın mutlu olmasının amaçlanması mutlu olmayı insan için mümkün kılan bir söylemdir. Antik düşünceden beri var olan bu kavrayış insanın kendi olmasıyla başka bir deyişle kendi özsel doğasını gerçekleştirilmesiyle ilişkili olarak ele alınmıştır. Platon felsefesinin izlerinin rahatlıkla görülebildiği Farabî düşüncesinde mutluluk bir araç olmayan, bizzat kendisi için istenen en üstün iyidir ve bu yönüyle insanın nihai hedefidir (Farabî, 2021). Yaşamsal bir amaç olarak en üstün iyiye ulaşmak ise düşünce tarihinde genellikle ahlakın konusu olarak görülmüş ve bu yönüyle çoğunlukla davranışlarla somutlaştırılmıştır. Aristoteles'ten bu yana felsefe tarihinde varlığın ne ise o olmadaki mükemmeliyete ulaşma çabasına erdem denilmektedir. Comte-Sponville (2019) bu durumu farklı örneklerle açıklamaya çalışır. Örneğin hangi amaç için kullanılıyor olursa olsun bir bıçağın erdemi en iyi kesen bıçak olmaktır. Her varlığın özgül bir gücü ve bu gücü ortaya çıkarmak için yetkinleşmesi mümkünse; insanın özgül yetkinliğinin ne olduğu ve nasıl geliştirileceği cevap aranması gereken bir soruya dönüşür (s. 16).

Yaratıcı temelli bir dünya modelinde varlıkların özsel doğalarını ve bu doğalarını nasıl gerçekleştireceklerini en iyi bilen yaratıcı olduğunu söylemek yadırganmayacaktır. Dini literatürde bu durumun yaratılış amacına uygun davranmak olarak ifade edildiği de görülebilir. Bu doğrultuda ders kitabının inanç, ibadet ve ahlak esaslarını birlikte ele almasını anlayabilir ve bundaki amacın insani olanı açığa çıkarmak olduğunu düşünebiliriz. Ancak Tanrı buyruğunun hali hazırda biliniyor olduğu durumlarda, Comte-Sponville'in ifadesiyle ne yapmalıyım sorusuna cevaben Tanrı tarafından bir “doğum hediyesi paketi” (2019, s. 12) olarak bireye hazır sunulmuş olduğunda, temel sorunun unutulma ve buyrukların insan için anlamını yitirerek bir ödev gibi gerçekleştirme zorunluluğuna dönüşme ihtimali vardır.

Ders kitabı vahiy kaynaklı dinlerin ortak amacının insan hayatının anlamlandırılması olduğunu ve bunun vahyin gereğini yerine getirmekle gerçekleştirebileceğini 9. Sınıf ders kitabında şu sözlerle aktarmaktadır:

Bütün peygamberler insanları Allah'a (c.c.), elçilerine ve ahirete iman etmeye; Allah'a (c.c.) ibadet etmeye ve O'nun rızası doğrultusunda kulluk bilinciyle yaşamaya davet etmişlerdir. Bu davete icabet eden insan, hayatını anlamlandırmış ve yaratılış amacını bulmuştur. İnsan; Rabbinin tanımak ve O'na ibadet etmek için yaratılmış ve yaratılmışların en şerefli olarak nitelendirilmiştir.¹⁴¹ (MEB-9, 2018, s. 58)

Bu ifadelerden insanın özsel değerinin kulluk olduğunu ve bu özsel değeri sebebiyle insanın yaratılmışlar arasında onların en şerefli olarak nitelendirildiğini öğrenmekteyiz. Metnin izleğinde mutluluk için açığa çıkarılması gereken öz niteliği yetkinleştirmenin başka bir ifadeyle erdemli bir yaşamın öncelikle bir yaratıcıya, yaratıcının kendi varlığını hatırlatmak için görevlendirdiği elçilere ve yaratıcıya kavuşulup hesaplaşılacak güne inanmış olarak yola çıkmak gerekmektedir. Ancak erdemliliğin somut ifadesinin yaratıcıya ibadet etmekle mümkün olacağını varsayabiliriz. Bu varsayım kulluğun ders kitabının ifadesiyle *kulluk bilincinin* yalnızca yaratıcıyla ilişkileri düzenleyen bir varoluş durumu olduğuna ilişkin baştan beri yürütülen çıkarsamayı da desteklemektedir. Yaratıcının çağrısını duymak ve bu çağrıya muhatap olmayı kabul etmek insan için varlığının amaçlılığının kabulü olmakta ve anlamlı bir hayatın yolunu açmaktadır. Öyle ki pasajın söylemsel üslubunda insanın yaratıcının çağrısını duymak üzere yaratılmış olması onun şerefli bir varlık olarak nitelendirilmesinde başlı başına bir gerekçe olarak yeterli görülmüştür. Bu söylemle insan en başından hayata anlamlı bir varlık olarak başlamakta diğer bir değişle anlam insana verili olmaktadır. Ancak kulluk kavramı edimsel bir anlam taşımaktadır yani *performatif* (eylemleştirilmiş oluş hali) bir yaşam durumuna işaret etmektedir. Bu nedenle yaratıcıya kulluk insandan birtakım eylemler talep eder. Ders kitabında İslam dini özelinde bu talepler aşağıdaki ifadelerle sunulur:

İslam kelime olarak teslimiyet, itaat etmek, boyun eğmek, bağlanmak, barış ve esenlikte olmaktır. Dinî terim olarak ise Yüce Allah'a itaat etmek, Hz. Peygamber'in getirdiklerinin hepsini kalp ile tasdik edip dil ile söyleyerek Allah'ın (c.c.) emir ve yasakları doğrultusunda yaşamaktır. Allah'ın (c.c.) dinine teslim olan, Hz. Peygamber'in din adına bildirdiklerine gönülden bağlanan, inandıklarını yaşamaya çalışan, ibadetlerini yerine getiren ve

¹⁴¹ bk. Zâriyât suresi, 56. ayet; İsrâ suresi, 70. ayet; Tîn suresi, 4. ayet. – d.k.d.

dinin güzel ahlakını davranışlarına yansıtan kişiye Müslüman denir. (MEB-9, 2018, s. 47)

Pasajın oluşturduğu genel duygulanımının eylemsel bir durumdan çok pasif bir hale işaret eden teslim olmak, boyun eğmek kavramlarında yattığı düşünülebilir. Bu haliyle kişinin içsel arayışının bir cevabı olmaktan çok dışarıdan gelen bir çağrıyı kabule daha yakın bir teslim oluş duyumsanmaktadır. Ancak metin teslim olmayı bilinç ve davranış düzeyinde aktif bir oluş haliyle tanımlamaktadır. İnanmak, ibadet etmek ve ahlaklı davranmak olarak açıklanan teslim oluş, özsel niteliğini fark etmek için insana dışarıdan vazedilmekte ve insandan bu çağrıya eksiksiz boyun eğmesi ve olduğu gibi uygun davranması beklenmektedir. Dolayısıyla insana herhangi bir arayışa düşmesine gerek kalmaksızın hazır bir yaşam kılavuzu sunulmuş olmakta ve doğru hayat emir ve yasaklar üzerinden tanımlanmaktadır. Bu kabulleniş ve teslim oluşun ardından emir ve yasaklara uygun bir hayat sürdürmek artık insanı sadece bir insan değil, adlandırılmış, kimliklendirilmiş ve böylece verili anlamını bulmuş bir insan; Müslüman kılmaktadır. Ders kitabı ayrıca Müslüman kimliğine ilişkin için şu açıklamalara yer verir:

Müslüman olan biri İslam'ın temel şartlarını yerine getirir, Kur'an-ı Kerim'de bildirilenlere inanır ve ona göre yaşamaya çalışır. İslam dini, emir ve yasaklarıyla Müslümanları iyi ve güzel olana yönlendirir. Sevgi, saygı, merhamet, adalet gibi değerlerin Müslümanın hayatına yerleşmesini sağlar. (MEB-4, 2018, s. 37)

Gelinen noktada inanç, ibadet ve ahlak esasları üzerinden, emir ve yasaklarla düzenlenen bir yaşam tarzının kabulüyle açıklanan Müslüman kimliğinin kabulünü neyin motive ettiği önemli bir soruya dönüşmektedir; neden teslim olmalıyım? Cevap olarak 9. Sınıf ders kitabında yer alan aşağıdaki bilgiler önemli olabilir:

“Kim Allah’a inanır ve faydalı iş yaparsa Allah onu, içinden ırmaklar akan, içinde ebedî kalacakları cennetlere sokar. Allah o kimse için gerçekten güzel bir rızık vermiştir.”¹⁴² Allah (c.c.), “Ey iman edenler! Rükû ve secde edin, Rabbinize ibadet edin, hayır işleyin ki kurtuluşa eresiniz.”¹⁴³ buyurarak kurtuluşun iman ve ibadete bağlı olduğunu bildirmiştir. (MEB-9, 2018, s. 60)

¹⁴² Talâk suresi, 11. ayet. – d.k.d.

¹⁴³ Hac suresi, 77. ayet. – d.k.d.

Ders kitabının Kuran ayetleri ışığında inanmak ve teslim olmak için iki motivasyonu öne çıkardığını söyleyebiliriz. Bunlardan ilki dinlerin diğer sistem teorilerinden farklı olarak işaret ettikleri ölümden sonraki hayatı konu etmektedir. İnsan hayatına anlam, amaç katan ve bir yaşam tarzı sunan dinî, felsefî, bilimsel farklı dünya görüşlerinin varlığı aşıkarken her birinin kendi alanında öne çıkan perspektiflerinin olacağı da malumdur. Örneğin bilimsel dünya görüşleri insana deneyimleyebilecekleri fenomenal bir dünya modeli sunarak ayakları yere basan ve böylece belirsizlikleri netleştiren bir yaşamın imkanını verirken dinler bilimsel yaklaşımın kendisine konu edemediği ölüm sonrası hakkındaki söylemleriyle insanların dikkatini çekmeye devam etmektedir. Zira insan için en temel gerçek ölüm ve en büyük bilmece ölümden sonrasıdır. Unamuno (2018), Yaşamın Trajik Duygusu'nda sağlam taşların odaların inşasından önce mezar yapımında kullanılmasına, yüzyıllara direnip kalanların yaşayanların değil ölümlerin ikamet ettiği yer oluşuna dikkat çekerek ölü atalara ait bilgeliğin çoğunlukla ilk dinlerin çıkış noktası olduğu yani ölümsüzlük idealinin dinlerin başlangıcı ve koruyucusu olduğu tespitinde bulunur (s. 46).

Ölümü *cevapsızlık* olarak tanımlayan Levinas (2011) bu hareketsizliğin yanında aynı zamanda onun bir yola çıkış olduğunu belirtir ve şu soruyu sorar: “Ölümlle birlikte neye açılıyor, hiçliğe mi, meçhule mi?” (s. 13). Ona göre kesin olan ölümdür ancak ölümün ne olduğu kesin değildir ve ölüm tek başına ölüm deneyimine indirgenemez (Levinas, Tanrı, Ölüm ve Zaman, 2011). Zira ölümün iktidarı tüm yaşam boyunca ensemizdedir. Çünkü “[k]işî sadece yaşamının sonunda değil, bütün ömrü boyunca ölümlüdür” (May, 2019, s. 16) ve ölüm hakkında düşünmek aynı zamanda yaşam hakkında düşünmek, yaşananlara değer biçmektir. Bu imkanı sağlayan ise ölümden bihaber olmayışımızdır. May’in (2019) ifadesiyle “[ö]lüm trajik, keyfî ve anlamsızdır. Aynı zamanda trajik, keyfî ve anlamsız olma biçimi yüzünden, yaşamın onsuz var olamayacak doluluğuna açılabilir” (s. 12). Bu noktada May (2019) dinlerin çalışma prensiplerine atıfta bulunarak şu açıklamalara yer verir: Dinler ölümü yaşama devam etmek için bir teselli olarak sunmaktadır. Çünkü bu anlatılarda ölüm gerçek bir ölüm değildir, siz ‘siz’ olarak yeni bir hayata devam ederek ölümü yenersiniz. Siz olmanızın garantisini veren ise hatıralarınızla yargılanacak olmanızdır (s. 21-23). Sonu olduğu bilinen bir hayatı sonsuz ve üstelik güzel bir hayata kavuşmak için teslim etmek makul bir alışveriş olarak görünür. Ancak bu alışverişin sonsuz mutlulukla

sonuçlanması inanç, tutum ve eylemlerinizi bu hayatı kazanmaya dönük tüm riskleri almakta yatmaktadır. Ders kitabının işaret ettiği ayette bahsi geçen inanmak ve faydalı işler yapmak Pascal Bahsi açısından alınmaya değer riskler olarak değerlendirilebilir.

Pasajın ikinci motivasyon ifadesi ise yine ayet referansı ile *kurtuluşa ermek* olarak belirtilmiştir. Ayetteki kavram namaz çağrısında da yinelen *felâh* sözcüğüdür. İslami literatürde felâh hem dünya hem ahiret hayatı ile ilişkilendirilen ve her iki dünyada iyilik halinde olmaya atıfta bulunan kapsamlı bir kavram olarak kullanılmaktadır (Khan, 1984). İlgili ansiklopedi maddesinde Bebek (1995) Felâh kavramını “dünya ve ahiret mutluluğu anlamında bir terim” olarak sunmuşsa da kavramın “Kuran terminolojisinde genellikle âhiret hayatında cehennemden kurtulup cennete girmeyi ve Allah’ın rızâsını elde etmeyi” ifade ettiğini belirtmiştir. Bu açıdan bakıldığında ders kitabının din kavrayışında sıklıkla vurguladığı dünya ve ahiret mutluluğundan kastedilenin Kuran dilinde felâh sözcüğüne denk düştüğünü varsayabiliriz. Bu varsayım ise kavrama daha yakından bakmayı elzem kılmaktadır.

Arapça f-l-h kökü bölmek, kesmek, yarık veya çatlak, sürmek, araziye işlemek için toprağı sürmek anlamlarına gelir. Kelimenin kök anlamlarından hareketle f-l-h fiiline bir şeyin içsel özelliklerini açığa çıkarmak, yeryüzünün yüzeyini sürüp yarararak üretkenlik gücünü aktif hale getirmek gibi tanımlamalar getirilmiştir. Bu yaklaşıma binaen felah kavramı da “en iyi şekilde çalışarak içimizde saklı olan asil ve iyi olan ne varsa açığa çıkarmak; insan zihninde potansiyel olarak ne varsa gerçeğe dönüştürmek; kendi evrimimizi gerçekleştirmek; Yaratıcının içimize yerleştirdiklerini gerçekleştirmek; tıpkı toprağın sürülmesi ve ekinin potansiyellerinin gerçekleşmesi gibi kişinin arzuladığını ve aradığını, refahı, başarıyı, emniyette olmayı elde etmek ve kalıcı emeğin meyvelerini toplamak” olarak tanımlanmıştır (The Quranic Teachings, 2005). Felâh kavramına getirilen bu türden bir açıklama mutluluğu varlığın özsel doğasını açığa çıkarmakla ilişkilendiren kadim düşünceyle de paralellik taşımaktadır.

Diğer taraftan İslami literatürde felâh son zamanlarda İslami ekonomi alanında tartışılmaya açılan¹⁴⁴ ve refah, başarı, iyi oluş, benlik saygısı, yoksulluktan arınma,

¹⁴⁴ Müslüman ekonomistler refahı İslami bir bakış açısıyla tanımlarken *felâh* kavramını kullanmayı benimsemişlerdir. Bu şekilde kullanıldığında felâhın anlamı kapsamlı bir manevi, ahlaki, kültürel, politik ve sosyo-ekonomik duruma atıfta bulunacak şekilde genişletilmektedir. Birey düzeyinde felâh, temel ihtiyaçlarını karşılayabilmek, ruhsal, entelektüel ve maddi ilerleme için çalışabilmek anlamı taşırken; kolektif düzeyde toplulukların veya toplumun eşitliğini, üyelerinin ekonomik, beşeri, sosyo-politik ve dini konularda ilerleme kaydetmeleri için fırsatlar sunmayı belirtmektedir (Islamic Relief, 2014, s. 12).

sosyal uyum, sosyal adalet, sosyal sorumluluk, ekolojik denge, çevre hijyeni, sürdürülebilirlik gibi olgularla ilişkili olarak ele alınan bir kavram olarak dikkat çekmektedir. İlgili çalışmalarda felâh kavramının dünya ve ahiret hayatına ilişkin kapsamlı bir başarıyı imlediği hatırlatılmakla birlikte özellikle kavramın dünya hayatının felâh içinde yaşanması hakkındaki çıkarımları yaşamı anlamlandırma konusunda yeniden düşünmek için önemli bir alan açmaktadır. Örneğin “Falah Islamic Concept as Welfare Standart: A Case Study in Indonesia” başlıklı konferans sunusunda yazarlar felâh terimini yaşamın mikro ve makro yönünü kapsayan eksiksiz bir refah durumu olarak tanımlamaktadır. Bu bakış açısında felâh yaşamın manevi, ahlaki, ekonomik, sosyal, kültürel ve siyasi bütün boyutlarını kendinde içermekte ve böylece kısa vadede dünya uzun vadede ahiret hayatında refahı ve başarıyı betimlemektedir.¹⁴⁵ Felâhın insan yaşamının mikro boyutunda, fiziksel sağlık gibi biyolojik ihtiyaçların; yaşam araçları gibi ekonomik ihtiyaçların ve kardeşlik bağları gibi sosyal ihtiyaçların yerine getirilmesini anlayan yazarlar, makro boyutta ise ekolojik dengenin, çevresel hijyenin, çevre yönetiminin ve topluluk üyeleri arasındaki iş birliğinin gerekliliğini vurgulamaktadırlar (Rahman, Dwitama, & Farisi, 2013).

Ancak ders kitabının kurtuluş için iman ve ibadete işaret eden açıklamasında ölüm ve kurtuluş kavramlarının aynı metinde birlikte kullanılmaları hatırlandığında kurtuluşun cennetle ilişkilendirilerek ahirete has kılındığını ve dünya hayatının ahiret kurtuluşunu kazanmaya dönük bir anlatıyla ölüm sonrası ile anlamlandırıldığını düşündürmektedir. Yaşamın anlam ve değerinin yaşamsallıkta ve yaşamda olmakta değil de ölümlülükte ve ölüm sonrasında bulunması “bedenlerimizde ikamet ederek, toprak üzerinde hakikatle yaşamak” (Dastur, 2019, s. 58) imkanının yok sayılması demektir. Spinoza düşüncesinden yeniden seslendirmek gerekirse “[h]ür bir insan hiçbir şeyi ölümden daha az düşünmez ve onun bilgeliği ölüm hakkında değil, hayat hakkında derin bir düşüncedir (*méditation*)” (Spinoza, 2016, s. 249).¹⁴⁶ Bu sebeple ölüm endişesinin yaşam sevincini olumsuzlamaması beklenir.

¹⁴⁵ “Felâha ulaşmak, sonsuz refah ve nimetlere ulaşmayı amaçlayan çabalarla daha bütünsel ve geniş kapsamlı bir başarıyı temsil eder. Felâha ulaşmak insanın şeriatın tüm kanunlarına uyarak, ibadetini yerine getirerek, Allah’ın kendisine emanet ettiği emanete göre yaşadığı anlamına gelir. Burası insanın Allah’ın hizmetindeki zayıflıklarını salih amel ve farz-ı kifaye (toplumsal sorumluluk) yükümlülükleriyle yendiği yerdir” (Aminuddin, Bustamam, Mahyuddin, & Sathiman, 2016).

¹⁴⁶ Önermenin kanıtlanması için Spinoza şu ifadelerle yer verir: “Hür bir insan yalnız Aklın emirlerine göre yaşayan insan ölüm korkusu ile yöneltmiş değildir (önerme 63), fakat doğrudan doğruya iyi olanı ister (aynı önermenin önerme sonucu), yani asıl faydalının aranması ilkesine göre etki yapmak, işlemek, yaşamak, varlığını korumak ister; bundan dolayı, hiçbir şeyi ölümden daha az düşünmez, onun bilgeliği hayat hakkında bir derin düşüncedir” (Spinoza, 2016, s. 249).

Felâh sözcüğü ve türevleri Kuran'da sık kullanılan sözcükler arasında sayılabilir. Kelimenin yer aldığı ayetlerde genellikle kişiyi felâha ulaştıracak fiillerden bahsedilir (The Quranic Teachings, 2005). Felâha ulaşacakların kim olduğu sorusu ise mü'minler olarak cevaplanır (Mü'minûn/23:1). Kuran'da felâha ulaşacak olanların mü'minler denilerek çoğul bir ifadeyle anılması grup/topluluk/toplum bilincine dikkat çekme olarak okunabilir. Ancak burada ele alınacak olan husus felâha kavuşması umulan mü'minin vasfının ders kitabında nasıl tasvir edildiğine dair ulaşılan verileri sunmak ve değerlendirmek olacaktır. Bu bağlamda 9. Sınıf ders kitabında paylaşılan hadis dikkat çekici olarak bulunmuş ve paylaşılmıştır:

Hz. Muhammed (s.a.v.) şöyle buyuruyor: “Kim bir iyilik yaptığında seviniyor, bir kötülük yaptığında üzülyorsa o mü'mindir.” (Ahmed b. Hanbel, IV, 399.) (MEB-9, 2018, s. 47)

Paylaşılan hadis mealinde dikkat çekici olan nokta mü'min tanımlamasında insani bir ayırım noktası olarak ders kitabınca da belirtilen düşünmeye değil de duyguya işaret edilmesidir. Duygu nedir, temel duygular nelerdir, duygular nasıl ortaya çıkar gibi sorular genellikle psikoloji alanında ele alınmakta ve duygu olgusuna ilişkin çeşitli yaklaşımlarla açıklamalar getirilmektedir. Sevinmek (mutluluk, rahatlık, keyif, zevk, ferahlık, neşe, haz, övünç, eğlenme vs.) ve üzülme (keder, tasa, gam, kasvet, ıstırap, umutsuzluk vs.) pek çok farklı duygulanımla ilişkilendirilebilecek temel duygulardan kabul edilmektedir (Ekman, 2003). Sevinç ve üzüntü temel insani duygular olmakla birlikte sevinç ve üzüntüye sebep olan durumlar genellikle öznel deneyimlere dayanmakta ve bu nedenle kişisel ve toplumsal tarihin izlerini taşımaktadırlar. Bu nedenle duygulanıma sebep olan olay değerlendirmeye açık kalmaktadır.

Diğer taraftan her ne kadar aşına olunsa da ve sıklıkla deneyimlense de duygular basit birer fenomen değil, karmaşık bir dizi sürecin sonucu olarak tanımlanır. Izard'ın “Human Emotions” kitabında aktardığına göre bu tanımlamalarda üç boyut özellikle öne çıkmaktadır: duygunun deneyimi veya bilinçli hissi, beyinde veya sinir sisteminde meydana gelen süreçler, yüz ifadesi gibi gözlemlenebilir ifade kalıpları. Ancak bu boyutların nasıl işlediği ve duyguların nasıl açığa çıktığı konusunda üzerinde hem fikir olunan bir teori yoktur. Konuya ilişkin teoriler nedensellik ilişkileri üzerinden açıklanmaktadır. Buna göre fizyolojik olarak uyarıcı bir durum ile bu duruma maruz kalan kişinin içinde bulunduğu durumu değerlendirmesinin ortak bir sonucu olduğu düşüncesi yaklaşımlardan biridir. Bu yaklaşımda öne çıkan husus

bilişsel süreçlerin etkililiğidir. Kişi uyarıcı bir duruma maruz kalır, yaşadığı bu durumu yorumlar, üzerinde düşünür, akıl yürütür ve bu süreçlerin sonunda bir duygu açığa çıkar. Problemi nörolojik düzeyde ele alan yaklaşımlara göre ise nöral stimülasyonlardaki değişiklikler duyguya sebep olur ve bu değişikliği tetikleyen bilinç düzeyindeki koşullardan ziyade doğuştan getirilen bir dürtü durumu, bir hatıra ya da başka bir duygu olabilir (Izard, 1978). Bu noktada denilebilir ki duyguların oluşumunda ya da açığa çıkışında algı ve biliş önemli rol oynamaktadır.

Bu açıklamalardan sonra ders kitabında paylaşılan hadis mealine bakıldığında öncelikle maruz kalınan bir olaydan değil öznesi olunan bir durumdan bahsedilmektedir ki bu durumda eylemin yapılma amacı eylemin kendisinden daha önemli hale gelecektir. Dolayısıyla iyilik veya kötülük yapmak tercih edilmiş kasıtlı bir eylem olarak kişinin iyi ve kötü olana dair bilgisini ve eylemi gerçekleştirme niyetini değerlendirmenin konusu haline getirir. Duygu teorileri açısından bakıldığında hadis mealinde tasvir edilen durumda bilişsel sürecin uyarıcı eylemden önce işe koşulduğu ve eylem sonrasında da bir değerlendirme ve yorum süreci olarak devam ettiği söylenebilir. Bu noktada bilişsel ve eylemsel olarak iyilik ve kötülüğün ne anlama geldiği üzerine düşünülebilir. En temel ahlaki sorgulama olarak kabul edilebilecek olan iyilik ve kötülüğün ne’liği sorusu özellikle rölativizmin de etkisiyle ahlaki görecelik sorununu belirginleştirmiş ve ahlak alanının ana meselelerinden biri haline getirmiştir (Harman G. , 1996). Buna göre bir şeyin ahlaki olarak iyi ya da kötü olduğunu belirleyen çeşitli ahlaki referans çerçeveleri olduğu düşüncesi farklı öğretilerin ahlaki değerleri ya da evrensel ahlak ilkelerinin imkanı gibi arayış ve çalışmalara zemin oluşturmuştur.

İslam literatüründe özellikle Mu’tezile geleneğinde iyi ve kötünün, eylemlerin ahlaki değerini belirleyebilmek ve tümel olarak ifade edebilmek adına fiillerin özünde olduğu fikri kabul edilir ve insandan beklenen eylemlerdeki bu vasıfları keşfetmek ve buna göre davranmaktır (Suphi, 2021, s. 248). Bu durumda Peygamberin hadisinde iyilik yapıldığında sevinmek ve kötülük yapıldığında üzülmek gerçekleştirilen eylemlerin özü itibarıyla vasıflarının farkında olabilmekle mümkün olacaktır. Diğer taraftan yine İslam literatüründe eylemlerin bizzat Şâri’ (kural koyucu) tarafından iyi/güzel ve kötü/çirkin olarak vasıflandırılması ve inanandan beklenenin bu fiilleri öğrenmesi ve iyi olanı yapıp kötü olandan kaçınması yönünde bir eğilim bulunmaktadır. Kural koyucunun emir ve yasaklarına riayet etmenin karşılığı olarak

da ceza ve mükafat söz konusu olmaktadır. Ders kitabının başlangıçtan bu yana dini tasavvuru kurallar yani emir ve yasaklar çerçevesinde inşa etmesi ikinci yaklaşıma daha yakın kabul edilebilir. Nitekim 4. Sınıf ders kitabında aşağıdaki ifadeleri okumaktayız:

Hayatımız içerisindeki iyi söz ve davranışlarımızın Allah (c.c.) katında bir değeri vardır. Allah'ın (c.c.) rızasını ve sevgisini kazandıracak güzel söz ve davranışlarımız için Allah'ın (c.c.) verdiği karşılığa sevap denir. Anne ve babamıza iyi davranmak, fakir ve yoksullara iyilikte bulunmak, Allah'ın emirlerine uyup yasaklarından kaçınmak sevap olan davranışlardır. Sevabın karşılığı ise günahtır. Günah, dinin emir ve yasaklarına aykırı olarak yapılan ve bazı durumlarda cezayı gerektiren söz ve davranışlardır. Hayvanlara kötü davranmak, çevreyi kirletmek, insanları rahatsız edecek davranışlarda bulunmak ise günah olan davranışlardır. (MEB-4, 2018, s. 23)

Bu bilgilendirme çerçevesinden iyilik ve kötülük nedir sorusuna cevap arandığında, iyinin kendinde iyi ya da kötünün kendinde kötü olduğunu değil de ödüle kavuşma ve cezadan kurtulma motivisiyle gündeme alınmış, üzerinde düşünmeyi gerektirmeyen bir tür listeli eylemler olduğunu varsaymak mümkündür. Üstelik bu eylemsel anlayış eylemin amacını yükselttiği ölçüde sonuçları eyleyenden bağımsız hale getirme tehlikesini de barındırmaktadır. Dünyayı bir yaşam alanı değil bir oyun parkuru gibi görüp doğru tuşlara basmak ve yanlış tuşlardan kaçınmak ancak ne yaptığının bilincinde ve farkında olmamak üzerine kurulu bu düzenin asıl yaşama kavuşmak gibi bir anlatıyla hayata anlam ve amaç katma yeryüzünü sahne insanı gelip geçen oyuncular olarak görme animasyonu insan dahil tüm yaratılmış evreni başka hiçbir düşüncenin değersizleştiremeyeceği ölçüde değersizleştirmektedir.

Diğer taraftan sevap kategorisinde sıralanan eylemlerin yaratıcı ve kişiler arası ilişki düzeyiyle örneklendirilmesinin yetinilmesi, günah olarak yasaklanan davranışların ise hayvan ve çevre gibi insanolmayan varlıklara atıf yapılmış olması ayrıca dikkat çekicidir. Bu söylem, insanolmayana karşı ahlaki yükümlülüğü yalnızca koruma düzeyine indirgemekte ancak korunmaya değer olmayı kendi olmalarından kaynaklanan bir hak ve ahlaki değerden mi yoksa insan dolayısıyla mı olduğu konusu belirsiz kalmaktadır. Başka bir ifade ile insanolmayana yönelik ahlaki bir sorumluluk duyma ve aktif bir iyilik halinde bulunma değil, bunlara kötülük yapmamayı öne çıkaran pasif bir iyilik hali tasvir edilmektedir.

Eylemle iyilik ve mutluluk haline yani felâha kavuşmak kavramlaştırmasına yeniden dönülecek olursa, insanın özsel niteliklerinin açığa çıkarılması ve böylece

mutlu olunması minvalinde yapılan açıklama hatırlanarak aşağıdaki tarih sahnesi okunabilir. Buna göre insanın özsel niteliklerinin dışsal bir müdahale olmadan açığa çıkamayacağı yönünde bir yorum yapılabilir. Zira aşağıda bahsi geçen dönem Kuran vahyinin bölge insanına ulaşmadığı döneme işaret etmekte ve bu dönem “cahiliye dönemi” olarak adlandırılmaktadır.

İslam’dan önce insanların yaşadıkları [...] döneme “cahiliye dönemi” denir. Cahiliye; Allah’ın (c.c.) rızasına uygun olmayan tutum ve davranışlar içinde olmak demektir. Cahiliye anlayışının geçerli olduğu toplumlarda bilgi yerine bilgisizlik, dürüstlük yerine yalancılık, adalet yerine zulüm, paylaşma yerine bencillik, merhamet yerine acımasızlık hâkim olur. (MEB-4, 2018, s. 80)

Bu açıklama üzerine denilebilir ki insan için öz yeterliliklerin ortaya çıkışı bir elma tohumunun içinden elma ağacı çıkması metaforuyla açıklanamayacak bir katmanlılık içermektedir. Zira insanın ne olduğu ya da ne olması gerektiği konusundaki yargılar, tahayyüller, beklentiler birtakım öğretilerin ya da kabullerin dolayımına dayanmaktadır. Kısacası bilginin bilgisizlikten, dürüstlüğün yalandan, adaletin zulümden, paylaşmanın bencillikten, merhametin acımasızlıktan daha insani olduğuna karar veren bir merci gerekmektedir. Dinler açısından bu Tanrı buyruğudur. Din dışı öğretiler için ise toplumsal sözleşmelerden veya felsefi akıl yürütmelerden bahsedilebilir ve ilk versiyonda Tanrı Devleti, ikinci versiyonda İdeal Devlet veya ütopyalardan bahsedilebilir. Bu durumda iyi ve kötü üzerinden yapılan ahlaki temellendirmelerin ideal bir insan kavrayışına dayandığı söylenebilir. İdeal insanın özsel niteliklerini açığa çıkarmasının toplumsal yaşam için vazgeçilmez oluşu insanın Tanrı, devlet, toplum, grup gibi çeşitli yapılarca denetlenmesini de beraberinde getirmektedir. Örneğin 9. Sınıf ders kitabında paylaşılan aşağıdaki hadis mealî İman ve İslam ile birlikte *ihsan* kavramından da bahsederek yaratıcının denetimini inanç ve eylemler üzerinde hissetmeye dönük bir anlatıya katkı sunmaktadır:

Hiz. Muhammed (s.a.v.), bu hadisinde imanı, İslam’ı ve ihsanı şu şekilde tarif etmektedir: “İman, Allah’a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe inanmandır. Yine kadere, hayrına ve şerrine iman etmendir... İslam, Allah’tan başka ilah olmadığına, Muhammed’in de Allah’ın Resulü olduğuna şehadet etmen; namazı dosdoğru kılman, zekâtı vermen, Ramazan orucunu tutman ve gücün yeterse Kâbe’yi haccetmendir... İhsan, Allah’a onu görüyormuşsun gibi kulluk etmendir. Sen onu görmüyorsan da O, seni mutlaka görüyor...”¹⁴⁷ (MEB-9, 2018, s. 53)

¹⁴⁷ Müslim, İman, 1; Buhârî, İman, 37. – d.k.d.

İnsanda doğru özsel niteliklerin açığa çıkmasında sosyal kontrol ve denetimin de etkili bir rol oynadığını iyiliğin bilgisine ulaşanların diğerlerini bu iyiliğe davet etmeleri, yine kötülüğün bilgisine ulaşanların diğerlerini bu kötülüklerden sakındırmaya çalışmaları ders kitabının ayet referansı ile birlikte sosyal duyarlılığın bir gereği olarak ifade bulmuştur:

“Siz insanlar için ortaya çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz; iyiliği emreder, kötülükten alıkoyar ve Allah’a inanırsınız.”¹⁴⁸ ayeti Müslümanların kendi iç dünyalarındaki duyarlılığın sosyal hayata yansımaları gerektiğini bildirmektedir. Hz. Muhammed’in (s.a.v.) şu hadisi de öz denetimin insanlar arasındaki ilişkiyi düzenleyen boyutuna dikkat çekmektedir: “Bir kötülük gören kişi onu eli ile değiştirsin. Buna gücü yetmez ise dili ile değiştirsin. Bunu da yapamazsa kalbi ile o kötülüğe karşı tavır koysun (onu hoş görmesin) ki bu da iman eden kişinin asgarî yapması gereken şeydir.”¹⁴⁹ (MEB-7, 2018, s. 81)

Metnin devamında paylaşılan hadis mealî kişiyi yalnızca kendi eylemlerinin denetiminden değil şahit olduğu eylemler konusunda da sorumlu kılmaktadır. Bu durum iyi ve kötü konusunda görecelikten ziyade sabit birtakım esasların olduğunu ve şahit olan kişinin eylemin kötü olduğu konusunda önceden bilgi sahibi olmasını gerekli kılmaktadır. Ayrıca Peygamberin daha önce aktarılan kötülük yapıldığında üzüntü duyma üzerinden tanımladığı mü’min olma halinin bu hadis mealine göre mü’minlik seviyesinde asgarî bir düzeye işaret ettiğini öğrenmekteyiz.

İyinin ve kötünün ne olduğu bilgisini edindikten sonra özellikle yaratıcı ve insanlar arası ilişkilerde bu değerlere uygun hareket edebilmek sorumluluk duygusunu hatırlatacak birtakım işaretleri işlevsel kılabilir.

İslam dini, emir ve tavsiyeleriyle hayatımızı şekillendirir. Söz ve davranışlarımızın bu emir ve tavsiyelere uygun olmasını ister. Günlük hayatımızdaki basit işlerimizin bile Allah’ın (c.c.) izniyle ve adıyla gerçekleştiğini bize hatırlatır. Bunun için bir işe başlarken besmele çekerek Allah’ın (c.c.) adını anmış oluruz. (MEB-4, 2018, s. 13)

Örneğin Besmele ile ilgili olarak yukarıda paylaşılan bilgi, iyi ve kötü konusunda canlı ve sürekli bir farkındalık olarak yaratıcının ismini anma ve onun isteklerine uygun hareket etme konusunda önemli bir hatırlatıcı olarak yorumlanabilir. Aynı zamanda

¹⁴⁸ Âl-i İmrân suresi, 110. ayet. – d.k.d.

¹⁴⁹ Nesâî, İman, 17. – d.k.d.

bu hatırlatma iyyinin ve kötünün ne olduğu konusunda insana bireysel bir sorumluluk yüklemekten ziyade yaratıcının buyruğunu dikkate almayı önceleyen bir anlama sahip olacaktır. Benzer bir açıdan yine 4. Sınıf ders kitabından paylaşılan aşağıdaki ifadelere bakılabilir:

Hz. Muhammed (s.a.v.) insanların birbiriyle güzel bir şekilde selamlaşmasını istemiş ve bunu yapanları şu şekilde müjdelemiştir: “Siz, iman etmedikçe cennete giremezsiniz; birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olamazsınız. Yaptığınız zaman birbirinizi seveceğiniz bir şey söyleyeyim mi? Aranızda selamı yayınız.”¹⁵⁰ (MEB-4, 2018, s. 16)

Peygamberin düşünce izleğinde imanın bir göstergesi olarak sunulan selamın, insanlar arası ilişkilerde iyi ve kötü eylemler konusunda uyarıcı olma vasfı taşıyan bir ifadeye anlamı da taşıyabilecektir. İyi ve kötü konusundaki bu hatırlatıcı ifadelerle denetlenebilirlik daha önce ifade edildiği gibi iyi ve kötü eylemin önceden belirli olması ve bu bilginin kazanılmasıyla sürdürülebilecek bir yaşam pratiğini düşündürmektedir. Nitekim 8. Sınıf ders kitabı dinin korunması ile ilgili olarak kurallarla konulmuş ve sabitlenmiş sınırları vurgulayan bir uyarıya yer vermektedir:

Dinin korunması Allah’ın (c.c.) çizdiği sınırlar içerisinde kalarak dinin emir ve yasaklarını uygulamakla mümkündür. Din bid’at ve hurafelerle tahrif edilebildiği gibi yanlış yorum ve uygulamalarla da özünden saptırılabilir. (MEB-8, 2018, s. 81)

Elbette ifadede bahsi geçen emir ve yasakların özellikle inanç ve ibadet esaslarına işaret ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Dinin bu esaslarla korunuyor olması iman ve ibadetlerin yaşam pratiği açısından ahlaki anlamlar içerdiğini düşündürmekte ve böylece iyi ve kötüye ilişkin bilincin yerleşmesinde rol oynadıklarını varsaymayı mümkün kılmaktadır. Bu noktada ders kitabının inanç-ibadet-ahlak arasında kurduğu ilişki dinin yaşam pratiklerini etkileme konusundaki rolünü tespit için önem kazanmaktadır.

*

İman, insani değerlerin gelişmesi için uygun bir iklim sunar. (MEB-10, 2018, s. 14)

İnsan eylemlerinin değerler üzerinden şekillendiği kabul edildiğinde iman ile yaşam pratiklerini belirleyen değer arasında yukarıda kurulan ilişki önemli bir veri

¹⁵⁰ Müslim, İman, 93. – d.k.d.

sunmaktadır. Bu sebeple ifadedeki her kavramın ayrı ayrı ele alınması söylemin değerini ortaya koyma açısından gerekli görülecektir. Bu noktada inancın ve dinin inanç esaslarının yaşam pratiklerini etkileyen hatta belirleyen bir değer üreticisi oluşunu kavrayabilmek için öncelikle inanmanın ve iman etmenin ne demek olduğu üzerinde düşünülerek başlanabilir. 8. Sınıf ders kitabında inanç konusunda aşağıdaki bilgilere yer verilmektedir.

İnanç, sözlükte “itikad, iman, birine duyulan güven” anlamına gelir. Dini terim olarak, Allah’ın (c.c.) peygamberleri aracılığıyla bildirdiği esasları tereddütsüz kabul etmek, gerçek ve doğru olduğuna gönülden inanmaktır.¹⁵¹ İslam inancının temeli, Allah’ın (c.c.) varlığına ve birliğine imandır. Her şeyi bilen, gören, duyan ve her şeye gücü yeten Allah’a (c.c.) inanmak, mümin olmanın ilk şartıdır. (MEB-8, 2018, s. 120)

İnanç, itikad ve iman birliktedir. Yukarıdaki tanımlama temelde güvende hissetme olarak belirtilebilecek bir duygu durumuna işaret etmektedir. Bu durumda değerlerin gelişimi konusunda inancın ve imanın uygun bir iklim sunduğu yönündeki açıklama uygun zihinsel bir zeminin oluşmasına katkı olarak yorumlanabilir. Zira tanımda yer verilen güven duygusunun eyleme anlam, amaç ve motivasyon kazandırmada en önemli faktör olacağı düşünülmüş olmalıdır. İman kelimesinin kökünü oluşturan *emn*’nin korkunun; aynı kökten türetilen *‘emâne*’nin ise hıyanetin zıttı olduğunu belirten Tuğral (2008, s. 150-151) bu kavramların Türkçede *gönül huzuru* ve *güvenme* halini ifade ettiğini belirtir. İlgili kelime kökünün Arapça fiil çekimleri uyarınca iman haline dönüşmesi ise fiile geçişlilik hali katarak bir halden başka bir hale geçişi yani, korkudan güvene, belirsizlikten huzura geçişi ifade ettiği sonucuna ulaşılabilir. Bu durumda iman eden bir insanın nasıl yaşaması gerektiği ve kendisini neyin bekleyeceği konusunda belirsizliklerden kurtulup güven içinde yaşamını sürdürebileceği bir duygu halinin tasvir edildiğini çıkarsayabiliriz.

Yukarıda yer verilen pasajın vurguladığı önemli bir husus bahsedilen duygu durumuna ulaştıracak temel inancın bir yaratıcının varlığını kabul etmek olduğudur. Öyle ki bu inanç yaratıcının her şeyi kendi iradesi doğrultusunda, bir plana göre yani bir anlam ve amaca göre yarattığının ve yine yaratılan her şeyin kendisinin gözetiminde olduğunun güvenini vermektedir. Böyle bir yaşam tasarımı inanmak kişiyi mü’min kılmakta başka bir ifadeyle varlığına bir ad ve dolayısıyla anlam

¹⁵¹ MEB, Dinî Terimler Sözlüğü, s. 168-169. – d.k.d.

katmaktadır. Ancak temel soru iman eden bir kişinin güven duyacağı ve böylece huzur bulacağı konunun ne olduğudur. 4. Sınıf ders kitabından aktarılan aşağıdaki bilgiler bu soru çerçevesinde okunup değerlendirilebilir:

İslam'ın inanç esaslarını şüphe duymadan kabul etmek gerekir. Bu şekilde inanmaya iman etmek denir. Kur'an-ı Kerim'de iman eden kimseler şu ayette cennetle müjdelenmişlerdir: "Muhakkak ki Allah, iman edip iyi davranışlarda bulunan kimseleri, zemininden ırmaklar akan cennetlere kabul eder..."¹⁵² İman eden bir kimse inandığına gönülden bağlanır ve inancını davranışlarıyla da gösterir. (MEB-4, 2018, s. 32)

Pasajın dikkat çektiği ilk husus, yalnızca Allah'a inanmanın değil tüm inanç esaslarının şüphesiz bir şekilde kabulünün kişiyi imanın verdiği güven ve huzura kavuşturacağını belirtmesidir. İnanç esaslarının bir bütün olduğu ve Allah'a imandan ayrılamayacağı konusu farklı ders kitaplarında tekraren dile getirilmektedir. Örneğin 9. Sınıf ders kitabında ünite sonunda yer verilen Nisâ suresi 136. Ayet ile ilgili aşağıdaki açıklamaya yer verilmiştir:

Kur'an-ı Kerim'de dördüncü sırada yer alan Nisâ suresinin bu ayetinde Allah müminlerden iman etmelerini istiyor. İman edenlerin nelere, nasıl inanmaları gerektiğini bildiriyor. Bu ayette İslam inanç esasları peş peşe sıralanarak bunlara iman etmeyen kimselerin düşeceği vahim durum belirtiliyor. [...] Burada inanç esaslarının bir arada ve güçlü bir şekilde ifade edilmesi, hem onların insanın mümin olması için gerekli olduğunu hem de bir bütün olduklarını ispat eder. (Nisâ suresi, 136. ayet.) (MEB-9, 2018, s. 52)

İnanç esasları arasındaki bütünlük vurgusu yaratıcıya inancın gereği olduğu konusunda bir belirleyici olarak görülebilir. Zira inanç esaslarından birine inanmama Tanrı buyruğuna inanmamayı ve dolayısıyla Yaratıcıya imanda bir kusuru işaret etmektedir. Ders kitabı inanç esaslarının bütünlüğüne yaptığı vurgunun yanı sıra bu esasların insanın yeterlik ve yetkinlikleriyle anlayıp, kabul edip, uygun bir yaşam tecrübesine dönüştürebileceğine dair birtakım açıklamalara yer vermektedir.

Hz. Âdem'den (a.s.) beri bütün peygamberlerin tebliğ ettiği ve temelinde tevhidin yer aldığı İslam'ın inanç esaslarının özellikleri şöyle sıralanabilir: 1. İslam'ın inanç esasları sade, açık ve anlaşılabilir mahiyettedir. [...] 2. İslam'ın temel kaynaklarında açık bir şekilde ortaya konulan inanç esasları dogmatik değildir. Çünkü dogma; belli bir konuda insanlar tarafından ileri sürülen bir görüşün sorgulanamaz bir gerçek olarak kabul edilmesidir. [...] 3. Akli ve iradesi sağlıklı işleyen her insan İslam inanç esaslarını kavramak ve kabul etmek için kimsenin aracılığına ihtiyaç duymaz. [...] 4. İslam

¹⁵² Hac suresi, 14. ayet. – d.k.d.

inanç esaslarının benimsenmesinde kişilerin hür iradeleri ve tercihleri gerekir. [...] 5. İslam inanç esaslarındaki itidal ve denge ahirette kulun amelleri tartılırken de geçerlidir. [...] Bu yüzden kul Allah'ın (c.c.) rahmetine güvenip sorumluluklarını aksatmamalıdır. Ama O'nun rahmetinden ümidini kesip karamsarlığa da düşmemelidir. Kula düşen korku ve ümit arasında itidalli bir hayat yaşamaktır. (MEB-9, 2018, s. 49-50)

Bu açıklamalarda dikkat çeken hususun inanç esaslarının dışarıdan bir buyruk olarak emredilmesinden ziyade insanın verili yetkinlikleri ki özellikle akli sayesinde ilgili esasları kavrayabileceği ve yine dışarıdan bir zorunlulukla değil bir başka insani yetkinlik olarak kendi iradesi ve seçimiyle kabul edebilmesi hatta etmesi gerektiği gerçeğidir. Akıl ve iradenin işe koşulması başından beri Tanrı buyruğu olarak kesin, değiştirilemez ve bütün olarak inanılmasının şart koşulduğu inanç esaslarını bir zorunluluk olmaktan çıkıp tercihe dönüşmesine ve böylece dogmatik olmadığı şeklinde bir açıklamaya izin vermiş görünmektedir. Diğer taraftan pasaj bir uyarıyla tamamlanmaktadır, anlaşılmaksızın, içselleştirilmeksizin inanmış olma yanılığısına düşmek ya da inandığı gibi yaşamamak mü'minler için güvencesi verilen huzurlu hayatı tehlikeye atabilir.

Önceki metne (MEB-4, 2018, s. 32) geri döndüğümüzde dikkat çekilen ikinci hususun inanç esaslarını kabul edip mü'min vasfını kazananların ayet referansı ile cennetle müjdelenmesidir. Bu söylem iman edenlerin güvende oldukları konunun ölümden sonraki hayat olduğunu düşündürmektedir. Öyle ki yaşadığı hayatın bir gün son bulacağına farkında olan insanın bu kısıtlı zamanı nasıl yaşaması gerektiği ile ilgili kaygılara son vermek için tercih edilen yol ölümden sonra hayatın devamlılığının ve devam edecek yaşamın şartlarının bu hayata göre belirleneceğinin güvencesini vermek olmuştur. Pasajın son uyarısı da aslında bu güvenceyle ilgilidir. Öyle ki, ölümden sonraki yaşamın bu dünya yaşamının değerlendirilmesine bağlı olması dünya hayatının belirli kurallar çerçevesinde ve yine metinde bahsedildiği gibi uygun davranışlara teslimiyeti gerektirmektedir. Geline nokta ders kitabının iman hakkındaki kavrayışını 10. Sınıf ders kitabında yer alan aşağıdaki ifadelerle özetlemek mümkündür:

İman etmenin Allah'ın (c.c.) hoşnut olacağı güzel işler yapmak anlamına geldiğini kavrar. O, dünya hayatının bir imtihan yeri olduğunu bilerek hareket eder. Bu anlayışla insana yakışan bir hayat sürdürür. (MEB-10, 2018, s. 14)

Bu açıklama insana yakışan bir hayat niteliğiyle imanın insani değerlerin gelişimi için uygun bir iklim sunmasına ilişkin ifadeyi hatırlatan önemli bir noktaya dikkat çekerek sonlanmaktadır. İnsani değerler nelerdir, insana yakışan hayat nasıl olur nev'inden sorular ders kitabında inanç ve ibadet esaslarıyla ilişkilendirilen düşünce, tutum ve davranışlardan bahsedildikten sonra değerlendirilebilecektir. Ancak burada özel olarak bir inanç esasıyla ilişkilendirilmeden doğrudan inanmak ve iman etmekle bağdaştırılan iki değerden söz edilebilir. Bunlardan ilki 7. Sınıf ders kitabında imanla ilişkilendirilen *sabır*dır:

Sabır, iman ile birlikte ele alınması gereken bir kavramdır. Yaşanılan güçlükler karşısında sabırlı davranmak imanlı olmanın bir gereğidir. Zira Hz. Peygamber ve ilk Müslümanların Mekke dönemindeki en belirgin özelliği zorluklara ve baskılara sabretmeleri ve imanlarından taviz vermemeleriydi. (MEB-7, 2018, s. 82)

İmanın güvende olmak anlamı imana çağıran yaratıcıya güvenmenin bir sonucu olarak görülebilir. Bu güven insanın deneyimlediği her olayın Tanrı'nın gözetimiyle gerçekleştiği inancını da kapsadığından olumlu veya olumsuz her durum kişinin kendi varoluşunun anlam ve amacının parçası olarak görülecektir. Dolayısıyla yaratıcının yine huzur ve güven içinde hayatını sarıp sarmalayacağı ana kadar güvenini sürdürecektir olması sabır ile ilişkilendirilmektedir. Sabrın pasif bir bekleyiş ya da daha iyi bir hale geçiş için direniş olarak anlamlandırılması ile ilgili tartışmalar literatürde geniş bir yer tutar. Ancak burada iman ile ilişkisi bağlamı değerlendirildiğinde, daha önce 9. Sınıf ders kitabından aktarılan inanç esaslarının özelliklerinde iman sorumluluktan azade pasif bir eylem biçimi olamayacağı konusundaki dikkat çekiş hatırlanarak ders kitabının sabır ile ilgili tutumunun aktif bir eylem durumuna işaret ettiğini varsayabiliriz. Bu durumda inanmak, inanca sadık kalmak ve inancın gereklerini yerine getirmek konusunda sabra ihtiyaç duyulacağı düşünülürse iman ve sabır arasındaki ilişkinin birbirinden ayrılmayan birbirinin gereği ve neticesi olarak bir aradalığını düşünmeyi gerektiren bir kavrayışa ulaşabiliriz.

İmanla ilişkilendirilen ikinci durum ise 10. Sınıf ders kitabında hadislerle referansla *sevgi* olarak dile getirilmektedir:

Hz. Peygamber bir hadiste şöyle buyurmuştur: “Hiçbiriniz kendisi için istediğini (mümin) kardeşi için istemedikçe (gerçek) iman etmiş olamaz.”¹⁵³ Yine bir başka hadiste de şöyle buyrulur: “İman etmedikçe

¹⁵³ Buhârî, İman, 7. – d.k.d.

cennete giremezsiniz, birbirinizi sevmedikçe de iman etmiş olmazsınız.”¹⁵⁴
(MEB-10, 2018, s. 13)

Bahsi geçen ikinci hadiste Peygamber bir nedensellik silsilesinden bahsetmekte ve en temel duygu olarak birbirini sevmeye işaret etmektedir. “Tanrı Sevgisinin Örtük Biçimleri” isimli metninde Simone Weil (2021) bu örtük Tanrı sevgisinin üç aracısız nesnede kendini belli ettiğini söyler: “Ayinlerde, dünyanın güzelliğinde ve başkalarına karşı duyduğumuz sevgide” (s. 9). Weil’e göre “[b]u sevgilerin hepsi birbirine içkin olarak, hazırlık dönemine uygun bir şekilde Tanrı sevgisini oluşturur” (s. 10). Weil’in böyle bir açıklamaya ihtiyaç duyması imanın mutlak bir güven olarak anlaşılıp Tanrı sevgisine dönüşmesi insanın doğuştan sahip olabileceği bir yetkinlik olamayışıyla alakalıdır. Yaratılmış olanla bağ kurup sevgi ve güven ilişkisi kuramayan insanın tüm bunların yaratıcısı olarak kendini tanıtan bir Tanrı’ya karşı sevgi ve güven duymasını beklemek beyhude olabilir. Ancak kurduğu bağlarla canlı bir yaşam sürdüren ve yaşamı hisseden bir insan bir yaratıcının varlığı karşısında şükran, minnet, bağlılık, sevgi ve güven duymaya yaklaşabilir. Dolayısıyla hadiste bahsi geçen birbirini sevmeye ifadesini Weil’in düşüncesinde olduğu gibi Tanrı sevgisinin örtük biçimi olarak nitelendirmek mümkün görünebilir.

Ancak hadislerin ders kitabındaki sunumları üzerinden birtakım sorular sorulabilir. Bunlardan ilki ikinci hadiste geçen birbiriniz ifadesinin neye işaret ettiği olabilir. Bir karşılıklı olma durumuna işaret etmesi yönüyle insanlar arası ilişkiye atıf olduğu konusunda hemfikir olunabilir. Fakat birlikte sunulan önceki hadisin kapsamı her ne kadar mü’min ifadesi parantez içinde belirtilmiş olsa da bir toplulukla sınırlandırılmış görünmektedir. Bu durum Tanrı sevgisini besleyen önceki bir aşama olarak sevginin açığa çıkmasını ya da Tanrı sevgisinin bir sonucu olarak yaratılmışlarda onun sevgisini hissetmeyi düşündürecek bir açıklık gibi görünmemektedir. Burada daha önce Müslüman olma, mü’min olma gibi adlandırmalar neticesinde oluşan kimliklenmenin bir grup bilincine dönüştüğünü ve bir “biz” kavrayış, anlayış, duyuş ve düşünüşüne yol açtığını gözlemleyebiliriz. Biz ve onlar ayrımını konuşmaya başlamak ise yaratıcının yaratmasındaki tekliğin, bütünlüğün, birlikteliğin parçalanması anlamını taşıyacaktır. Bu düşüncüyü ders

¹⁵⁴ Müslim, İman, 93. – d.k.d.

kitabında Allah'a iman ile ilişkilendirilen erdemlerin incelenmesiyle ele almak daha kapsamlı olabilir.

*

İnanç esaslarının en temelinde Allah inancı olduğu ve hatta diğer esasların Allah inancının gereği olduğu belirtilmişti. Ders kitabı Allah inancının inanan insan üzerinde birtakım tesirleri olduğu, olacağı ya da olması gerektiği fikrini benimsemiş olacak ki öğrencilere konu hakkında düşünceleri için sorular yöneltir. Örneğin 10. Sınıf ders kitabında aşağıdaki soruya yer verilmektedir:

İnancımız gündelik yaşantımızı etkiler mi? Allah'a (c.c.) inanmanın iyi bir insan olmaya katkısı var mıdır? (MEB-10, 2018, s. 12)

İlk soru genel olarak inancın ikinci soru ise Allah inancının etkisini sorgulamaktadır. Ancak sorular öğrencileri belli bir noktada düşünmek üzere yönlendirmeyi amaçlayan söylemlerle oluşturulmuştur. Örneğin ilk soru *gündelik yaşantımız* ifadesiyle öğrenciyi kendi yaşamı üzerinden düşünmeye çağırmakta ve inanma varsayımı üzerinden temellendirilmiş cevaplar vermesini istemektedir. İkinci soru ise, iyi insan idealinin kabulü varsayımına dayanarak Allah inancının etkisini sorgulamaktadır. Kısaca soruları cevaplayan bir öğrencinin inandığı ve iyi bir insanın nasıl olması gerektiğine ilişkin kabulleri olduğu varsayılmıştır. Dikkat çeken bir diğer nokta ise günlük yaşamın genellikle yaşam pratikleri açısından eylemsel bir anlamı olduğu düşünüldüğünde cevapların davranış odaklı olacağını tahmin etmek güç olmayacaktır. Zira 11. Sınıf ders kitabında bu durum doğrudan sorulmuştur:

Allah'ın (c.c.) varlığını her an hissederek yaşayan kişinin davranışlarında sizce ne gibi değişiklikler olur? Belirtiniz. (MEB-11, 2018, s. 70)

Allah'ın varlığını her an hissederek yaşamamanın insanda ne türden bir zihinsel şema oluşturacağı ya da duygusal ve düşünsel olarak nasıl bir haleti ruhiyeye sebep olacağı değil belki de tüm bunların sonucu olarak davranışlardaki değişiklikler sorgulanmaktadır. Elbette somut veriler olarak davranışlara odaklanmak eğitimsel açıdan daha pratik görülmüş olabilir ancak bu durum davranışların oluşumunun basit bir durum değişikliği olarak algılanmasına ve geri planda işleyen tüm süreci göz ardı etmeye sebep olmaktadır. İnanmak ve davranış değiştirmek arasında doğrudan bir ilişki kurulmuş olması insan yaşamının isteme, irade etme, hissetme, karar verme gibi

zorlayıcı pek çok deneyimini kendi kendine yüzleşmesi gereken kişisel bir meydan okuma olarak kalmasına sebep olabilir. 10. Sınıf ders kitabında yer alan aşağıdaki ifadeleri bu açığı kapatmak niyetiyle okuyabiliriz:

Allah’a (c.c.) inanmak insanın hayatında olumlu değişiklikler yapar. Bunun nedeni imanın; duygu, düşünce ve davranışlar üzerinde etkili olmasıdır. İnsan büyük oranda inancına göre görür, düşünür ve davranışlar sergiler. (MEB-10, 2018, s. 13)

İnanç ve davranış ilişkisi için kurulan bu bağlam oldukça önemli olmakla birlikte inancın somut bir davranış olarak görünmesinde ısrar edilmesi dikkate değerdir. Bu durumu gerekçelendirmek için aynı kitabın bir önceki sayfasında aşağıdaki metafora başvurulmuştur:

Düşünceyi uygulamaya aktarılmayan bir inanç meyvesiz bir ağaca benzer. Allah’a (c.c.) inanmanın meyve vermesi, imanın insan hayatında kendisini göstermesi demektir. Allah (c.c.) inancı insanların kalplerine yerleşip kuvvetlenince onların davranışlarını etkiler. İnanan insanlar Allah’a (c.c.) karşı kulluk görevlerini yerine getirmeye çalıştıkları gibi insanlık için de daima faydalı olmaya gayret ederler.¹⁵⁵ (MEB-10, 2018, s. 12)

Metaforun çoğunlukla poetik muhayyile veya retorikle ilişkili olarak dilsel bir konu olarak görüldüğünü ifade eden Lakoff ve Johnson’a (2015) göre metaforlar yalnızca gündelik dilin değil düşünce ve eylemlerin de konusudur. Buna göre düşünceye yön veren metaforik kavramlar davranışlarımıza da yön vermektedir (s. 27). Örneğin yukarıdaki pasaj meyveli ağaç metaforunu kullanırken günlük hayatımıza yön veren bir değeri açığa vurmaktadır: meyveli ağaç meyvesiz ağaçtan daha iyi, daha değerli, daha önemli, daha olması gereken vs. olarak kabul edilir. Aynı metafor toplum içinde çocuklu bir kadının çocuksuz bir kadından daha değerli olduğu şeklinde bir kabule ve buna göre muameleye pekâlâ sebep olabilir. Pasajın devamında yer alan inanmış insanda görülmesi beklenen davranış değişikliklerine geçmeden önce ders kitabının meyveli ağaç metaforu için atıfta bulunduğu ayet ve ilgili açıklamaya bakmak yerinde olacaktır.

Allah (c.c.) inancının insan hayatındaki yeri ve önemini, Kur’an-ı Kerim Allah (c.c.) inancını meyve veren bir ağaca benzetmiştir. Bir ayette şöyle buyrulur: “Allah’ın nasıl bir misal getirdiğini görmedin mi? Güzel sözü

¹⁵⁵ Heyet, Kur’an Yolu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C 3, s. 315. – d.k.d.

(iman), kökü sabit, dalları gökte olan güzel bir ağaca benzetti. O ağaç, Rabbinin izniyle her zaman meyvesini verir.”¹⁵⁶ (MEB-10, 2018, s. 12)

İlgili ayette örneklendirilen husus güzel söz ve benzetilen kökleri sağlam, dalları göğe uzanan *diri, sağlam, temiz, güzel, verimli, hoş, bakımlı* vs.¹⁵⁷ bir ağaçtır. Ders kitabının parantez içinde güzel söz içinde belirttiği iman yorumu ders kitabı yazarına ait görünmektedir. İlgili surenin 25. ayetinde ise tarif edilen bu ağacın meyvesini/yemişini vermeye devam edeceğinden¹⁵⁸ bahsedilmektedir. Dolayısıyla meyveli ağacın meyvesiz olandan daha üstün olduğuna dair bir ima yoktur.

Diğer taraftan meyveli ağacın olmayana göre daha iyi olduğunun düşünülmesi insana faydası açısından ağacı maksimum niteliğe getireceğinden burada insan merkezli bir bakış söz konusudur denilebilir. Nitekim inanan insanın Allah’a karşı kulluk göreviyle birlikte yapması gereken diğer davranışların insana faydalı şeyler olması aynı zihinsel şemanın ürünü olarak görülebilir. Ayrıca kulluğun tekraren Allah ile ilişkiyi belirleyen bir statü durumu gibi yansıtılıyor olması kullar arası ilişkiyi insanlar arası ilişki ile ifade edilebilecek bir ilişki durumuyla sınırlamaya zemin oluşturmaktadır. Ancak aşağıdaki ifadeler kulluk hakkında yeniden düşünmeye fırsat verebilir:

İslam’a göre insanın Allah’a (c.c.) olan inancı dünyaya bakışını değiştirir. Eşya, tabiat ve canlılar onun gözünde farklı bir boyut kazanır. Kâinatı ve her şeyi yaratanın Allah (c.c.) olduğunu idrak eden insan kendisiyle evren arasında bir yakınlık hisseder. Kendisini evrenden bağımsız olarak düşünmez. (MEB-10, 2018, s. 13)

Bu ifadeler insanın dünyada olmaklığına, evrenle ilişkisine ve tüm yaratılmışlarla yaratılmış olmak bakımından yakın hatta aynı yaratıcının eseri olarak bir kılındığına ilişkin güçlü bir söylem içermektedir. İnsan ancak dünyadaki varlığıyla insandır ve pasajda da belirtildiği gibi evrenden ayrı düşünülemez. Evren insanın varlığını sergilediği bir sahne değil varlığının yapıcı/kurucu unsurudur. İnancın ve özellikle de Allah inancının insanda oluşturması beklenen en temel bilinç yaşamda ve dünyada olmanın anlamının bütüncül bir şekilde fark edilmesi yaşamdaşlığın hissedilmesi

¹⁵⁶ İbrahim suresi, 24-25. ayetler. – d.k.d.

¹⁵⁷ Karşılaştırmalı meal için bkz.

<https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=14&ayet=24>

¹⁵⁸ Karşılaştırmalı meal için bkz.

<https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=14&ayet=25>

olmalıdır. Zira yaşam insanın kurguladığı bir senaryo değil tüm yaratılmışların birbiriyle sıkıca bağlı olduğu bir ağ sistemi gibidir. Muhayyilemiz ne kadar aşkın olursa olsun yaşam önce içinde olduğumuz bu sistemsel bütünlüğün farkında olmakla başlar. Bu nedenle kulluk bilincinin Allah’a ibadet etmekle birlikte tüm yaratılanlarla ortak bir yaşamı sürdürmek, yaşama katkı sunmak gibi kullar arası bir anlamı da yüklenmesi elzemdir. Bu noktada 10. Sınıf ders kitabında “Allah (c.c.) inancı insanı güzel işler yapmaya sevk eder” (MEB-10, 2018, s. 13) mesajı için kullanılan ağaç diken bir çocuk ve yetişkini temsil eden görsel yeryüzünün bir zeminden ziyade bir ev olduğu bilincinin yerleşmesi için önemli bir mesaj taşır.

Daha önce Allah inancının inananın duygu, düşünce ve davranışlarında etkili olduğunu belirten ders kitabı bunu doğal bir süreç değil bir tür gereklilik tonuyla ifade etme gereği görmüş ve aşağıdaki metne yer vermiştir:

Allah’a (c.c.) inanmak kuru bir söz değildir. İslam dini, hayatın içinde kendini gösteren bir inancı değerli görmüştür. İslam; dinin temel hükümlerine inanılmasını, hükümlerinin uygulamaya konulmasını ve hayata yansımalarını ister. Bu durum dinin yaşanması bakımından önemli olduğu gibi imanın korunması bakımından da gereklidir.¹⁵⁹ (MEB-10, 2018, s. 13)

Pasaj daha önce bahsi geçen güzel söz-iman ilişkisi benzetmesine atfa devamla Allah’a imanın kuru bir söz, yani kuru bir ağaç olamayacağını ve varlığını canlılığıyla gösteren ve hatta meyve veren bir ağaç gibi olması gerektiğini belirtmekte ve yine bu duruma değer atfetmektedir. Metne devam edildiğinde meyve vermekten kastın İslam’ın temel hükümlerinin uygulanması ve bunun somut bir deneyimle görünür kılınmasından bahsedildiğini okumaktayız. Dolayısıyla temel hükümlerin ders kitabı açısından ne olduğu ve nasıl örneklendiği üzerinde durulmalıdır. Ancak yukarıda yer alan metnin asıl dikkat çeken noktası dinin yaşanması ile imanın korunması arasında kurulan ilişkidir. Bu söylemle imanın tam bir kabulleniş ve güvene ulaşmak olarak tanımlanıp yapılmasına karşın her an elden kaçırılabilecek geçici durum gibi sürekli tazelenmesi gereken, hatırlanması gereken ve üstelik bunu varlığa işleyen bir oluş gibi değil de bir yük, bir ödev gibi taşınacak giydirilmiş bir kimlik gibi bahsedilmektedir.

Diğer taraftan ders kitabı inanan insanlar için yükümlüklerini hatırlatan açıklamalarda bulunur ve birtakım örnekler sunar.

¹⁵⁹ İlyas Çelebi, İslam’ın İnanç Esasları, İSAM Yayınları, s. 17. – d.k.d.

Allah (c.c.) inancı sayesinde insan davranışlarına çekidüzen verir. Öncelikle O'nun emrettiği şeyleri yapmaya ve yasakladıklarından kaçınmaya çalışır. İbadetlerini ve kulluk görevleri yerine getirerek Allah'ın (c.c.) razı olduğu bir kimse olmaya gayret eder. Rabb'inin isteklerine uygun hareket ettiği gibi başkalarıyla iyi ilişkiler kurmaya çalışır. Verdiği sözleri tutar, haksızlık yapmaz, muhtaçlara yardım eder ve insanlara karşı adaletli olur. (MEB-10, 2018, s. 14)

Açıklamalardan da anlaşıldığı gibi temel amaç davranış değişikliği olarak belirlenmiştir ve bu durum en yalın olarak emirleri yapmak, yasaklardan kaçınmak olarak ifade edilmiştir. Emir denildiğinde ilk akla gelen ise ibadetler olmaktadır. Zira ibadetler hükümleri yani ne zaman, nerede, ne şartlarla ve nasıl gerçekleştireceği belirli birtakım ritüellerdir. Bu sebeple hem edimsel olarak gerçekleştirildiklerinden inancın somut bir deneyimini yaşatırken hem inanan için parçası olduğu kimliği hatırlamak ve kimliğin devamlılığına katkı sunmak gibi pek çok amaç aynı anda gerçekleştirilmiş olmaktadır. İbadetlerin gerçekleştirilmesi Allah'ın rızasını gözetme anlamı taşıırken kulların, ki pasaja göre bunlar yalnızca diğer insanlar, rızası için de iyi ilişkiler kurmaya vesile olacak ahlaki değerlerin yapılması beklenmektedir. Ahlaki sorumlulukların özne olarak insana has kılınması ahlakın nesnesini de insan olarak belirlemeye götürmüş olacak ki, örneğin adalet yalnızca insanlar arasında sağlanması beklenen bir erdem olarak sunulmuştur. Dolayısıyla pasajda sıralanan yükümlülükler arasında daha önce imanın bağ kurmasına vesile olduğu evrenle ilişkisini iyileştirecek bir sorumluluğa yer verilmemiştir. Ders kitabının bu noktadaki açıklamaları aşağıda aktarılan iki ayet mealine dayandırılmıştır.

Kur'an-ı Kerim'de Allah Teâlâ'ya inanan ve O'na karşı sorumluluk bilinci taşıyan kimseler şöyle anlatılır: “Onlar ki bollukta da darlıkta da Allah için harcarlar; öfkelerini yutarlar ve insanları affederler. Allah da güzel davranışta bulunanları sever.”¹⁶⁰ Bir başka ayette ise şöyle buyrulmaktadır: “İman edip iyi işler yapan, namaz kılan ve zekât verenler var ya, onların mükâfatları Rableri katındadır. Onlara korku yoktur, onlar üzüntü de çekmezler.”¹⁶¹ (MEB-10, 2018, s. 13)

İlk ayet insanın insanlarla ilişkisine dönük birtakım davranış örneklerini sıralarken ikinci ayet ibadetlerden söz açmaktadır. Dolayısıyla Allah'a iman eden insanların nasıl davranacağı ya da hangi erdemlere sahip olması gerektiğine ilişkin ayet seçimlerinin

¹⁶⁰ Âl-i İmrân suresi, 134. ayet. – d.k.d.

¹⁶¹ Bakara suresi, 277. ayet. – d.k.d.

bu iki ayetle sınırlandırılması inanan insanın temelde yaratıcısına ve diğer insanlara karşı sorumlulukları olduğu ve bununla yetinilebileceği algısını güçlendirmektedir.

Ders kitabının Allah inancı ile ilişkilendirdiği bir diğer konu ahlaki değerler olarak belirtilmiştir:

Allah (c.c.) inancı, ahlaki değerlere kaynaklık eder. İnsan olmayı önemseyen herkes için ahlaki değerler vazgeçilmezdir. Allah (c.c.) inancı, insanı erdemli kılar. İnanan; kendini erdemli görmüyorsa bunu dine değil kendi kusuruna bağlar. İmanın işe yaramadığını düşünerek ondan sıyrılmak gibi bir fikre kapılmaz.¹⁶² (MEB-10, 2018, s. 14)

Yukarıda pasajın her bir cümlesi söylemsel açıdan içerdiği alt metinler pek çok soru barındırıyor görünmektedir. Öncelikle ahlakın kaynağı konusu çok temel ve kadim bir soru olarak durmakta ve özellikle Tanrı kavramı *en yetkin İyi* olarak ya da insanı *kendi suretinde* yaratması ve yine ona (insana) *ruhundan üflemesi* gibi farklı bağlamlarla ahlakın kaynağı olmak bakımından önemli bir yer tutmaktadır. Ancak ders kitabı Allah inancının ahlaka nasıl kaynaklık ettiği konusunda yeterince açık değildir. Üstelik paylaşılan daha önceki veriler hatırlandığında Yaratıcı olarak Allah'ın istemesinin yeterli sebep olduğunu çıkarsayabiliriz.

İkinci olarak insan olmayı önemsemek ifadesi durup düşünmeyi gerektirmektedir. Yine önceki verilerden hatırlanacağı üzere ders kitabı insanın şerefli bir yaratılışa sahip olduğunu ve bu değer verili olarak insanda bulunduğunu belirtmişti. Dolayısıyla benzer bir argüman üzerinden insanın yaratılmışlar arasında farklı, hatta onlarla arasına hiyerarşik bir ayrım bulunan böylece insan olmayı başlı başına bir değer olarak gören bir anlayış yansıtılmaktadır. Daha basit bir ifadeyle insan, insan olarak yaratıldığı için minnettar olmalı ve bunun kıymetini bilmelidir. Ders kitabına göre bu kıymet bilmenin yolu ahlaki erdemlerden geçmektedir. Burada dikkat çekilmek istenen nokta insanın bir oluş varlığı olarak değil olmuş bir varlık olarak kabul edilmesi ve ahlaki erdemlerin insan oluşa katkı sunan bir tür terbiye süreci değil terbiye olmuş insan varlığının kıvamını korumanın yolu olarak söyleme konu edilmesidir.

Üçüncü nokta; “inanan; kendini erdemli görmüyorsa bunu dine değil kendi kusuruna bağlar” şeklindeki ifadede din ve erdemli olmak arasında kurulan ilişkidir.

¹⁶² Hanifi Özcan, “İman”, TDV İslam Ansiklopedisi, C 22, s. 218. – d.k.d.

İlk cümlede ele alınan ahlakın kaynağı konusunda Allah inancına ve bununla Allah'ın talebine işaret edilmesi ve ikinci cümlede insanın olup tamamlanmış bir varlık olarak kabulü üçüncü cümlelerin sebebi olarak görülebilir. Allah'a inancının bir inanç esası olarak tek bir yaratıcının varlığını kabul etmek ve ona ibadet ederek kulluk etmek sorumluluğu olduğu üzerinden bir anlatı, Allah'a inanmanın bir yaşam modelini kabul etmek olduğu düşüncesini yok sayar. Yani bu yaşam modeli içerisinde kulluğun yalnızca ibadetten ibaret olmayan, tüm formlarıyla yaşama dahil olanlarla bir aradalığı kabul etmek ve bu bir aradalıkla oluşan yaşama karşı sorumluluk duymak olduğunu fark etmeyi örtmektedir. Ahlaki erdemler insan olmaya değer verenlerin değil yaşamda olmaya ve yaşamın kendisine değer verenler için vazgeçilmez olmalıdır. Bu ilişkiselliğin kurulmadığı inanma halinde erdemli olmak insana sadece davranış temrini ödevi olarak görünebilir ve dolayısıyla buradaki başarısızlık tembel bir öğrencinin hatası olarak görülebilir.

Ders kitabının Allah inancı ve erdemlerin kazanılması konusunda kurduğu ilişkinin bir başka boyutu ise Ahiret inancı ile ilişkilidir:

Her şeyi gören ve bilen Allah'a (c.c.) inanan insan, yaptıklarının bilindiğinin farkında olur. Bu bilinç inanan insanı, doğruluğa ve kontrollü bir hayata sevk eder. Her istediğini yapmaması gerektiğini bilir. Ahirette hesap vereceği düşüncesiyle Allah'ın (c.c.) kendisine yüklediği sorumluklara göre yaşamaya gayret eder. İnsan bu sorumluluğun aksine hareket ettiğinde Allah'ın (c.c.) kalbine yerleştirmiş olduğu utanma duygusu onu engellemelidir. (MEB-7, 2018, s. 80)

İmanın güven ve huzur bulma olarak tanımlanmasının ardından Allah inancının kontrol mekanizması söylemiyle aktarılmış olması iman için tasvir edilen hale pek uyumlu görünmemektedir. Diğer taraftan ölümden sonra yaşamın dinler için bir son duygusu yerine devamlılığı ikame etmekte kullandıkları ahiret hayatının hesaba çekilme tonuyla sunulmuş olması arzulanabilir bir ahiret hayatı izlenimi oluşturmamaktadır. Yaşamı henüz deneyimleyen bir insana yaşarken tavsiye edilen davranışın merak duymak, farkında olmak, olan bitene dikkat kesilmek yerine yaşamın ne olduğunu zaten bilen ve deneyimlemiş birinin tecrübesiyle kontrollü olmak olması insanın ve yaşamın ne'liği konusunda soru işaretleri taşır. Duyguların doğuştan mı yoksa öğrenilmiş mi oldukları önemli araştırma konuları arasındadır. Genel kanının duyguların doğuştan olmakla birlikte hangi durumlarda hangi duyguların yaşandığının adlandırılması ve o duyguyla nasıl baş edilmesi gerektiği konusu kültüre yani

öğrenmeye göre şekillenmektedir. Pasaja göre ahiretin hesaplaşma ve yüzleşme olarak tahayyülü yaratıcıdan utanmayı gerektirecek bir duygu durumuna sebep olacağı varsayımına dayandırılarak, insanın bu dünyada kaçınma davranışı göstermesiyle sonuçlanacak bir yaşam tarzının savunusuyla sonuçlanmıştır. Kısaca ifade etmek gerekirse İslam yaşam tarzı insanın kendi yaratıcısıyla ilişkisinde utanma duygusunu bir kontrol mekanizması olarak inşa etmektedir.

*

Ölümle ilgili yapılan felsefi soruşturmalarda genellikle ifade edilen husus kendi ölümümüzü deneyimleyemiyor oluşumuz ve ölümle ilgili ilişkimizin ötekinin ölümüyle şekillenmiş olması ve bu deneyimin bizde bıraktığı ölümlülük duygusu olmaktadır. Konuya ilişkin üzerinden geçen yüzlerce yıla rağmen yazılı destanların ilki olan *Gilgamiş Destanı*nın insanların ölümlülük/ölümsüzlük üzerinde düşünmeye devam ettiği önemli bir eser olarak varlığını sürdürmesi de bir gösterge kabul edilebilir. Ötekinin ölümünün bize miras bıraktığı ölümlülük duygusunun belki de ilk etkisi geçici bir hayatın anlamı konusundaki tereddüt olacaktır. Olgusal deneyimlerle yaşadığımız yeryüzü hayatında ölüme şahit olmak, muhayyilesi olguların ve olayların ötesine geçebilen insan için ölümün bir son olmasının inkarına ve ölümsüzlük duygusunun imkanına zemin açabilmektedir. Bu noktada ölümsüz bir yaşamın cazibesinin geçici hayatın varlığını ve anlamını silip süpürme tehlikesi barındırabileceği göz ardı edilemez olmuştur.

Ölüm sonrası hayat hakkında söylemleriyle dikkat çeken dinlerin bir noktada en önemli görevi bir taraftan ölümsüz bir yaşam vadederken diğer taraftan dünya hayatının gereksiz ve anlamsız bir değere bürünüp hiçliğe düşmesini engellemek olacaktır. Nitekim dinler, ölümsüz hayatın ölçüsünün bu dünyada belirlendiğini söyleyerek geçici dünya hayatını ölümsüz ahiret hayatının değeriyle eşitlemiş olmaktadır. Bu durumda her iki yaşam birbirine geçmiş ipliklerle oluşmuş ve insanı yaşama bağlayan bir halata dönüşmüştür. Üstelik birinin diğerine tercih edilebileceği bir vazgeçiş de mümkünsüz hale getirmiştir.

Ancak ders kitabının buraya kadar yapılan soruşturmalarda dünya hayatını bir yaşam olarak değil bir oyun sahnesi gibi ya da gerçek yaşama ulaştıracak bir simülasyon gibi tasavvur etmesi ve yeryüzünde yaşananlara yaşam değeri atfetmeyip

insan eylemlerine indirgenmiş bir dünya hayatı tasvir etmesi din anlatısında ahiret inancına büyük bir rol verilmesinin sonuncu veya gereği olmuştur. Bunun neticesinde ders kitaplarında Allah inancından sonra en çok yer verilen ve üzerinde önemle durulan inanç esasının ahiret inancı olduğu kolaylıkla gözlemlenebilmektedir. Bu tavır insan yaşamı açısından ahiret hayatı lehine bir denge kurma çabasını yansıtmaktadır. Dolayısıyla dünya hayatı ahiret hayatının düzenlenmesi için bir tür sınav olarak kurgulanmış bir yaşam olarak vardır. 11. Sınıf ders kitabında yer alan aşağıdaki ifadelerde bu tasavvuru okuyabiliriz:

Dünya hayatının bir imtihan olması, ahireti gerekli kılmaktadır. Çünkü dünyadaki konumları ve görevleri itibarıyla farklı imkânlarla sahip insanların denemeleri söz konusudur. Bu sebeple ikinci bir hayatın bulunması ve herkesin yaptığı iyilik veya kötülüklerin karşılığını alması kaçınılmaz bir durumdur. Aksi hâlde imtihanın bir anlamı kalmaz. (MEB-11, 2018, s. 19)

Yukarıdaki ifadeler gerçek ve sonsuz bir hayatın bir ön elemeyeyle belirlenmesini açıklamakta ve gerekçelendirmektedir. İnsanların eylemlerinin sonucuna göre sonraki hayattaki yerlerinin belirlenecek olması sebebiyle ahiret, seçme şansımızın olmadığı dünyada olma haline nazaran sorgulanamaz ve hak edilmiş bir hayat olarak bir anlam kazanmış olmaktadır. Dolayısıyla anlamı kendinde olan ahiret hayatının dünya hayatına da anlam vermesi beklenmektedir ve ders kitabı öğrencilerden “Hayatı anlamlandırmada ahiret inancının önemi ile ilgili” (MEB-11, 2018, s. 14) bir kompozisyon yazmalarını istemiştir. Ders kitabının bu konu ile ilgili açıklamalarından önce ahiret hayatını ve bu hayata inancı nasıl sunduğuna bakmak açıklamaları değerlendirmek için daha doğru olacaktır. Buna göre:

Ahiret inancı, İslam inanç esaslarından biridir. Kur'an'ın ifadesiyle zerre kadar hayır yapan mükâfatını, zerre kadar kötülük yapan da cezasını ahirette görecektir.¹⁶³ Dolayısıyla Müslüman, attığı her adımın hesabını iyi yapmak durumundadır. İnsanın korkuları, çaresizliği, yalnızlığı, günahları, pişmanlığı gibi hallerde ahiret inancı; insan için önemli bir sığınak ve ümit kaynağıdır. Dünya hayatının bir imtihan olduğu gerçeği, buna inanan kimseyi aşırılıklardan korur. İnsan, iyilik ve kötülük karşısında sabrı ve şükrü tercih ederek dünya ahiret dengesini gözetir. Ahiret inancı, sayısız nimetle kuşatılan cennete gitme arzusu ile insanları iyiliklere yöneltir. Çeşitli azaplarla kuşatılan cehenneme gitme endişesi ise insanları, kötülüklerden sakındırır. (MEB-11, 2018, s. 16)

¹⁶³ bk. Zilzâl suresi, 7-8. ayetler. – d.k.d.

Bu inanç söyleminde yaşamı anlamaya, yaşamı hissetmeye, yaşamda olduğu için mutlu olmaya, yaşamı paylaşmaya dair herhangi bir ima bulunmamaktadır. Bu söylemde yaşam yaşanması, tecrübe edilmesi gereken bir şey değil başarılması gereken bir şeydir. Günümüzde hayatları aileleri tarafından planlanan ve tüm planlar onların başarıları üzerine temellendirilen çocuklar için kullanılan *proje çocuk* benzetmesinde olduğu gibi bu tasarımda insan Yaraticının proje varlığı olarak anlaşılmaktadır. İnsandan başarması beklenenler ise, dayanmak, katlanmak, yetinmek, sığınmak, tüm korku ve ümitlerini ahirete kavuşana dek saklayıp taşımak ve sürekli *hesaplayan bir akılla* yaşamaktır. Sayılan bu davranışlar insanı kendi merkezinde yaşatarak kendisini yaşamdan soyutlamasına sebep olurken, kendini yaşama açmasına ve yaşamın da kendi içine dolmasına engel olma ihtimaline açıktır.

Bu anlatının ardından ders kitabı ahiretin dünya hayatını anlamlandırmaya katkı sağladığına ilişkin bazı açıklamalara yer vermektedir:

Ahiret hayatı, bireylerin dünya hayatını anlamlandırmasına katkı sağlar. Dünyada söylenen her sözün ve yapılan her türlü davranışın ahirette sorgulanacağı gerçeği, bireyleri güzel ahlaka yöneltir. Allah Teala tarafından insana verilen aklın görevlerinden biri, nefis muhasebesi yapmak ve ölümden sonrası için hazırlanmaktır. Ahiret gününde hesaba çekileceği inancı, kişiyi bencillik ve aşırılıklardan alıkoyar. Böylece insan başkalarına karşı daha saygılı davranır. Davranışlarının ve sözlerinin sonuçlarını düşünerek hareket eder. Doğru ve dürüst olmaya çalışır. Haksızlıktan ve haram lokma yemekten sakınır. (MEB-11, 2018, s. 18-19)

Pasaj dünya hayatının anlamlandırılması ile ilgili açıklamalarını dünya hayatı nedir sorusu üzerinde değil de insan nedir sorusu üzerinden cevaplamaktadır. Bu durumda dünya hayatı insan varlığına, insan ise söz ve davranışlarına indirgenmiş olmaktadır. Yine dünyada olmak insanlarla bir arada olmak ve dünya hayatının anlamlandırılması bu bir aradalığın anlamlandırılması ya da düzenlenmesi olarak anlaşılmaktadır. Üstelik bir önceki pasajla birlikte düşünüldüğünde iyilik ve kötülüklerin bir karşılığı olması fikri üzerinden anlamlandırılan bir hayatta kendinde iyi veya kendinde kötü hiçbir şey kalmayacak, hayatın yaratılış amacı olarak ders kitabında da ifade edilen en iyiye ulaşma çabası amaç olmaktan çıkıp araca dönüşmüş olacaktır. İyi ve kötüye ilişkin böyle bir anlayışla şekillenen yaşamda insanın ihtiyaç duyacağı şeyin hesaplayıcı akıl olması ya da insandan beklenenin hesaplayıcı bir akılla yaşaması yadırganmayacaktır.

Pasajdan anlaşıldığı kadarıyla ahiretin dünya hayatını anlamlı kılmaya katkı sağladığı bir diğer nokta hesap verilebilirlik üzerinden açıklanmaktadır. Bu anlatı daha

tetikleyici bir duygu içeriyor olmalı ki ders kitabı bu durumu öğrencilere soru olarak da yöneltmeyi tercih etmiştir:

Öldükten sonra dirilip bütün yaptıklarının hesabını Allah’a (c.c.) vereceğine inanan birinin hayatı sizce nasıl olur? (MEB-7, 2018, s. 32)

Bu soruda yazınsal olarak herhangi bir vurgulama işareti bulunmasa da iki sözcük cümleyi oluşturan diğer sözcüklerden daha güçlü hissedilmekte ve okuyanı duraksatmaktadır. Sözcüklerden ilki yapılanları niteleyen “bütün”, ikincisi ise hesap verilecek muhatap olarak sunulan “Allah” sözcüğüdür. Bu iki sözcüğün birlikte kullanımının insan davranışları üzerindeki kontrol gücü, insanı yaptığı iyi davranışlar konusunda dahi tereddütte bırakabilecek bir nitelikte olabilecektir. Diğer taraftan daha önce bahsedilen yaratıcıdan utanma duygusunun ifadenin alt metnindeki varlığı hissedilmektedir. İnsanların birbiriyle hesaplaşmasında yaşanan durumdan daha zorlayıcı olacağı düşünülmüş olacak ki soruda ‘davranışlarından hesaba çekilmek’ yerine ‘Allah’a hesap vermek’ ifadesi kullanılmıştır. Diğer taraftan bu durumun Tanrı tasavvuruyla ilişkisi de göz ardı edilmemelidir. Zira bağışlayıcı ve merhametli bir Tanrı tasavvuruna sahip olan inananın yaptıklarının hesabını Allah’a verme söylemi sorgulamanın afla sonuçlanabileceğine dair ümidini de besleyebilir. Bu nedenle ahiret inancı Allah inancı ile yakından ilişkilendirilmiş ve konuya ilişkin açıklamalar çoğunlukla birlikte değerlendirilmiştir. Örneğin 7. Sınıf ders kitabında şu ifadelere yer verilmektedir:

Ahirete iman ile Allah’a (c.c.) iman arasında doğrudan ve son derece güçlü bir bağ vardır. Öldükten sonra dirilip Allah’a (c.c.) hesap vereceğine iman eden bir insan, sevdiği Rabbinin huzuruna günahsız bir şekilde çıkmak ister. Bu yüzden Allah’ın (c.c.) hoşuna gitmeyen söz ve davranışlardan uzak durmaya çalışır. Allah’ın (c.c.) rızasını kazanmak için bütün söz ve fiillerinde O’nun belirlediği ölçülere uyar. (MEB-7, 2018, s. 32)

Paylaşılan pasaj hesap gününde yaşanacak yaratıcıyla karşılaşma anlatısını Tanrı korkusu üzerinden yansıtmamak için özel bir çaba göstermiş görünüyor. Anlatıda sevilen bir kimsenin karşısında duyulan mahcubiyetle ve dolayısıyla artık belirleyici bir duygu durumu gibi görünen utanma halini tetikleme tercih ettiği söylenebilir. Ayrıca nihayetinde hesabı göreceğinin Tanrı olmasını gözeterek, eylemlerimizden etkilenen her şeyi ve herkesi aşip O’nun rızasına odaklanarak yaşamak ilişkilerin ve iletişimlerin gerçekliği hakkında düşünmeye zorlar. Başka bir ifadeyle Tanrı’nın

isteğine göre hareket ettiğini düşünmek hayatımıza dokunanların sesini duymamıza engel olma ihtimali taşıyabilir mi? Duymak, dinlemek, anlamak, cevap vermek yaşamın içinde, yaşayarak öğrenilebilecek yetkinliklerdir ve Tanrı'nın sözünü/mesajını duymak, dinlemek, anlamak, cevap vermek için bu yetkinliklerin geliştirilmesi gerekiyorsa bunun ancak yaşam tecrübesiyle mümkün olabileceği açıktır. Tanrı sevgisi ve rızasının önemi anlatılırken dünya hayatı olarak adlandırılan yaşamla ilişkideki denge bazen bu sevginin ve rızanın karşısında yaşamın değerini hiçeştiren bir görünüm kazanabilmektedir. Aşağıdaki pasajı Allah sevgisi ve bu sevginin görünümü açısından değerlendirmek mümkündür:

Allah'ı (c.c.) sevip O'na yönelen bir kimse hem tek başına olduğu zamanlarda hem de insanlarla birlikteyken kötü şeyler yapmamaya ve haksızlık etmemeye çalışır. Namaz kılar, oruç tutar, bütün ibadetlerine özen gösterir. Çünkü bilir ki Allah, (c.c.) kendisini diriltip hesap soracaktır. Kısacası yeniden dirilişe inanan bir insan, Allah'ın (c.c.) istediklerini yerine getirip yasakladıklarından kaçınarak O'nun rızasını ve hoşnutluğunu kazanmak için uğraşır. Ahiret gününe iman eden her Müslüman o zor günde dünyalık hiçbir şeyin fayda etmeyeceğini kabul eder. (MEB-7, 2018, s. 33)

İnanç esasları konusunda anlatılarda duyguların ön plana çıktığını söylemek mümkün. Yukarıdaki metin de açıklamalarını Allah sevgisi üzerinden temellendirmeye çalışmaktadır. Önceki pasajda Allah'a olan sevgisinden dolayı ona karşı gelmekten utanan ve bu sebeple bu davranışlardan kaçınan insan profili, bu pasajda Allah'ın sevgisini kazanmaya çalışan yeni bir persona kazanmaktadır. Her iki anlatıda imandan kaynaklanan güven ilişkisinden ziyade karlı çıkmayı garanti altına almak için yapılan ticari eylemlerle sürdürülen bir alışveriş ilişkisi izlenimi hissedilmektedir. Ancak dünya hayatının sonsuz mutlu bir hayatı kazanmak için belirli kurallarla yaşanan ve önemli olanın bu kurallara uygun davranmak olduğu bir yaşam olarak tasavvur edildiği bu anlatı yaşamı oluşturan tüm bileşenleriyle yeryüzünün varlığına anlam kazandırmaktan uzaktır. Eğer insanı yaratıcısına ulaştıracak yol dünyadan geçiyorsa insanı Tanrı'ya yakınlatacak ve sevgi beslemesine yardımcı olacak şey onun yeryüzünde nasıl bir yaşam modeli yarattığını anlamaktan geçmelidir ki ancak bu şekilde dünya hayatı ya da bütün yaratılanlar anlamlı hale gelir. Ders kitabı dünya ve ahiret arasındaki anlam bulma veya anlam verme ilişkisi hakkında öğrencilere aşağıdaki soruyu yöneltmiştir:

“Ne ekersen onu biçersin.” ve “Dünya, ahiretin tarlasıdır.” sözleri arasındaki ilişkiyi düşününüz. Fikirlerinizi sınıfta paylaşınız. (MEB-11, 2018, s. 13)

Soruya konu olan ilk metafor günlük hayatta sebep sonuç ilişkisini ifade etmek için sıklıkla kullanılan bir deyiştir. İlişki kurulması istenen ikinci metaforun temel mesajı ise araç-amaç ilişkisi kurduran dolayısıyla yine bir tür sebep sonuç ilişkisine varan bir durumu ifade etmektedir. Ancak yaşadığımız hayat bu metaforlarda olduğu gibi olayların basit bir sebep sonuç ilişkisiyle açıklanamadığını göstermektedir. Zira eylemlerimiz bizim dışımızda pek çok faktörün etkisi altındadır. Elde edilmesi beklenen sonuç yerine bu metaforlarla ne ektiğinin farkında olmak, toprağı tanımak gibi anlamlar vurgulanıyor olsaydı insanın yapabilecekleri bir anlayış kazanması daha çok mümkün olabilirdi.

Ders kitabının öğrencilere yukarıdaki metaforlar arası ilişkiye dayanarak cevaplanması gereken ikinci bir soru yöneltmektedir:

Ahret inancı insan davranışlarını nasıl etkiler? Düşüncelerinizi paylaşınız.
(MEB-11, 2018, s. 13)

Sorunun doğrudan davranış odaklı olması yukarıdaki metaforların da sonuç odaklı olmasının neticesi olarak görülebilir. Ahret inancının insan varlığı duygular üzerinden açıklanırken bu inancın neticesi davranışlar üzerinden pekiştirilmektedir. Bu sebeple öncelikle ahiretin ne olduğu konusunda ders kitabının verdiği kısa açıklama buraya kadar açıklanan ahiret anlatısını özetlemektedir:

Ahret, dünyada yapılan her davranışın hesabının verileceği bir yerdir.¹⁶⁴
Bu nedenle Müslüman, hayatının her anında bu hesap bilinciyle hareket eder. (MEB-11, 2018, s. 18)

Ahretin *hesap günü* oluşu yukarıdaki ifadeden de anlaşılacağı gibi dünya hayatını da inanan insan için içsel olarak yürüttüğü bir hesaplama hayatı olarak deneyimlemesini gerektirmektedir. Buna dayanarak ders kitabı ahiret inancına sahip kişinin nasıl davranacağı konusunda birtakım açıklamalar sunar. Bu açıklamalarda öne çıkan davranışın sorumluluk bilinci olduğu görülmektedir. İlgili davranış 7. Sınıf ders kitabında şu ifadelerle açıklanır:

¹⁶⁴ bk. Zuhuruf suresi, 44. ayet. – d.k.d.

Allah’a (c.c.) ve ahirete iman eden bir insan, daima sorumluluk bilinciyle hareket eder. Hiçbir şeyin karşılıksız kalmayacağını bilir. Bu bilinçle iyiliklerini artırmaya çalışırken kötülüklerden de uzak durmaya gayret eder. Çünkü bu dünyada yaptıklarıyla kendisine cennetin yollarının açılacağını bilir. (MEB-7, 2018, s. 32)

Bu pasajın söylem tonu hesaplayıcı bir akılla, sonuç odaklı yaşamaya dair üslubu korumaktadır. Bu üslup atmosferinde nerede yaşadığının, yaşamı nelerle paylaştığının bir önemi varmış gibi görünmemektedir. Deneyimlenen hayatın çok boyutluluğu bu tasarımda yalnızca siyah ve beyaz gibi iyi ve kötü davranışlarla çizilmiş iki boyutlu bir form yaratmakta ve insanı yaşadığı gerçeklikten soyutlamaktadır. 11. Sınıf ders kitabında ahiret inancı ve sorumluluk bilinci ilişkisinin yaşamın içindeki insana daha çok yaklaştığını, bu sebeple daha kapsamlı açıklamalara yer verdiğini görmekteyiz:

Ahiret inancına sahip bir Müslümanın hayatı, düzen ve disiplin içinde olur. Sorumluluk duygusu artar. Bu durumda bencillik, aşırı hırs ve dünyaya bağılılık yerini sakin, huzurlu ve güvenli bir hayata bırakır. Yüce Allah bir ayette şöyle buyurmaktadır: “Allah da onlara hem dünya nimetini, hem de ahiretin güzel mükâfatını verdi. Allah güzel davrananları sever.”¹⁶⁵ İslam dininin hedefi, insanların dünya ve ahiret mutluluğunu sağlamaktır. Yaptıklarının karşılığını göreceğini bilen bir insan, Allah Teala’dan hakkıyla korkar. İyilikler yapar, kötülüklerden uzaklaşır. Adaletli davranmaya özen gösterir. Kendisi için istediği ve sevdiği şeyleri başkası için de ister ve sever. Kendisi için kötü gördüğü şeyleri başkası için de kötü görür. Allah Teala’ya tevekkül eder. Büyüklerine saygılı, küçüklerine karşı merhametli olur. Bu güzel davranışları yapan insan, yaptıklarının karşılığını ahirette göreceği inancı ile huzurlu olur. Hayatı anlamlandırmada ahirete inanmanın önemli bir yeri vardır. Dünya hayatının bir sonu olduğu gerçeği ve ahiret inancı, insanı yaptıklarında bilinçli davranmaya sevk eder. İnsan; iyilik ve güzelliklerini artırma gayreti içinde olurken kötü ve zararlı olanlara uzak durarak kendini korumaya çalışır. İnsanlara, hayvanlara ve tabiata şefkatle yaklaşarak her hak sahibine hakkını vermeye özen gösterir. (MEB-11, 2018, s. 17)

Bütün bir bağlamın görülebilmesi ve düşünceler arasındaki bağlantı noktalarının fark edilebilmesi için uzun bir alıntı olarak paylaşılan yukarıdaki pasaj önceki ders kitabı metinlerinden farklı ve üzerinde durulması gereken hususlar içermektedir.

Öncelikle, bu metin sorumluluk sahibi olmayı duygusal ve zihinsel bir kabullenişle anlamlandırmakta ve böylece bir yaşam tarzı tasavvuruna daha yakın bir kavrayış sunmaktadır. Diğer taraftan ders kitabı Allah ile ilişki konusunda ilk kez korku duygusuna yer vermektedir. Daha önce önemle üzerinde durulan utanma

¹⁶⁵ Âl-i İmrân suresi, 148. ayet. – d.k.d.

duygusundan farklı olarak, ki utanma sevgi ve değerin de bir göstergesi olarak yansıtılmaktaydı, korku duygusu metinde daha ziyade had bilme ve Allah'ın yarattıklarına karşı bir sorumluluk duyma anlamını çağrıştırmaktadır. Zira korkunun utanmada olduğu gibi kaçınmaya değil iyiliğe sevk ediyor olması daha aktif bir yaşam duygusunu besleyebilmektedir. Diğer taraftan dünyanın geçiciliğinin belirtilmesinin ardından eylemliliğe atıfta bulunulması geçiciliğin değersizlik değil tam tersine kaçırılmaması gereken kıymetli bir zaman dilimi olduğu hissine kaynaklık edebilir. Metnin en dikkat çeken ifadesi ise ilk defa insanolmayanlarla ilişki konusuna işaret edilmiş olmasıdır. Burada duygu olarak şefkatin kullanılması koruma davranışa, hak sahibine hakkını verme davranışıyla adalet duygusuna işaretler görülebilir. Ancak ders kitabının hukuki ve ahlaki olana dair belirlediği alanın insanlarla sınırlandırılmış olma ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Bu noktada Weil'in (2021) "İsa, iyilik yapanlardan, müşfik ve cömertçe ihsanda bulunanlar diye bahsetmez. Onlar, adil olanlardır" (s. 13) sözüyle işaret ettiği adalet fikrini akılda tutmak anlamlı olacaktır.

Dünya hayatının geçici oluşu dünya hayatı konusundaki anlamalarımızı belirleyen önemli ölçütlerden biri olarak görünmektedir. Bu sebeple günlük dile yerleşmiş dünyanın yalan oluşu, iki kapılı bir han oluşu, misafirhane oluşu, dünyada bir var bir yokmuşsun oluşu gibi pek çok söylem geçiciliğin değersizlik, anlamsızlık, belki gereksizlik, önem vermeye değmezlik gibi anlamlar yüklenmesine sebep olmaktadır. Her ne kadar yukarıda geçici, tutulamaz, durdurulamaz olanın kıymetli olabileceği yönündeki olumlayıcı yorumlama çabasına rağmen ders kitabı bu konuda kültürde de izlerine rastlanan geçiciliğin asıl ve sürekli olanın karşısında değersiz oluşuna ilişkin algıyı ayet ve hadislerle atıflarla pekiştiriyor görünmektedir. Örneğin 7. Sınıf ders kitabında aşağıdaki ifadeleri okumak mümkün:

Müslümanlar, bu dünya hayatının geçici olduğunu ve bir gün mutlaka öleceklerini bilirler. Resulullah (s.a.v.), hayatın geçiciliğini şöyle haber vermiştir: "Dünyada (kimsesiz) bir garip gibi yahut bir yolcu gibi ol!"¹⁶⁶ Yüce Allah, "Dünya hayatı ancak bir oyun ve oyalanmadır. Elbette ki ahiret yurdu Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için daha hayırlıdır. Hâlâ akıllanmayacak mısınız?"¹⁶⁷ buyurarak dünya ve ahiret hayatını karşılaştırır. İnsan her şeyini borçlu olduğu Rabbini dinleyip O'nun (c.c.) istediği şekilde yaşadığında kazananlardan olur. Hz. Muhammed (s.a.v.), akıllı Müslümanı ahirete hazırlık yapan kişi olarak şu şekilde tarif eder: "Akıllı kişi kendisini hesaba çeken ve ölümden sonrası için çalışandır. Aciz

¹⁶⁶ Buhârî, Rikâk, 3. – d.k.d.

¹⁶⁷ En'âm suresi, 32. ayet. – d.k.d.

kişi ise arzularına uyup bir de Allah'tan (bağışlanma) umandır.”¹⁶⁸ (MEB-7, 2018, s. 22)

Diğer taraftan dünyanın geçiciliği ve ardından sonsuz bir hayat vaadi zor zamanlar geçiren insanlar için teselli olarak sunulmaktadır:

Dünyanın geçici olduğuna ve asıl yurdun ahiret yurdu olduğuna iman eden biri, bu dünyada yaşadığı zorlukların da Allah'tan (c.c.) olduğunu ve hepsinin bir gün biteceğini bilir. Bu yüzden umutsuzluğa ve yılgınlığa düşmez, sabırlı ve dirençli olur. Sabrettiği her zorluktan, sıkıntıdan dolayı Allah'ın (c.c.) kendisine sevap yazacağını unutmaz. Allah (c.c.) adalet sahibidir, hiç kimseye haksızlık yapmaz. (MEB-7, 2018, s. 32)

Bu anlatı yaklaşımı dinlerin ideolojilere ve politikalara konu olmasında en çok rol oynayan hususlardan biri olmuştur. Tarih cennet vaadiyle yapılan savaşlara, Tanrı'nın takdirini kazanmak için boyun eğilen zulümlere şahit olmuş ve olmaktadır. Her fırsatta tekrarlanan dünyanın bir yaşam alanı değil bir badireler atlatma yeri oluşu insana üzerinde yaşadığı yeryüzünü dolayısıyla da ilişkilerden örülmüş yaşamı tanıma fırsatı vermemektedir.

Ders kitaplarında ahiret inancının bireysel yaşama olduğu kadar toplumsal yaşama dair etkileri de ele alınmakta ve birtakım çıkarımlara yer verilmektedir. Konuya ilişkin 7. Sınıf ve 11. Sınıf ders kitaplarında yer alan ifadelerle bakılabilir:

Allah'a (c.c.) ve ahiret gününe inanan bireylerden oluşan bir toplumda, insanlar birbirlerinin hak ve hukuklarına dikkat ederler. Haksızlıktan ve kötülük yapmaktan kaçınmaya çalışırlar. Allah'ın (c.c.) huzuruna kul hakkıyla çıkmamak için dikkatli yaşarlar. Allah'ın (c.c.) kendilerine yüklediği sorumluluğun gereğini yerine getirirler. Böyle bir toplumda suç işleyenlerin ve kötülük yapanların oranı çok az olur, huzur ve güven artar. Çünkü Allah'a (c.c.) ve ahirete iman sayesinde huzura kavuşmuş bireylerden oluşan bir millet, taşkınlık ve kötülüklerden kaçınır. Bu milletin fertleri Allah'ı (c.c.) severler ve O'nun hoşnutluğunu kazanmak için iyilik yapmak konusunda yarışırırlar. (MEB-7, 2018, s. 33)

Ahiret inancı, toplumda iyilik, mutluluk ve refahın artmasına; hırsızlık, zina, cinayet, içki ve kumar gibi olumsuzlukların da azalmasına vesile olur. Nitekim kul hakkının söz konusu olduğu davranışlar, kişinin hanesine günah olarak yazılacak ve ahirette hesabı sorulacaktır. (MEB-11, 2018, s. 16-17)

Her iki metnin çıkarımlarını dayandırdıkları ortak nokta kul hakkı kavramıdır. Bölümün başından beri ders kitabının kul ve kulluk kavrayışı tartışılmaktadır ve

¹⁶⁸ Tirmizî, Sıfatü'l-kıyame, 25. – d.k.d.

'kul'un ne olduğu konusunda bu metinler önemli bir veri sağlamaktadır. Verilen örneklerden anlaşıldığı gibi kul hakkı kavramı insanlar arası ilişkilerle sınırlandırılmış ve bu hak alanının içerisine örneğin hayvan hakları dahil edilmemiştir. Buna göre kul insanlarla sınırlandırılmış bir kimliklendirme olmaktadır.

Diğer taraftan ilk pasaj her bireyin ahirete inandığı bir topluluğun idealize edilmiş bir resmini çizmektedir. İdeal toplumun bütün fertlerin aynı inancı paylaştığında mümkün olacağına dair bu varsayım, huzur ve güven dolu bir toplumda yaşamak isteyen insana kendisinde aynı toplumu oluşturan diğer bireylerin inançlarını sorgulama hakkı bulma ya da inanmayanları yargılama tutumu oluşturma ihtimaline açıktır. Bununla birlikte ahirete inanan bireylerden oluşan ideal toplum modeline karşı olarak İslam öncesi Mekke halkının yaşamı bir tür ibret anlatısı olarak ders kitabında öğrencilere şu ifadelerle aktarılmaktadır:

Mekkeli müşrikler ölümden sonra dirilmeye, cennet ve cehennemin varlığına inanmazlardı. Tek düşünceleri daha çok kazanmak ve dünyanın gelip geçici zevkleriyle oylanmaktı. Böyle olunca da toplumda haksızlıklar, zulümler ve günahlar son derece yaygınlaşmıştı. İçki içmek, kumar oynamak, hırsızlık yapmak, insanların mallarını gasp etmek sıradan davranışlar halini almıştı. Güçlüler zayıfları ezer, zenginler fakirleri hor görür, kölelere, kadınlara ve kız çocuklarına hiçbir değer verilmezdi. Hatta kız çocuğu sahibi olmak ayıplanırdı. Bazı Mekkeliler fakirlik ve ayıplanma korkusuyla kız çocuklarını çölde ölüme terk ederdi. (MEB-4, 2018, s. 79)

Bu anlatı 4. Sınıf ders kitabında yer almakta ve öğrenciler ahirete inanmayan insanlar hakkında bu ön kabullerle ahiret inancını öğrenmeye hazırlanmaktadır. Tüm kötülüklerin inançsızlığa dayandığına dair bu söylemler inanmayan ya da farklı inançlara sahip insanlar hakkında oluşturacağı ön yargılarla inanmamayı ötekileştirme, dışlama, yargılama, ayrıştırma sebebi kılabilceğini göz önünde tutmak gerekir.

Gelinen noktada ders kitabının ahireti kazanmayı dünyayı kaybetme pahasına eşitlediği, yaşamı ve yeryüzünü ev olarak değil bir misafırhane gibi tasavvur ettiği, Dünya hayatını insan hayatına, insan hayatını söz ve eylemlere indirgediği ve bunlar konusunda insanın sürekli kar zarar hesabı yapan bir akılla sonuç odaklı bir yaşam önerdiği, iyilik ve kötülüğün alanı olarak ahlak ve hukukun kullar arası ilişkileri kapsadığı ve kul olanın insanlar olduğu dolayısıyla ahirette hesabı tutulacak ilişkileri yaratıcı ve insanlarla olan ilişkilerle sınırladığı, insanolmayanlara ahiret inancı içerisinde anlamlı bir yer vermediği izlenimleri sonuç olarak belirtilebilir.

*

Bugün dünya hayatını yaşayarak uzak gelecek olarak ahiretini inşa eden insanın, yaşarken inşa ettiği ahiret hayatın gölgesini bugün dünya yaşantısı üzerinde etkisini hissetmesi ve söz ve davranışlarını buna göre şekillendirmesi beklenmektedir. Yaşamın ışıltısının/canlılığının ahiretin gölgesini bastırdığı anlarda inanan kişiye ahirete hatırlatacak başka denetleyici güçlerin devreye girmesi beklenmektedir. Ders kitabının kurduğu ilişki göz önüne alındığında bu güç meleklerle iman etmek olabilir. Zira 7. Sınıf ders kitabında öğrencilere aşağıdaki soru yöneltilmiştir:

Meleklerle iman etmenin insan hayatına etkilerini yazınız.

Ahirete iman, insanın hayatını nasıl şekillendirir? Sebepleriyle birlikte açıklayınız. (MEB-7, 2018, s. 39)

Soruların birlikte sorulması inanç esasları arasındaki bağı vurgulamanın bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Çünkü ders kitabı daha önce öğrencilere melek inancı konusunda şu bilgileri aktarmıştır:

Yüce Allah'a ve meleklerine iman eden insanlar her an izlendiklerini bilirler ve yalnız olsalar bile günah işlememeye gayret ederler. İşledikleri hayırlı, güzel işlerin ve kötü davranışların melekler tarafından amel defterine kaydedildiğini bildiklerinden yaşantılarını güzelleştirmeye özen gösterirler. (MEB-7, 2018, s. 16)

Allah inancı konusu işlenirken Allah'ın her an yarattıklarıyla birlikte olduğu, ahiret inancı işlenirken insanlarla birlikteyken ya da yalnızken kötülükten kaçınmak gerektiği çünkü Allah'ın her an her şeyi gördüğü belirtildikten sonra davranışların özel olarak melekler tarafından izlendiği ve kayda alındığı bir inanç esası olarak aktarıldığını görmekteyiz. Bu durumda insan için yaptıklarının kayda alınmasının gözlenmekten daha etkili olduğunu düşünebiliriz. Kayıt altına almak insan eylemleri üzerinde bu kadar etkiliyse benzer bir bakış açısıyla kayıt altına alınmış hak ve sorumlulukların da varsayılanlardan daha dikkate alınır olduğu söylenebilir. Bu değerlendirmeyi yapmaktaki amaç, iyilik, adalet, kötülük, haksızlık gibi genel kavramlarla açıklanmaya çalışılan yapılması ve yapılmaması gerekenler örneklendirilirken insanlar arası ilişkilerin kayda değer görülmesi insanolmayanlarla ilişkilerin varsayımsal olarak kalmalarıdır.

Diğer taraftan meleklerle inanç konusunda ders kitabının aşağıda paylaşılan anlatısı da dikkate değerdir:

Meleklerle iman eden kimse Allah'ın (c.c.) yarattığı varlıkların sadece duyular alemindekilerle sınırlı olmadığını bilir. O'nun yüceliğini ve büyüklüğünü hakkıyla kavramanın mümkün olmadığını fark ederek aciziyetini idrak eder. Kendisini görüp gözetken, nice tehlikelerden ve kötülüklerden koruyan Allah'tan (c.c.) ve O'nun görevlendirdiği meleklerden haberdar olur. Böylece hem kendini güvende hisseder hem de davranışlarına çekidüzen verir. Nefsindeki zaafı ve kötü duyguları harekete geçiren şeytanın vesveselerine karşı çaresiz ve yalnız olmadığını, meleklerin her an onu doğruya yönlendirmeye çalıştıklarını bilir. (MEB-7, 2018, s. 16)

İnsanın duygusal yönünün düşünce yönüne ağır bastığı bir anlatı tonunun tercih edilmiş olması bu pasajı üzerinde düşünölmeye değer kılar. Metin öncelikle insanın tamamen kavrayamayacağı bir evren tasarımı içerisinde yalnız başına tehlikelerin, kötölüklerin arasında var kalma çabasında olduğı bir dünya tasavvuru sunuyor. Daha önceki dünya hayatı tasavvurlarından farklı olan bu anlatıda insanın önce kendini yalnız, güçsüz ve çaresiz hissetmesi sağlanmış ve daha sonra bundan kurtulmanın yolu olarak meleklerin varlığına işaret edilmiştir. Melekler koruyucu ve yardımcı bir güç olarak modellendiğinde onlar artık varlıklarına ihtiyaç duyulan bir inanç nesnesi haline gelmiş olmaktadır. Aynı şekilde sadece dünya hayatının değil bireyin içsel dünyasının da bir mücadele alanı olduğunun gösterilmesi, başka bir ifadeyle insanın kendisinden bağımsız bir şekilde içerisinde süren iyilik ve kötölük mücadelesine¹⁶⁹ maruz kaldığını anlattıktan sonra taraflardan biri olan şeytanla ancak melekler yardımıyla baş edilebileceğine dair dengeleyici bir savunma gücünün olması gerektiğı anlaşılabilir ve kabul edilebilir bir inanç konusu haline gelmektedir.

Melek inancının anlatılması için seçilen bu söylem yaklaşımı yarattıklarının her an yanında olan Tanrı tasavvuru, akıl ve irade gibi özel yetkinliklerle donatarak yaratılanlar içerisinde özel bir yere konumlandığı insan tasavvuru ve mükemmel bir uyum ve düzen içerisinde yaratılmış evren tasavvuru bütönlüğü içerisinde kulağa fantastik bir evren anlatısı gibi gelmektedir. Dolayısıyla merkezinde yaşamın değil de yaşamdan bağımsız bir ilke gibi dini bir öğretinin yer aldığı anlatılarda merkeze alınan öğretiye göre yaşamın farklı görünümler kazandığı söylenebilir. Din kavrayışı söz konusu olduğunda dini öğretilerden hareketle yaşamı anlamak ya da yaşamdan hareketle

¹⁶⁹ Öyle ki bu anlatı bir insanın sağ tarafta beyaz renkle sembolize edilen melek ve sol tarafta siyah renkle sembolize edilen şeytan atışmaları karikatürize bir sembol haline gelmiştir.

dini öğretiyi anlamlandırmak konusu düşünölmeye değér olabilir. Ders kitabının bu konuda ilk yaklaşıma daha yakın olduğu söylenebilir.

*

Melek inancının ders kitabında yer alan anlatısı hakkında yapılan değérlendirmede insan tasavvuru konusunda önemli bir yere sahip olan irade yetkinliğinin meleklerin yardımının vurgulandığı söylemlerle anlatımda zayıf kaldığı konusuna dikkat çekilmişti. Bu konu başka bir inanç esası olan kaza ve kader inancı kapsamında bu kez daha güçlü bir şekilde ifade edilme fırsatı bulmaktadır. 4. Sınıf ders kitabında, “Her şeyin Allah’ın (c.c.) bilgisi ve dilemesi ile gerçekleştiğine iman etmektir” (MEB-4, 2018, s. 35) ifadesiyle kapsamı belirtilen kaza ve kadere iman konusu devamında aşğıdaki şekilde açıklanmaktadır:

Kader, Allah’ın (c.c.) her şeyi bir ölçüye göre yaratmasıdır. Kaza ise olayların bu ölçüye göre gerçekleşmesidir. [...] Kader ve kazaya iman eden Müslümanlar her şeyin Allah’ın (c.c.) gücü ve iradesiyle yaratıldığını bilir. Aynı zamanda Allah’ın (c.c.) verdiği iradeyle tercihlerde bulunduklarının ve davranışlarından sorumlu olduklarının farkında olurlar. (MEB-4, 2018, s. 35)

Ders kitabının hesap verme teması üzerinden üzerinde önemle durduğu ahiret inancı kavrayışı zorunlu olarak insanın iradesini varsaymaktadır. Ancak bu varsayımın zorunluluğu ahiret anlatısı içerisinde özellikle vurgulanan bir tema olarak ele alınmamıştır. İradi eylemler konusunun kader inancıyla birlikte ele alınmış olması Tanrı’nın mutlak iradesi karşısında insanın iradesinin anlamı ve değeri konusunda zorlayıcı bir düşünme ameliyesine ihtiyaç duymaktadır. Yukarıdaki pasajın 4. Sınıf ders kitabından alındığı düşünöldüğünde bu zorlayıcı çaba için uygun bir zamanlama olmadığı düşünölebilir. Ders kitabının irade etmek yetkinliği için öne sürdüğü tek beceri tercihte bulunmak olarak tespit edilebilir. Bu durumda seçeneklerin varlığı, seçeneklerin farkındalığı, seçeneklerin niteliği ve niceliği gibi tercih öncesi bireyden bağımsızmış gibi görünmektedir. Daha önce yapılan sınav metaforunda olduğu gibi sorular dışardan gelmekte ve cevaplar çoktan seçmeli bile olmayıp sadece doğru yanlış tercihi yapmakla yetinilmekteymiş gibi algılanmaya müsait olmaktadır. Soruların dışarıdan gelmesi konusu dikkate değerdır. Bu insanın aktif bir eyleyici olmaktan çok maruz kalan bir pasif eyleyici olduğunu düşöndürmeye açıktır. Bu durumda kişi bir

fail olarak değil karar veren bir özne¹⁷⁰ olarak kalmaktadır. Eylemlerinin sorumluluğu konusunda bu özne oluş kişiyi aslında ikincil bir sorumlu haline getirmektedir çünkü o fail yani eyleyen değil, yalnızca seçendir. Ancak bu ahirette hesap verme için yeterli bir sorumluluk düzeyi değildir, kişinin hesap gününe fail olarak çıkması gerekir ki bu ayırım ehlinin malumu olduğu gibi mezhepler arasında fikir ayrılığı oluşturan bir tartışma gündemi olmuştur.

Ders kitabının insana dair tasavvurunda olaylara maruz kalma ve bunun karşısında bir tavır almaya dönük irade tasarrufu göstermeye dayalı kader anlayışı kültürde açık bazı söylemlere dönüşmüştür. 8. Sınıf ders kitabında doğru bir kader anlayışına dikkat çekmeye gerek duyulmasına sebep olan bu durumu aşağıdaki pasajdan okuyabiliriz:

Gerek dinî literatürde gerekse halk arasındaki deyim ve sözlerde karşımıza çıkan ve kaderle ilişkilendirilen bazı kavramlar vardır. Kader dinî literatürde daha çok ecel, ömür, hayır, şer, afet, sağlık, hastalık, rızık, başarı, başarısızlık, tevekkül gibi kelime ve kavramlarla ele alınmıştır. Halk arasında ise “Kaderim böyleymiş!”, “kader mahkûmu”, “kötü talih”, “Kısmette ne varsa o olur.”, “alın yazısı” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Doğru bir kader anlayışı ve inancı için bu ifadelerin kaderle ilişkilerini sağlıklı bir şekilde kurmak gerekir. (MEB-8, 2018, s. 23)

Tezin kapsamı kader inancı konusundaki kelimî tartışmaları aktarmak için oldukça kısıtlı. Ancak kültürde geniş ölçekte kabul gören kader anlatısını gerçek kader inancı bu değil diyerek doğru bir anlayış kazandırmak beklenemez. Burada daha önemli olan kültürde bu kadar geniş ve derin kabule sahip bir tasavvurun nasıl oluştuğuna dair sebeplerin göz ardı edilmesi olabilir. Bir semboller sistemi olarak tanımlanan kültürün, başka bir semboller sistemi olarak tanımlanabilecek dini anlatıyla kesişmesinden, ders kitabına göre yanlış kader tasavvuru nasıl oluşmuş olabilir? Bunu kültürün etkisi olarak yorumlamak bir cevaptan ziyade din anlatısı açısından bir kaçış olarak görülebilir. Ders kitabının doğru bir kader inancı için önerdiği yollardan biri ilişkili kavramlar arasında sayılan rızık konusundadır:

İnsan helal yoldan çalışarak rızıkını aramalıdır. (MEB-8, 2018, s. 23)

Rızıkın yeryüzünde olduğu ve insandan çalışarak bu rızık helal yoldan kazanması bekleniyorsa, helallik kavramının açıklanmasında yeryüzünü paylaşan tüm yaşam

¹⁷⁰ Fail, özne, aktör kavramlarının kullanım farklılıkları konusunda Bourdieu’nün açıklamaları için (bkz. Bordieu, 2021, s. 223).

formlarının hakkının gözetilmesine ilişkin bir bakış açısının ilk etapta akla gelmesi gerekir. Literatüre toprak etiği olarak geçen bu durum ahlaki bir konumlanışı ifade etmektedir. Ancak ders kitabının burada ahlaki bir sorumluluk olarak daha çok çalışma kavramının üzerinde durduğu tahmin edilebilir. Çalışmak, bedensel, zihinsel ve duygusal olarak emek harcamak olarak tanımlandığında günümüzde helal yol artık çalışmayı nitelemekten ziyade çalışma şartlarının düzenlenmesi ve üretim araçlarını elinde tutanların çalışanların emeğinin karşılığını verebilmesiyle ilgili olarak düşünülüp, tartışılması gereken bir içeriği de zorunlu kılmaktadır.

Kaderin insan eylemleri üzerindeki pasifleştirici anlamını dağıtmak için ders kitabının rızık konusunda çalışmaya yaptığı vurgunun ardından benzer bir anlatım çabasını tevekkül kavramına ilişkin anlatıda görmek mümkündür. Birbiriyle yakından ilişkilendirilen kader ve tevekkül kavramlarının toplumdaki yansımasının çoğunlukla bir tür sebep sonuç ilişkisi olarak görüldüğü söylenebilir. Daha açık bir ifadeyle insanın yaşarken maruz kaldıkları kader, maruziyete katlanma hali tevekkül olarak anlaşılmaktadır. İnsan eylemliliğinin pasifleştirilmesinin devamlılığı gibi görünen bu ilişkiyi bozmak adına ders kitabı tevekkül kavramını da olabildiğince eylemsel bir insan hali olarak açıklamayı denemektedir:

Kaderle ilgili kavramlardan birisi de tevekküldür. Tevekkül kelime olarak güvenmek, dayanmak, teslim olmak gibi anlamlara gelir. Terim olarak ise Allah'a (c.c.) dayanıp güvenmek, çalışıp çabalarken Allah'ı (c.c.) daima yanımızda bilmek ve işlerin sonucunu Allah'a (c.c.) bırakmak demektir. [...] Bir başka yönüyle tevekkül, tüm yapılması gerekenleri yaptıktan sonra insanın içinde duyması gereken iç huzur, mutmain olma ve en önemlisi Allah'ın (c.c.) takdir edeceği sonuç ne olursa olsun buna razı olma ahlakıdır. [...] Tevekkül bir işin başında, sonunda ve ortasında üzerimize düşen her türlü sorumluluğu yerine getirmeyi gerektiren bir durumdur. (MEB-8, 2018, s. 27)

Pasajda aktarıldığı kadarıyla tevekkül kavramının sözlük anlamı aktif bir eylemsel duruma işaret etmemektedir. Ancak kavramın terim anlamında yüklendiği sorumlulukları yerine getirme görevi insanı eyleme çağırıyor görünmektedir. Yaşamın anlamının yaşama arzusunda olduğunu düşünenlerce insan iflah olmaz bir umutla hep bir şeylere kavuşma yolundadır. Yaşama arzusu öyle güçlü bir motivasyondur ki yaşamda olanı kürek mahkumu gibi hedefi göremese bile ilerlemeye, eylemeye devam etmeye zorlamaktadır. Ancak insanı bu çabasından alıkoyan çoğunlukla vazgeçtikleri

ve razı olduklarının çeşitli ideolojilerce manipüle ediliyor olmasındadır. Elbette bu konuda dinlerin rolü de yadsınamayacak ölçüdedir.

İnanç esaslarının yaşam pratikleri üzerinde etkisinin ele alındığı bu kısımda genel olarak görülmektedir ki, bu konu çerçevesinde ders kitabı düşünme, akletme, irade etme gibi insanın bilişsel boyutuna ilişkin yetkinliklerden ziyade duygu durumlarına işaret eden birtakım haleti ruhiyelerle açıklamalarda ve temellendirmelerde bulunmuş görünmektedir. İnsanın tekinsiz bir dünyada yalnız oluşu, yaşama arzusunun onu aşırılıklara sürüklemesi, evrenin büyüklüğü ve kompleks yapısı karşısında kendini aciz hissetmesi, yapıp ettiklerinin sürekli gözlenmesi ve kaydedilmesinin oluşturacağı varsayılan utanma ve korku duygusu, ancak her şeye rağmen iman etmiş biri olarak umudunu hep canlı tutması gerektiği gibi anlatı üslubu insana bu dünyada kendini çaresiz hissettirme ve inanç esaslarının hiçlikten uzanan bir yardım eli gibi görülüp sıkı sıkıya tutunulması beklentisi hissedilmektedir. Dramatikleştirilmiş anlatıların insan üzerinde daha etkili olduğu varsayımına dayanılarak böyle bir anlatı yolu tercih edilmiş olabilir. Ancak bu anlatının sonunda insanın yaşama katılmasından ziyade, yaşamla bir mücadeleye girişmesi ve bunu yaşamı yok sayarak kazanması bekleniyormuş gibi bir izlenime de varılabilir. Elbette çalışmak, iyi işler yapmak, her ne yapacaksa sonucunu düşünerek yapmak, ahlaki erdemleri yaşamaya çalışmak gibi pek çok davranışa dönük söylem anlatıda kendine geniş yer bulmuştur. Fakat bu davranışlar yaşamın kendisiyle değil insanı bu yaşamdan sağ salim güvenli bir limana taşıyarak kurtaracak olmasıyla anlamlandırılmaktadır.

*

“Mizah Üzerine” adlı eserinde Critchley (2020), esprinin müşterek pratiklerin tanıdık dünyasına dair oluşu ve kültürel bir örtük anlamı barındırmasının yanında bu ortak pratiklerin nasıl iyileştirilebileceği konusunda düşünmeye sevk etmesi (güncel tabirle güldürürken düşündürmesi) sebebiyle mesihyanik bir tarafı olduğunu düşündüğünü belirtir. Ardından Auden’den şu alıntıya yer verir: “... Kahkahasız ve ibadetsiz, sırf İş’le yaşamlarını sürdürmeye çalışanlar, delicesine güç aşıkları, Doğa’yı kendi dolaysız arzularına hapseden tiranlar olurlar; ki bu delice çabanın varacağı yer de sadece bütüncül bir felaket ya da siren sesleriyle yankılanan bir enkazdır.” Bu alıntıya dayanarak Critchley mizahın ve dinsel yorumların insanların kendi yarattıkları hayatın budalalıklarını görmeye yardımcı olabileceği düşüncesine kapı aralar. Öyle ki

Critchley'e göre mizah bizi hayatın gerçekliğinden alı koymaz, aksine dünyanın alternatifsizliğini hatırlatır. Mizahın verdiği teselli, yaşayarak ürettiğimiz bu hayatın kendimiz gibi kusurlu olduğunu fark edip, fark yaratılabilecek tek yerin bu dünya olduğuna dair bilinci canlandırarak, dünyanın budalalığıyla yüzleşmek ve içinde bulunduğumuz durumu değiştirmek için bize çağrıda bulunur (Critchley, 2020, s. 32-33). Critchley'in araladığı kapıdan ibadetlerin yaşam pratikleri üzerindeki etkisini değerlendirmek dikkat çekici sonuçlar doğurabilir.

İbadetler dini anlatıda çoğunlukla yaratıcıya karşı kulluk görevinin yerine getirilmesi ve karşılığında Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanarak artık hesap vermekten başka hiçbir şeyin yapılamadığı ahirette sonsuz mutluluğun yeri olarak cennetin kazanılması için imanın bir göstergesi olarak yaşarken yapılması gereken yükümlülükler olarak tanımlanmaktadır. 8. Sınıf ders kitabında bu anlatıyı şu ifadelerle okuyabiliriz:

Sözlükte; “boyun eğme, itaat etme, saygı duyma” anlamlarına gelen ibadet terim olarak, Allah'ın (c.c.) insanlara emrettiği ve insanların da yapmakla yükümlü oldukları tüm davranışlardır.¹⁷¹ İman esaslarını kabul eden bir Müslüman, imanın gereklerini ibadetler yoluyla yerine getirir. (MEB-8, 2018, s. 121)

Pasajda ibadetin Allah'ın yapılmasını emrettiği tüm davranışlar olarak tanımlanması oldukça kapsamlı bir eylem alanına işaret etmektedir. Ancak ibadet kavramının hemen hemen bütün dinler için belirli sembolik davranışlar içeren ve inananlarının bu sembollerin etrafında birleştikleri düzenli bir eylemlilik hali olduğu söylenebilir (Nugteren, 2019). Zira 9. Sınıf ders kitabı ibadet kavramını tanımlarken özel anlam olarak bu eylemlilik hallerine atıfta bulunmayı tercih etmiştir:

İbadet kelime olarak boyun eğmek, itaat etmek, saygı duymak, kulluk etmek, tapınmak gibi anlamlara gelir. Dinî bir kavram olarak ibadet; müminin Allah'ın (c.c.) rızasını kazanmak için kulluk görevini yerine getirmesi, emirlerine uyması ve yasaklarından kaçınmasıdır.¹⁷² [...] Özel anlamda ibadet denilince namaz, oruç, zekât, hac gibi Allah'ın (c.c.) farz kıldığı, belli kurallara göre yapılan ibadetler kastedilir. Bunlar Kur'an'da kesin olarak yapılması emredilen ve Hz. Muhammed (s.a.v.) tarafından nasıl yapılacağı öğretilmiş günlük, haftalık, yıllık ibadetlerdir. [...] Nafîle ibadetler bir mümin için hayatı ve kulluğu güzelleştiren amellerdir. (MEB-9, 2018, s. 58)

¹⁷¹ MEB, Dinî Terimler Sözlüğü, s. 153. – d.k.d.

¹⁷² bk. MEB Dinî Terimler Sözlüğü, s. 195. – d.k.d.

Genel ve özel anlam olarak bu ayrım yaşam pratikleri söz konusu olduğunda önemli bir ayrım noktası haline gelmektedir. Zira İslam dini açısından namaz, oruç, hac, zekat gibi belirli ibadetlerin dışında Allah'ın diğer emir ve yasakları doğrudan yaşam pratiklerini etkilediği, örneğin ahlaki ve hukuki normlar gibi, varsayılacağından üzerinde değerlendirme yapmak totolojik bir anlam ifade edecektir. Ancak burada dinler açısından ritüel, ayin, tören gibi kavramlarla özelleştirilen belirli ibadetlerin değerlendirilmesiyle yetinilecektir. Öncelikle burada paylaşılan pasajdan hareketle belirtilmesi gereken husus, bu ibadetlerin Allah tarafından açık bir şekilde farz kılındığının ve ibadetlerin gerçekleştirilmesine ilişkin birtakım hükümlerin ayetler ve hadislerle açıklanmış olduğunun belirtilmiş olmasıdır.

İman, ibadetler yoluyla kalbe yerleşir. İbadetler, hem birey ile Allah (c.c.) arasında hem de inananlar arasında bağ oluşmasını sağlar. İbadetlerde devamlılık, kişilerde ahlaki değerlerin yerleşmesine ve pekişmesine yardımcı olur. (MEB-8, 2018, s. 122)

Pasaja göre ibadetlerden beklenen öncelikli fayda Tanrıyla kurulan bağ ile iman esaslarının kalbe yerleşmesi ve ikinci olarak aynı yaratıcıya ibadet edenler arasında oluşan bağ ile birlikte ahlaki ilişkilerin gelişmesi ve yerleşmesi olacaktır. Bu durumda ibadetlerin yalnızca ahiret hayatını kurtaracak birer basamak olmalarının dışında dünya hayatı üzerindeki etkisinin dini kaynaklar tarafından da ifade edildiği görülmektedir. En temel fonksiyon inananların ortak bir anlam atfettikleri semboller etrafında bir araya gelerek gerçekleştirdikleri ayinsel törenlerin inananlar arası bağı ve ilişkileri güçlendirmesi ve ortak bir coşkuyu paylaşmaları olmaktadır.

Ders kitabına göre ibadetlerin bir diğer önemli katkısı irade terbiyesi üzerinden açıklanmaktadır. Buna göre:

İbadetlerin düzenli olarak yapılması, irade terbiyesinde son derece etkilidir. Ancak ibadetin iradeye tesir edebilmesi için hem devamlı olması hem de belli bir bilinç düzeyinde (ihlas ile) yapılmış olması gerekir.¹⁷³ (MEB-10, 2018, s. 97)

Din anlatısında sıklıkla başvurulana, katlanma, dayanma, çabalama, tercihte bulunma gibi davranışlara yön veren irade olduğu düşünüldüğünde irade terbiyesi yalnızca ibadetlerin yapılmasındaki devamlılığı sağlamak için değil bunun da ötesinde arzu ve isteklere, maruz kalınan kötülüklere karşı direnebilme gibi bir amaç için işe

¹⁷³ bk. Mü'min suresi, 65. ayet; İsrâ suresi, 65. ayet. – d.k.d.

koşulacaktır. Yani yalnızca yapılması istenen davranışlar için değil, kaçınılması gereken davranışlar için de iradeye ihtiyaç duyuyor olmak bu yetkinliğin terbiyesini dini hayatın devamlılığı için önemli kılmaktadır. Dolayısıyla ibadetlerden beklenen iradenin güçlenmesi ve bunun için kararlı ve devamlı bir şekilde ibadetlere devam edilmesi pasajın genel fikrini ortaya koymaktadır. Bu noktadan hareketle 7. Sınıf ders kitabında ibadetlerin bir öz denetim aracı olabileceği açıklanmaktadır:

İbadetler Müslümanın öz denetim sahibi olmasını sağlar. [...] Çünkü namaz insanı hayâsızlıktan ve kötülükten alıkor. Allah'ı anmak elbette en büyük ibadettir. [...] Oruçla nefsinin kontrol altına almayı öğrenir. Öte yandan öz denetim sadece kişinin kendi davranışlarıyla sınırlı değildir. Kişinin kötülük ve haksızlıklara karşı duyarlı olması ve bu konuda üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmesi de gerekir. (MEB-7, 2018, s. 80-81)

İbadetler ve yaşam arasındaki ilişki kontrollü olmak, aşırılıkları dizginlemek, kötülükten alıkoymak, yalnızca kendi davranışlarının değil çevresindekilerin de yaşadıklarına karşı duyarlı olmak ki bu bazen müdahale etmek olarak anlaşılmaya müsaittir, genel olarak sorunları ortadan kaldırmak ve sorunlara bulaşmamak olarak anlaşılan bir etki alanı olarak tasvir edilmektedir. Bu durum insanın ve yaşamın genel olarak olumsuz ve kötü özelliklere yatkın oluşuna dair bir izlenim oluşturmaktadır. Ancak 4. Sınıf ders kitabında ibadetlerin kötülüklerden uzaklaştırma temalı pasif iyilik halinin yanında doğrudan aktif iyilik yapmayı öğütleyen ve ibadetlerin bu iyilik halini destekleyen uygulamalar olacağı konusunda açıklamaya rastlamaktayız:

“İman edip güzel işler yapmak”¹⁷⁴ Kur'an-ı Kerim'de inanan insanların özelliği olarak belirtilmiştir. İslam'a göre iyi bir insan olmak, ahlaki ilkeleri yaşamakla mümkündür. İslam dininin emrettiği ibadetler insan ahlakının güzelleşmesine katkı sağlar. Kur'an-ı Kerim'de “...Muhakkak ki namaz hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyar...”¹⁷⁵ buyrulurak ibadetlerin ahlaka katkısı vurgulanmıştır.” (MEB-4, 2018, s. 53)

İyi insan olmak iyi işler yapmak, iyi işler yapmak ahlaki ilkeleri yaşamak ve ahlaki ilkeleri yaşamak ibadetleri gerçekleştirmekle ilişkilendirildiğinde gelecek örneğin iyilik yapmakla doğrudan ilişkili olması beklenebilirdi. Ancak ders kitabı namaz örneği üzerinden ilgili ayete referansla yeniden hayâsızlıktan ve kötülükten uzak durmayı hatırlatmayı tercih etmiş görünmektedir. Bu durumda iyilik kötülüğün olmaması hali üzerinden açıklanıyor denilebilir. Kötülüğün yokluğu iyilikle ikame

¹⁷⁴ bk. Asr suresi, 3. ayet. – d.k.d.

¹⁷⁵ Ankebût suresi, 45. ayet. – d.k.d.

edilmediği sürece iyilik olarak kabul edilebilir mi sorusu konu hakkında düşünmeyi sürdürmeye yardımcı olabilir.

Ders kitabının ibadetler hakkında olumlu bir etki olarak belirlediği çıktılarından bir diğeri ise inananlar arası ilişkiye yoğunlaşmaktadır:

İslam dini inançta ve amelde birliğe büyük önem verir. Bunun içindir ki inanç alanında Allah'ın birliği ilkesini getirdiği gibi ibadet alanında da hac ve namaz gibi insanları bir araya toplayarak Müslümanların birliğini sağlayacak prensipler koymuş, ameli tedbirler almıştır. (MEB-10, 2018, s. 84)

Ders kitabının birlik ilkesini anlamlandırmada inananların fiziksel olarak bir arada olması gibi birincil anlamı tercih etmesi somut deneyimlerin gücünün düşünülmüş olmasından kaynaklanıyor olabilir. Nitekim Weil'in (2021) Tanrı sevgisinin örtük biçimi olarak sıraladığı üç unsurdan ilki ayin coşkusunun hissedilmesi idi. Diğer taraftan ortak bir Tanrıya ibadet etmenin birleştirici gücü yaratılmışların ortaklığı adına aslında tüm yaratılmışlar adına birlik ve ortaklığı anlamaya dönük çıkarımlar yapmaya izin verecek şekilde söylemin genişletilmesi beklenebilirdi. Ancak ders kitabının ibadetlerin yaşam pratiklerini olumlu etkilemesi konusunda yadsınamayacak bilgi paylaşımı yaptığı açıkça ifade edilebilir. Bunu daha net görebilmek için namaz, oruç, zekat, hac ve kurban gibi ders kitabının özel anlamda yer verdiği ibadetlerin sunumuna bakılabilir.

*

Ders kitabının üzerinde en çok durduğu ibadet olması sebebiyle namaz ile ilgili verileri ele alarak başlayabiliriz. 4. Sınıf ders kitabı namaz kılmanın inanan insanda oluşturacağı duygusal, düşünsel ve davranışsal etkilere ilişkin aşağıda bilgileri paylaşmaktadır:

Namaz kılan bir kimse Allah'ı (c.c.) anar, O'na şükreder ve O'ndan yardım ister. Rabbini andığı için kalbi huzurla dolar¹⁷⁶, kendisini daha mutlu hisseder. Allah'a (c.c.) secde ederek O'na daha çok yakınlaşır.¹⁷⁷ Namaz insanı güzel davranışlara yönlendirir ve kötü duygulardan arındırır. Bu konuyla ilgili Kur'an-ı Kerim' de "...Namaz, insanı her türlü kötülükten ve hayâsızlıktan alıkoyar..."¹⁷⁸ buyrularak samimiyetle kılınan namazın insanı kötü duygu ve düşüncelerden arındıracağı ifade edilmiştir. (MEB-4, 2018, s. 39)

¹⁷⁶ bk. Ra'd suresi, 28. ayet. – d.k.d.

¹⁷⁷ bk. Alak suresi, 19. ayet. – d.k.d.

¹⁷⁸ Ankebût suresi, 45. ayet. – d.k.d.

Paylaşılan pasajın namaz ibadeti konusunda vurguladığı ve namazın etkileri konusunda temele aldığı düşünce namaz ibadetinin inanan kişiye yaratıcısını hatırlatmasıdır. Yaratıcıyı hatırlamak ve anmak konusunda iki kavramın öne çıktığı görülmektedir; şükretmek ve yardım istemek. Bu davranış durumları yaratıcı tasavvurunun bir sonucu olarak yaratan ve yaratılan arasındaki ilişkinin yaratılan açısından nasıl görüldüğü göstermesi açısından önemlidir. Yaratıcıyı anmaya dayalı olarak oluşan duygu durumu ise huzur bulmak olarak nitelendirilmiştir. Daha önce özellikle ahiret ve melek inancı söz konusu olduğunda bahsi geçen utanç ve korku duygularının yerini huzura ve mutluluğa bırakmış olmasının Allah'ın emrettiği bir davranışı yerine getirmenin ve sonucunda mükafatlandırılacağına bir yansıması olarak değil doğrudan yaratıcı sevgisinin bir sonucu olarak ele alınmış olması da pasajın ayrıca önemli noktasıdır. Yine pasajın namaz ile ilgili hayasızlık ve fenalıktan alıkoyma ayetini doğrudan anlamıyla kötülükten uzaklaşma olarak açıklamakla yetinmeyip bu durumun kişiyi iyi olana yönelteceğini varsayması da önceki alıntılardaki yorumlardan farklı bir perspektif taşımaktadır. Son olarak namaz ibadetinin kişinin duygu dünyasında oluşturduğu dönüşümün davranışlara yansımasının beklendiği anlaşılmaktadır.

Namaz ibadetinin üzerinde en çok durulan yanı yaratıcıyla baş başa kalma ya da onunla bir tür iletişim halinde olduğunu düşünme sebebiyle kişinin kendisi, varlığı ve yaşamı hakkında düşünmeye zorlanmasının varsayılması olabilir. Bir tür hatırlatıcı vasfı sebebiyle ahiret ve melek inancının insanın üzerinde oluşturması beklenen düşünsel kontrolün namaz vasıtasıyla günlük olarak bir boyun eğişle hatırlanmasının kötü olan duygu, düşünce ve davranışlardan kaçınma konusunda daha etkili olduğu/olacağı düşünülmektedir. 6. Sınıf ders kitabında konu şu ifadelerle işlenmektedir:

Namaz kılan bir kimse Allah'ın (c.c.) huzuruna çıkar, O'nunla olan bağımlı güçlendirir. Sorumluluklarının farkında olur ve Yüce Allah'ın "(Resûlüm!) Sana vahyedilen Kitab'ı oku ve namazı kıl. Muhakkak ki, namaz, hayâsızlıktan ve kötülükten alıkoyma..."¹⁷⁹ ayetine uygun olarak kötü davranışlar yapmaktan uzaklaşır. İyi ve güzel davranışlara yönelir. Böylece namaz kılan kişi ahlakını da güzelleştirmiş olur. (MEB-6, 2018, s. 34)

¹⁷⁹ Ankebût suresi, 45. ayet. – d.k.d.

Ders kitabının genel olarak ibadetler bahsinde en sık başvurduğu ayet olan Ankebut (29): 45’in nasıl yorumlandığı ve anlamlandırıldığı sorusu önem kazanmaktadır. Önceki metinde yaratıcıyı hatırlamanın oluşturduğu olumlu duygusal durumun insanı kötü duygulardan böylece hayasızlıktan ve kötülüklerden uzaklaştırdığı açıklaması yapılmışken, yukarıdaki metinde temel açıklama yaratıcıyla kurulan bağın sorumlulukları hatırlatması sebebiyle kötülükten kaçınmak yükümlülüğünün gerçekleştirilmesi vurgulanmış görünmektedir. Her ne kadar aynı şeyi söylüyorlar gibi görünse de bu iki yorum ibadetlerin anlamlandırılmasında Tanrı tasavvurunun etkisini göstermektedir. İlahi kurallar vazeden ve sorumluluk yükleyen bir Tanrı anlayışına karşı yaşamda varlığını yanında hissettiren ve yaratıcının varlığını hissetmenin getirdiği yaşamda olma coşkusunun iyileştiriciliği farklı duygu, düşünce ve davranış durumlarıyla sonuçlanacaktır. Ancak ilgili ayetin kullanım amacı ibadetlerin yalnızca yaratıcıyla ilişkileri değil aynı zamanda yaratılanlarla ilişkiyi de olumlu etkilemesini ahlaki gelişime katkı dolayımıyla açıklamaya çalışmaktır. Zira 6. Sınıf ders kitabı bu konu hakkında düşünceleri için öğrencilere aşağıdaki soruyu yöneltmiştir:

Namaz insanın ahlaki gelişimine nasıl katkı sağlar? Kısaca açıklayınız.
(MEB-6, 2018, s. 59)

Namazın inanan insanı hayasızlıktan ve kötülükten alıkoyması ahlaki gelişim için bir cevap olarak kabul edilebilir. Ancak bunun muğlak ya da çok genel bir cevap olduğu da düşünülebilir. Zira ahlak ders kitabının kavrayışında insanlar arası ilişkinin düzenlenmesini hedefleyen dini ve toplumsal temelleri bulunan bir alana işaret etmektedir. Dolayısıyla ahlaki gelişim sorusu namazın insanın yaşam pratiklerini etkilemedeki rolünü insanlar arası ilişkiyle sınırlandırıldığı yorumuna açık hale gelecektir. Bu durumda namazın insanları alıkoyduğu hayasızlık ve kötülükler insanlara, topluma ya da bireyin kendisine yönelik davranışlarını kapsayacaktır. Bununla birlikte 10. Sınıf ders kitabı namazın insanı kötülüklerden uzaklaştırması konusunda hadis mealine referansla başka bir yorum getirmektedir:

Hiz. Peygamberin “Kapısı önünden akan bir ırmakta günde beş kere yıkanan bir insanın vücudunda su herhangi bir kir bırakır mı, ne dersiniz?” sorusuna etrafındakiler, “Hayır hiçbir kir bırakmaz” dediler. Bunun üzerine Hiz. Peygamber, “İşte namaz da böyledir. Yüce Allah namazla günahları siler.”¹⁸⁰ buyurmuştur. Namaz insanı güvensizlik ve yalnızlık

¹⁸⁰ Buhârî, Kitabı Mevakiti’s Salat, 319. – d.k.d.

duygularından uzaklaştırarak sağlıklı ve dengeli bir kişi haline getirir.
İnsanın yaşantısını düzene koyar. Zamanı yönetme bilinci oluşturur.
(MEB-10, 2018, s. 96)

Dini metinlerin sembolik bir dil kullandığı malumdur (Thomas, 1965). Benzer bir dil kullanımını özellikle metaforların kullanımını Peygamber'in hadislerinde de görmek mümkündür (Ünalın, 2009). Yukarıda bahsi geçen hadis mealinin namazın günahları silmesi olarak literal anlamıyla anlaşılması ahiret inancının zihinlere kazıdığı hesap günü anlatısıyla ilgili anlam havuzunu bulanıklaştırabilir. Peygamberin buradaki niyetini ortaya koymak için bir tartışma yürütmek tezin amacı dışında olmakla birlikte hadis mealinin bu haliyle ders kitabında kullanılmasına dinsel söylem açısından bakıldığında kültürel inşaların zemini olarak eğitimin amaçlamayacağı sonuçlar doğurmaya sebep olabilir.

Pasajın sonunda yapılan açıklamalar günahlarının namaz kılarak silinivereceğine inanan bir insanın duygu ve davranış durumundan uzak bir anlatı sergilemektedir. Öncelikle namazın insanı güvensizlik ve yalnız duygusundan uzaklaştırması konusundaki iddia oldukça önemlidir. Zira bu duygular yaşamın varlığını, yaşadığı evreni, bu evrende kendini anlamlandıramayan insanın tekinsizlikten kurtulma, yaşama ve kendine anlam bulma çabası olarak bir inanca teslim olma halini hissetmesine ya da bu güveni hatırlamasına imkan veriyorsa bu durum namazın dini anlatıda güçlü bir yere sahip olmasını daha anlaşılır kılacaktır.

Diğer taraftan güvensizlik ve yalnızlık duygularından uzaklaşan insanın sağlıklı ve dengeli bir kişi olacağı varsayımı da ayrıca üzerinde durulması gereken bir söylem içermektedir. İnsanı yalnız ve güvensiz hissettiren duygunun içinde yaşanan evrenin anlamlandırılabilmesi ve kendi varlığını bu evrenin içinde konumlandırabilmesi olduğu varsayıldığında sağlıklı ve dengeli bir kişiliğin evrenle dengeli bir ilişki kurmakla mümkün olacağı ve namazın da insana bu dengeyi kurması için bir yol sunduğu anlaşılacaksa, yalnızca inananlarla bir birliktelik değil yaratılmışlarla bir birlik duygusu oluşturmaya imkan vermesi açısından namaz ibadet olmanın ötesinde ontolojik kavrayış içeren bir anlam kazanacaktır. Ancak pasajın sonunda yaşamın düzene konulması ve zaman yönetimi konusunda yapılan çıkarımlar, sağlıklı ve dengeli bir kişiliğin günlük yaşamını sürdüren insanın aksiyolojik alanıyla sınırlandırıldığını (ki bu alanın ahlak esasları düşünüldüğünde insanlar arası ilişkilerle

sınırlandığı hatırlanabilir) ve yüzeysel bir anlatıyla yetinildiğini düşündürmekte, varlık alanına ilişkin kavrayışı daha derinlere itmektedir.

*

İbadetlerin yaşam pratikleri üzerindeki etkisine dair sorgulamaya oruç ibadeti üzerinden bakıldığında genel olarak ibadetlerden beklenen irade terbiyesi amacının oruç ibadetiyle zirve noktasına ulaştığını gözlemleyebiliriz. Ders kitabının oruç ibadetine ilişkin anlatısının dayandığı temel unsurların tespitine 4. Sınıf ders kitabındaki açıklama üzerinden başlanabilir ve irade terbiyesi konusunda oruç ibadetine atfedilen dayanaklar incelenebilir:

Oruç tutan kimse daha sabırlı olur ve iradesine hakim olmayı öğrenir. Başkalarına karşı merhametli olmaya gayret eder. Güzel davranışlarıyla insanlara örnek olur. Çünkü kişi oruçluyken kötü söz söylemez ve kırıcı davranışlardan kaçınır. Bu konuyla ilgili Hz. Muhammed (s.a.v.) “Oruç bir kalkandır; sakın bir kimse oruçluyken cahillik edip de kötü söz söylemesin. Birisi sataşır veya kötü söz söyleyecek olursa ‘Ben oruçluyum, ben oruçluyum’ desin.”¹⁸¹ buyurarak oruçlu olan Müslümanlara tavsiyelerde bulunmuştur. (MEB-4, 2018, s. 40)

Pasajın ilk ifadesi bir bilgi notu üslubuyla yazılmış olmakla birlikte bir varsayıma dayanmaktadır. Zira Ramazan ayını ülke çapında deneyimleme fırsatı bulmak bu bilgi notunun çoğunlukla bir beklenti olarak dini anlatılarda yer bulduğunu göstermektedir. Açlığa ve susuzluğa sabreden bir insanın sabır ve irade gücünün gelişeceğini varsaymak doğrusal bir ilişki kurularak anlamlı bulunabilir. Ancak açlık ve susuzluğun insanın sağlıklı düşünme becerileri üzerindeki etkisi bütün insanlarda aynı sonucu doğurmayabilir. Zira temel ihtiyaçlar konusunda engellenmişlik hissetmek bazıları için öfke ve gerginliğe sebep olabilir. Dolayısıyla oruç ibadetinin kişiyi doğrudan sabırlı ve iradeli kıldığını varsaymak yerine sabır ve irade eşikleri düşük olan insanların bunu fark etmelerine ve bu konuda kendilerini geliştirmek için çabalamaları gerektiğine dair bir farkındalık oluşturabileceğine ilişkin bir deneyim sunacağını söylemek daha doğru olabilir. Diğer taraftan oruç tutan bir insanın sabrı sebebiyle hoşgörü ve tolerans gösterme duyarlılığı kazanması beklenirken bu durum çoğunlukla oruç tutmayanların oruç tutanlara hoşgörü ve saygı göstermelerinin beklenmesi olarak anlaşılmakta ve buna dayanarak yaşanan dini pratiğin söylemsel durumla yeterince örtüşmediği gözlemlenmektedir.

¹⁸¹ Buhârî, Savm, 9. – d.k.d.

Pasajın öne çıkardığı bir diğer ahlaki erdem başkalarına karşı merhametli olmaktır. Ders kitabının başka olarak ifade ettiklerinin kapsamı açık değildir. Ancak diğer ahlaki erdemlerin muhataplarının insanlar olması başkaları olarak nitelendirilenlerin de insanlar olduğunu varsaymak için yeterli görülebilir.

Yukarıdaki pasajla ilgili son olarak paylaşılan hadis mealine bakıldığında, aslında oruçlu olmanın kişiye doğrudan bir sabır hali getirmediği oruçlu olma bilincinin söz ve davranışlar konusunda bilinçli olmaya dair bir zorunluluk sebebi oluşturduğu anlaşılmaktadır. Ancak hadis metninde kendini kötü söz ve davranışların faili olmaktan korumak için kişinin kendine karşı bir kalkan olarak kullanması tavsiye edilen oruçluyum hatırlatması kolaylıkla insanların kendilerini yaptıkları karşısında savunma ifadesi olmaya dönüşme ihtimalini barındırmaktadır. Bu durum dini anlatıda oruç ibadetinin ahiretteki karşılığının öneminin özellikle vurgulanıyor olması inananların aynı özel muameleyi bu dünyada da görecekları yanılığının bir sonucu da olabilir.

Oruç tutmanın insanın duygu, düşünce ve davranış dünyası üzerindeki etkisine dair 5. Sınıf ders kitabında ise aşağıdaki ifadeler yer verilmektedir:

Oruç tutan insan her şeyden önce Allah rızası için ibadet etmiş olmanın, kulluğunu yerine getirmenin ve nimetlere şükretmenin huzurunu yaşar. Ayrıca oruçluyken açlık ve susuzluk çeken bir Müslüman, bu sıkıntıları yaşayan çaresiz insanların halini daha iyi anlar. Kendini onların yerine koyma becerisi kazanır. Yardıma ihtiyacı olan bu kimselere karşı daha duyarlı olur. Onlara yardım etmek için elinden geleni yapar. (MEB-5, 2018, s. 40)

Öncelikle dikkat çekilmesi gereken husus ders kitabının mutlak bir bilgi kaynağı dilini kullanarak din hakkında bilgi verirken kullandığı dilsel üslubu insan davranışları söz konusu olduğunda kullanmaya devam ettiğini görmek olmalıdır. İnanan ve ibadet eden insanın duyguları, düşünceleri ve davranışları konusunda kullanılan bu dil muhataplarının gerçekliğine uymadığında bilgiye karşı şüphe uyandırabileceği gibi kişiyi kendi durumuna ilişkin cevap bulamayacağı sorgulamalarla baş başa bırakabilir. Başka bir ifadeyle oruç İslam dininde farz kılınan bir ibadettir cümlesinin sunulduğu dilsel üslup ile oruç tutan bir insan şükretmenin huzurunu yaşar ifadesinin aynı dilsel yapıyla sunulması bilgi düzeyine ilişkin ayrımı fark etmeyi engellemektedir. Yukarıdaki ifadelerde ve bir önceki pasajda hatta namaz ibadetiyle ilgili söylemlerde benzer bir dilin kullanılması bu ibadetlerin yaşam pratikleri üzerindeki etkisini

sorgularken, ibadetlerin oluşturması beklenen davranışsal örüntülerin ibadette içerildiği düşüncesini doğurmaktadır. Bu düşüncenin doğuracağı sakınca ise ders kitabında yer verilmeyen duygu, düşünce ve davranışların ibadetlerle ilişkilendirilmesinin önünü kapatmak olabilir. Örneğin yukarıdaki pasajda oruç tutan bir insanın açlık ve susuzluk çeken bir insanın halinden anlayabileceği oruç ibadetine içerik olarak eklenmiştir. Benzer bir farkındalığın insanolmayan canlılar için gelişmesinin ibadetin ıktıları arasında yer alıp almadığına ilişkin soru bu ifade ile sınırlandırılmış olmaktadır. Diğer taraftan oruç tutan insan açlık ve susuzluk çeken insanların halinden anlar denilerek oruç ibadetinin rükünlerinden birini söylüyor gibi bir ifadeyle kurulan cümle bizi oruç ibadetinin bu durumdaki insanlar için yükümlülük olmadığı anlamına ulaştırması gerekirdi.

Son olarak 10. Sınıf ders kitabı oruç ibadetinin farz kılınmasının gayesi olarak aşağıda belirtilen durumlara işaret etmektedir:

Oruç ibadetinin farz kılınmasındaki gaye, oruç sayesinde insanların takva sahibi olmalarını sağlamak olarak gösterilmiştir. Takva ise insanın her türlü kötülükten uzaklaşarak, özü ile sözünün bir olması demektir. Kulluk şuur ve bilincidir.

Oruç ibadetinin tıbbi faydalarının yanında psikolojik faydaları da vardır. Oruç, irademizi güçlendirir ve sevgi ve şefkat duygularını geliştirir.¹⁸² Diğer bir deyişle oruç ibadeti duygu yönetimidir. (MEB-10, 2018, s. 96)

Pasajın ilk ifadesi oruç ibadetinin gayesinin bir kaynağa dayalı olarak aktarıldığı izlenimi vermekte ancak bu bilgi herhangi bir kaynağa dayandırılmamaktadır. Bilgi akışında bahsedildiği gibi takva kulluk bilinci ise bu yalnızca oruç ibadetinin değil tüm ibadetlerin gayesi olabilir. Diğer taraftan namaz ibadeti için de tekrarlanan kötülükten uzaklaşma söylemi ktlğn insanın dışında bir yerde olduğu ve insanın kötülükle arasına mesafesini mekânsal olarak koyabileceğine dair bir anlatım dili görülmektedir. Bu söylem aynı zamanda ktlğn dışarıdan bir müdahaleyle veya tahrikle gerçekleştiği mazeretine imkan tanımaktadır.

Pasajın ikinci paragrafı yanlış anlamalara sebep olabilecek bir bilgi notu ile açılmaktadır.¹⁸³ Tıbbi faydalarının yanında psikolojik faydalarının olduğunu söylemek

¹⁸² Celal Kırca, Kur'an ve Fen Bilimleri, s. 385. – d.k.d.

¹⁸³ 1948 DSÖ Tüzüğüne göre sağlık: “Yalnızca hastalık veya sakatlığın olmaması durumu değil, fiziksel, sosyal ve ruhsal refah durumu” olarak tanımlanmıştır. Ders kitabı tıbbi faydadan kastedilen sağlık durumuna ilişkin bir faydaysa bu durumda psikolojik yani ruhsal durum tıbbi yani sağlık dışında bir fayda olarak görülmüş demektir.

psikolojinin tıbbın konusu olmadığına dair bir kanıya ve bu sebeple toplumda yaygın olarak psikolojik sorunların tıbbi bir yardım gerektirmediği düşüncesine hatta dillendirilmekten çekinilerek çare aramaya dönük çabaların olumsuz karşılandığı tabloya hizmet edecektir. Aynı zamanda duyguları geleneksel anlayışta olduğu gibi yalnızca psikolojik durumla ilişkilendirmek duygu yönetimi konusunda yeterli bir açıklama olmayacaktır. Zira duyguların adlandırılması ve duyguların açığa vurulması büyük oranda sosyal öğrenmelerin konusunu oluşturmaktadır.

Gelinen noktada oruç ibadetinin genel olarak sabır ve irade ile ilişkilendirildiği söylenebilir. Dini anlatının inanç esasları ve ibadetlerle sıklıkla kontrol altına alma, dizginleme, dayanmaya ikna etme, sabretme, katlanma, uzaklaşma gibi duygusal ve davranışsal tutumları dillendirmesi insanın ne'liğine ilişkin zayıf ve olumsuz meyvalı bir yapısının olduğu çıkarımını güçlendirmektedir.

*

Sabır erdemine dikkat çekilen bir başka ibadet olarak hacca ilişkin anlatılara bakıldığında öne çıkan temel değerın eşitlik fikrinin belirginleşmesi olduğu görülebilir. 10. Sınıf ders kitabı konuya ilişkin şu bilgilere yer vermektedir:

İnsanın hem Allah (c.c), hem de insanlarla olan ilişkilerini düzenlemekte etkili olan hac ibadeti, bedeni olduğu kadar mali bir özellik taşır. Hac ibadeti her insanın Allah katında eşit olduğu fikrini aşilayarak, insanın kibirlenmesini ve böbürlenmesini önler.¹⁸⁴ (MEB-10, 2018, s. 96)

Daha önce namaz ve oruç ibadetleri hakkındaki söylemlere bakıldığında üstü örtük bir şekilde yok sayılan insanolmayanla ilişki hac ibadetinde doğrudan dile getirilmiş görünmektedir. Zira pasajın ilk cümlesinin hac ibadetinin yaratıcı ve insanlarla ilişkileri düzenleme üzerindeki etkisini ifadeye etmeye ayrılmış olması bu konunun dikkate değer görüldüğünü göstermektedir. Ayrıca bedensel ve mali duruma yapılan atıf hac ibadeti için Mekke şehrinin dışından Kabe'ye gelenlerin dikkate alındığını gösteren bir anlatı tercihi olarak yorumlanabilir. Pasajın devamında yaratıcı karşısında bütün insanların eşit olduğunun anlaşılması konusunda yapılan vurgu önceki bilgiyle birlikte okunduğunda bedensel ve ekonomik olarak farklı şartlarda olan insanlar arası eşitliği işaret etme olarak okunmaya açıktır. Bu durumda bedensel ve ekonomik şartlar

¹⁸⁴ Kırca, Celal, Kur'an ve Fen Bilimleri, s. 386. – d.k.d.

dışındaki farklılıklar insanlar arası hiyerarşilere sebep olabilir. Bu anlamının mümkün olduğunu göstermesi açısından 4. Sınıf ders kitabındaki hac anlatısına bakılabilir:

Hac ibadetini yerine getiren bir Müslüman sosyal ve ekonomik farklılıkların önemli olmadığını anlar. Allah'ın (c.c.) huzurunda tüm Müslümanların eşit olduğunu hatırlar. Allah'a (c.c.) yakınlaşır, O'na şükreder ve günahları için af diler. Bu ibadet ülkeleri, dilleri ve ırkları ayrı olan Müslümanları aynı amaç için bir araya getirir. Müslümanların birlikteliğini ve gücünü ifade eder, kardeşlik duygusunu artırır. (MEB-4, 2018, s. 41)

Pasajdan da okunduğu gibi insanlar sosyal ve ekonomik farklılıklarından sıyrılırken ayrıcalıklandırıldıkları konu dini inançları olmaktadır. Meşhur kitap¹⁸⁵ cümlesine atıfla *bütün insanlar eşittir, Müslümanlar daha eşittir* gibi bir okumaya izin veren ders kitabının söylemi yaratıcı karşısında inanan ve inanmayanın farklı olacağı argümanı ile savunulacak bile olsa insanlar arası ilişkinin insan ve yaratıcısı arasındaki ilişkiden farklı olarak aynı düzlemde gerçekleştiği göz önüne alınarak değerlendirilmelidir. Sadece sosyal ve ekonomik değil etnik ve kültürel farklılıkların da Müslüman olmak zemininde eşitlendiği bu tabloda çerçevenin dışında kalanlar olduğu sürece gerçek bir eşitlik duygusunun anlaşılması ve yaşanması beklenmeyecektir. Zira pasaj bunu doğrudan ifade etmekte bir beis görmemekte ve bizler-onlar ayrımı yaparak Müslümanların birlikteliğinin güçlenmesini olumlu bir gelişme olarak hac ibadetine atfetmekten çekinmemektedir.

Daha önce insanlar arası eşitliği öne çıkaran 10. Sınıf ders kitabı, 7. Sınıf ders kitabında öğrencilere “Hac ibadeti Müslümanların ahlaki gelişimine nasıl katkı sağlar? Açıklayınız.” (MEB-7, 2018, s. 65) sorusunu paylaştığı bir hadis mealiyle açıklamıştır:

Hz. Peygamber: “Her kim Kâbe’ye gelir, kötü söz söylemez, büyük günahlardan çekinir, küçük günahları işlemekte ısrar etmezse, günahlarından arınarak anasından doğduğu günkü gibi tertemiz olarak döner.”¹⁸⁶ buyurarak haccın ahlaki gelişimindeki önemini vurgulamıştır. (MEB-10, 2018, s. 97)

Namaz ibadetinin günahları sileceği yönündeki hadis mealinin ardından hac ibadetinin de tüm hayatı temize çektiğini ifade eden bir hadis metninin paylaşılması ibadet ve

¹⁸⁵ George Orwell, (1945). *Hayvan Çiftliği [Animal Farm]*.

¹⁸⁶ Buhârî, Hacc, 4. – d.k.d.

ahlaki gelişim arasındaki ilişkiyi doğrudan bir sebep sonuç ilişkisine indirgeme tehlikesini barındırıyor görünür. Elbette hadis mealinde hac ibadeti ile birlikte temize çıkmış bir insan olmak için sıraladığı birtakım ahlaki ilkeleri gerçekleştirmek ahlaki gelişim için açıklayıcı olabilir. Fakat hadis mealinde sıralanan ahlaki eylemler ibadetin bir parçası olarak anlaşılmaya daha uygun görünür. Ancak ibadetler inanan bir insan için Yaraticının emri olması dolayısıyla kendinde bir amaç içerirler, günahlardan kurtulmak için ibadet etmek, ibadetin kendinde amacında içerilen bir amaçlılık hali değildir. Daha yalın bir ifadeyle ibadet, varlığına iman edilen Tanrı'nın emri olduğu için yapılır ve başka hiçbir amaca gerek duymaz. İbadetlerin inananın duygu ve düşünce dünyasında gösterdiği etkinin sonucu olarak gelişen ahlaki olgunlaşma hali amaç değil bir sonuçtur. Örneğin 7. Sınıf ders kitabı bu duruma daha uygun bir üslup tercih etmiş görünmektedir:

Hac ve umre ibadetlerini yerine getirmek için kutsal topraklara giden Müslümanlar Medine şehrine gider ve Mescid-i Nebî'de namaz kılarlar. Hz. Muhammed'in (s.a.v.) son on yılını geçirdiği ve kabrinin de bulunduğu bu şehirde önemli mekânları ziyaret ederler. Bu güzel yerleri görmenin mutluluğunu ve buradan ayrılacak olmanın hüznünü yaşarlar. Kendi ülkelerine döndükten sonra hayatlarına yeni bir başlangıç yaparak daha özenli bir yaşam sürmeye gayret ederler. (MEB-7, 2018, s. 54)

Namaz ve oruç ibadetinde görüldüğü gibi hac ibadetinin bir yönüyle insanı daha ölçülü bir hayata hazırlamak gibi bir yaşam pratiği edinmeye katkı sunduğu ifade edilmiş olmaktadır. Bununla birlikte elbette hac ibadetini diğerlerinden ayıran zamansal ve mekânsal zorunluluğun bir sonucu olarak topluluk halinde bulunma gerekliliği ve daha önce varlığı pek hissedilmeyen coşku duygusunu yaşatma ihtimali sebebiyle bu ibadetin yaşamla bağını diğerlerinden daha farklı bir yolla kurduğu söylenebilir.

*

Hac ibadeti ile birlikte akla gelen kurban, farklı biçimler ve anlamlarla da olsa izlerine pek çok din ve gelenekte rastlanan ve bu yönüyle anlaşılması, anlamlandırılması ve üzerinde konuşulması zor ibadetlerden biridir. Kurbanın, “Herhangi bir ortak özelliğe sahip olmaları icap etmeyen bir dizi faaliyeti kapsayan politetik [çokçeşitli]¹⁸⁷ bir kavram” olduğunu belirten Eagleton (2019), kavramın

¹⁸⁷ Parantez içi bilgi yazara aittir.

anlam genişliğini şu sözlerle ifade eder: “Tarihin farklı dönemlerinde armağan, minnettarlık, ahit, dua, pazarlık, şükran, kefare, hayranlık, kandırma, kutlama, tazminat, telafî, kutsama, teskin, hasbihal, dostluk, arınma ve borcun ifası olarak görüldüğü vakidir” (s. 19). Tüm bu farklı anlamlarıyla birlikte kurbanın ilahi, aşkın, doğaüstü, yaratıcı vs. bir güçle iletişimi ifade ettiği söylenebilir.

Ders kitabının kurban ibadetine ilişkin kavrayışını aşağıda aktarılan uzun alıntıyla özetlemek mümkün görünebilir:

Kurban; sözlükte yaklaşmak, Allah’a (c.c.) yakınlaşmaya vesile olan şey anlamına gelir. Dinî terim olarak ise kurban, Allah’a (c.c.) yakınlaşmak ve O’nun rızasını kazanmak amacıyla belirli bir zamanda uygun nitelikte bir hayvanı ibadet amacıyla kesmektir.¹⁸⁸ [...] Kurban ibadeti, Yüce Allah’a teslim olmayı ve O’nun emirlerine boyun eğmeyi öğretir. İnsanları Allah’a (c.c.) yakınlaştırır, O’nun rızasını kazandırır. Ayrıca “Onların ne etleri ne de kanları Allah’a ulaşır; fakat O’na sadece sizin takvânız ulaşır...”¹⁸⁹ ayetine göre samimiyetle yapıldığı takdirde Allah (c.c.) ile olan bağı güçlendirir. Yüce Allah’ın “...Onlardan hem kendiniz yiye hem de ihtiyacını gizleyen-gizlemeyen fakirlere yedin...”¹⁹⁰ emriyle kurban eti yoksullarla paylaşılır. Böylece toplumda yardımlaşma ve dayanışma ruhu diri tutulur. Müslümanlar arasında kardeş olabilme bilinci kazanılır. (MEB-7, 2018, s. 56)

Ders kitabının İslami literatüre dayanarak kurban kavramını Eagleton’ın hasbihal ve dostluk olarak verdiği anlama daha yakın bir çerçevede yaklaşmak, yakınlaşmak olarak tanımlanmış ve bu yakınlaşmaya yaratıcıyla ilişkiye has bir hal olarak işaret etmiştir. Bu durum kurban ibadetinde kurban edilenden ziyade kurban edenin niyetinin ya da duygu durumunun önemli olduğu bir anlama destek vermektedir. Zira ders kitabının atıfta bulunduğu ilk ayet meali bu açıklamayla paralellik göstermektedir. Taylor’ın anlatımına göre ilk zamanlar tanrıların armağanları oldukları haliyle değerlendirdikleri¹⁹¹ daha sonra kurbanların itaatın bir simgesi haline geldiğini (burada İbrahim’in oğlunu kurban etmeye itaati düşünülebilir) ve son olarak kurban veren kişinin kurban esnasındaki hali önem kazanmıştır (akt. Eagleton, *Radikal Kurban*, 2019, s. 22). Taylor’ın tarihsel olarak çizdiği bu rotada ders kitabına konu

¹⁸⁸ bk. MEB Dinî Terimler Sözlüğü, s. 210. – d.k.d.

¹⁸⁹ Hac suresi, 37. ayet. – d.k.d.

¹⁹⁰ Hac suresi, 36. ayet. – d.k.d.

¹⁹¹ Bu konuda Habil ve Kabil’in sunuları hatırlanabilir. Konuya ilişkin bkz. Zeynep Sağlam (2010) *Kur’an-ı Kerim ve Tevrat’a Göre Habil ve Kabil Kıssası*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

olan kurban ibadeti anlatısı sonuncu anlamaya daha yakın bir okuma içermektedir denilebilir.

Pasaja konu edilen ikinci ayet meali ise yaratıcıyla ilişkinin yanında kurbanı yeni bir anlam yüklemektedir; paylaşmak. Eagleton'ın kurban ile ilgili literatürden bahsettiği bölümde William Robertson Smith'in kurban edimini, "toplumsal bağları sağlamlaştıran bir tür komünal ziyafet" olarak değerlendirdiğinden bahsetmiştir (akt. Eagleton, 2019). Ders kitabı kurban etinin yedirilmesi hakkındaki ayet mealini ise Smith'in değerlendirmesine uygun bir yaklaşımla ele almış görünmektedir. Zira öğrencilere konuya ilişkin aşağıdaki soru yöneltilmiştir:

Kurban ibadetinin Müslümanlar arasındaki yardımlaşma ve dayanışma duygularına katkısı nelerdir? Yazınız. (MEB-7, 2018, s. 65)

Soru dikkate alındığında ders kitabının kurban ile ilgili olarak yardımlaşma ve paylaşmayı öne çıkarmak istediği düşünülebilir. Ancak hem kurban anlatısının yer aldığı pasajda hem de yukarıdaki soruda Müslümanlar arası yardımlaşma ve dayanışma vurgusu tıpkı hac ibadetinde olduğu gibi erdemin parçalanması ihtimalini düşündürmektedir. 'Biz'den olana yardım etme, 'biz'den olanla dayanışma, kaynaşma gibi bir retorik yardımlaşma, paylaşma, dayanışma gibi erdemlerin içini istediğimiz gibi anlamlandırabileceğimiz göreceli bir ahlak anlayışı doğurabilir. Ders kitabı burada fıkhi bir hükmü dile getirmeyi ummuşsa da bunu bahsi geçen erdemlerle birlikte söyleme dahil etmesi ayrıştırıcı bir üslup dışında anlam ifade etmemiş görünmektedir.

*

Son olarak ders kitabının ibadet tanımlamasında özel anlamda diye belirttiği ve İslam dininin başlıca ibadetlerini sıraladığı açıklamasında yer alan ibadetlerden zekat ve sadaka anlatısı ile bu başlığın sonuna gelinmesi planlanmıştır. Zekat ibadetinin doğrudan insanlar arası ilişki üzerine konumlandırıldığı söylenebilir. Allah tarafından emredildiği için yapılması dışında yaratıcıyla ilişki konusunda doğrudan bir anlam atfedilmiş görünmemektedir. 4. Sınıf ders kitabında zekat ibadeti hakkında aşağıdaki bilgilere yer verilmiştir:

İslam dini toplumsal yardımlaşma ve dayanışmaya büyük önem verir. Toplumda huzurlu yaşanabilmesi ve ekonomik dengenin sağlanabilmesi için Yüce Allah bazı ibadetlerle yardımlaşmayı zorunlu tutar. Müslümanlar zekât vererek hem cimrilik, bencillik gibi kötü duygu ve düşüncelerden

arınır hem de Allah'a (c.c.) karşı kulluk görevini yerine getirir. Zekât sayesinde zengin ve fakir arasında bir köprü kurulur. Yardımlaşma duygusu gelişen toplumlar da huzur artar ve barış ortamı oluşur. (MEB-4, 2018, s. 39)

Pasaj insanlar arasında bir denge oluşturma gayesinden bahsetmektedir. Dengeli ve uyumlu bir evren tasavvuru sunulan yaratıcı temelli bir din anlayışında inşalar arasında dengeye kavuşmasına beklenen hususun gelir dengesizliği olduğu zekat ibadeti için yapılan açıklamada görülmektedir. İnsanlar arası dengelerin pek çok kez farklı sebeplerle bozulduğu varsayılsa da en temelde ekonomik nedenlerin var olduğu bu açıklamalar üzerinden varsayılabilir. Zira dünya ve ahiret mutluluğuna işaret eden kavram olarak *felah* İslami literatürde zekat ibadeti ile birlikte ele alınmaktadır (bkz. İbrahim & Chek, 2020). Yeryüzü nimetlerinin kullanımı konusunda bir dengenin oluşması insanlar arası adalet kadar yeryüzünü paylaşan tüm canlı formları için önemli bir sorundur. Bu sebeple zekat konusunun yalnızca insanlar arası ilişki üzerinden değil yeryüzü varlıkları üzerinden düşünülüp çalışılması gereken bir konu olduğu günümüzde kendini zorlayıcı bir şekilde ortaya koymaktadır.

Diğer taraftan zekat ibadetinin inanan insanın duygu ve düşünce dünyasına yansıyan etkisi bencillikten arınma ve davranış boyutunda cimrilikten kurtulma olarak ifade edilmiştir. Bu erdemler insanlar arası ilişkide olduğu kadar varlıklar arası ilişki açısından da büyük önem taşımaktadır. Ancak ders kitabının bu hasletleri diğer ahlaki erdemlerde olduğu gibi insanlar arası ilişkiyle sınırladığını 10. Sınıf ders kitabından aktarılan aşağıdaki pasajda okuyabiliriz:

Zekât ve sadaka sosyal dayanışmayı sağlar. Bu ibadetler bencilliği törpüler ve kişiyi bencil olmaktan uzaklaştırır. İslam dini zekâtı farz kılarak, insanın karakterini başka insanlar için fedakarlık yapacak bir şekilde oluşturmayı hedeflemiştir. (MEB-10, 2018, s. 96)

Bununla birlikte zekat hükümleri belirlenmiş bir ibadet olarak sınırlı bir etki alanına sahip görünmektedir. Bu sebeple ders kitabının yardımlaşma ibadeti olarak sadakadan kapsamlı bir ibadet olarak bahsettiği görülmektedir:

Sadaka kapsamlı bir ibadettir. Herkes imkânına göre sadaka ibadetini yerine getirebilir. [...] Hz. Peygamber bir hadisinde “Kardeşine gülümsemen senin için bir sadakadır...”¹⁹² buyurmuştur. Paylaşma ve yardımlaşmanın Yüce Allah’ın sevgisini kazandıracağı, sadaka vermemenin Müslümanları çeşitli tehlikelerle karşı karşıya bırakacağı bir

¹⁹² Tirmizî, Birr, 36. – d.k.d.

ayette şöyle ifade edilmektedir: “Allah yolunda harcama yapın; kendi ellerinizle kendinizi tehlikeye atmayın. İyilik edin, kuşkusuz Allah iyilik edenleri sever.”¹⁹³ (MEB-8, 2018, s. 55-56)

Maddi yönü bulunmakla birlikte, ki bu herkes imkanına göre bu ibadeti gerçekleştirebilir ifadesinden anlaşılabilir, sadakanın maddi herhangi bir karşılığı olmayan davranışlarla da gerçekleştirilebileceği Peygamber’in hadis mealinden çıkarılabilir. Peygamber’in sadakayı örneklendirecek başka hadisleri de bulunabilir ancak ders kitabının kardeşine gülümseme mealli bir hadisi tercih etmesi bu ibadetin de insanlar arası ilişkiyi düzenlemeye dönük anlamlarla içeriklendirildiğini gösterebilir. Diğer taraftan paylaşılan ayet meali üzerinden sadaka ibadetini gerçekleştirmeyenlerin tehlikeyle karşılaşacağına ilişkin bilginin hangi tefsire dayandırıldığına ilişkin bir not paylaşılmamıştır.

İnanç esaslarının ve ibadetlerinin insanın yaşam pratikleri üzerindeki etkisine dair ders kitabı üzerinden yapılan soruşturmada bu sorgulamanın ne denli önemli ve gerekli olduğunu ders kitabının kendi ifadeleriyle açıklamak gerekirse 10. Sınıf ders kitabından aktarılan aşağıdaki pasaja dikkat çekilebilir:

Sağlam bir karakter oluşturmak için, önce insanın doğru bir inanç sistemine sahip olması gerekir. İnanç sistemine uygun bir yaşantı, insanın iradesini güçlendirmesiyle olur. Bunu da iman ve ibadet esaslarıyla gerçekleştirir. İslam’a göre iman; kişiyi ahlaki güzelliklere yönelten ve onu kötülüklerden alıkoyan dinamik bir kuvvettir. İman esasları, insan ruhunu temizler, Allah korkusu ve bilinci oluşur. İslam’a göre ibadetler, kalbi kötülüklerden temizleyerek insanın şahsiyetli olmasına yardımcı olur. İnsanın kendisine olan güvenini artırır, metanet ve cesaretini takviye eder. Ayrıca karakterini sağlamlaştırır.¹⁹⁴ (MEB-10, 2018, s. 95)

Daha önce ifade edildiği gibi yukarıdaki pasaj inanç esasları ve ibadetlerin yalnızca birer dini kabul ve eylem olarak kalmayıp bir yaşam bilgeliğine ve yaşam pratiğine eşlik eden, yol gösteren kılavuz işaretler olduğunu düşüncesini desteklemektedir. Bu düşünce üzerine yaptığımız inanç esaslarının ve ibadetlerin yaşam pratiği üzerindeki etkisi hakkındaki soruşturma göstermiştir ki, din kavrayışına dair açıklamalar çoğunlukla insanın akıl varlığı oluşuna atıflar içerirken, inanç esasları ve ibadetlerin gerekçelendirilmesinde ve inanan üzerindeki etkisinde düşünceden ziyade duygular işe koşulmuştur. Buna bağlı olarak insanların çaresizlik, yalnızlık,

¹⁹³ Bakara suresi, 195. ayet. – d.k.d.

¹⁹⁴ Celal Kırca, Kur’an ve Fen Bilimleri, s. 384-386. – d.k.d.

belirsizlik, korku gibi duygularının inanma ve ibadet etmeye yatkınlığı beslediğini fakat diğer taraftan inanç ve ibadet esaslarının inananda yaratıcıdan utanma, korkma, duygularını kontrol etme, kötü duygulardan arınma, aşırılıktan kaçınma, istenmeyen durumlar karşısında sığınma, dayanma, katlanma gibi duyguları açığa çıkarması beklendiğini görmek mümkündür. Bu durum insanın temelde kötü, yanlış, olumsuz olana yatkın olduğu ve dinin öğretileriyle ıslah edilecek bir varlık olduğu izlenimi oluşturmaktadır. Aynı zamanda insanın yeryüzündeki tarihiyle inşa ettiği dünya hayatının olumsuzlanması ve önemden, değerden yoksun, mesafelenilmesi gereken bir hayat olarak tasavvur edilmesi de benzer bir şekilde insan olmaya dair eksiklik ve kusurların kabulünün bir sonucu olabilir.

Yapılan sorgulamada dikkat çeken bir diğer husus iman ve ibadet esaslarının inanan insanın yaratıcısı ve diğer insanlarla arasındaki bağı iyileştirici sonuçlar oluşturmamasının beklenmesidir. Bugün yaşamın atomlardan değil ilişkilerden oluştuğu söyleniyorken dinin esaslarının yalnızca bu bağları dikkate alıyor olması anlaşılabilir değildir. İnanç ve ibadet esaslarının ahlaki gelişime katkı sağlayacağı, ahlaki gelişimden kastedilenin ise insanlar arası ilişkinin düzenlenmesi olduğu iddiası ders kitabının insanmerkezli dünya görüşüne dayalı bir din anlatısına sahip olduğunun göstergesi sayılabilir. Ayrıca bazı ibadetler söz konusu olduğunda anlatının insanlar arası ilişki yerine Müslümanlar arası ilişkiye odaklanılarak açıklanması insanmerkezli dünya görüşünün kapsamını daha da daraltmış görünmektedir.

Son olarak ibadet esaslarının incelenmesinden önce bahsi geçen Critchley'in (2020) mizah ve ibadet arasında kurduğu ilişki üzerinden ders kitabının anlatısına bakıldığında, dünya hayatına ilişkin budalaca, absürd, yanlış, kötü olanın fark edilmesi ve olumlu yönde değiştirilmesine dönük bir çabadan ziyade, ibadetlerin kötü olandan kaçmaya, kaçınmaya, sakınmaya dönük pasif bir iyilik haline katkı sunması beklenen bir söylemin öne çıktığından bahsedilebilir. Bu arada ibadetler içerisinde aktif bir iyileştirmeye en çok yaklaşılın ibadetin zekat olduğu söylenebilir. Toplumdaki gelir adaletsizliğine aktif bir eylemle çözüm üretmeye katkı sunması zekat ibadetini özel kılmaktadır. Ancak ibadetin inananları gelir adaletsizliğinin oluşumu üzerinde düşünmeye ve daha temelde yeryüzünün kullanımı konusunda bir bilinç oluşturmaya dönük yeni anlamlar yüklenmesi bu etkisini arttıracaktır.

3.1.4. Aile ve Toplumun Aktarıcı İşlevi

Dinin ne'liği, dinin yaşam bilgeliğine ve yaşam pratiklerine etkisi konusunda ders kitabının kavrayışından hareketle denilebilir ki, dinler kendilerine özgü birtakım öğretilerle insan yaşamına eşlik ederler ve bu öğretiler dinin temel kaynaklarında kendilerine özgü bağlamlar ve anlamlarla açıklanmaktadırlar. Bir dinin inanırı olmak konusunda bireysel anlamalar ve deneyimler dini bağın oluşması konusunda değerli ve önemli görülmekle birlikte doğru bir din kavrayışının oluşmasının ve dinin devamlılığının sağlanmasının ders kitabında dinin temel kaynaklarına dayanarak mümkün olabileceği vurgusu inananın din hakkında eğitimini zorunluluk haline getirmektedir.

Dünya görüşünün oluşumu konusunda eğitimin, özellikle aile ve toplumun etkisi dikkate değer görülmekte ve sorgulanmaktadır (Valk, Albayrak, & Selçuk, 2017). Bireylerin içine doğdukları yaşama ve topluma uyumlanmasının kültürel sembollerin içselleştirilmesiyle kolaylaştığı söylenebilirse, kültürel bileşenlerden biri olarak dinin, ki semboller konusunda en zengin alan olduğu aşıkardır, bu uyumun sağlanmasında ve toplumsal işleyişte izleri yer yer silikleşmiş de olsa kültüre dair güçlü bir anlam örüntüsünün oluşmasında etkili olduğu gözlemlenebilir. Başka bir ifadeyle toplumsal yapının siyasi ve felsefi kabulleri ne olursa olsun din, kültürel sembollerin oluşmasındaki etkisi sebebiyle bazen aşılması bazen korunması gereken bir faktör olarak gündemde kalmaktadır.

Ders kitaplarının dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşması gayesiyle inananların hayatlarına yön verdiği yönündeki iddiasına dayanarak dinin bir dünya görüşü kazandırdığı varsayımı üzerinden dini anlatısına şahitlik ettiğimiz ve onlar üzerinden sürdürdüğümüz bu soruşturmada eğitimin ve bu konuda ailenin ve toplumun etkisinin ele alınması kaçınılmaz olmuştur. Bu çerçevede öncelikle ders kitaplarında din ve eğitim arasında kurulan ilişki daha sonra ise dini yaşantının nesillere aktarılmasında aile ve topluluğa yüklenen sorumluluklar ele alınmaya değer görülmüştür.

*

Ders kitaplarında eğitimin ne anlama geldiği ve İslam dininin eğitime bakışı hakkında doğrudan bilgiler okumak mümkündür. Örneğin 10. Sınıf ders kitabında konuya ilişkin aşağıdaki satırlara bakılabilir:

Genel olarak eğitim; insanın bir plan ve hedefe göre yetiştirilmesi, ruh ve beden sağlığını koruyarak geliştirilmesi için yapılan bütün çalışmalardır.¹⁹⁵ Eğitim hakkı ise insanın olgun bir seviyeye gelebilmesi için kendini ve çevresini tanıma hakkı olarak tanımlayabiliriz. İslam dininde eğitim hem haktır hem yükümlülüktür. (MEB-10, 2018, s.81)

Ders kitabının eğitim için kullandığı tanım, eğitim yaklaşımları konusunda idealist felsefeye yakın bir duruş sergilediği şeklinde yorumlanabilir. Zira insanın kendini tanıması ve gerçekleştirmesine dönük ulaşılması umulan bir insan tasavvuru kabulünü öncelemektedir. Bu yaklaşım aynı zamanda bireye kazandırılacak bilgi ve değerlerin hali hazırda mevcut olduğu ya da tercih edildiği bir eğitim müfredatı olduğunu göstermektedir. Bu durum bireyi *kendi olmaya bırakmak* yerine onun ne olacağı/olması gerektiği konusunda önceden bir tahayyülün ve tasarrufun elde bulundurulmasını da gerektirmektedir (Büyükdüvenci, 2019; Gutek, 2014).

Yapılan açıklamada eğitimin amacının insanın kendini ve çevresini tanımak olarak çerçevelenmesi ve bu sebeple bir hak olarak sınıflandırılması göstermektedir ki, insanın ve çevresinin ne olduğu konusunda bir ön bilgi mevcuttur. Diğer taraftan amaç söyleminin, kişinin kendisinin ve çevresinin tanıtılması olarak düzenlenmesi, kişinin merkezde olduğu ve çevrenin ona göre veya ona rağmen ya da onun dolayısıyla anlaşılacağı ve tanımlanacağı bir kavrayışı yansıtmaktadır. Kısacası eğitim merkeze insanı alan ve insan dışındakileri onun çevresine yerleştiren bir tasarımla şekillenmektedir. Dolayısıyla insanmerkezli bu kavrayışta eğitim bir hak olarak tanımlanabilmektedir.

Bu açıklamalardan sonra İslam dininde eğitimin hem hak hem yükümlülük olduğunu belirtmek İslam'ın insan tasavvuruna ilişkin ipuçları taşımaktadır. Yükümlülük olarak eğitim insanın varlığının tamamlanmamış ya da hala oluşunu devam ettiren bir yapıda olduğunu ve bunun için eğitime ihtiyaç duyduğu şeklinde yorumlanabilir. Hak olarak eğitim ise, insanın oluş halinin desteklenmesinin ya da bu konudaki engellerin ortadan kaldırılmasının gerekliliğinin ifade edilmesi olarak düşünülebilir. Ancak bu yorum önceki ifadelerle birlikte okunduğunda aşırı yorum olarak değerlendirilebilir. Zira ders kitabının bu ifadeyi nasıl değerlendirdiği metnin devamında şu şekilde aktarılmaktadır:

¹⁹⁵ Halis Ayhan, Eğitime Giriş, s. 14. – d.k.d.

İnsanın iyi bir birey olabilmesi için eğitim ve öğretime ihtiyacı vardır. Bu da ona ayrı bir yükümlülük getirir. Çünkü her bireyin iyi bir insan olmak gibi topluma karşı bir vazifesi vardır. Eğitimli ve bilgili olmak dinimizde en çok değer verilen hususlardandır. Kur'an-ı Kerim'de ilme vurgu yapan ve öğrenmeye teşvik eden ayetler vardır.¹⁹⁶ Bilginin ve bilenlerin önemini ve değerini bildiren ayet-i kerimelerin birinde: “Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?”¹⁹⁷ buyrulurak ilim tahsil etmenin önemini vurgulamıştır. (MEB-10, 2018, s.81)

İnsanın eğitim öğretime ihtiyaç duymasının sebebinin iyi bir insan olması argümanı insanın ne ise o olması hedefinin değil de kurgulanmış bir insana ulaşma amacının gerçekleştirilmesi olarak okunmaktadır. Zira ne ise o olmak bir yükümlülük değil bir oluş hali olmalıdır. Ancak ders kitabı insanın insan olmasının değil iyi bir insan olmasının hedeflendiği bir tasarımda yabani bir ahlal ağacının verimli ve lezzetli meyve vermesi için aşılmasının gerekliliğinden bahseder gibi bir anlatımla iyi insan olmaktan bahsetmektedir. Bu anlayışın oluşması için insanın kötülüğe yatkın ya da en iyi ihtimalle işlenmesi gereken bir yapıda olduğunun düşünülmesi gerekmektedir ki ders kitabının pek çok söyleminde bu varsayım görülmekteydi.

Pasajın en dikkat çekici cümlesi ise iyi bir insan olmanın topluma karşı bir yükümlülük olduğunun ifade edilmesidir. Zira temelinde *her çocuk topluma ıslah edilmesi gereken bir hastalık gibi doğar* inancı var görünmektedir. Bu durumda iyi insan olmak nitelemesini topluma uyum sağlamak, ayak uydurmak, toplumun içinde herhangi biri olmak gibi anlamlarla okumak mümkün hale gelecektir. Başka bir ifadeyle iyi insan olmak “biz”den biri olmak olarak anlaşılabilecek bir söylemsel alana transfer edilebilir.

Diğer taraftan iyi insan olma yükümlülüğünün gerçekleştirilmesi için eğitime ihtiyaç duyulması arasında kurulan ilişki eğitimli insan eşittir iyi insan sonucuna ulaştırmış olacak ki metnin devamında dinin değer verdiği şeyin iyi insan olmak değil de eğitimli ve bilgili olmak olduğu yargısı ifade edilmiştir. Ders kitabının bu cümlede “dinimiz” ifadesi kullanması yukarıda varsayılan “biz”den olma söyleminin etkisi olarak okunabilir. Bununla birlikte eğitimli ve bilgili insanın iyi bir insan olacağı tasavvuru elbette Sokrates felsefesine¹⁹⁸ kadar götürülebilir. Ancak bugün bu denklem

¹⁹⁶ bk. Enbiyâ suresi, 7. ayet; Mücadele suresi 11. ayet; Fâtır suresi, 28. ayet; Zümer suresi, 9. Ayet. – d.k.d.

¹⁹⁷ Zümer suresi, 9. Ayet. – d.k.d.

¹⁹⁸ Sokratik ‘eudaimonia’nın temel argümanlarından birisi erdemin bilgi olduğudur. Dolayısıyla kötülük bilgisizlikten doğar (bkz. Odabaş, 2019). Benzer bir yaklaşımın İslam peygamberi tarafından da

kulağa o kadar net gelmemekte ve açıklanmaya muhtaç sorular doğurmaktadır. Ders kitabı yaptığı ayet atfıyla düşüncesini desteklemiş görünmekle birlikte, neyi bilmek sorusuna kapı aralamıştır.

Ders kitabının bu soruyu Peygamber'in hayatından örneklerle açıklamayı denediği söylenebilir:

Hz. Peygamber Mekke Dönemi'nin ilk yıllarında Dârü'l-Erkam'ı bir eğitim merkezi olarak kullanmıştır. Medine hicretten sonra Mescid-i Nebi'nin yanına Suffe denilen bölge yatılı okulunu kurmuştur. Bu okuldaki öğrenci sayısı kimi zaman dört yüzü bulmaktaydı.¹⁹⁹ Hz. Peygamber, sadece dinî ilimleri öğrenmeye teşvik etmekle kalmamış, ihtiyaç duyulan bütün ilimlerin de öğrenmesini istemiştir. Nitekim Hz. Peygamber ashab-ı kiramdan Zeyd b. Sabit'ten İbranice öğrenmesini istemiştir.²⁰⁰ Eğitimde cinsiyet ayrımına karşı olan İslam Peygamberi: "İlim öğrenmek kadın erkek her Müslümana farzdır"²⁰¹ buyurmuştur. Ayrıca Şıfa b. Abdullah'ı kadınlara okuma yazma öğretmek için görevlendirmiştir.²⁰² (MEB-10, 2018, s.81)

Peygamber'in hayatından aktarılan örnekler bir eğitim faaliyetinin sürdürülmesi çabasının ötesinde eğitimin mekânsal bir etkinlik olarak anlaşılmasına olanak tanıyacak bir tür "okul" anlatısı olarak okunmaya müsait görünmektedir. Okullu eğitim, planlanmış, programlanmış, yani kime, neyin, nasıl öğretileceği konusunda karar verilmiş ya da neye değer verildiği belirlenmiş bir eğitim etkinliği olarak görülür. Dolayısıyla Peygamber'in hayatında Dârü'l-Erkam ve Suffe'nin bir eğitim mekanı olarak öne çıkması öğretime ihtiyaç duyan kişilerin, öğretilmeye değer bilgilerin ve bu bilgilere sahip birilerinin varlığının göstergeleridir. Zira metnin devamında eğitim öğretimi yapılan bilgilerin dini ve dini olmayan ilimler olarak sınıflandırıldığı ve söylemden anlaşıldığı kadarıyla dini ilmin zorunlu, dini olmayan ilimlerin de ihtiyaca dayalı olarak değerli görüldüğü söylenebilir.

Peygamber'in ashabdan birini İbranice öğrenmeye teşvik etmesine ilişkin ifade ayrıca dikkat çekicidir. Öncelikle dini ilimler dışındaki ilimlerden hangisinin öğrenileceğine ya da ders kitabındaki söylemi sürdürmek gerekirse hangisine ihtiyaç duyulduğuna Peygamber'in karar veriyor oluşu onun bu talebi hangi vasfıyla

benimsendiği Taif'te yaşananlardan sonra "Ey Allah'ım kavmimi bağışla çünkü onlar bilmiyorlar. Bilselerdi yapmazlardı" yakarışından hareketle düşünülebilir.

¹⁹⁹ İbrahim Sarıçam, Hz. Peygamberi'nin Çağımıza Mesajları, s. 57-58. – d.k.d.

²⁰⁰ Ahmet b. Hanbel, Müsned, V, s. 182. – d.k.d.

²⁰¹ İbn Mâce, Mukaddime, 17. – d.k.d.

²⁰² Yüksel Salman, Etkili Bir Din Hizmeti Açısından Hz. Peygamberin Örnekliği, s. 57-59. – d.k.d.

belirttiğini sorguladır; Peygamber olmak mı, öğretmen olmak mı, toplum önderi (devlet başkanı) olmak mı etkili olmuştur?²⁰³ Ayrıca dini ilimler dışında neden yabancı bir dil öğrenimine ihtiyaç duyulduğu da merak konusu olabilir. Bu konulara ilişkin sorular ve cevaplar okuyucunun merakına bırakılmış ve dikkat çeken başka bir açıklamayla metin sürdürülmüştür.

Pasajın bir sonraki mesajı eğitimde cinsiyet ayrımının olmadığına yine Peygamber'in başka bir hadisine referansla dile getirilmesi olmuştur. Ancak bugün bu bilginin hala önemli görülmesinin veya ifade edilmeye ihtiyaç duyulmasının nedeni üzerinde düşünmek daha önemli bir konu olabilir. Zira kız çocuklarının okutulması konusunda hala yol alması gereken bir toplum için bu sözlerin bir anlamı olabilir. Diğer taraftan kadınlara okuma yazmayla görevlendirilen kişinin yine bir kadın olması kadının eğitim verebilir bir konuma gelebilmesi açısından değerlendirilebileceği gibi kadınların ancak kadınlara eğitim verebileceği gibi sınırlı anlamalara da yol açma ihtimalini taşımaktadır. Bu gibi durumlarda ders kitabının bağlamı yeterince açık etmemesi yorumu öğretmene ya da muhataba bırakmaktadır. Bu konuda (cinsiyet ayrımcılığı/eşitliği) tezin amaçladığı sorgulamalardan uzaklaşmamak adına ilgililerin dikkatine sunulmakla yetinildiği belirtilmelidir.

Ders kitabı eğitim konusunda Peygamber'in mescidin yanına inşa ettirdiği Suffe (okul) bölümüne özel bir önem atfetmiş olacak ki yukarıda paylaşılan metnin haricinde konu farklı sınıflara ait ders kitaplarında da ele alınmıştır. Suffe, 4. Sınıf ders kitabında aşağıdaki ifadelerle yer bulmuştur:

Hz. Muhammed (s.a.v.) Medine'ye varır varmaz yaptığı ilk iş bir mescit inşa etmek oldu. [...] Mescitte "suffe" denilen bir bölüm daha vardı. İsteyen sahabeler burada kalır ve Hz. Peygamberden ilim öğrenirlerdi. (MEB-4, 2018, s.95)

Bu bilgiye göre Suffe'de Peygamber'in öğretmen/egitmen olarak görev yaptığını ve öğrencilere ilim öğrettiğini öğreniyoruz. Ancak ilimden kastedilenin ne olduğu konusu bu ifadede açık değildir. Bu bilgi için 6. Sınıf ders kitabına bakılabilir:

Hz. Peygamber burada Müslümanlara İslam'ı öğretiyor ve onların her konuda yetişmelerini sağlıyordu. Suffe'de yetişen sahabelerden bazıları Hz. Peygamber tarafından başka topluluklara öğretmen olarak gönderildi. Hz. Muhammed (s.a.v.), herkesin eğitim öğretimiyle ilgilenirdi. Mescitte

²⁰³ Bu sorgulama eğitime teşvik açısından anlamsız görülebilir ancak eğitim politikaları açısından önemli farklılıklar oluşturabilecek bir anlam taşımaktadır.

toplandıkları zamanlarda kendisine sorulan soruları cevaplar, onlara öğüt verir ve yol gösterirdi. İnsanları özellikle okuma yazma öğrenmeye teşvik ederdi. (MEB-6, 2018, s.98)

Peygamber'in Suffe'de temel olarak İslam'ı yani yeni vahyedilen dini anlatıp, açıkladığını anlayabiliriz. Her konuda yetişmelerinden kastedilenin farklı ilimlerle ilgili bilgilerden ziyade günlük yaşamın gerektirdiği temel pratiklere ilişkin ahlaki değerlere uygun bir yol gösterme olduğu varsayılabilir. Burada İslam dininin temel öğretilerini öğrenenlerin başkalarına da öğretmek üzere görevlendiriliyor olması dinin eğitimle aktarılabilmesine yani din eğitiminin gerekliliğine dair başlangıçta yapılan yordamanın desteklendiği sonucuna ulaştırabilir.

Peygamberin Suffe'de İslam'ın inanç ve ibadet ile ilgili esaslarının yanında ahlaki öğretilerini de eğitime konu ettiği varsayımını ise 10. Sınıf ders kitabındaki şu ifadeler destekleyebilir:

İnsanın ahlaki özellikleri, terbiye²⁰⁴ sonucunda değişebilir. İslam ahlak anlayışında insanın peygamberler vasıtasıyla kötülüklerden temizlenerek iyilik sahibi olacağı ifade edilmiştir. Ayette şöyle buyrulur: “Çünkü ümmilere (bilmeyenlere) içlerinden, kendilerine ayetlerini okuyan, onları temizleyen, onlara Kitab'ı ve hikmeti öğreten bir peygamber gönderen O'dur. Kuşkusuz onlar önceden apaçık bir sapıklık içindeydiler.”²⁰⁵ Bu ayette peygamber öğretici (muallim) olarak da vasıflandırılmıştır. Nitekim Hz. Peygamber, “Ben muhakkak ki muallim olarak gönderildim”²⁰⁶ buyurmuştur. (MEB-10, 2018, s.94)

Bu pasaj Peygamber'in bir peygamber olarak dinin gereklerini ve ahlaki öğretileri öğretmekle yükümlülüğünü belirtmekte, eğitim konusunda ona bildiklerini öğretmek dışında bir sorumluluk yüklenmediğini açıklamaktadır. Bu noktada Peygamber'in dini ilimler dışında olarak sınıflandırılan alanlar hakkındaki tavsiyeleri peygamberlik vasfından ziyade topluma liderlik etmesinin bir sonucu olarak görülebilir. Ancak ders kitabının referans gösterdiği ayetten hareketle -her ne kadar toplumsallık amacıyla içeriklendirilseler de- ahlaki konuların da dini ilimler gibi peygamberlik vasfının bir gereği olarak ve dolayısıyla bu konunun dini eğitimin bir parçası olarak

²⁰⁴ Ders kitabında terbiye kavramına ilişkin şu açıklamaya yer verilmiştir: “Terbiye, Arapça bir kelime olup, ıslah etmek, düzene koymak, idare etmek, eğitmek, gözetmek anlamlarına gelir. [...] Terbiye kelimesi dilimizde halen kullanılmakla birlikte, giderek yerini eğitim kelimesi almaya başlamıştır. Dilimizde bu iki kelime birçok yerde eş anlamlı olarak kullanılmaktadır” (MEB-10, 2018, s.94).

²⁰⁵ Cuma suresi, 2. Ayet. – d.k.d.

²⁰⁶ İbn Mâce, Sünnet, 17. – d.k.d.

görülebileceğinin imkanı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda ders kitabında ahlak eğitiminin nasıl ele alındığına burada değinilebilir. Zira ahlaki gelişim, ahlaki olgunlaşma ve ders kitabının aşağıda paylaşılan alıntıda tercih ettiği gibi ahlakın güzelleşmesi eğitimle mümkün görülmüştür:

Ahlakın güzelleşmesi, iyi bir karakter eğitimi ile mümkün olur. Bu bir anda olup bitecek bir iş değildir. Karakterin oluşması yaşam boyu devam eden bir süreçtir. Bu anlamda Hz. Muhammed'in (s.a.v.) ahlakın güzelleşmesi ile ilgili duası şöyledir: "Allah'ım, dış görünüşümü güzel yarattığın gibi ahlakımı da güzelleştir."²⁰⁷ (MEB-10, 2018, s.95)

Güzel ahlakın bir karakter haline gelmesi gerektiği ve bunun eğitimle mümkün olacağı düşüncesinde Aristoteles'in erdem ahlakının izleri görülebilir. Buna göre ahlaki erdemlerin tekrarlanarak alışkanlığa dönüşmesi ve sürdürülen temrinler vasıtasıyla alışkanlığın yerleşip, meleke haline gelmesi ve böylece karakterin ayrılmaz bir özelliği haline dönüşmesi umulmaktadır. Kısacası erdemli bir insan olmak erdemlerin kazanılmasına, erdemlerin kazanılması onların gerçekleştirilmesinin aktif olarak deneyimlenerek alışkanlık haline gelmesine bağlıdır.

Ders kitabı karakter eğitiminin önemini ise kişilikle kurduğu ilişkiden hareketle sosyal uyum üzerinden açıklamaktadır:

Kişilik; bireyin inanç, tutum, değer, mizaç, duygu gibi yönleriyle fiziksel, ruhsal ve duygusal özelliklerini içine alan geniş bir kavramdır. [...] Kişiliğin bir parçası olan karakter, bireyin sosyal normlara uyumunu ifade ettiğinden, topluma yön veren değerler kişilik gelişimini etkiler. İslam dini bireye öğütlediği ahlaki ilkelerle, kişilik gelişimine olumlu yönde etki eden mesajlar içerir. Kur'an-ı Kerim'de "Şüphesiz Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder; çirkin işleri, kötülüğü ve taşkınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt verir."²⁰⁸ buyrulurak İslam dininin kişiyi iyiye ve güzele yönlendiren öğütleri vurgulanmıştır. (MEB-9, 2018, s.89)

Pasajda karakter ve sosyal normlar arasında kurulan bağlantı ile karakter eğitiminin ve sosyal normların kazanılmasında dinin rolüne işaret edilerek de din eğitiminin gerekliliği gerekçelendirilmiş/meşrulaştırılmıştır. Atıf yapılan ayetle bahsi geçen öğütlerin toplumsal uyum ve düzen için önemine dikkat çekilerek dinin toplumsal bir düzenleyici olduğu ve bireyin topluma kazandırılmasında kontrol mekanizması olarak işlevsel olacağı gösterilmiştir. Geline nokta denilebilir ki ders kitabı, kullandığı

²⁰⁷ Ahmet b. Hanbel, Müsned, C 2, s. 403. – d.k.d.

²⁰⁸ Nahl suresi, 90. ayet. – d.k.d.

kişilik gelişimi, karakter eğitimi ve ahlakın güzelleşmesi kavramsallaştırmalarının birbirinden ayrı düşünölemeyeceğinin ve bunların temelde toplumsal yaşamın bir gerekliliğı olduğunun sunulduğu bir anlatı oluşturmuştur. Bu anlatıda din bağ kurma ve içerik oluşturma rolüyle önemli bir yer edinmiştir. Sonuç olarak ahlak ve ahlakın kaynağı olarak dinin bireye aktarılma yolları soruşturmaya dahil edilebilir:

Ahlak eğitimi [...] insanın beden, zihin ve ahlak bakımından geliştirilip olgunlaştırılmasına denir. Ahlak eğitimi ilk önce ailede başlar, okul ve toplum içerisinde süreç devam eder.²⁰⁹ (MEB-10, 2018, s.94)

Yukarıdaki pasajda ahlak dolayımıyla aktarılmış olsa da açıkça ifade edildiğı gibi dini bilginin aktarımında aile, toplum ve okul yani devlet sac ayağı olarak işlev görmektedir. Bu noktada ders kitabının aileye yüklediğı anlama dinin aktarıcı unsuru olarak bakmak önemli olabilir.

*

Klasik yolu takip ederek, yani ders kitabının aileyi nasıl tanımladığı ve nasıl anlamlandırdığına bakarak soruşturmaya başlatabiliriz:

Aile akrabalık ilişkileriyle birbirine bağlanan fertlerin bir araya getirdiğı toplumun en küçük yapı taşıdır. Toplumun en küçük grubu olan aile, dünyaya gözlerini henüz açmış bir bireyin beslenmesi, sığınması ve korunması için bir liman ve dış dünyaya karşı en temel kalkandır. Bireye sosyal, kültürel, eğitsel ve dinî değerleri ilk aktaran ailesidir. (MEB-10, 2018, s.60)

Ders kitabının aile tanımlamasında atomcu anlayışın yansıması okunabilir. Canlıların en küçük yapı taşı atom, toplumun en küçük yapı taşı ailedir düşüncesinin hakim olduğu bu paradigma organizmaları, toplumları birer yapı olarak görüp büyük sistemlerin bu yapıların denetlenmesiyle mümkün olacağı varsayımındadırlar. Bu durumda aile toplumsal yapı denilen ve bir tür kutsallık atfedilen o kompleks yapının doğru düzgün işlemesi gereken dişlilerinden biridir. Aile toplum için yek pare bir yapı taşı görünümünde olsa da içerisindeki bireylerin oluşturduğu bir bütünden meydana gelmektedir. Dolayısıyla ders kitabı bu noktada aileyi toplumun gözünden görmeyi bırakıp açısını bireye çevirerek açıklamasına devam etmekte ve onu koruyucu bir kale gibi tasvir etmeyi uygun görmektedir. Ancak koruyucu olan bu duvarların bazen

²⁰⁹ Ziya, Kazıcı; Halis Ayhan, “Talim ve Terbiye”, TDV İslam Ansiklopedisi, C 39, s. 515. – d.k.d.

hapsedici bir işlev gördüğü de göz önünde bulundurulmalıdır. Zira aile burada topluma yeni katılan üyeyi dış tehlikelerden koruyan bir yapıdan ziyade tampon bölge işlevi görüyor gibidir. Bir taraftan çocuk için güvenli bir bölge oluştururken diğer taraftan yeni bireyin topluma dahil olmadan önce temel uyum becerilerini kazanması konusunda onu eğitmesi beklenen denetleyici bir rol üstlenmektedir.

Ders kitabı açısından ailenin görevi yeni bireyleri topluma kazandırarak iç dinamikleri kontrol etmek olduğu kadar toplumsal bilincin kazandırılması ve böylece dışarıdan yöneleceği düşünülen olumsuz etkilere karşı da toplumu korumaktır. 10. Sınıf ders kitabından devamla bu argümanın temellendirilmesini okuyabiliriz:

Bir toplum sağlıklı ve sağlam yapılı ailelerden oluştuğu takdirde huzurlu olur. Dış tesirlere karşı güçlü olur. Bozulmadan varlığını sürdürür. Dini, milli ve sosyal özelliklerin korunması geniş ölçüde ailenin ve neslin korunmasına bağlıdır.²¹⁰ Psikoloji, eğitim ve sosyoloji bilim dallarında yapılan araştırmalardan aile ile ilgili şu sonuçlara ulaşılmıştır: Önemli bir sosyal kurum olarak yerini korumaktadır. Kentlerde ana, baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aileler, geleneksel geniş ailenin yerini almıştır. İnsanın verimliliğini, mutluluğunu, ruh ve beden sağlığını koruması için aile vazgeçilmez bir kurumdur. Bu kadar önemli fonksiyonlara sahip olan bir kurumun korunması ve geliştirilmesi, toplumun ve devletin en önemli görevlerinden biri olmalıdır.²¹¹ (MEB-10, 2018, s.61)

Yukarıdaki açıklamalar da göstermektedir ki aile hem birey için hem toplum için önemi haiz bir toplumsal yapı olarak konumlandırılmış ve bu yönüyle toplumsal tüm diğer kurumlarla arasında doğal bir bağ kurulması sağlanmıştır. Bu noktada din ve eğitim hem bireysel hem de toplumsal yönleri sebebiyle aileden bağımsız düşünülemeyecek unsurlar olarak ona göbekten bağlanmışlardır. Bu bakış açısından görünüyor ki, eğitim bireyin topluma uyumu konusunda aileye bir görev yüklerken din, eğitimin içeriği konusunda aileye yol göstermektedir. İyi bireylerin oluşturduğu toplumun iyi olacağı varsayımında olduğu gibi huzurlu ailelerin huzurlu toplumlar oluşturacağı iddiası ilişkisellikleri göz ardı eden, toplumu bireylerin ve yapıların toplamı olarak gören hesaplayıcı aklın bir uzantısı olarak görülebilir. Ancak en azından ailenin bir tür ilişki biçimini ifade ettiğini ders kitabı da ifade etmektedir:

Aile, sevinç ve hüznümüzü paylaştığımız ilk yerdir. Bu nedenle aile bireyleri arasındaki ilişki çok önemlidir. (MEB-6, 2018, s.73)

²¹⁰ Süleyman Uludağ, İslâm'da Emir ve Yasakların Hikmeti, s. 157. – d.k.d.

²¹¹ Hayreddin Karaman, İslam'da Kadın ve Aile, s. 355. – d.k.d.

Bu ifade söylemsel olarak dile getirdiğinden daha fazlasını içeren bir anlam taşıyabilirdi. Başlangıçtan bu yana tekrarlanan yaşamın ve dolayısıyla insanın ilişkiselliğinin en somut hali aile içerisinde deneyimlenmektedir. Yaşamın atomlardan veya hücrelerden değil onlar arasındaki ilişkilerden oluştuğunu görmek bizi yaşama dair her şeyle bağ kurmaya açık hale getirecektir. Bu sebeple yukarıdaki ifade aile bireyleri arasındaki ilişkiyi olanca yüzeyselliğiyle ifade etmiş olsa da önemli bir noktaya işaret etmiş olduğu göz ardı edilemez. Aile konusunda sıklıkla vurgulanan değerlerin öğrenilmesinden önce belki de söylenmesi gereken ailenin ilişkiselliğin öğrenildiği yer olduğu olmalıydı. Bu sayede insanlar arası ilişkinin öğrenilmesinin ötesine geçebilecek yollar açılabilirdi. Ancak bireysel bir noktada muhataba ailen sevinç ve üzüntülerini paylaşacağın ilk yer denilerek ilişkinin pragmatist bir tanımı sunulmuştur.

Sevinç ve üzüntülerin paylaşıldığı ilk yer olmak dışında daha önce belirtildiği gibi aile bireyde değer oluşumunun başladığı yer olarak hem birey hem de toplum için önemli görülmüştür:

Değer, bir milletin sahip olduğu sosyal, kültürel, ekonomik, bilimsel alanlardaki maddi ve manevi öğelerin bütünüdür ifade eder. [...] Bireyde değer oluşumu ilk olarak ailede başlar. Değer anlayışını etkileyen diğer unsurlar ise kişinin yaşadığı sosyal çevre, toplum ve aldığı eğitimidir. Değerlerin oluşumunda en önemli unsur ise kişinin benimsediği dindir. İnsan; bir aile, toplum, kültür ve tarihin içine doğar. Her toplumun kendine özgü gelenek, görenek, dil, kültür, felsefe ve sanat anlayışı vardır. Birey, doğup büyüdüğü toplumun dinî, ahlaki ve hukuki değerlerinden etkilenir ve kişiliği bu değerlere göre şekillenir. (MEB-9, 2018, s.86)

Bu pasaj insan doğduğu toplumun ürünüdür sözünü açıklayan söylemlerle örülüdür. İnsanın genellikle idealleştirildiği, kutsallaştırıldığı, özel bir varlık olarak dine muhatap bir varlık olduğuna ilişkin anlatılardan sonra onun içine doğduğu toplumun değer sistemiyle şekillenen bir zihin haritasıyla yaşama dahil olduğunu açıklamak ilk bakışta fark edilmiyor olsa da bir ayrımı ifade etmektedir. Zira ilk yaklaşım idealist bir felsefeden beslenirken ikinci yaklaşım daha ziyade tarihsel materyalizmin paradigmasına yakınlaşmıştır. Burada toplumsal değerlerin kaynağının din olması bir ayağın hala idealist varlık anlayışında kaldığına yorulabilir. Ancak bireyin toplumun çocuğu olduğunu söylerken hangi değerlerle yetiştiği öne çıkarıldığında biz ve onlar ayrımını sürdüren bir söylem üretmeye devam edilmekte ve böylece üstü örtük de olsa

ayrımcı bir dili sürdürölmektedir. Değerlerin dinden beslendiğinin söylenmesi bu ayrımanın dini bir boyut kazanması anlamı taşıdığı için dersin kendini tanımlamasıyla bir çelişki oluşturduğu düşüncesiyle burada tartışmaya konu edilmiştir.

Çocuğun bilişsel özgürlüğünü elde edene kadar düşünce yollarının aile tarafından haritalanması duyguların, düşüncelerin, tutumların, davranışların yani kısaca kendini ifade etme halinin, ders kitabı bunu kişilik olarak ifade etmiş, oluşmasında önemli bir belirleyici olmaktadır. Ders kitabı toplumsal normların kaynağını büyük ölçüde dinden aldığını söyleyerek dini eğitimin gerekliliğini tekrar ederken bir taraftan da toplum tarafından kabul edilmenin önemini alt metne yerleştirerek toplumsal olanın kazanılmasının gerekliliğini belirtmiş olmaktadır.

Dini ve artık toplumsallaşmış değerlerin öğreniminde ailenin rolü ile ilgili olarak ise 9. Sınıf ders kitabından aşğıdaki pasajı okuyabiliriz:

İnsan, hayatını anlamlandıran değerlerle ilk olarak ailede karşılaşır. Çocukların ilk öğrenmeleri ailedeki büyükleri taklit ederek gerçekleşir. Anne baba sahip oldukları değerleri çocuklarına davranışlarıyla aktarır. İslam anne babaya çocuklarına ahlaki değerleri kazandırma sorumluluğu yükler. Bu konuda Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Hiçbir baba, evladına güzel terbiyeden daha üstün bir hediye vermemiştir.”²¹² (MEB-9, 2018, s.89)

Pasajın hayatı anlamlandıran değerler ifadesi, değerlerin hali hazırda var olduğu dolayısıyla da insandan bağımsız olduğunu düşündürebilir. Ancak önceki anlatılarda toplumların değer üretiminden bahsedilmiş olması bireye aktarılan değerlerin insan üretimi değerler olabileceğini de akılda tutmayı gerekli kılmaktadır. Ancak her iki durumda da hayata yeni dahil olan birey değerlerini kendisi belirlememekte, kabul görmüş, meşrulaştırılmış değerleri öğrenmekle sorumlu kılınmaktadır. Değer öğrenimi konusunda ailenin baskın rolü toplumsal kabulün de etkisiyle bireyde sorgulanamaz bir alan olarak tutumlarını belirleyen bir düşünce motifi haline gelme ihtimaline açık olacaktır. Ahlaki değerlerin kazandırılmasına dönük vurgu ise ahlak teorileri açısından belirli bu değerlerin hali hazırda belirli olduğu kabulüyle erdem teorisine yakın bir anlatı olarak değerlendirilebilir. Son olarak ders kitabının referans gösterdiği hadiste çocuğun terbiyesinden babanın sorumlu tutulması ailenin eğitilmiş bireyinin baba olduğu bir hayat tarzından geldiğini göstermektedir. Çocuğun

²¹² Tirmizî, Birr, 33. – d.k.d.

terbiyesinden ve eğitiminden bugün de yalnızca annenin sorumlu tutuluyor olmasına dönük tartışmalarda bunun annenin eğitimiyle değil çocuğun bakımı konusundaki kendisine yüklenen sorumluluktan kaynaklandığı göz önüne alındığında, toplumsal cinsiyet konusundaki bakışın temelde ancak insanın ne'liği ile ilgili tartışmalarla ilişkilendirilerek ele alınmasının gerekliliğini göstermektedir.

Ailenin değerlerin öğrenimindeki önemini göstermek için ders kitabı Peygamber'in ailesini dikkate sunar:

İslam toplumunda sevgi ve dostluğun kaynağı, kardeşlik ve yardımlaşmanın ortak noktalarından biri ehl-i beyttir. Çünkü Hz. Peygamberin aile fertleri, onun terbiyesinden geçmiştir. (MEB-6, 2018, s.124)

Bu ifadelerden görüldüğü üzere Peygamber ailesinin övülmesinde ve değer görmesinde en temel etken Peygamber terbiyesinden geçmiş olmalarıdır. Bu konu 5. Sınıf ders kitabında Peygamber'in torunlarının eğitimiyle ilgilenmesi örneğiyle ele alınmıştır:

Hz. Hasan (r.a.), Hz. Hüseyin'den (r.a.) bir yaş daha büyüktür. İki kardeş de dedeleri Hz. Muhammed'in (s.a.v.) terbiyesinde büyümüşlerdir. Hz. Peygamber, torunlarıyla yakından ilgilenmiştir. Onları yanlış yaptıklarında uyarmış ve onlara doğru olanı yapmaları için öğüt vermiştir.²¹³ (MEB-5, 2018, s.95)

Hadis mealinde babanın evlatlarının terbiyesinden sorumlu olması hatırlandığında Peygamber'in buradaki eğitici rolünün ailenin babası oluşundan mı yoksa peygamberliğinin bir gereği mi olduğu yeterince açık görünmemekle birlikte İslam toplumunda değer görüyor olmaları ikinci vasfın daha ağırlıklı bir öneme sahip olduğunu göstermektedir. Bu durum ailenin önemini açıklamaktan ziyade İslami değerlerin anlaşılıp yaşanması konusunda Peygamber ve ailesinin merkezde yer alan bir örnekliğinin olması anlamı taşımaktadır.

Buraya kadar yapılan açıklamalar ailenin birey ve toplum için önemli olduğu üzerinden şekillenmiş, hem birey hem de toplum ailenin korunması ve devamlılığı konusunda yükümlü kılınmıştır. Bu noktada ders kitabı ailenin önemini aynı zamanda

²¹³ bk.Buhârî, Zekât, 60. – d.k.d.

İslam dini üzerinden açıklayarak, ailenin toplumsal bir kurum olarak kabulünü ve bu kurumun kutsallaştırılmasını meşrulaştırmış görünmektedir:

İslam dininin aileye verdiği önem, kişinin ilk eğitim aldığı sosyal kurum olmasından kaynaklanır. Birey ailede iyiyi doğruyu öğrenir. Hayata hazırlanır. Toplum içinde nasıl davranacağını anne babasından öğrenir. Birey dinî değerleri, güzel ahlaki davranışları anne babasından öğrenerek hayata geçirir. Bu yönüyle aile bir okul gibidir. Anne babalar kazandıkları deneyimlerini çocuklarına aktararak onların gelişimini tamamlamalarına yardımcı olurlar. Çocuklar milli ve manevi değerleri, sevgi, şefkat, merhamet, birlikte iş yapma gibi ahlaki değerleri de aile ortamında edinirler. (MEB-8, 2018, s.77)

Aileye atfedilen değer bireylerin yetiştirilmesi üzerinden açıklanması ve bir tür eğitim kurumu olarak addedilmesi insan tasavvuru konusunda çocukluğun önemini ve bu dönemin ailenin değer yargılarıyla şekillenmesi sebebiyle ailenin de topluma uygun değer yargılarını kazanmış olduğu varsayımını örtük bir şekilde dile getirmektedir. İslam dini açısından bakıldığında, dini değerlerin kazanılması hakkında aileye yüklenen sorumluluk, dinin devamlılığı için bir hassasiyetin ve ailenin çocuk üzerinde baskıcı etkisinin tezahürüyle sonuçlanabilir.

*

Ders kitabı bireyin hayata anlamlı bir şekilde katılabilmesi için değerlerin öğretilmesini salık vermiş ve bu konuda aile, toplum ve eğitim kurumlarının birtakım sorumluluklar yüklendiğini söylemişti. Yukarıda sürdürülen soruşturmada ailenin etkililiğinin birincil öneme sahip olduğu ve birey ile toplum arasında bir tür köprü oluşunun stratejik bir önem oluşturduğu görüldü. Hatay'da birlikte yaşam kültürünün oluşmasında din eğitiminin etkilerini ele aldığım Yüksek Lisans tezi kapsamında yürütülen alan araştırmasının en belirgin sonuçlarından biri katılımcıların bu kültürü kazanma konusunda ailede aldıkları eğitimi ilk sıraya koymalarıydı. Araştırmanın ilginç başka sonuçlarından biri ise farklı dini ve etnik bağlara sahip insanların iş ve komşuluk ilişkilerinde gösterdikleri birlikte yaşama uyumunu farklı kökenlerden bireylerin evliliği söz konusu olduğunda aynı açık görüşlülükle karşılayamamalarıydı. Bu konudaki dönüşümü hızlandıran ise bireylerin farklı şehirlerde eğitim ve iş olanakları bulmalarıydı. Bu tabloya bakarak ailelerin toplumun mikro görünümüleri olduğunu ve dolayısıyla toplumsal yapının aile üzerinde belirleyici rolü olduğunu görebiliriz. Ancak bu tabloda çerçevenin içerisindeyken uyumlu görünen işleyişin dışarı çıkıldığında farklı değerlendirilebileceğini görebiliriz. Aynı zamanda yine bu

tabloya bakarak çerçevenin dışına çıkıp uyumdan ayrılmış görünen bireylerin başka bir uyum formunu çerçevenin içerisine taşıdıklarını ve böylece tabloyu sabit bir manzara olmaktan çıkarıp resme hareketi dahil edebildikleri de görülecektir (bkz. Yorulmaz, 2010).

Dünya görüşünün aktarılmasında toplumun rolünü ele almayı amaçlayan bu bölüme böyle bir giriş yapmaktan maksat, birey, aile ve toplum arasındaki ilişkide herhangi birinin diğerine öncelenemeyeceğini göstermeye çalışmaktır.

Toplumların basit bir çıkarımla bireylerden, ailelerden, gruplardan oluştuğunu söylemek yanlış bir ifade olmamakla birlikte toplumsal dinamikleri anlama konusunda yetersiz kalmaktadır.

Toplumlar günlük yaşamlarını düzenlemek ve fiziksel ihtiyaçlarını karşılamak üzere bazı kurallar oluştururlar. Bu kurallar yazılı olarak ifade edilebildiği gibi bazen de alışkanlıklar olarak devam eder. Oluşturulan kuralların yazıya geçirilmemiş olanlarına örf, eskiden beri tekrarlanarak yerleşmiş ve alışkanlık haline gelmiş olanlarına da âdet denir. (MEB-5, 2018, s.117)

Pasaj insanların neden bir arada yaşadıkları ile ilgili bir bilgi içermemekle birlikte bir arada yaşamayı sürdürebilmek için birtakım kuralların varlığından bahsetmektedir. Bu kurallar günlük yaşamın sürdürülebilmesi ve fiziksel ihtiyaçların karşılanabilmesi ile gerekçelendirilmiştir ancak bu gerekçelerle nelerin kastedildiği belirtilmemiştir. Diğer taraftan ifadede açık olan husus bahsi geçen kuralların toplum tarafından oluşturulduğudur ki bu önemli bir kabule işaret etmektedir. Toplumların oluşturduğu yazılı kurallar bağlayıcı hukuki normları oluşturmakta ve çeşitli yaptırımlar içermektedir. Bu noktada ders kitabı bağlayıcı olmayan ancak toplumun tutumlarını belirlemede şema haline gelmiş örf ve adetlere özel dikkat çekme refleksi göstermiştir. Bu dikkat çekişi metnin devamında yer alan ifadelerden okumak mümkündür:

Toplumumuzda bireyler, doğumlarından ölümüne kadar çok çeşitli örf ve âdetlerle iç içe yaşar. Bireylerin mutlu ve huzurlu bir yaşam sürebilmelerinde toplumsal hayatta örf ve âdetlere dikkat etmeleri etkilidir. Her ne kadar kanunî bir bağlayıcılığı bulunmasa da örf ve âdetlere saygı duyulması, sağlıklı bir toplumun oluşmasına katkı sağlayacaktır. (MEB-5, 2018, s.117)

Yazılı kurallara nazaran örf ve adetlere dikkat çekilmesi, ihlal edilmeleri durumunda bir yaptırımın olmaması sebebiyle göz ardı edilebileceklerine dair bir handikap

barındırmaları olabilir. Örf ve adetlerin toplum tarafından oluşturulmuş olduğunu ifade ettikten sonra bu kurallara saygı duymanın huzurlu ve sağlıklı bir toplum için gerekliliğine işaret ediyor olması toplumsal olanın doğru ve iyi olduğuna dair kanının örtük bir şekilde kabulü olarak görülebilir. Ders kitabının bu türden bir varsayımı şerh koymadan kabulü birtakım sakıncalar doğurabilir. Örneğin daha önce ders kitabı toplumsal değerleri ve uygulamaları sebebiyle İslam öncesi Mekke toplumunun Cahiliye olarak adlandırıldığından bahsetmişti. Bu noktada toplumsal olanın ne olduğunun, nasıl üretildiğinin ve neyi amaçladığının sorgulamadan azade olmadığını belirtmek yerinde olacaktır.

Yazılı olmayan bu toplumsal normların dini referanslara dayanmaları ders kitabının yazılı olan hukuki normlar yerine örf ve adetler üzerinde önemle durmasının sebepleri arasında görülebilir. 5. Sınıf ders kitabı bu konuda aşağıdaki bilgileri paylaşmış ve kaynağını dinden alan bazı örf ve adetleri örneklendirmiştir:

Örf ve âdetlerin oluşmasında toplumsal ihtiyaçların yanı sıra dinin önemli bir etkisi vardır. Toplumsal yaşantımızda dinin izlerini görebileceğimiz pek çok örf ve âdetle karşılaşırız. Örneğin, yeni doğan bir çocuğun sağ kulağına ezan okunması, sol kulağına ise kamet getirilmesi dinin etkisiyle ortaya çıkmış bir gelenektir. (MEB-5, 2018, s.117)

Açıklamada örf ve adetlerin oluşmasında ihtiyaçların temel belirleyici olarak ifade edilmesi dikkat çekmektedir. Zira bu kabulün devamında dinin izlerinin görüldüğü uygulamalardan bahsetmek bu örf ve adetlerin ihtiyaçlardan bağımsız toplumsal şemalar olarak görüldüğü ve başka amaçlara hizmet ettiklerini düşündürmektedir. Hatırlamak gerekirse toplumsal ihtiyaç olarak belirtilen hususlar, günlük yaşantının düzenlenmesi ve fiziksel ihtiyaçların giderilmesiydi. Bu durumda dini referanslı örf ve adetlerin toplumsal yaşam için bu gerekçelerin dışında bir anlam taşıdığı söylenebilir. Örneğin dini referanslı örf ve adetlerin dinin görünürlüğüne yapacakları katkı ile toplumun kimliklendirilmesinde dinin rolünün sürdürülmesi gibi bir anlama hizmet edecekleri düşünülebilir. Diğer taraftan dini referanslı örf ve adetlerin sürdürülmesi yaşayan din kavramsallaştırılmasının içini dolduran veriler sunacaktır. Ancak bu şekilde bakıldığında toplumsal yarardan ziyade dinin korunmasının öncelendiği sonucuna ulaşılabilir. Aşağıda yer verilen pasajda bu düşünceyi destekleyecek söylemler bulunabilir:

Örf ve âdetlerimizdeki dinî içerikli uygulamalarla ilgili olarak bizlere düşen görev; bunların bilinçli bir şekilde devam etmesini sağlamaya çalışmaktır. Dinin özüne aykırı olmayan geleneklerin korunması

konusunda gayretli olmak ve bunları nesilden nesile bozmadan aktarmak da sorumluluklarımız arasındadır. (MEB-5, 2018, s.118)

Gelinen noktada ders kitabı örf ve adetlere saygı duymak söyleminden dini içeriklerin korunması noktasına gelmiştir. Örf ve adetlerin devamlılığına ilişkin dikkat çekilmeyen sakıncalar, dinin özüne uygunluk uyarısıyla dini içerik için işe koşulmuş görünmektedir. Bu durumda ders kitabının toplumsal kabulleri dine uygunluğu ve dini referansları ölçüsünde kullanışlı bulduğu ve toplumsal yararını ön plana çıkararak dini öğretinin sürdürülmesini amaçladığı söylenebilir.

Normlar kadar değerler de toplumsallaşmanın gereği olarak aktarımı sürdürülen ve eğitime konu edilen içerikler arasındadır. Değerler kuralların da belirlenmesinde önemli bir faktör olarak daha geniş bir anlam aralığına sahiptir ve söz konusu edildikleri alana göre işlev görmektedirler. Bir şeyin ekonomik değeri, bilgi değeri, ahlaki değeri, estetik değeri farklı bağlamların sorularıdır ve farklı değerlendirmeleri gerektirebilmektedir. Ders kitabında söz konusu edilen toplumsal değerlerin bilgisel, ahlaki, estetik bağlamları olan ve bununla birlikte genellikle ahlaki değerlendirmelere konu edildiklerini görebilmekteyiz:

Tutum, bir sorunu ele alış biçimi, bir kimsenin bir sorun karşısında tuttuğu yol, davranış şeklidir. Değer, bir toplumda benimsenmiş ve yaşatılmakta olan her türlü duyuş, düşünüş, davranış, kural ve kıymettir. Söz ve davranışların doğru-yanlış, güzel-çirkin, iyi-kötü şeklinde tanımlanmasını sağlayan temel etken değer anlayışıdır. (MEB-7, 2018, s.72)

Paylaşılan pasaj davranışların, düşüncelere, düşüncelerin tutumlara ve tutumların ise genel anlamda değerlere dayandığını ifade ederek değer anlayışının oluşmasının önemine dikkat çekiyor görünmektedir. Bu noktada önemli olan husus değer anlayışının toplum tarafından şekillenmiş olması ya da değerlerin toplum tarafından benimsenmiş olmasının ifade edilmesidir. Bireysel değer yargılarının toplumda bir karşılığının olup olmaması toplumla birey arasında bir tür kan uyumu gibi görülebilir. Zira bireysel değerleri toplumla uyumsuz görünen bireyler genellikle sapkın olarak nitelendirilip toplum dışına itilebilmekte, kangren olmuş bir uzuv gibi bedenle bağının kesilmesi böylece bu toplumca sapkın görülen değer anlayışının toplumun diğer bireylerine sirayet etmesinin önüne geçilmesi gibi bir refleks görülebilmektedir. Bu durum toplum içinde yaşamının konforunu ve zorunluluğunu hisseden bireyler için toplumsal değerlerin içinde kalmaya dönük üstü örtülü bir

bağlayıcılık oluşturmaktadır. Diğer taraftan metnin de ifade ettiği gibi değer anlayışının en temelde toplumsal kodlarla belirlendiği düşünüldüğünde bireyin kendi bilişsel özgürlüğünü kazandığı durumlarda dahi toplum tarafından şekillendirilmiş zihinsel şemalarla düşünüp davranacağını hatırd tutmak gerekecektir. Ders kitabı bu konuda öğrencilerin farkındalığını görmek amacıyla onlara aşağıdaki ödevi vermiştir:

Toplumumuzda değer verilen davranışları düşünerek defterinize not alınız.
(MEB-7, 2018, s.71)

Bu düşünme etkinliği ortak bir toplum bilincinin aidiyetine sahip oldukları varsayımına dayanmaktadır. Zira kullanılan “toplumumuz” ifadesi “biz” duygusunu hisseden ve kendini “biz”den biri olarak gören öğrenciye seslenmektedir. Böylece sınıfı oluşturan öğrencilerin aidiyetleri konusunda homojen oldukları ya da homojen bir görünüme kavuşmalarının amaçlandığı düşünülebilir. Pek çok göçmen ve mülteciye ev sahipliği yapan Türkiye örneğinde bu varsayım ikinci amaca hizmet etmeye daha yakın görünmektedir. Bu aidiyeti hissetmeyen öğrenci için bu etkinlik toplum hakkında düşünmek ve böylece onunla ilişki kurmak için bir yol olabilir. Ancak böyle bir söylemde toplumun sınırları muhataba göre farklı şekillerde çizilebilir. Toplum algısı köy ve şehir arasında, doğu batı arasında farklı algılanmaya müsait bir kavramsallaştırmadır. Diğer taraftan sorunun değer ve davranış arasındaki ilişkiyi temelde kabul edip doğrudan davranışa yönelik soru sormuş olması duygu ve düşüncelerin bireye özgü alan olarak değerlendirme dışında kaldığı şeklinde yorumlanmaya açıktır.

Toplumsal değerlere ilişkin farkındalık etkinliği 10. Sınıf ders kitabında soru olarak düzenlenmiştir:

Bir toplumda gençlerin saygın bir konumda olmalarını sağlayan temel ahlaki davranışlar neler olabilir? (MEB-10, 2018, s.40)

Yukarıdaki soru öğrencilerin toplumsal değerleri yalnızca bilmelerinin değil aynı zamanda uygulamaları gerektiğinin işaretini vermektedir. Toplumsal değerler ahlaki davranışlarla ilişkilendirilmiş ve böylece değer konusundaki bilgisel ve estetik alanlar dışarıda tutulmuş ya da ahlakın kapsamında sayılmıştır. Sorunun değerlerin aktarımı konusunda dikkat çeken yönü değere saygınlık kazanmak gibi ayrıca bir değer atfedilmesidir. Bu durumda ahlaki değerler kendinde değerli değil, saygınlık aracı olarak değerli olmakta ve araçsallaşmaktadır. Dolayısıyla değerlerin kazanımı bir

amaçlılık taşıdığında bu amacı satın alan için öğrenilmesi ve uygulanması gerekliliği yani eğitimi mümkün ve anlamlı hale gelmektedir. Bu noktada aynı ders kitabı öğrencilere bu eğitimin içeriğinin dini metinlerle ilişkisini sorgulatan bir soru yöneltmektedir:

Gençlerin topluma kazandırılmasında dini metinlerin nasıl bir fonksiyonu olabilir? (MEB-10, 2018, s.40)

Bu soruda üzerinde durulması ve anlaşılması gereken ilk ve en önemli husus topluma kazandırılmanın ne demek olduğunun anlaşılmasıdır. Öncelikle bu ifadenin kendini toplumun dışında gören ya da toplum tarafından dışlanan veya topluma yeni dahil olan bireyleri muhatap aldığını söylemek mümkün. Ders kitabının bu karşılaşmada toplumun yanında yer aldığı ve toplum lehine bir sonuç amaçladığı varsayılabilir. Bu varsayıma dayanıldığında ise iletişim ve ilişki kurma aracı olarak dini metinlerin karşılaşmaya dahil edilmesi ilgili metinlerin toplum yararına söylemler içereceği düşünülebilir. Bu perspektiften bakılmaya devam edildiğinde din sosyal işlevi sebebiyle işe koşulan, denetleyici, düzenleyici, uyumlayıcı rolleriyle ön plana çıkarılan ideolojik bir görünüm kazanmaya başlayabilir. Ancak ders kitabı bir gelişim dönemi olarak gençliğe ve bu gelişim dönemindeki bireylerin yetiştirilmesine verilecek önemi ayetler üzerinden gerekçelendirmekte ve yukarıda topluma kazandırmaktan maksadın bir tür eğitim olduğunu göstermektedir:

Kur'an-ı Kerim'de gençlerle ilgili övgü dolu sözler yer almakta ve onların itina ile yetiştirilmelerinin önemi vurgulanmaktadır.²¹⁴ (MEB-10, 2018, s.40)

Bu ifadeler topluma kazandırılma ile ilişkilendirildiğinde gençlerin itina ile eğitilmesinin toplumsal bir görev olarak anlaşıldığı ve böyle bir sorumluluğun toplumsal bir kurum olarak okullara bırakıldığını 9. Sınıf ders kitabından okuyabiliriz:

Gençlik döneminde eğitim kurumları, iletişim araçları, arkadaşlık ilişkileri değerlerin kazanılması açısından belirleyici bir role sahiptir. Toplamların geleceği olan gençlerin iyi yetiştirilmesi eğitim kurumlarının temel görevidir. (MEB-9, 2018, s.89)

²¹⁴ bk. Nûr suresi, 59. ayet. – d.k.d.

Ders kitabının yukarıdaki söylemini din eğitiminin okullardaki varlığının toplumsal bir temel üzerinden gerekçelendirmesi olarak okumak mümkündür.

Din eğitiminin gerekliliği ve aile ve toplumun bu konudaki aktarıcı rolünü ele aldığımız bu başlık göstermektedir ki, din eğitimi özellikle toplumsal hayat gözetilerek açıklanmakta ve eğitime konu edilecek boyutlar söz konusu olduğunda toplumsal değerler ve özellikle de ahlaki değerler ön plana çıkarılmaktadır. Din nedir? yaşamı anlamaya katkısı nedir? Yaşam pratiklerine etkisi nedir? gibi sorularla sunulan dünya görüşünün temelini oluşturan din kavrayışını anlamaya çalıştığımız ders kitabının, dinin eğitime konu edilmesi hususunda yalnızca toplumsal uyuma dikkat çektiğini görmek şaşırtıcı bir sonuç olmuştur. İnsanın yer küreye uyumuna dair, yaşama dahil olma, yaşamla ilişkilenebilirliğine dair herhangi bir bağ bu başlık altında yer verilen verilerde zikredilmemiştir. Yeryüzüyle bağını kuramayan bireylerin bu zemin üzerinde sürdürülen toplumsal hayatla bağları organik ve ontolojik bir boyut içermeyeceğinden pragmatik bir ahlak anlayışıyla ancak anlamlandırılabilir olacaktır. Toplumsal uyum üzerinden gerekçelendirilen bir din eğitimi ise eğitimi politikaları açısından ideolojik bir tablo olarak görünecektir.

Ders kitabının muhataplarına sunduğu dünya görüşünü ele alan bu bölümün son başlığında özellikle ders kitaplarının son ünitelerinde yer verilen Türk-İslam kültürü içeriğinden hareketle öğretimi yapılan hayat tarzının kaynaklarına değinilmesi ve kültürün hayata yansıyan örneklerinin betimlenmesine çalışılacaktır.

3.1.5. Yaşam Tarzı Olarak Türk-İslam Kültürü

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi için hazırlanan öğretim programlarında derse ilişkin üzerinde önemle durulan temel amacın öğrencilerin milli ve manevi değerler ile yetişmelerine katkı sağlamak olduğu tespit edilebilir. Dolayısıyla ders bağlamında öğrencilere aktarılacak dünya görüşünün Türk İslam kültüründe somutlaşacağını varsaymak mümkündür. Bu durum kültürel kaynakların ve kültürel olarak öne çıkarılan milli ve manevi değerler konusunda gösterilen örneklerin tespitini anlamlı kılmıştır. Bu amaçla öncelikle Türklerin Müslüman olma tercihlerini etkileyen hususların, Türklerin İslam medeniyetine katkılarının, Türk İslam kültürünün oluşmasında öne çıkan kurum ve şahısların, oluşan kültürün geleneklere yansıyan

örneklerinin ve son olarak tüm bu ilişkilenmeler sonucunda ortaya çıkan dini ve milli değerlerin serimlenip değerlendirilmesine çalışılacaktır. Bu değerlendirmede dikkat çekilmek istenen husus dünya görüşünün temel dayanaklarına işaret edebilme imkanı bulmaktır.

Bu çerçevede öncelikle Türklerin İslam'la karşılaşmalarını tanımaya taşıyan süreçten bahsetmek önemli olabilir. 12. Sınıf ders kitabında konuya ilişkin aşağıdaki ifadeleri okuyabiliriz:

Türklerle Araplar arasında kurulan ticari dostluklar, yüz elli yıl süren askerî mücadelelerin başaramadığı İslamlaşmayı Hazar ülkesinde mümkün kıldı. Tüm Hazarlar Müslüman olmasa da İslam, Hazar ülkesinde yayıldı. Ticaret için Maverâünnehir'e gelen Türkler bu bölgede İslam'ı tanıma fırsatı buldular. (MEB-12, 2018, s.47)

Daha fazla insanın aynı dinin mensubu olmasını dini bir kazanım ve görev olarak gören din anlayışlarında dine kazandırma konusunda farklı uygulama ve yöntemler sıralanabilir. Bunlardan biri Hristiyanlıkta ve İslamiyette örneklerini görebileceğimiz savaş/cihat anlayışıdır. Ancak yukarıdaki pasaj Türklerin İslamiyeti kabulünde kullanılan yaygın ifadeyle kılıç zorunun değil kurulan ticari ilişkilerin etkili olduğunun altı çizilmiştir. Bu konuya dikkat çekilmesi Türklerin İslam anlayışında hayata dair yol gösterici birtakım cevaplar bulduklarını düşündürmektedir. Aynı ders kitabı Türklerin İslamiyeti tercih etmelerinde öne çıkan hususları aşağıdaki ifadelerle değerlendirmiştir:

Türklerin İslam'ı benimsemesinde pek çok unsur etkili olmuştur. Bunlardan ilki, Türklerin Göktanrı inançları ile İslamın Allah inancı arasında yakın benzerliklerin bulunmasıdır. İkincisi ise, İslam dininin Türklerin karakterleri, düşünce ve ideallerine uygun olmasıdır. Zira Türkler, inandıkları Göktanrı ile İslamiyet'teki Allah inancı arasında benzerlik kurmuşlardır. Ayrıca Türkler ahiret inancına sahiplerdi. İslamiyet'teki cihat ve cihatın ahirette sağlayacağı mükâfat, Türklerin ideallerine, alplik ülküsüne ve gaza ruhuna uygundu.²¹⁵ Bu nedenle Türkler İslamiyeti benimsemekte çok zorlanmamışlardır. Tüm bunların yanında, Müslümanlarla kurulan olumlu ilişkiler, onların ticaretteki güzel ahlakı, dürüstlüğü ve tanıştıkları mutasavvıfların insan sevgisi, sabır, tevekkül gibi İslam'ın ahlak ilkelerine vurgu yaparak giriştikleri tebliğ faaliyetleri de çok etkili olmuştur. Göçebe Türklerin İslamlaşmasında derviş ve erenlerin de rolü büyüktür. (MEB-12, 2018, s.48)

²¹⁵ Osman Turan, Selçuklular ve İslamiyet, s. 27. – d.k.d.

Yukarıdaki pasaj Türklerin İslamiyetle ilişkilerinde üç temel noktayı öne çıkarmaktadır. Bunlardan ilki tek tanrı inancı, ikincisi ahiret inancı ve üçüncüsü insan merkezli ahlak anlayışıdır. Tek tanrı inancı varlık anlayışı konusunda önemli bir kavrayış barındırmaktadır. Zira yaratıcı ve yaratılan kavramsallaştırmasının ve bunlar arasındaki bağın nasıl anlaşıldığı konusu önemli bir varoluşsal zemin sunmaya açıktır. Diğer taraftan ahiret inancının temellendirilmesinde öne çıkarılan hususun cihat ve gaza anlayışı üzerinden mükafatlandırılma beklentisi olması yaşamın anlam ve değeri konusunda bazı çıkarımlara izin vermektedir. Örneğin ilgili söylemden hareketle, yaşamsal değerlerin kimliğe indirgenmiş bir bakış açısıyla belirlendiği dolayısıyla da ahiret ülküsüyle yeryüzünün aynı kimliğe bürünmesi için savaş zeminine dönüşmesinin sorun oluşturmadığı varsayılabilir. Diğer taraftan İslamiyet tercihinde insan sevgisini de içeren ahlaki ilkelerin söz konusu edilmesi önceki veriyle ilişkili olarak okunduğunda bu ahlaki ilkelerin insanlar arası değil Müslümanlar arası olarak açıldığını düşündürmektedir. Tek tanrı inancının yaratılanlar arasında bir ortaklık oluşturacağı ve varlık anlayışına yansıtılmasının düşünülmesi ahiret inancı ve ahlak konusunda paylaşılan açıklamalar neticesinde pek mümkün görünmemektedir. Tekrar ifade etmek gerekirse pasajın ana fikri, tek tanrı inancı insanların aynı tanrıya inanmaları konusunda bir amaç taşımaya ve bu amaç doğrultusunda yaşamaya; değere sahip olmanın aynı inancı paylaşanlar arasında mümkün olduğu bir yaşam kavrayışı olarak özetlenebilir.

Türklerin İslamiyeti tercih etmiş olması karşılıklı olarak birtakım sonuçlar doğurmuş görünmektedir. Bu etkileşimin etkili sonuçları için ders kitabının öne sürdüğü gerekçe bir millet olarak dinin kabulüdür. Konu 12. Sınıf ders kitabında şu ifadelerle dile getirilmektedir:

Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleri, İslam tarihi ve dünya tarihi açısından neticeleri itibarıyla çok önemlidir. Çünkü Türkler İslamiyet'i küçük bir grup olarak değil, bir millet olarak; silah zoruyla değil, gönül rızasıyla benimseyerek İslam medeniyetine yeni bir hayat verdiler.²¹⁶ [...] Türklerin Müslüman olması, onlara birlik ve beraberlik içerisinde büyük bir devlet kurma ve İslam'a hizmet etme olanağı sağladı. (MEB-12, 2018, s.46)

Bu veriye dayanarak Türklerin İslamiyeti millet olarak kabul etmelerinin dinin milli bir kimlik olarak ifadesine ve bu kimliğin devlet olarak temsil edilmesine imkan tanıdığını söyleyebiliriz. Türk ve İslam kimliklerinin karşılaşması Türk-İslam kimliği

²¹⁶ W. Barthold; Fuad K. prülü, İslam Medeniyet Tarihi, s. 67. – d.k.d.

olarak dini ve milli bir değer anlayışının oluşmasında etkili olmuştur denilebilir. Bu karşılıklı ilişkinin sonucu olarak, Türklerin hayatlarına İslam'ın değerleriyle yön vermelerinin yanı sıra askeri ve yönetsel becerilerini İslam'ın hizmetine adanmaları dinin insan hayatına etkisinin yanında insanın da dinin yaşantı üzerindeki etkisini düşündürmesi açısından Türklerin İslam'a katkısı önemli bir söylemsel veri olarak görülebilir.

Ders kitabı, Türk-İslam Devletlerinin kuruluşuna işaret ederek Türklerin Müslüman oluşunu “Dünya tarihinin en önemli olaylarından biri” (MEB-12, 2018, s.47) olarak nitelendirmiştir:

Müslümanlarla kurulan siyasi, askeri, ticari ilişkilerle ayrıca Türk memleketlerine giden din adamları, dervişler ve sufilerin çabalarıyla Türklerin İslamlaşma süreci hız kazandı. 10. yüzyılın ilk yarısından sonra Müslüman Türk devletleri ortaya çıkmaya başladı. Karahanlılar'dan sonra kurulan üçüncü Müslüman Türk devleti ise Gazneliler oldu.²¹⁷ (MEB-12, 2018, s.47)

Daha önceki verilerde de zikredilmesi ve yukarıdaki metinde Türklerin Müslüman oluşunda derviş ve sufilerin etkisinin vurgulanması daha sonra Türklerin arasında İslam'ın yayılması ve yaşanmasında bu yorum biçiminin etkililiğini göstermek bakımından önemli olabilir. Başka bir ifadeyle Türklerin İslam dinini anlama ve yaşamalarında tasavvufi akımların etkisini göz önünde bulundurmak, Türk-İslam kültüründe varlık, bilgi, değer kavrayışının anlaşılmasında yadsınamayacak bir düşünce sisteminin dikkate alınmasına zemin oluşturacaktır. Diğer taraftan yukarıdaki pasajın ürettiği temel söylemin dünya tarihi çizgisinde yeni bir siyasi oluşum olarak Türk İslam Devletlerinin doğuşuna işaret ettiği açıktır. Bu anlatı metnin devamında Selçuklu ve Osmanlı örnekleriyle daha da belirginleşmekte ve alt metin daha açık görülmektedir:

Selçuklu İmparatorluğunun kurulması ve Türklerin İslam dünyasına hâkim olmalarıyla Selçuklular, İslam âleminde hem yeniden birliği sağladılar hem de İslam medeniyetine bilgi ve yetenekleriyle birçok katkıda bulundular. Yeni Selçuklu Devleti'nin kuruluşunun neticelerinden biri Anadolu'nun fethi ve Türkleşmesidir. Bu hadise Malazgirt Zaferi'nin ardından büyük bir Türk nüfusunun Anadolu'ya göçmesi ile mümkün olmuştur. Anadolu'ya ikinci bir göç dalgası da Moğol İstilasını nedeniyle yaşanmıştır. Bu göçlerle başlayan süreç neticesinde Selçuklular zamanında Anadolu, Osmanlılar zamanında ise Anadolu'nun bir uzantısı olan Balkanlar'da İslamiyet yayıldı.²¹⁸ (MEB-12, 2018, s.48)

²¹⁷ Hakkı Dursun Yıldız, Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi, C 6, s. 35-39. – d.k.d.

²¹⁸ Osman Turan, Selçuklular ve İslamiyet, s. 48-53. – d.k.d.

Türklerin İslamiyet'e katkısı konusunda, Müslümanların bir devlet çatısı altında birlik oluşturması ve bu temsiliyetin İslam'ın yayılmasına sağladığı avantajlar öne çıkmaktadır. İslam'ın doğduğu topraklar dışında geniş bir coğrafyaya yayılmasının kültürel etkileşimlerle kazandığı anlamlar ve yaşam pratiklerine yansımaları konusundaki zenginleşmeler elbette bu pasajın gerisinden okunabilir. Ancak bu anlatılar yaşamsal bir anlam ve değeri değil daha ziyade kimliksel bir anlam ve değerini içini doldurmak üzere içeriklendirilmiş görünmektedir. Bu durum dünya görüşünün kimlik merkezli ifadesinin belirginleştirmesine katkı sağlayan söylemler olarak değerlendirilecektir.

*

Türk-İslam kültürü hakkında ders kitabında yer verilen önemli bir diğer konunun Türklerin Müslümanlaşmasında etkili olan kurum ve şahıslar olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki olarak ribatlardan bahsedilebilir. Güvenlik gerekçesiyle askeri amaçlarla sınır boylarına inşa edilen ribatların, yol güvenliğini sağlama, konaklama gibi hizmetlerin yanında zamanla birer tekke ve zaviyeye dönüşüp, buralarda konaklayan mutasavvıflar vasıtasıyla İslam'ın yayılmasına katkı sundukları ders kitabında açıklanmaktadır. Buralarda yürütülen derslerin Türklerin İslam'ı kabulünde önemli rol oynarken diğer taraftan kendi bilgi birikimlerini İslam'ın yararına sunmaları konusunda bir etkileşime ev sahipliği yaptığı anlaşılmaktadır:

Böylece Hakk'a davet yanında halka hizmeti de görev olarak üstlendiler. Tekke, zaviye ve kervansaraylarda bulunan mutasavvıflar sayesinde Türkler İslamiyet'i kabul etmekle kalmayıp, İslam'a hizmet için askerî, sosyal, dinî ve fikrî her alanda etkin faaliyet gösterdiler. (MEB-12, 2018, s.49)

Daha önce varoluşsal sorular olarak ele alınan var olmak nedir, yaşamın anlam ve amacı nedir, iyi nedir, nasıl yaşanmalıdır gibi büyük sorular elbette bu karşılaşmaların konuları arasında yer alıyor olmalıdır. Özellikle yukarıda da ifade edildiği gibi bu türden soruların tasavvufî bakış açısıyla daha ziyade cevaplandığı tekrarlanabilir. Ancak ders kitabının ribatlar anlatısında Türk-İslam bütünleşmesinde ortaya çıkan sonuçlar büyük oranda insanların sosyal bir hayat için gerek duydukları güvenlik, sosyal ilişkiler ve dini ve fikri olarak belirtilen inanç ve ibadetlere dönük çıktılarla ifade edilmiştir. Bu sonuç yaşamın anlamına ilişkin bir tasavvurdan ziyade sosyal

yaşamın imkan ve sınırlarını belirleyen bir yaşam tarzının resmedilmesini çağrıştırmaktadır. Benzer bir söylemsel üslubu fütüvvet ve ahilik anlatısında bulmak mümkündür.

“Bir çeşit fedakârlık, mertlik, yiğitlik teşkilatı” olarak nitelendirilen fütüvvet teşkilatı ders kitabında başlangıçta tasavvuf ile iç içe iken zamanla mesleki bir teşekkül olan “ahi teşkilatının temeli”ni oluşturan bir kuruluş olarak aktarılmıştır (MEB-12, 2018, s.49). Tasavvufi eğitim ile mesleki eğitimin bir arada yürütüldüğünü söyleyebileceğimiz bu teşkilatlarda özellikle gençlerin yetiştirilmesi ve ders kitabının daha önce topluma kazandırılması olarak nitelendirdiği sosyal uyum pratiklerinin geliştirildiği anlaşılmaktadır:

Fütüvvet öğretisini esas alan Ahilik teşkilatında, ahiler öncelikle Anadolu’ya göç eden Türkleri konuk ettiler. Daha sonra ihtiyaç sahiplerine yardımcı oldular. Mesleği olan Türkler için iş yerleri açarken, mesleği olmayanlara mesleki eğitim verdiler. Halkın dinî eğitimiyle ilgilendiler. Genç işçilere alçak gönüllülük, sosyal dayanışma, özveri, ustaya itaat gibi esnaf lonca örgütünün gerektirdiği bir ahlak eğitimi verdiler.²¹⁹ Cami, medrese ve zaviyeler inşa ettiler. (MEB-12, 2018, s.50)

Ahiliğin dini ve mesleki bir eğitim kurumu oluşu din eğitiminin bir okul çatısı altında sürdürülme geleneğinin yansıması olarak değerlendirilebilir. Diğer taraftan gençlere yönelik sürdürülen bu eğitimde öne çıkan hususlarda dinin yaşam pratiklerine etkisi konusunda üzerinde durulan dinin denetleyici, kontrol edici yönünün belirgin olması dikkat çekicidir. Tüm bunlar dinin öğretilerine var olmaya dair anlam arayışından ziyade sosyal hayatın gerekliliklerini yerine getirme ihtiyacının düzenlenmesi açısından ihtiyaç duyulduğuna dair bir anlatıyı sürdürmektedir.

Ders kitabında Türklerin Müslümanlaşmasında etkili olan bazı şahıslar tanıtılmakta ve kendilerine ilişkin birtakım bilgiler öne çıkarılmaktadır. Ders kitabı isimleri “Milletimizin İslam anlayışının oluşmasında etkili olan bazı şahsiyetler” olarak sunmuş ve “biz” kimliğine dini ve milli bir anlam yüklemiştir. Bu isimlerden ilki Ebu Hanife’dir. Ebu Hanife konusunda üzerinde durulan hususlar, aslen Türk oluşu, Ehl-i Sünnet inanç sisteminin oluşmasına zemin hazırlaması ve Türkiye’de yaygın bir mezhep olan Hanefilik mezhebinin onun görüşleri etrafında şekillenmesidir (MEB-12, 2018, s.51). Türk olduğuna ilişkin açıklama milli kimliğin sürdürülmesine,

²¹⁹ Halil İnalçık, Devlet-i Aliyye, C 1, s. 40. – d.k.d.

Türkiye’de yaygın olan bir mezhebin imamı olarak itikadi anlayışta ehl-i sünnet çizgisinde olduğunun belirtilmesi Türk İslam kültürünün dini kimliğinin belirlenmesine dair işaretler sunmaktadır.

Konuya ilişkin bahsi geçen isimlerden ikincisi Cafer es-Sadık olmuştur. Bu ismin tanıtılmasında Şii itikadına değinilmemesi, Hz. Ali’ye olan bağlılığının makulleştirilmesi ve siyasetle ilgilenmeyi tercih etmediğinin belirtilmesi (MEB-12, 2018, s.52-53) dikkat çeken noktalar olarak sıralanabilir. Bu söylem tercihi Şii-Sünni ikiliğinin çatışma konusu olmasının önüne geçmek olarak yorumlanabilir. Ancak bu anlatımda pasifleştirici bir üslubun olduğu da göz ardı edilemez. Cafer es-Sadık isminin anılmasına gerekçe olarak ise “Türkiye’de de Caferi vatandaşlarımız vardır” (MEB-12, 2018, s.52-53) ifadesini görebiliriz. “Vatandaşlarımız” kullanımı iktidarı elinde bulunduran sınıfın retoriğine uygun, kapsayıcı görünen ancak ötekileştiren bir dili örneklendirmektedir.

Üzerinde önemle durulan ve hakkında bilgi verme dilinin kahramanlaştırıcı üslubu dikkat çeken isim ise Maturidi olmuştur. Kendisi hakkında, Ebu Hanife’nin izinde Ehl-i Sünnet itikadını sistemleştirdiği, kendisinden önce akıl ve nakil konusunda yaşanan ayrışmayı her ikisini bir araya getiren yöntemiyle birleştirici rolü yüklendiği, İslam düşüncesine en önemli katkısının bilgi kuramı açısından akıl ve duyguya ek olarak habere yer vermesi olduğu ve Türkiye’deki din anlayışının büyük oranda belirleyicisi olduğu (MEB-12, 2018, s.53-54) bilgileri paylaşılmıştır. Öncelikle Maturidi isminin Türk-İslam kültürünün itikadi bakış açısının kaynağı olarak büyük önem taşıdığını görmekteyiz. Bu kaynak dini düşüncenin izleğini belirlemede akıl ve nakil birlikteliğinin etkisinin göz önünde bulundurulması gereken bir anlam taşımaktadır. Bilgi teorisinde yer verdiği haber kavramı dini bilginin yayılması, aktarılması, anlatılması, öğretilmesi gibi konularda bireysel dini tecrübeyi aşan bir içeriğe kavuşmasına katkı sağlamak olarak yorumlanabilir.

Ebu Hanife ve Maturidi’den sonra İmam Şafî ve İmam Eş’ari İslam düşüncesindeki yaygın etkileri sebebiyle ders kitabında tanıtılan isimler arasında yer almıştır (MEB-12, 2018, s.54-55). Ancak Türkiye dindarlığından ziyade İslam dünyasındaki etkileriyle konu edilmiş ve tanıtılmış görünmektedirler. Ders kitabı bu isimlerin ardından tasavvufi yönleriyle ön plana çıkan İslam düşünürlerine yer vermiş ve özellikle Anadolu’nun İslamlaşmasındaki etkileri üzerinde durulmuştur.

Bu isimlerden ilki Türkler arasında tasavvufi geleneğin yayılmasının da öncüsü kabul edilen Hoca Ahmet Yesevi'dir (MEB-12, 2018, s.54-56). Dini bilgiyi tasavvufi yaklaşımla harmanlayan dersleri ve anlaşılabilir bir Türkçeyle verdiği eserleriyle Türk İslam kültürünün dini kavrayışının oluşmasında, anlaşılma ve yaşamasında etkisi yadsınamayacak bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Ders kitabının özellikle Divan-ı Hikmet'e vurgu yapması Türk İslam kültürünün kaynakları açısından önemli bir işaret olarak kabul edilebilir. Zira ders kitabı bu eserin Türkler arasında düşünce birliğinin oluşmasında katkı sağlayan bir kaynak olduğunu belirtmekten geri durmamıştır.

İslam düşüncesini Anadolu sınırlarının ötesine taşıyan bir ses olarak Mevlana eserlerinin okunması konusunda yıllara ve zeminlere yayılan popülerliğiyle önemli bir durak olarak sunulmuştur. Mutasavvıf kimliğinin belirtildiği bu açıklamada Mevlana, Anadolu düşüncesinin en etkili isimlerinden biri olarak tanıtılmıştır (MEB-12, 2018, s.56).

Daha önce ahilik teşkilatının Türk İslam kültürü üzerindeki etkisinden bahsedilmişti. Ahiliğin Anadolu'da yerleşik bir kültür haline gelmesinde etkili olan Ahi Evran ders kitabının bu bölümde tanıttığı isimlerden bir diğeridir (MEB-12, 2018, s.57-58). Ahi Evran'ın tasavvufi düşünceyi mürit-mürşit ilişkisiyle eğitime dönük bir faaliyet haline getirmesi ve bunda mesleki eğitimin eşliğinin etkisinin yadsınamaz oluşu Anadolu'daki Türk İslam kültürünün şehirli karakteri ve ahlaki ilkelere dayalı formu konusunda düşünmeyi gerekli kılmaktadır.

Ahi Evran ile şehre taşındığını düşünebileceğimiz İslam düşüncesinin yönetici sınıfında etkili olmasında öne çıkan isim ise Hacı Bektaş-ı Veli olmuştur. Ders kitabında Yeniçeri Ocağının kurulmasında ve böylece askeri gücün dini değerler etrafında eğitilmesinde ve böylece İslam'ın yayılmasında önemli bir isim olduğu düşünülebilir. Ders kitabının Hacı Bektaş-ı Veli ile ilgili öne çıkardığı eğitim mottosu insan eğitimi ve nefis terbiyesi ile ilgili olarak "eline, diline, beline sahip olma" düsturudur (MEB-12, 2018, s.59).

Anadolu halkları söz konusu olduğunda ise ilk akla gelen isim Yunus Emre olmaktadır. Özellikle dili kullanma konusundaki mahareti sebebiyle Türk İslam düşüncesinin şekillenmesinde dilden hareketle dini öğretinin düşünceye ve davranışa geçirilmesinde etkili olduğu düşünülebilir. Ders kitabı Türklerin yaşadığı coğrafyada

iz bıraktığını söylediği Yunus Emre'nin Türk İslam düşüncesi adına ortak bir değer olarak kabul edildiği görülebilir (MEB-12, 2018, s.59).

Ders kitabı irşat için gezen, gittiği yerlere tekke ve zaviye açan ve alperen olarak nitelendirdiği Sarı Saltuk ismine de yer vermiştir (MEB-12, 2018, s.59-60). Ders kitabının kullandığı ifadeye göre Anadolu ve Rumeli'nin yalnızca İslam ile tanışması değil Türkleşmesi konusunda da katkılar sağlamıştır. Sarı Saltuk ismi yaptığı hizmetler sebebiyle menkıbelere konu olmuş, milli ve dini niteliklerle donanmış bir halk kahramanı vasıf kazanmıştır denilebilir.

Ders kitabında son olarak yer verilen isim Hacı Bayram-ı Veli olmuştur. Hacı Bayram-ı Veli özellikle yoksulluk gibi sosyal sorunlara çözüm bulma gayretiyle toplumun dikkatini çeken ve oluşturduğu yardımlaşma halkasıyla ihtiyaç sahiplerinin uğrağı olmuştur. Zenginler ve fakirler arasında kurduğu köprü vazifesi toplumsal düzenin oluşması konusunda kendisini önemli figür kılmıştır. Ders kitabının kendisiyle ilgili verdiği en ilginç bilgi ise siyasi olaylara karışmamak adına müderrisliği bırakıp tasavvufa yönelmesi ve halkı ahlaki ilkelerle yaşama konusunda teşvik edici bir rol üstlenmesidir (MEB-12, 2018, s.60-61).

Türk İslam kültürünün oluşmasında etkili olan kurum ve şahıslar konusunun sonuna gelindiğinde anlaşılmaktadır ki, bu kültürün itikadi ve fıkhi çizgisinin Ehl-i Sünnet anlayışına dayanmaktayken dini yaşantı ve tecrübelerin büyük oranda tasavvufi geleneğin etkisiyle ahlaki düzlemde şekillenmiştir. Ahlaki öğretilerin bu kadar ön plana çıkması din ve ahlak arasında kurulan ilişkiyi birbirinden ayıramaz bir bütünlük olarak kabulüne yol açmış olabileceği gibi diğer taraftan dinin yaratıcı ve insanlar arası ilişkiye indirgenmesinde de etkili olmuş olabilir. Başka bir ifadeyle teolojinin yaşamla buluşması sosyal hayatın ağlarına takılıp kalmış görünmektedir.

*

Ders kitabının “kültürümüz” diyerek benimsediği Türk-İslam kültürüne ilişkin bazı somut örneklerin serimlenmesi ve değerlendirilmesi dünya görüşünün bir hayat tarzı olarak nasıl resmedildiğini anlama konusunda fikir verebilir. Elbette ders kitaplarının baştan sona bu kültürün yansıtılması amacını taşıdıklarını düşünmek ve bütün verileri bu açıdan değerlendirmek gerekir. Ancak burada bunun imkanı olmadığından başlangıçta da denildiği gibi özellikle kültürümüz, toplumumuz, geleneklerimiz gibi ifadelerle sunulan bazı örneklerle yetinilmiştir.

Konuya ilişkin olarak 6. Sınıf ders kitabında Kuran sevgisinin kültüre yansımalarını aşağıdaki ifadelerle okuyabiliriz:

Kültürümüzde Kur'an'a sevgi ve saygıyla yaklaşılr. Toplumumuzda doğum, ölüm, düğün ve açılış törenleri gibi çeşitli merasimlerde Kur'an-ı Kerim'den ayetler okunması âdet hâline gelmiştir. Aileler çocuklarının okullarda ve camilerde Kur'an okumayı öğrenmesi konusunda gayretlidirler. Kur'an okumayı öğrenen çocuklara büyükleri çeşitli hediyeler verirler. Her Müslüman, evinde Kur'an-ı Kerim bulundurur ve her fırsatta okumaya gayret eder. Kur'an'ı ezberleyip hafız olanlara özel bir hürmet gösterilir. Birçok iş yerinde ve taşıtta Kur'an ayetlerinin yazılı olduğu levhalar vardır. İşte bütün bunlar kültürümüzdeki Kur'an sevgisini ve saygısını gösteren örneklerdir. (DKAB-6, 2018, s. 23)

Hatırlanacağı gibi dinin kaynakları bahsinde Kuran'ın İslam dininin temel kaynağı olduğunun, dini yaşantının ona göre düzenlenmesiyle doğru bir din kavrayışının oluşacağının dolayısıyla dinin korunmasının ve devamlılığının onun okunup anlaşılması ve yaşama aktarılmasıyla mümkün olduğunun altı çizilmiş ve farklı vesilelerle konuya ilişkin uyarılar ders kitabı tarafından tekrarlanmıştı. Yukarıdaki tablo, dini yaşantının temellendirilmesinden ziyade Kuran'ın kutsal bir metin olarak kabulü, korunup muhafaza edilmesi, günlük hayatın içinde görünür kılınması ve bu sayede hatırlanması gibi daha temel düzeyde bir sevgi ve bağlılık durumunu resmetmektedir. Bu durum dinin öğrenmede daha ziyade sözlü geleneğin etkisinin bir sonucu olarak görülebilir. Nitekim yukarıda bahsi geçen şahıslar dikkate alındığında Anadolu'da İslam dinin yaygınlaşmasında medrese eğitiminden ziyade tekke ve zaviyelerin etkili olduğu düşünülebilir.

Yaşayan din olarak dinin kültüre yansıyan boyutları hakkında 9. Sınıf ders kitabında da "kültürümüz" belirlemesiyle yer verilen uzun bir anlatı okumak mümkün. Buna göre:

Ad koyma, sünnet, mevlit, cenaze, nişan ve evlilik merasimleri ile bayram, taziye ve hasta ziyaretleri gibi uygulamalar kültürümüzün bir ögesi olmakla beraber kaynağını büyük ölçüde dinden almaktadır. Ayrıca toplumumuz; anne ve babaya saygılı olmak, selamlaşmak, akrabayı ziyaret etmek ve vatanını korumak gibi değerlere hem örfünün hem de dininin gereği olarak hayatında yer verir. "...Evlere girdiğiniz zaman birbirinize, Allah katından mübarek ve hoş bir esenlik dileği olarak selam verin..."²²⁰ ayeti, selamlaşma geleneğimizin dini bir temeli olduğunu göstermektedir. Sünnet ve evlilik merasimleri dinin etkisiyle kültürümüze yerleşmiş olan uygulamalardır. Kültürümüzde bu merasimler eş, dost ve akrabanın davet edildiği, davet sahibinin gelenlere ikramda bulunduğu bir şölen havasında

²²⁰ Nûr suresi, 61. ayet. – d.k.d.

düzenlenir. Kültürümüzdeki bir diğer güzel uygulama ise yeni doğan çocuğa ad koyma merasimidir. Ülkemizde en çok kullanılan adlar arasında Hz. Peygamber (s.a.v.) ve onun soyundan gelen kimselerin isimleri yer almaktadır. Bunun yanı sıra sahabe isimleri de sıkça kullanılmaktadır. İnsanın doğumunda kulağına okunan ezandan cenazesinde okunan salâyâ kadar hayatı boyunca yaşadığı pek çok olayda dinin kültüre olan etkilerini görmek mümkündür. (MEB-9, 2018, s.88)

Özetle bu pasajda, geleneksel bazı merasimlerin Kuran, Mevlit okuma gibi dini birtakım unsurlarla birlikte dini bir görünüme kavuştuğu açıklanmaktadır. Zira örneklendirilen düğün, cenaze gibi merasimler pek çok kültürde geleneksel uygulamalarla gerçekleştirilmektedir. Özellikle ölümden sonraki hayat dini inançla doğrudan bağlantılı görülebileceğinden cenaze törenlerinin dini bir ritüel olarak gerçekleşmesi kolayca anlaşılabilecek bir durumdur. Yine sünnet dini inançla bağlantılı bir uygulama olarak toplumlarda dini bir tören olarak düzenlenen merasimlerden biri olarak görülebilir. Diğer taraftan sıralanan örnekler insan yaşamının başlangıcından sonuna dek hayatın önemli anlarına dinin eşlik ettiğinin görülmesi açısından önemlidir. Selamlaşma örneği ise özel bir an gerekmezsizin günlük yaşamın akışında insan ilişkilerinin gereği olarak gerçekleşen bir uygulamadır. Selamlaşmayı dini bir içeriğe büründürmek bireyin ve içinde yaşadığı toplumun kabulleriyle bağlantılı olacağından bu konudaki farkındalık selamlaşmaya dini bir anlam atfetmeye sebep olabilir. Sonuç olarak hayatın içinde kaçınılmaz veya doğal olarak gerçekleşen ancak hayatın dönüm noktaları gibi görünebilecek ve toplumsallığın dahil olduğu bu anlarda bireysel ve toplumsal kabullerin etkisiyle dini bir ritüel olarak yaşanmaları din ve kültürün iç içe geçtiği sahneler olarak değerlendirilebilir. Ders kitabının buradaki amacı bireysel ve toplumsal farkındalığı canlı tutarak bu geleneklerin dini usullerle gerçekleştirilmesinin bu sayede dinin görünürlüğünün devamının sağlanması olabilir.

Ders kitabı kültürel uygulamaların dini bir görünüme bürünmesini örneklendirdiği yukarıdaki paylaşımın dışında dini bazı uygulamaların gelenekselleşerek kültürel bir unsura dönüştüğüne ilişkin de 5. Sınıf ders kitabında bazı örneklere yer vermiştir:

Dinin etkisiyle ortaya çıkan önemli geleneklerden biri de Muharrem ayında aşure dağıtılmasıdır. Yapılan aşure çevredeki evlere dağıtılarak hayır dua alınır. [...] Ayrıca Cuma günleri ve kandil geceleri de dinin etkisinin toplumsal hayatta görüldüğü önemli zamanlardır. Müslümanlar bu özel gün

ve gecelerde bir araya gelerek ibadetler yapar ve birbirleriyle görüşürler.
(MEB-5, 2018, s.118)

Kültürün ve dinin bir aradalığının yansıtıldığı bu örnekler ders kitabının tercih ettiği biz dili kullanımı sebebiyle bir tür kimlik anlatısı olarak okunmaya müsait hale gelmiştir. Bu tercih sebebiyle homojen bir toplum algısı oluşturulmuş ve bu anlatılarda kendi yaşamından örnekler bulamayanlar için biz kavrayışının parçalanması ihtimali göz ardı edilmiştir. Bu dilin oluşumunda dini kaynakların etkisinin olabileceği dikkate alınabilir. Örneğin 7. Sınıf ders kitabında kullanılan görsel aşağıdaki hadis mealiyle sunulmuştur:

“Küçüğümüze merhamet etmeyen, büyüğümüze saygı göstermeyen bizden değildir.” (Tirmizî, Birr, 15.) (MEB-7, 2018, s.83)

Bu durumda biz aynı değerleri paylaşan bir topluluk olarak kurulmaktadır. Öyle ki geleneksel bu anlatıların üzerine dini ve milli kimliğin iç içe geçtiği ve birbirinden ayrılamayacağı değer kavrayışıyla bu durum oldukça pekiştirilmiş görünmektedir.

*

Toplumsal birlik ve beraberliğin ortak değerler etrafında birleşmeye dayalı olduğu inancı ders kitabına muhataplarını bu konuda uyarma ve ortak değerler konusunda bilinçlendirip eğitime rolü yüklemiştir. Ayrıca ders kitabının bunu dinin bir gereği olarak gördüğünü aşağıdaki veriden okuyabiliyoruz:

Toplumda birlik ve beraberliğin sağlanması, dinî ve millî değerlerin yaşanabilmesine bağlıdır. İslam dini, inananlar arasında birlik beraberlik duygusu oluşturmayı amaçlar ve bunun sürdürülmesine büyük önem verir. Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de bu değerlere ve onların toplumsal açıdan önemli olduklarına işaret etmiştir.²²¹ (MEB-6, 2018, s.118)

Değerlerin dini ve milli bir kimliğe bürünmesi ve bunun toplumsal birliktelik için gerekli görülmesi, değerlerin göreceli bir perspektifle anlaşılmasına ve değerlerin aynı toplumun üyeleri için geçerli olduğuna dair yanlı tutum sergilemeye yakın bir çizgide durmaktadır. Ortak değerlerde bir araya gelme fikri insanlık için düşünüldüğünde belki birlik ve beraberlik için bir anlam taşımaya yaklaşabilir. Ancak metin milli birliğin dini birlikle sağlanabileceğine ve bu durumda bir milletin aynı dinin inanırları

²²¹ bk. Fâtır suresi, 28. ayet; Mü'minun suresi, 8. Ayet. – d.k.d.

olmaları beklentisine dair bir kabulün varlığından haberdar etmektedir. Bu noktada ders kitabının dini ve milli değer olarak kastettiklerinin neler olduğu düşünülebilir.

Bayrak, bir milletin bağımsızlığının, birlik ve beraberliğinin sembolüdür. Rengini şehitlerimizin kanından alır. Ecdadımızın emaneti ve değerli bir mirasıdır. Bayrağın taşıdığı bu anlamdan dolayı ona yapılacak herhangi bir kötülük, söylenecek kötü söz kabul edilemez. Bu emaneti şerefle taşımak her bireyin vazifesidir. [...] Bağımsızlığımızın sembollerinden biri de İstiklal Marşı'dır. Milli Şairimiz Mehmet Akif ERSOY, hürriyetin sembolü bayrağımızın şerefle dalgalanması için atalarımızın yaptığı fedakârlıkları milli marşımızda anlatmıştır. Bu fedakârlıkları hatırimızda tutmak, törenlerde milli marşımızı samimiyetle okumak hepimizin görevidir. Vatanını ve milletini seven bir kimse; insanlar arasında din, dil, renk, ırk vb. konularda ayrım yapmaz. Vatan ve milleti uğruna fedakârlık yapmaktan çekinmez. Üzerine düşen görev ve sorumlulukları yerine getirir. Vatan, millet, bayrak gibi kutsal değerleri canı pahasına savunup bu uğurda yaralananlara gazi, ölenlere ise şehit denir. Şehitlik ve gazilik en yüce mertebelerdendir. İslam dini, insanların değerlerini paylaşarak bir arada yaşadıkları vatani sevmeyi, korumayı emretmiş, savunmayı kutsal bir görev saymıştır. (MEB-6, 2018, s.128)

Yukarıdaki pasaj, bağımsızlık sembolü olarak isimlendirilebilecek vatan, bayrak, marş gibi konular hakkındaki hassasiyeti dini anlamlar yükleyerek belirginleştirmektedir. Ancak metnin içerisinde yer alan “Vatanını ve milletini seven bir kimse; insanlar arasında din, dil, renk, ırk vb. konularda ayrım yapmaz” ifadesinin bağlamını bulmak oldukça zor görünmektedir. Zira yukarıdaki pasaj milli ve dini değerlerin ortaklığının ifadesi olarak okunmaya daha uygun görünmektedir.

Dünya tarihinin devletler, milletler dolayısıyla insanlık tarihiyle eş değer okunması dini ve milli bir birliktelik ve coşku hissiyatının oluşmasında etkili olabilir. Böyle bir tarih anlatısı içerisinde savaşlar birer kahramanlık hikayesine dönüşmekte, yer yüzü kanla sulanmış toprak olmasıyla kutsallaşabilmektedir:

Tarihimiz, şehit ve gazi olan nice askerlerin kahramanlık öyküleri ile doludur. Üzerinde yaşadığımız bu topraklar, kefensiz yatan binlerce şehidin kanıyla sulanmış mukaddes yerlerdir. Mehmet Akif Ersoy, dizeleriyle bu gerçeği dile getirmiştir: Bastığın yerleri toprak diyerek geçme, tanı: Düşün altındaki binlerce kefensiz yatani. Sen şehit oğlusun, incitme, yazıktır, atanı: Verme, dünyaları alsan da bu cennet vatani. (MEB-6, 2018, s.129)

Yeryüzü yalnızca insanların değil yaşamın tarihine ev sahipliği yapmaktadır. Toprak sevgisi ona sahip olmakla değil yaratılmışlara yaşam alanı sunmasıyla anlamlı olabilir. Ders kitabında anlatının bu şekilde içeriklendirilmesi dinin makbul vatandaş

yetiştirmeye dönük amaçsal bir anlam kazanmasının göstergesi olmaktadır. Vatandaşlık eğitimi ile din eğitiminin ilişkilendirilmekle kalmayıp bir eğitim materyalinde bir araya getirilmesi eğitim politikaları açısından tartışılabilir bir veri sunmaktadır.

Ders kitabının vatan ve millet tanımı yaparken değerleri kimliklendirmesi ve bunun dini bir anlatıyla birleştirilerek kutsamasının oluşturduğu söylemin görünen anlamı aşağıdaki ifadelerde okunabilir. Ancak metnin alt metni yorumlanmaya açıktır:

Din, dil, tarih ve kültür birliği içinde aynı toprak parçası üzerinde yaşayan insan topluluğuna millet denir. Vatan, bayrak, milli marş gibi değerler toplumda birliği sağlayan ortak değerlerin en önemlilerindendir. Bunlar, bir milleti millet yapan ve fertleri aynı gaye etrafında birleştiren değerlerdir. Bu değerler olmazsa o toplum kimliğini kaybeder. Toplum ancak bu değerlere bağlı olarak yaşadığı sürece mutlu ve huzurlu olur. [...] Vatan, her ne kadar insanların yaşadığı toprak parçası olarak tanımlansa da yalnızca bundan ibaret değildir. İnsanların bir yeri vatan olarak benimsemeleri için manevi unsurlara da ihtiyaç vardır. Bunlar; din, dil, örf, adet, gelenek ve göreneklerdir. Bir millet, vatani üzerinde bu değerleri koruduğu sürece varlığını sürdürür. (MEB-6, 2018, s.126)

Türk-İslam kültürü başlığı altında incelenen veriler göstermiştir ki; bu kültürün oluşumunda özellikle Türklerin Müslüman olma süreçleri ve bu süreçte etkili olan olaylar ve isimler öne çıkmaktadır. Anlatılarda dikkat çeken husus Türklerin oldukları halleriyle kendilerini İslam'a hazır bulmuş olmalarıdır. Ortak değerlerin varlığı üzerinden anlatılan bu hazır bulunuşluk, inançla ilgili Tek tanrı, ahiret inancı gibi bazı yakınlıklara işaret etse de daha ziyade Türklerin yaşama yükledikleri anlamın İslam'da bir karşılığı olmasıyla ilişkilendirilmiş görünmektedir. Dikkat çeken başka bir husus ise, Türklerin İslam dinin inanç, ibadet ve ahlak esaslarına ilişkin öğrenmelerinin tarikatlar üzerinden gerçekleşmiş olmasıdır. Bu durum Türk-İslam kültüründe ahlaki kaygıların daha ön planda oluşunu açıklamakta bir anlam ifade edebilir. Nitekim Müslüman Türkler hakkında konuşmak birtakım ahlaki erdemleri dile getirmek ve hatta vurgulamakla içerik bulmaktadır. Bu anlamda ders kitabının vatanseverlik erdemini ve vatanseverliğin gerektirdiği tutum ve davranışları öne çıkardığı söylenebilir. Son olarak Türkler ve İslamiyet ile ilgili anlatıda Anadolu coğrafyası söz konusu olduğunda bu topraklardaki hali hazırda yaşayan yerleşik kültürel unsurlarının Türk-İslam kültürüne etkisinin yok sayılmasından bahsedilebilir.

3.2. DKAB DERSİNİN VARLIK TASAVVURU

*Hiçbir şey bir şeyden daha kolay olduğu
halde, neden hiçbir şey yok da bir şey var?*

Gottfried Wilhelm Leibniz

Felsefe tarihinin ya da daha genel bir ifadeyle düşünce tarihinin en kışkırtıcı sorusu olarak görülebilecek ‘Varlık nedir?’ sorusu, Presokratik dönemdeki albenisine modern çağda Heidegger’le yeniden kavuşmuş görünür. Heidegger geriye dönüp baktığında aradaki dönemde bir bilgi nesnesi olarak yürütülen varlık tartışmalarını varlığın unutulmuşu olarak nitelendirir. Çünkü yapılan bir mevcudiyet metafiziğidir, yani varlık tasavvuru, olmuş, dolu, tamamlanmış bir merkezi olan ve diğerlerinin bu merkeze göre anlamlandırıldığı bir yapıya dayanır. Merkezde olan, yani diğerlerine anlamını veren sorgulanmazdır ve diğer varlıklar onun dolayısıyla yani ona uzaklık ve yakınlıklarıyla anlaşılmaya çalışılır. Merkezde olanın sorgulanmayışı varlığın unutulmuşu, bu anlayışla yapılan varlık felsefesi de keyfi bir düşünüşü imlemektedir. Ancak Heidegger’e göre Varlık var olmak bakımından bir nesne değil, var-olma ediminde olan bir fiil halini ifade eder ve bu fiil hali dünyada olmakla iç içedir. İnsanın varlığı anlaması bu eylemselliğin açıklığından onunla ilişki kurulabilmesinde gizlidir. Bu anlamda insanın varlıkla ilişkisi ona anlamını veren olmakla değil onu anlamaya dönük araçlara sahip olmakla açıklanabilir (bkz. Heidegger, 2011). Bu noktada özellikle epistemoloji temelli metafiziğin bir sonucu olarak insanın -varlığa anlam ve değer veren olarak- özne rolü üstlenmesi varlık konusunda düşünme algoritmalarını insan lehine şekillendirmiş ve onun varlıklar arasında merkezi bir noktaya yerleşmesinde etkili olmuştur denilebilir.

Din eğitiminin insan tasavvurunu tartışmaya açan ve bu amaçla DKAB ders kitapları üzerinden soruşturma yürüten bu çalışmada, varlık olarak insan ve onun varlıklar arasındaki yeri konusunun çalışma için belirleyici bir önemi olduğu düşünülmüştür. Bu amaçla öncelikle varlığın varoluşunu gerçekleştirdiği, neden bir şeylerin yok olmayıp var olduğunu açıklamaya zemin oluşturacak evren tasavvurunun ele alınması planlanmıştır. Devamında bu evreni var ve anlamlı kılan varlıklar ders kitabı verilerine dayanarak Yaratıcı Tanrı ve Yaratılan Varlık başlıkları altında anlaşılmalı, yorumlanmalı ve tartışılmalı çalışılmıştır. Varlık anlayışı bakımından teosantrik bir kavrayışa sahip olduğunu iddia edebileceğimiz İslam dininin DKAB ders kitaplarında bu merkeziliği nasıl yansıttığı, bunu yaparken yaratılmış varlıkların

merkezle olan ilişkilerinde nasıl bir mesafe kurduğu soruları insan tasavvurunun nasıl temellendirildiğine ilişkin önemli ipuçları olarak görülüp değerlendirilmiştir.

3.2.1. Evren Tasavvuru

Yeryüzünün, güzelliğini ilk kez deneyimlediğinizi hayal edin; kuşlar, balıklar, dağlar, şelaleler... Sayısız galaksi, yıldız ve gezegen ile birlikte yeryüzüne de ev sahipliği yapan evrenin sonsuzluğunu da buna ekleyin. Etrafımız böyle bir ihtişamla çevriliyken basit bir soru sorabiliriz kendimize: Bu enginliğe nüfuz edecek bir yol bulabilir miyiz? Bulduğumuz taktirde bu yol, insanları yaratıcı bir gelişimin parçası haline getirebilir mi?

Brian T. Swimme & Mary E. Tucker,
Evrenin Yolculuğu (2021)

Ders kitabının varlık tasavvurunun anlaşılabilmesi için, varlığın içinde yaşadığı evrene ve yine varlıkların bu evrende nasıl konumlandırıldığına ilişkin bir arka plana ihtiyaç duyulması sebebiyle soruşturmaya evren tasavvuruyla başlamak uygun görülmüştür.

Evren tasavvuru konusunda ders kitaplarında dikkat çeken ilk husus öncelikle bakışı insanın kendisine yönelten, böylece varlık şartlarına dikkat çekerek üzerinde düşünmesi için dikkatini ve merakını evrene ilişkin bazı konulara yönlendirecek amaçlı bir düşünce izleğinin takip edilmesidir. Bu durum evrenin insan gözüyle anlaşılması ve açıklanmasının denenmesi olarak değerlendirilebilir. Örneğin 5. Sınıf ders kitabında öğrencilere üniteye hazırlık için aşağıdaki araştırma sorusu yöneltilmiştir:

İnsanları diğer varlıklardan ayıran en belirgin özellikleri araştırarak defterinize yazınız. (MEB-5, 2018, s. 11)

İlgili araştırma sorusu insanın kendisi ve diğer varlıklar hakkında düşünmesi sağlamak için yönlendirilmiş, varlıksal farklılıklara odaklanarak her bir varlığın ayrı varlık şartlarına sahip olmasına dikkat çeken ve böylece insana kendi varlık şartlarının gereğini hatırlatmayı amaçlamış bir alt okumaya açıktır. Aynı zamanda kendi olarak kendi bakışından hareketle kendi dışındaki varlıkları değerlendirmesi bilgisel olarak insan merkezli bir düşüncenin temellendirilmesidir. Diğer taraftan ders kitabının ünite

içerisinde sunduğu metin insana merak etmesi ve sorgulaması gerektiğine dair bir anlatı sunmakta ve bunu biz diliyle yaparak bütün insanların bu soruları sorduğu konusunda muhatabını ikna etmeye çalışmaktadır. Bu izlekte ders kitabının ilk beklentisi insanın çevresine bakıp etrafındaki varlık çeşitliliğinin farkına varmasıdır:

Çevremize şöyle bir göz gezdirdiğimizde ne kadar zengin bir varlık aleminde yaşadığımızın farkına varırız. Bu varlıklardan bazılarını doğrudan görür ve duyu organlarımızla algılarız. Fakat bazı varlıkları görebilmek için özel olarak tasarlanmış araçlara ihtiyaç duyarız. Dağları, ağaçları, çiçekleri, bazı hayvanları bakar bakmaz görürüz. Çok hızlı hareket eden ve tedbirli davranan, kendini kamufle eden hayvanları görmek epey zordur. Kendini toprak altına gizlemiş küçük hayvanları, hücreleri, atomları ve kızılötesi ışınları doğrudan göremeyiz. (MEB-7, 2018, s. 12)

İnsanın gözlem yaparak etrafındaki varlıkları fark edebilmesi, varlıklar arasındaki farklılıkları görüp bunu bir çeşitlilik olarak nitelendirebilmesi, yaşadığı evrenle ilişki kurma çabasının ilk adımları olarak görülebilir ve ders kitabı bu farkındalık için öğrencileri düşünmeye teşvik etmektedir. Ders kitabına göre insanın bu fark etme, ayırt etme gibi yetkinlikleri kendisine verili olan duyu organları sayesinde gerçekleşmektedir. Ancak duyumların sınırlılığına dikkat çekilerek, doğrudan keşfedemeyeceğimiz varlıkların olduğu ve insanın yine kendisine verili olan akıl sayesinde birtakım araçlar üreterek duyuların doğal sınırlarının dışında kalan bu varlıklara ulaşmanın insan için mümkün olduğuna dikkat çekilmeye çalışmaktadır. Bu çaba insana içinde yaşadığı evreni görüp varlığına şahit olma ve kendi varlığının bu evrendeki yerini ve ilişkisini anlama arayışını tetikleyerek varoluşsal sorgulamaları canlandırma gayesi olarak görülebilir. 11. Sınıf ders kitabındaki ifadeler bu açıdan düşünme izleğinin belirli bir amaca göre devam ettirildiğinin göstergesi sayılabilir:

Akıllı varlık olan insanın en temel özelliklerinden biri düşünebilmesidir. İnsan bu özelliğiyle kendi varlığı, içinde yaşadığı kâinat, olgu ve olayların sebep sonuçları üzerine fikir yürütmüştür. “İnsan bu dünyada niçin var? Nereden gelmiş ve nereye gidiyor? Ölüm ve sonrasında nelerle karşılaşacak?” gibi sorulara cevap bulmaya çalışarak birtakım çıkarımlarda bulunmuştur. (MEB-11, 2018, s. 92)

Ders kitabının bu çabası dikkate değer olmakla birlikte kasıtlı bir çabanın gereği olarak dikkatleri belirli yönle çekmek için kurgulanmış bir düşünce evreni içinde olduğunu hissettirmektedir çünkü bütün insanlar tarafından yapılan bir sorgulamanın varlığı ve sonuçta ulaşılan bir cevabın olduğu imlenmektedir. Benzer bir

şekilde 5. Sınıf ders kitabında ünite hazırlık çalışması için öğrencilere yöneltilen bir başka araştırma sorusu şu şekildedir:

Yağmurun ve mevsimlerin oluşumunu araştırarak evrendeki düzen hakkında bilgi toplayınız. (MEB-5, 2018, s. 11)

Bu söylem ifadesiyle evrende bir düzen olduğu keşfedilmesi gereken bir olgu değil kanıtlanması beklenen bir iddiaya dönüşmüş olmaktadır. Söylem, evrende bir düzen olduğu kabulü üzerinden kurulmuş ve öğrencilerden bunu destekleyecek örnekler bulmaları istenmiştir. Örneklerin bugün içinde yaşadığımız çağda yeryüzünü en tekinsiz yer kılan iklim olayları üzerinden seçilmiş olması manidar görülebilir. Nitekim içinde yaşadığımız çağda yağmur ve mevsimler iklim değişiklikleri ile birlikte düzenliliğini yitirmişken ders kitabının bu çalışmayla ulaşmak istediği doğanın kendi işleyişi içerisinde bir düzenlilik olduğuna ilişkin tasavvur gerçeklerle desteklenme konusunda çıkmaza girebilir. Ancak ders kitabı evrende bir düzen olduğu kabulünü tartışmaya açmadığı için sorularını bu düzen fikri üzerinden üretmeye devam etmektedir. Örneğin 10. Sınıf ders kitabında aşağıdaki soruyla karşılaşabiliriz:

Evrende gördüğümüz düzen sizce bir tesadüf müdür? (MEB-10, 2018, s. 12)

Düzen ve tesadüf kelimelerinin bir arada düşünülemeyeceği varsayımı üzerinden yukarıdaki sorunun aklın çalışma prensiplerine dayalı olarak kurgulandığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda soru üzerinde akıl yürüterek nasıl düşünülebileceğinin varsayıldığının ipucunu 5. Sınıf kitabında bulabiliriz:

İnsan düşünen, merak eden ve akıllı bir varlıktır. Aklımızla olayların nasıl olduğunu düşünür ve sebeplerini bulmaya çalışırız. Küçükük bir tohumun nasıl ağaca dönüşüp meyveler verdiğini, arının binlerce çeşit çiçeğin arasından bal özünü nasıl topladığını düşünmeye başladığımızda bu olayların rastgele olamayacağını anlarız. (MEB-5, 2018, s. 12)

Bu türden bir düşünce eylemi duyularla yapılan gözlemle birlikte şahit olunan olgu ve olayların açıklanması ya da anlamlandırılması için akıl yürütmeye başvurmak için bir çağrı niteliğindedir. Zira duyuların tek başına topladıkları verileri anlamlı bir bütün haline getirmekten yoksun olduklarını ve aklın belirli çalışma prensipleriyle, sebep-sonuç ilişkisi kurmak gibi verileri bilgiye dönüştürmesi beklenmektedir. Ancak yukarıdaki pasaj aklın ulaştığı sonucun başka bir soru ürettiğini göstermektedir;

rastgele değilse nasıl? Bu sorunun ortaya çıkışını aşağıdaki pasajla takip etmek daha kolay olabilir:

Evrende bulunan varlıklar madde ve atomlardan oluşur. Tüm bunlar kendi başlarına bir düzen oluşturacak güce ve kudrete sahip değildir. Bu bir tarafa, kendilerini bile oluşturamazlar. Karşımızda duran bu harika düzenin ve varlıkların amaçlı hareketlerinin kendiliğinden ortaya çıkması imkânsızdır. Öyleyse bunları tasarlayan bir yaratıcı olmalıdır. İşte bu varlık tüm evreni ve içinde bulunanları yaratan ilim ve kudret sahibi Yüce Allah'tır. (MEB-10, 2018, s. 17)

Buraya kadar insanın verili özellikleri olarak duyulara ve akla yapılan vurgu bir taraftan insanın varlık şartlarına ilişkin farkındalığa dikkatleri çekerken diğer taraftan bu özelliklerin sınırlılıklarını dile getirerek insan kavrayışını aşan metafizik bir boyutun imkanına kapı aralanmış olmaktadır. Yukarıdaki pasaj insanın içinde yaşadığı evreni duyuları ve aklıyla keşfetme çabasının nihayetinde duyuların ve aklın yetersiz kaldığı bir noktaya getirdiğini açıklamakta ve yine insanın aklıyla insan dahil evrende var olan bütün varlıkların üzerinde bir varlığın bu düzeni yaratabileceğine ilişkin bir kavrayışa varacağını ön görmektedir. Benzer bir akıl yürütmeyi 5. Sınıf ders kitabından okumak mümkündür:

“Bütün bunlar nasıl var olmuştur?” “Evrendeki bu varlıklar kendi kendine var olabilir mi?” “Her şeyi mükemmel bir şekilde yaratanın, tüm varlıklardan daha mükemmel ve üstün olması gerekmez mi?” Bu sorular üzerinde düşündüğümüzde evrendeki her şeyin bir yaratıcısı olduğu sonucuna ulaşırız. İşte o yaratıcı, yarattıklarına benzemeyen ve her şeyden üstün olan Yüce Allah'tır. (MEB-5, 2018, s. 16)

Yukarıdaki her iki alıntı evrenin bir yaratıcısı olması gerektiği varsayımını dile getirmekle kalmayıp, seçtiği dilsel üslupla bunun -dır/dir fiiliyle ifade edilebilecek bir bilgi olduğunu söylemektedir. Üstelik yine her iki pasaj bir yaratıcının varlığının gerekliliğini ifade etmenin ötesinde bu yaratıcıyı isimlendirmekte ve onun Yüce Allah olduğunu bildirmektedir. Ders kitabının bu türden bir bilgilendirme sürecini takip etmesi evrene ve varlığa dair tasavvurun İslam dini kaynaklarına dayandığının örtük ifadesidir. İslam dinine göre bu yaratıcı Yüce Allah'tır gibi bir söylemin tercih edilmemesi ise farklı düşünce ve inanışların yok sayılması anlamı taşır. Ders kitabının tek ve gerçek bilgi kabulüyle paylaştığı bu inanç bilgisinden sonra yer verdiği bütün veriler Kuran referansı ile Yüce Allah'ın evreni ve varlıkları nasıl ve neden yarattığının açıklanması gayesiyle sunulmaktadır:

Allah'ın (c.c.) her şeyi yarattığını Kur'an-ı Kerim bizlere şöyle anlatır: "Allah her şeyin yaratıcısıdır ve her şeyi koruyup yöneten de O'dur."²²² Ayrıca Yüce Allah, "O, yeryüzünde olanların hepsini sizin için yaratan, sonra göğe yönelip onları yedi gök halinde düzenleyendir..."²²³ ayetiyle her şeyin yaratıcısı olduğunu bildirir. "O, yaratıp şekillendiren, ahenk veren ve düzene koyandır."²²⁴ ayetinde ise yaratmanın yanında Allah'ın (c.c.) varlıklara şekil verdiği ve evreni düzene koyduğu vurgulanmaktadır. (MEB-5, 2018, s. 16)

Metnin atıf yaptığı ilk ayet mealî evrende var olan her şeyin Allah tarafından yaratıldığını; ikincisi her şeyin insan için yaratıldığını ve son olarak üçüncü ayet tüm bu yaratımın bir ölçü ve düzene göre olduğunu ifade etmek üzere metnin söylemine dahil edilmiştir. Bu açıklamalar yaratımın sadece bir güç olarak yüce bir varlığa işaret etmesini değil aynı zamanda bütün bir yaratımın bütünlük arz edecek şekilde planlı, uyumlu ve ahenkli olduğunun dolayısıyla da bir amaca yönelik olarak düzenlendiğinin belirtilmesini hedeflemektedir. Evrende bir düzenin ve uyumun dolayısıyla da her şeyin bir ölçüye göre var olduğunun düşünülmesi evren ve içindekileri yaratan bir yaratıcının varlığının delili olarak sunulabileceğinden ders kitabının üzerinde önemle durduğu bir konu olmuştur. Bu noktada ikinci ayet mealinde bahsi geçen "her şeyi sizin için yarattık" ifadesinin amaçlılık bahsiyle ilişkili olarak değerlendirilmesinin uygun olacağı düşünülmüş, bu kısımda ayrıntılı olarak ele alınmayarak 'İnsanın Yaratılışı' başlıklı konuya ertelenmiştir. Evrendeki düzen, uyum ve ölçünün farklı sınıf düzeylerinde konu edildiğini göstermesi açısından 8. Sınıf ders kitabında şu ifadelerle bakılabilir:

Evrende var olan her şey Allah'ın (c.c.) yaratmasıyla oluşmuştur. Bu yaratma planlı ve ölçülüdür. Kur'an-ı Kerim'de, "O, yedi göğü tabaka tabaka yaratandır. Rahmân'ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Bir kere daha bak! Hiçbir çatlak ve düzensizlik görüyor musun?"²²⁵ buyrulur evrende var olan düzene dikkat çekilmektedir.²²⁶ (MEB-8, 2018, s. 14)

²²² Zümer suresi, 62. ayet. – d.k.d.

²²³ Bakara suresi, 29. ayet. – d.k.d.

²²⁴ A'lâ suresi, 2-3. ayetler. – d.k.d.

²²⁵ Mülk suresi, 3. ayet. – d.k.d.

²²⁶ Metne konu edilen ayet mealî 10. Sınıf ders kitabında da benzer bir gerekçeyle öğrencilerin dikkatine sunulmuştur: "Kur'an-ı Kerim'de, evrende kusursuz bir düzenin işlediğini gösteren pek çok ayet vardır. Bu ayetlerden birinde şu ifadeler yer alır: "O ki birbiri ile âhenktar yedi göğü yaratmıştır. Rahmân olan Allah'ın yaratışında hiçbir uyumsuzluk göremezsin. Gözünü çevir de bir bak, bir bozukluk görebiliyor musun? Sonra gözünü, tekrar tekrar çevir bak; göz (aradığı bozukluğu bulmaktan) âciz ve bitkin halde sana dönecektir." (MEB-10, 2018, s. 16)

Gözlemlere ve akıl yürütmelere dayalı olarak keşfedilebileceği düşünülerek insanın evrene yönelttiği bakışa cevap olarak Kuran’a atıf yapılması yukarıdaki pasajların inananların muhatap alındığı bir dini sohbet metninden parçalar olduğunu düşündürebilir. Ancak ders kitabı bir noktada evrendeki düzenin bilimle de ortaya konulduğunu belirtme ihtiyacı görmüştür:

İnsan, sahip olduğu özellikleriyle diğer varlıklardan ayrıcalıklı ve üstün bir konuma sahiptir. Çünkü o akıllı, düşünen bir varlıktır ve özgür iradeye sahiptir. İnsan, kendini ve çevresini sorgulayacak yaşa geldiği andan itibaren “Ben kimim?, Nereden geldim?, Niçin varım?, Ne olacağım?” gibi sorulara cevap aramaya başlar. “Dağlar, bitkiler, irili ufaklı hayvanlar, denizler, nehirler boş yere mi yaratılmıştır?” gibi soruların cevabını öğrenmek ister. İnsan varoluşun sebebini, hayatın amacını, ölüm sonrasında nelerle karşılaşacağını bilemedikçe de huzura kavuşamaz ve mutlu olamaz. Yapılan bilimsel araştırmalar ve çalışmalar, evrende mükemmel bir düzenin var olduğunu ortaya koymuştur. Evrendeki her şey bu düzenin bir parçasıdır. Doğadaki en küçük canlının dahi bir işlevi vardır. Bununla ilgili bir ayette şöyle buyrulmuştur: “Biz göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık...”²²⁷ (MEB-11, 2018, s. 14)

Pasajın geniş bir bağlamla birlikte aktarılmasının daha doğru olacağı düşüncesiyle uzun bir metin olarak paylaşılmıştır. Metnin kurucu bilgisi insanın varlık şartlarına ilişkin tespitin bir yargı belirtecek şekilde ifadesidir. İnsanın sahip olduğu ifade edilen özelliklerle diğer varlıklardan farklılaşmasının ötesinde bu özellikler sebebiyle onun diğer varlıklardan daha üstün olduğuna dair bir çıkarım yapmak, başka bir varlığın gözünden dünyaya bakmanın ne demek olduğunu bilmeyen/bilemeyecek bir varlık olarak insanın kendine yönelik kavrayışının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Ancak metinde bu yargıya yer verilmesinin sebebi insanın bu özelliklerinin bir gereği olarak düşünen, merak eden ve sorgulayan bir varlık oluşuna dolayısıyla da sorularına cevap bulmak amacıyla çeşitli bilgi yolları geliştirdiğine işaret etmek olabilir. Nitekim bilimin de insana aradığı cevaplar konusunda Kuran söylemiyle aynı sonuçları paylaştığını ifade etmek onun güvenilir bir bilgi kaynağı olduğu kabulüne ve bu bilgiye değer atfetmeye dairdir. Bilimsel bilginin ne ifade ettiğine ilişkin ders kitabının kavrayışını anlamak bakımından 11. Sınıf ders kitabının ilerleyen sayfalarında öğrencilere yönelttiği soru fikir verebilir:

“Kuşkusuz, göklerin ve yerin yaratılışında, gece ve gündüzün değişmesinde, insanlara fayda veren yüklerle denizde seyreden gemilerde, Allah’ın gökten indirerek onunla ölü haldeki toprağa can

²²⁷ Sâd suresi, 27. ayet. – d.k.d.

verdiği ve orada her çeşit canlının yetişmesini sağladığı yağmurda, rüzgarları ve gökle yer arasında emre hazır bekleyen bulutları evirip çevirip yönlendirmesinde aklını işleten bir topluluk için elbette nice deliller vardır.” (Bakara suresi, 164. ayet)

Yukarıdaki ayet-i kerimeden hareketle İslam’ın bilime bakışını değerlendiriniz. (MEB-11, 2018, s. 97)

Ders kitabı öğrencilerden meali verilen ayette bahsi geçen konularla bilimsel keşifleri ilişkilendirmelerini böylece Kuran ve bilimsel bilgi arasında bir ilişki kurarak bu bilgi türlerinin farklı kaynaklara dayanıyor olmalarına karşın benzer bilgiler sunuyor olmalarından bir çıkarımda bulunmalarını beklemektedir. Yaratıcının sözü olarak ayette yer alan bilgilerin bilimsel bilgiyle desteklenmesi, yaratıcının kendi yarattığı evreni bilmesine yorulabilecek ve böylece bir yaratıcının varlığı ve üstelik onun Yüce Allah oluşuna ilişkin bir argüman oluşturulabilmektedir. Dolayısıyla aklın ve naklin uyumlu olacağı kabulüne dayanarak İslam’ın bilimi destekleyen bir bakış açısına sahip olduğu rahatlıkla ifade edilebilecektir.²²⁸ Evrendeki düzenin yaratıcının evrene koyduğu yasalarla sağlandığı ve bu yasaların bilimsel bilgiyle keşfedildiği 8. Sınıf ders kitabında yer çekimi, suyun kaldırma kuvveti gibi fiziksel, üreme, fotosentez gibi biyolojik ve adalet, kul hakkı gibi toplumsal yasalar ilgili ayetlere referanslarla kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır (MEB-8, 2018, s.16-20). İlgili konu bağlamında öğrencilerin evrendeki denge ve düzenin anlamını ve önemini kavrayabilmeleri adına aşağıdaki düşünme etkinliği paylaşılmıştır:

Yerde duran eşyalar belirsiz bir şekilde uçsaydı, her sabah kalktığımızda yattığımız yerden farklı bir mekânda uyansaydık, odada duran su bir anda kaynamaya, eşyalarımız bir anda yok olmaya başlasaydı, kısacası hiçbir fiziksel yasasının olmadığı bir evrende yaşasaydık bir günümüz nasıl geçerdi?

²²⁸ 10. Sınıf ders kitabının evrendeki ölçü ve dengeyi örneklendirmek üzere olgusal bir konu bilgisi paylaşmıştır: “Yüce Allah denizlerde milyonlarca yumurta veren balıklara sınır getirmiştir. Bu yapılmısaydı her balık türü denizleri istila ederdi. Örneğin ıstakoz denize yılda 7 milyon yumurta bırakır. Bunların hepsi ıstakoz olsaydı, birkaç sene içinde denizler ıstakozla dolardı. Mezgit balığı da yılda 6 milyon yumurta yumurtlar. Bunların hepsi yaşasaydı bir senede denizler mezgitle dolardı. Ancak buna sınır getirilmiş ve denizlerde bir denge hakim olmuştur. Atmosferdeki oksijen dengesi de dikkat çekicidir. Atmosferde %21 oksijen, %77 azot ve %2 oranında da diğer gazlar bulunur. Eğer oksijen biraz daha fazla oranda olsaydı bir kibrit çakıldığında dünya yanabilirdi. Tüm bu hassas dengelerin varlığı ancak ilahi bir kudretle mümkündür. Bu ilahi kudretin sahibi de Allah Teala’dır” (MEB-10, 2018, s. 17). Ders kitabı bu bilgilere nereden ulaştığına dair bir kaynak sunmamakla birlikte daha önce pek çok kez yaptığı gibi herhangi bir ayete referans da vermemiştir. Bir ders kitabı olarak kullanılan dil doğru bilgi verme iddiası taşıırken bu bilginin hangi bilgi kaynağına dayalı olarak paylaşıldığına ilişkin bilgi vermeye dayalı bilimsel bir hassasiyet geliştirilmemiş olması ders kitabı açısından sorgulanmaya açıktır.

Yukarıda belirtilen durumları fiziksel yasalar açısından düşününüz.
(MEB-8, 2018, s. 17)

Ders kitabının öğrencilerden üzerinde düşünmelerini istediği konu rutin oluşturabilecek bir düzenliliğin olmaması ve bu sebeple günlük yaşamın sürdürülemeyeceği bir karmaşa hali. Sorulan soruya dikkat edildiğinde verilen örneklerin yaşamı tehlikeye atan değil, içine doğulan ve yaşamaya alışılan hayatı sekteye uğratacağı düşünülen *düzensizlik* örnekleridir. Hayal edilmesi istenen bu sahnede yaşamsallığın evrendeki düzen, denge, ölçü gibi sıralanan özelliklerle ilişkisine değil, insanın bir hayat kurmasındaki önemine işaret etmeye odaklanılmıştır. Dolayısıyla düzenli, dengeli bir evren anlatısı bu örnekle insan dışındaki diğer varlıkları düzenin parçası kılmakta ve bu varlıklar dünyasında her şeyin insan için düzenlendiği bir evren tasavvuruna dönüşmektedir. Bu durumu aşağıdaki bilgi notu daha açık bir biçimde gösterebilir:

Günümüzde kullandığımız bazı teknolojik ürünler Allah'ın (c.c.) evrene koyduğu yasalar sayesinde üretilmekte ve kullanılmaktadır. (MEB-8, 2018, s. 17)

Gelinen noktada denilebilir ki ders kitabı vasıtasıyla ilk olarak kendi yetkinliklerine dikkat çekilerek yaşadığı evren ve bu evrende kendi varlığı hakkında sorması beklenen sorular hatırlatılarak insan düşünmesi için teşvik edilmiş, devamında evrenin hassas bir denge ve uyum içerdiği ve bu sayede insanın kendi yeterlik ve yetkinliklerini ortaya çıkarabileceği bir hayatın mümkün olabildiği sonucuna varılması için gerekli yönlendirmeler yapılmıştır. Bu düşünce izleğini takip eden bir zihnin evrenin bir yaratıcı olmaksızın özellikle insan için bu kadar elverişli olmasının açıklanamayacağını düşündüğü varsayılabilir.

Ders kitabı insanların basit bir akıl yürütmeye bir yaratıcının varlığının gerekliliğini çıkarsayabileceğini bazı İslam alimlerine göre ayrıca bir delile gerek olmadığını şu sözlerle aktarmaktadır:

İnsanlar, basit çıkarımlarla Allah'ın (c.c.) varlığı ve birliği fikrine kolaylıkla erişebilirler. Hayatta hiçbir şey kendiliğinden ve tesadüfen olamaz. Tüm varlıkları meydana getiren bir sebep bulunur. Her elbise bir terziye, her sıra bir marangoza ve her resim bir ressama ihtiyaç duyar. Ressam olmadan bir resmin meydana gelmesi mümkün değildir. Evren de yoktan var olduğuna göre onu da yaratan bir güç vardır. O da Yüce Allah'tır. (MEB-10, 2018, s.15)

Diğer taraftan metnin devamında bazı İslam alimlerinin ise bu basit akıl yürütmenin tek başına yeterli olmayacağı ya da bütün insanların bu akıl yürütmeyi idrak edemeyecekleri düşüncesiyle bir yaratıcının varlığını delillendirmek için çeşitli kanıtlama çabalarında bulunduklarını ifade edilerek gaye ve nizam delili hakkında aşağıdaki bilgilere yer verilmektedir:

Bu delil dış dünyada gördüğümüz varlıkların sahip olduğu düzen ve amaçtan hareketle Allah'ın (c.c.) varlığını ve birliğini ispatlamaya çalışır. Kâinatta var olan her şey bir ölçü ve ahenk içindedir. Hücreden insana, atomdan galaksilere kadar mükemmel bir düzen işlemektedir. “Biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık.”²²⁹ ayeti buna işaret eder. (MEB-10, 2018, s.16)

Bahsi geçen delillendirme evrendeki düzene atıf yapmakla birlikte ders kitabının ifadesiyle “kusursuz bir düzen”le (MEB-10, 2018, s.17) işleyen evrenin boşuna olamayacağı düşüncesine ışık tutmaktadır. Zira düzen ve dengenin varlığının ölçülülüğü, ölçünün varlığının ise bir plan ve programa işaret edeceğini düşünmek olasıdır. Ders kitabında evrendeki amaçlılığın çeşitli ayetlere referansla (Enbiya:16; Sa’d:27; Kamer:49) açıklandığını görmek mümkündür. Ayrıca öğrencileri evrenin ve içindekilerin boşuna yaratılmadığı ve her bir var olanın bir amaç sebebiyle evrende var olduğunu düşünmeye çağıran etkinliklere yer verilmektedir:

“Onlar ayaktayken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah’ı anarlar. Göklerin ve yerin yaradılışı üzerinde düşünürler. ‘Rabbimiz! Bunu boş yere yaratmadın, seni eksikliklerden uzak tutarız. Bizi ateş azabından koru’ derler.”²³⁰ (Âl-i İmrân suresi, 191. ayet.)

Yukarıdaki ayeti okuyunuz ve evrendeki amaçlılık üzerine düşüncelerinizi arkadaşlarınızla paylaşınız. (MEB-10, 2018, s. 16)

Evrenin ve içindekilerin varlığı hakkında düşünmek dolaylı olarak varoluşun sebebi ve anlamı üzerinde düşünmeye çağıran bir eylemdir. Yaratıcının bu varlıkları yaratmakla ne kastettiği genel olarak felsefeye hayret ve merak konusudur. Ancak insanın kendi dışındaki varlıklar hakkındaki sorgulama eylemini motive eden temel merak konusu kendisinin bu evren içerisindeki varlığının amacını anlama çabasıdır. Zira referans verilen ayet mealinde ateşten korunması istenen insandır, evrendeki diğer varlıkların amaçlarına uygun davranıp davranmaması bir hesabın konusu değildir. Bu durumda insan dışındaki tüm varlıkların bir amaca uygun var oldukları ve bu amaca

²²⁹ Sâd suresi, 27. ayet. – d.k.d.

²³⁰ Ayet meali ders kitabından aktarılmıştır.

uygun bir şekilde varlıklarını sürdürdüklerini ancak kendi amacını keşfetmesi gereken tek varlığın insan olduğunu düşünebiliriz.

Sorgulamanın bir diğer boyutu ise bir gayeye göre düzenlenmiş evren tasavvurunun yaratmanın rastgele olamayacağı dolayısıyla yaratıcının keyfî bir eylemde bulunmayacağına dair düşündürdükleridir. 11. Sınıf ders kitabında konuya ilişkin aşağıdaki düşünme etkinliğine yer verilmiştir:

Yarın sabah Güneş'in ilk ışıkları pencerenizden süzülürken, perdeyi aralayıp balkona çıkınız. Güneş'in o eşsiz doğuşunu bir kez daha izleyiniz. Gördüğünüz ışınlar, 150 milyon kilometre öteden sekiz dakika önce yola çıkmıştı ama bu ışınların oluşumunu hazırlayan nedenler, zamanımızdan 8 milyar yıl önce planlanmıştı. [...] Ya bir “tesadüf” ya da bir “planlama!” Fiziğin ustası Albert Einstein, bir yazısında “Allah (c.c.), hiçbir şeyi tesadüfe bağlamaz. Çünkü Allah (c.c.) zar atmaz!” demişti. (Taşkın Tuna, Uzayın Sırları, s. 67)

Yukarıdaki cümleleri, dünyanın yaratılma amacı açısından yorumlayınız. (MEB-11, 2018, s. 14)

Yüzyıllar öncesinden bugünün planlandığını düşünmek kişiye buna şahit olan bir varlık olarak kendi hayatı, hayatının değeri ve anlamı hakkında çeşitli spekülasyonlar yapma fırsatı sunabilir. Kişi bir taraftan ders kitabının ifadesiyle mükemmel tasarlanmış evrenin içerisinde kendisini başıboş, zayıf, aciz, zavallı, yetersiz ve anlamsız bulabilir. Diğer taraftan bu anlatının içerisinde kişi evrendeki düzeni fark etme, olay ve olgulara şahit olabilme ve üstelik bunlar hakkında fikir üretebilme gibi yetkinliklerini işe koşarak kendini evrende olup bitene anlam veren ve evreni bir bütün olarak kavrayarak varlıklar arasında ilişki kuran merkezi bir konumda görebilir.

Ders kitabının bu konudaki eğilimini aşağıdaki ifadelerle bakarak yorumlayabiliriz:

Hiçbir şey kendiliğinden var olmamıştır. Bütün varlıkların Yüce Allah tarafından özenle yaratıldığını çevremize ve kendi yaratılışımıza bakarak anlayabiliriz. İnsanı yaratan, insan soyunun devam etmesini sağlayan ve insanın hayatını sürdürmesi için dünyayı yaşamaya elverişli şekilde düzenleyen Allah'tır (c.c.). (MEB-5, 2018, s.17)

Pasajın ana vurgusunun her şeyi yaratan bir yaratıcının varlığını açıklamak ve bunu varlıklara bakarak anlaşılabilir kılmak olduğu düşünülebilir. Ancak Dünya'nın insan yaşamının sürdürülebilmesi amacıyla yaratıldığını ve düzenlendiğini ifade etmek Dünya üzerindeki bütün yaratılmışların var olma amacının insan dolayısıyla olduğunu

ve bu şekilde onların anlam ve değerinin insan dolayımıyla gerçekleştiğinin üstü kapalı bir kabulüdür.

*

Ders kitabının evren tasavvurunda dikkat çeken önemli bir husus da kıyamet anlatısıdır. Kıyamet bahsi insanın ölüm ve sonrasına ilişkin sorularına cevap verme, dünya hayatının geçiciliği ve hesap günü olarak ahiret hayatının varlığını insan için açıklama amacı taşıyor görünmekle birlikte söylemsel olarak evrene dair bazı çıkarımlar sunmaktadır. 7. Sınıf ders kitabında kıyamet hakkında şu ifadelere yer verilmektedir:

Kıyamet günü bütün evrenin düzeni bozulur, her şey yok olur. Sonra insanlar yeniden diriltilerek ayağa kalkarlar ve mahşer yerine doğru yönelirler. Kıyamet, genel bir yok oluştan sonra meydana gelecek olan yeniden dirilişin bir ifadesidir.²³¹ İsrail birinci kez sûra üflediğinde kıyamet kopar ve her şey yok olur. İkinci kez sûra üflediğinde ise insanlar dirilip kabirlerinden kalkarlar. (MEB-7, 2018, s. 25)

Görüldüğü gibi pasaj dünya hayatının ve insan hayatının sona ermesinden değil bütün bir evrenin düzeninin bozulmasından bahsetmektedir. Her ne kadar anlatı genel bir yok oluştan sonra yeni bir dirilişin, ki burada yeni bir evren düzeninin kastedildiğini varsayabiliriz, haberini veriyor olsa da anlatılan kıyamet sahnesinde yalnızca insanların dirilişi ve eylemleri yer almaktadır. Diğer taraftan 11. Sınıf ders kitabının kıyamet konusunda bilgi verirken evren yerine dünya ve dünya hayatı kavramlarını kullanmayı tercih ettiği görülmektedir:

Kıyamet “dikilmek, ayağa kalkmak, durmak ve canlıların Allah Teala’nın huzurunda saygıyla duracakları gün” anlamlarına gelir.²³² Kıyamet; Kur’an-ı Kerim’de, bazı ayetlerde dünya düzeninin bozulması ve dünya hayatının sona ermesi olarak tanımlanırken²³³ bazı ayetlerde de insanların Allah Teala tarafından diriltilmeleri, mahşer yerinde toplanmaları anlamında kullanılır.²³⁴ (MEB-11, 2018, s. 22)

Kavramın kelime anlamı bir yok olmayı, yıkılmayı, çökmeyi değil aksine ayağa kalkmayı imlemektedir. Elbette bunun bir yıkımın ardından ayağa kalkmak olduğunu düşünmek zor değildir. Fakat ayağa kalmak kelimenin zahiri ve batını anlamları

²³¹ bk. MEB Dinî Terimler Sözlüğü, s. 205-206. – d.k.d.

²³² DİB, Dinî Kavramlar Sözlüğü, s. 378. – d.k.d.

²³³ bk. Tekvîr suresi, 1-6. ayetler. – d.k.d.

²³⁴ bk. Câsiye suresi, 26. Ayet. – d.k.d.

açısından bir zemine ihtiyaç duyar. Anlatıdan anlaşıldığı kadarıyla zemin kabirlerden ayağa kalkarak, mahşer yerine ulaşip toplanmaya imkan veren bir anlam içermektedir ve bu anlam yeni bir evren tasavvuru oluşturmakta yetersizdir. Yukarıdaki pasajın evren ve varlık konusunda anlaşılma ihtiyacı duyulan kısmı, sözlük anlamında bahsi geçen, Allah'ın huzurunda saygıyla duracak canlıların ayet referansı ile aktarılan bilgide Allah'ın huzurunda toplanacakların insanlar olarak belirtilmiş olmasıdır. Kıyametin ardından yeniden diriltilip yaratıcının huzuruna çıkma ve ahiret hayatında varlığını devam ettirmeye bir değer atfedilecekse bu değer yalnızca insana mı aittir? Eğer öyleyse bu durum dünya hayatı için de geçerli midir? Daha doğru bir ifadeyle kıyametin ardından diriltilemeyecek olmaları insan olmayanların bu dünyadaki değerlerini araçsallaştırır mı?

Ancak ders kitabı kıyamet ile alakalı başka bir soruya odaklanmış görünmektedir; kıyametin vakti. Bu sorunun sıkça dile getirilmesinin dini kaynaklarda genellikle kıyamete veya bu vaktin geleceğine inanmama olarak anlaşıldığını buna karşılık cevapların kıyametin mutlaka gerçekleşeceği ve önemli olanın zamanı değil kıyamet sonrasına hazırlık olduğuna odaklandığı söylenebilir. Ders kitabı da bu anlatıya uyararak kıyametin vakti sorusu üzerinden kendi anlatısını sürdürmüş görünmektedir. Bu bağlamda A'raf:187; Lokman:34; Hac:7; Kıyamet: 6-12 ayetleri referans gösterilmiş kıyamet vaktinin bilgisinin yalnızca Allah'ın bilgisinde olduğu ancak kaçınılmaz olarak vuku bulacağı vurgulanmıştır.

Bu bilgilendirmenin ardından kıyametin evren tasavvuru ve varlık açısından anlamını sorgulamaya devam ettiğimizde öncelikle ders kitaplarında kıyamet anlatısı içinde evren, dünya, yeryüzü kavramlarının ve tüm canlılar ve insanlar belirleniminin birbirine karıştığı ya da birbirinin yerine kullanıldığını söylemek gerekmektedir. Bu durum evren tasavvuru ve içindeki varlıkların anlam, amaç ve değeri konusunda değerlendirme yapmayı zorlaştırmaktadır. Örneğin 11. Sınıf ders kitabının 1. Ünitesinden seçilen aşağıdaki pasajlarda kıyametten etkilenecek olanın tüm evren mi yoksa yeryüzü mü olacağı, kıyametle birlikte yerlerde ve göklerde tüm canlıların öleceği neredeyse açıkken yalnızca insanların mı yeniden diriltileceğini anlamak kolay değildir:

Kur'an-ı Kerim'de yeryüzünde bulunan her canlının yok olacağı, ancak Allah Teala'nın baki kalacağı bildirilmiştir.²³⁵ (MEB-11, 2018, s. 22)

²³⁵ bk. Rahmân suresi, 26-27. ayetler. – d.k.d.

Kıyamet, İsrâfil (a.s.) isimli meleğin, sûra üflemesi ile başlayacaktır. O gün Allah Teala'nın diledikleri hariç göklerde ve yerde olan her şey dehşetle sarsılacaktır. Evrendeki tüm düzen bozulacak, gökyüzü maden gibi eriyecek, yeryüzü ve dağlar birbirine çarpılıp kum yığımına dönecek, güneş dürülüp yıldızlar dökülecek, her şey ölecek ve yıkılıp yok olacaktır.²³⁶ Bu konuyla ilgili Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmuştur: "Sûra üflenince Allah'ın diledikleri müstesna olmak üzere göklerde ve yerde ne varsa hepsi ölecektir. Sonra ona bir daha üflenince bir de ne göresin, onlar ayağa kalkmış bakıyorlar."²³⁷ (MEB-11, 2018, s. 23)

Kıyametin kopmasından sonra Allah Teala'nın emri ile İsrâfil (a.s.), sûra ikinci defa üfleyecek ve bütün canlılar tekrar diriltileceklerdir. Kur'an-ı Kerim'de "O gün insanlar hakka çağırın o korkunç sesi işiteceklerdir. İşte bu, (kabirlerden) çıkış günüdür."²³⁸ ayeti ile o günün başlangıcı bildirilmiştir. Kıyamet gününde bütün insanların diriltileceği ise "Çünkü kıyamet muhakkak gelecektir. Onda hiçbir şüphe yoktur ve şüphesiz Allah kabirdeki kimseleri diriltecektir."²³⁹ ayeti ile haber verilmiştir. (MEB-11, 2018, s. 24)

Bu anlatılardan çıkarabileceğimiz en genel değerlendirme evrenin bir yaşam alanı oluşunun onun düzenliliğine bağlı olduğu ve evrendeki düzen bozulduğunda yaşamın sona ereceği ve dünya hayatı olarak adlandırılan yeryüzünde geçirilen zaman hakkında insanın hesaba çekileceğidir.

Kıyamet ve sonrası, sinema ve edebiyat gibi kurgusal anlatılarda apokaliptik olarak isimlendirilen temel bir janr olarak yer almaktadır. Bu anlatılarda kıyamet genellikle insan eylemlerinin bir sonucu olarak ayak seslerini duyura duyura gelmektedir. Kıyametin ardından ise geriye kalan az sayıda insan ellerinde kalan son imkanlarla yeniden bir hayat ve kültür inşa etmeye çalışmaktadır. Özellikle küresel ısınma, iklim krizi, su kaynaklarının tükenmesi, ekolojik dengenin bozulması gibi konular son zamanlarda bu anlatılarda kıyamet senaryosu olarak işlenmektedir.

Ders kitabına yansıtılan dini anlatı kıyametin Tanrı'nın tasarrufuyla planlanmış bir vakitte ve planlanmış bir şekilde -ki bu konuya ilişkin ayetler güçlü ve şiddetli bir yıkılmayı, parçalanmayı, dağılmayı, savrulmayı, ters yüz olmayı betimlemektedir- gerçekleşeceğini ve kıyamet sonrasında insanların amellerinin hesabına göre birbirine zıt iki farklı evren tasavvuruyla yaşamın devam edeceğini haber vermektedir. Cennet

²³⁶ bk. Me'âric suresi, 8-10. ayetler; Hâkka suresi, 13. ayet; Müzzemmil suresi, 14. ayet; Tekvîr suresi, 1-2. ayetler. – d.k.d.

²³⁷ Zümer suresi, 68. ayet. – d.k.d.

²³⁸ Kâf suresi, 42. ayet. – d.k.d.

²³⁹ Hac suresi, 7. ayet. – d.k.d.

ve cehennem olarak adlandırılan bu ikili evren anlatısı ders kitabında geniş yer bulmuştur.

Cennet anlatısı için 11. Sınıf ders kitabından seçilen aşağıdaki pasaj okunabilir:

Sözlükte “bitki ve ağaçlarla örtülü yer, bahçe” anlamlarına gelen cennet, iman edip salih amel işleyen müminlerin ebedî olarak kalacakları ve içinde çeşitli nimetlerin bulunduğu mükâfat yurdu demektir.²⁴⁰ Kur’an-ı Kerim’de cennetle ilgili “Mutlu olanlara gelince, gökler ve yerler durdukça içinde ebedî kalmak üzere cennettedirler. Ancak Rabbinin dilemesi başka. Bu onlara ardı kesilmez bir lütuf olarak verilmiştir.”²⁴¹ buyurulmuştur. [...] Hz. Muhammed (s.a.v.) de bir hadisinde cennetle ilgili soru soran birine şöyle cevap vermiştir: “Allah seni cennete koyarsa canının çektiği ve gözüne hoş görünen her şey senin olacaktır.”²⁴² Bir başka hadiste Peygamberimizin bize haber verdiğine göre Yüce Allah, “Ben salih kullarım için cennette hiçbir gözün görmediği, hiçbir kulağın işitmediği ve hiçbir inanın hayal edemeyeceği nimetler hazırladım.”²⁴³ buyurmaktadır. (MEB-11, 2018, s. 26)

Mükafatlandırılacakların yurdu olarak işaret edilen evren için seçilen kavramın ya da temanın ‘bahçe’ oluşu din dilinin sembolik yapısı da göz önüne alındığında pek çok anlama yorulabilecekse de en nihayetinde cezbedici olması düşünülen bir tahayyüle çağırmaktadır. Bu evrene ilişkin olarak ilk verilen bilgi ebedi bir yurt olmasıdır. Bu bilgi *yeryüzü evreninin* (bu ifadeyi evren ve yeryüzü arasındaki ayrımın yukarıda bahsedilen belirsizliğinden dolayı tercih ettim) geçiciliğini bu anlamda güvensiz ve tekinsizliğini hatırlatma amacı olarak görülebilir. İkinci bilgi ise cennetin çeşitli nimetlerle donatılmış olmasıdır. Yeryüzünün de çeşitli nimetlerle donatıldığını hatta bu nimetlerin saymakla bitirilemeyeceğini ve yeryüzünü donatan bu sayısız nimetin yaratıcının varlığının delillerinden olduğunu düşündüğümüzde cennet anlatısında yer verilen nimetin farklı bağlamlar ve anlamlar içerdiğini düşünebiliriz. Örneğin yeryüzündeki nimetlerden faydalanmak bir emek sarf etmeyi ve belki aynı nimeti isteyenler arasında bir rekabeti gerektirir; yeryüzü nimetleri sayıca çok olsa da bu onların tükenebilir olduğunu göstermektedir ki azalabilir, tükenebilir, yetmeyebilirler. Metinde referans verilen hadis mealleri zahmetsizce elde edilebilecek ve tahayyül edilemeyecek nimetlerden bahsederek cennet nimetlerini²⁴⁴ yeryüzü nimetlerinden

²⁴⁰ bk. Bakara suresi, 82. ayet. – d.k.d.

²⁴¹ Hûd suresi, 108. Ayet. – d.k.d.

²⁴² Tirmizî, Sıfatü’l-cennet, 11. – d.k.d.

²⁴³ Buhârî, Bed’ül-halk, 8. – d.k.d.

²⁴⁴ Ders kitabı metnin devamında cennet ve cennetlikler konusunda ayet referanslarıyla şu bilgileri paylaşmıştır: Kur’an-ı Kerim’de, cennet ve cennetlikler şu şekilde tasvir edilir: Cennet, genişliği göklerle yer kadar olan ve yakıcı sıcaklığın da dondurucu soğukun da görülmeceği bir yerdir. Orada

ayrıştırmaktadır. Ancak dipnotta işaret edilen cennet nimetlerinin insan için mükafat oluşu, bu nimetlerin yeryüzünde de yalnızca insan için olduğuna dair bir düşünceyi besleyebilir.

Cezalandırılacakların yurdu olarak cehennem anlatısını yine 11. Sınıf ders kitabından devamla okuyabiliriz:

Sözlükte “derin kuyu” anlamına gelen cehennem, dünya hayatında Allah Teala’ya iman etmeyenlerin ve O’nu inkâr edenlerin sürekli kalacağı yer olarak tanımlanır. Kur’an-ı Kerim’de cehennem; ilahlık taslayanların, benliğini kötülük kaplamış olanların, yetimlerin mallarını haksız yere yiyenlerin, bir mümini kasten öldürenlerin, öldükten sonra tekrar dirilmeye ve ahiret hayatına inanmayanların, Allah Teala’nın korunmasını emrettiği akrabalık bağlarını koparanların ve yeryüzünde fesat çıkaranların buluşacağı yer olarak haber verilir.²⁴⁵ [...] Cehennem ve oradaki hayat Kur’an-ı Kerim’de şu şekilde anlatılır: Onun kaynaması ve uğultusu uzaktan işitilir.²⁴⁶ Cehennemlikleri her taraftan ateşten örtü ile kuşatan cehennem, inkârcılar için bir zindandır. Suçlular oraya vardıklarında, cehennem onlara büyük kıvılcımlar saçar. Kur’an’da yakıtının insanlarla taşlar olduğu bildirilen cehennem, kendisine atılanlardan asla bıkmayacaktır. Cehennemliklerin yiyeceği zakkum ağacı, içecekleri kaynar su ve irindir. Onlar, orada serinlik bulamadıkları gibi içecek güzel bir şey de bulamayacaklar, cehennem azabı onları ebedi²⁴⁷ olarak kuşatacaktır. (MEB-11, 2018, s. 27)

Bahçe sembolizminde olduğu gibi derin kuyu ile sembolize edilen anlam hakkında çeşitli spekülasyonlar yapılabilir. Ancak cehennem evreniyle ilgili bu anlatıdan hareketle denilebilir ki, kurtuluş mümkün değildir, insan tahayyülünün kavrayamayacağı azaplarla doludur ve her ne kadar acı dolu olsa da yaşamın sürdüğü bir evrendir. Ayrıca dikkat çeken başka bir husus, cennet anlatısında nimet olarak

tatlı su pınarları, tadı bozulmayan süt ve süzme bal ırmakları yer alır. (bk. Âli İmrân suresi, 133. ayet; İnsan suresi, 13 ve 18. ayetler; Muhammed suresi, 14. ayet; Muttaffin suresi, 25-26. ayetler; Sâffât suresi, 45-47. ayetler.) Cennette türlü meyveler, hurmalıklar, nar ağaçları, bağlar, salkımları sarkmış muz ağaçları (bk. Rahmân suresi, 68. ayet; Nebe’ suresi, 32. ayet; Vâkı’a suresi, 21, 28-29. ayetler.) bulunur. Cennetliklerin elbiseleri saf ipekten, süsleri ise altındandır. Orada altlarından ırmaklar akan üst üste bina edilmiş köşkler vardır. Cennetliklerin canlarının istediği ve gözlerinin gördüğü her şey cennette hazır bulunur. Onlar için hiçbir yorgunluk ve zahmet yoktur. Cennette boş ve yalan söz de işitilmez (bk. Kehf suresi, 21., 31. ayetler; Zuhuruf suresi, 71. ayet; Yasin suresi, 56. ayet; Hicr suresi, 47-48. ayetler; Nebe’ suresi, 35. ayet.). Cennet nimetleri sınırsız olmakla birlikte Allah Teala’nın rızasını kazanmak hepsinden daha üstün ve daha değerlidir. Bununla ilgili olarak Kur’an-ı Kerim’de “Allah; mümin erkeklere ve mümin kadınlara ebedî olarak kalacakları, içinden ırmaklar akan cennetler ve Adn cennetlerinde çok güzel köşkler vadetti. Allah’ın rızası ise bunların hepsinden daha büyüktür. İşte bu büyük başarıdır” (Tevbe suresi, 72. ayet.) buyurulmuştur. (MEB-11, 2018, s. 27)

²⁴⁵ bk. Enbiyâ suresi, 29. ayet; Bakara suresi, 8. ayet; Nisâ suresi, 10 ve 93. ayetler; R’ad suresi, 5 ve 25. ayetler; Hicr suresi, 45. ayet. – d.k.d.

²⁴⁶ bk. Furkân suresi, 12. Ayet. – d.k.d.

²⁴⁷ bk. Me’âric suresi, 15. ayet; Bakara suresi, 24. ayet; Nisâ suresi, 56. ayet; Duhân suresi, 43-46. ayetler; İbrahim suresi, 16. Ayet. – d.k.d.

isimlendirilen diğer varlıklar cehennem evreninde yer almamaktadır. Cennet ve cehennem gibi birbirine zıt iki evrenin tasarlanması iyi ve kötünün birbirinden mutlak bir şekilde ayrılabilmesi ve böylece düalist bir düşüncenin imkanını mümkün hale getirmektedir. Kıyamet sonrasına ilişkin bu evren tasavvuru zihin dünyasının aralarında hiyerarşik bir ayrımın bulunduğu düalist bir anlayışa yatkınlığını belirginleştirme ve dünya hayatında bu perspektiften bakarak olay ve olgular arasındaki ilişkileri, diyalektiği, bağdaşıklığı anlamayı güçleştirme ihtimalinin üzerinde düşünmek gerekebilir.

Kıyamet ve sonrasına ilişkin bu anlatıların evren tasavvuru konusunda birtakım sorun alanları açabileceği varsayılabilir. Öncelikle yok olacak bir yeryüzü anlatısı insanın onunla bir bağ kurmasının engellenmesi daha doğrusu aralarında hali hazırda var olan bağın fark edilememesi ile sonuçlanabilir. İnsanın kendisini içine fırlatıldığı hatta düşürüldüğü, aslında yabancı olduğu, konup göçeceği ve ardından yıkılıp tarumar edilecek bir evren tasavvuru içerisinde düşünmesi onun ekolojik bir fail olduğunu gizleyecek söylemler üretmektedir. Diğer taraftan evrende var olan düzen bir yaratıcının varlığının delili olarak görülebilirse, evrendeki düzenin bozulmasını da inanlar için kıyamet alameti olarak görülebileceği ve bunun önüne geçilemeyeceği gibi bir anlam ifade edebilir. Bjornerud'un (2019) ifadesiyle "Kıyametin eli kulağında olduğuna inananların, iklim değişimi, yeraltı sularının azalışı ya da biyoçeşitliliğin yitirilişini dert etmeleri beklenemez" (s. 22). Üstelik cehennem azabına sebep olacak eylemlerde yalnızca yaratıcıya ve insanlara karşı davranışların örneklenmesi insanın yeryüzüyle ilişkisinde ortaya çıkan eylemlerinin bir sorumluluk içermediği ve evrene dair ahlaki ve hukuki bir kaygı duymasının gerekmediği anlaşılabılır. Bu bakış açısının ulaşabileceği nokta ise evrendeki düzenin yaratıcısı olan Tanrı'nın düzenin korunması ve devam etmesinden de sorumlu olduğunun düşünülmesi olabilir. Geline bu noktada ders kitabının yaratıcı Tanrı tasavvurunun ele alınmasının gerekliliği ortaya çıkmıştır.

3.2.2. Yaratıcı Tanrı Tasavvuru

*Ama şimdi sor hayvanlara, sana
öğretsinler, Gökte uçan kuşlara sor,
sana anlatsınlar,*

*Toprağa söyle, sana öğretsin,
Denizdeki balıklara sor, sana bilgi
versinler.*

*Hangisi bilmez, bunu RAB'in
yaptığını?*

*Her yarattığın canı, Bütün insanlığın
soluğu O'nun elindedir.*

Kutsal Kitap, Eyüp
12: 7-10

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında evren tasavvuruna ilişkin anlatıyı incelediğimiz bir önceki başlıkta varlığı ve varlığın içinde bulunduğu evreni anlamada merkezi bir açıklama olarak evrene ilişkin tasavvuru tümüyle belirleyen Yaratıcı Tanrı kabulünün öne çıktığı görülmüştü. Elbette dini bir anlatıya dayanarak açıklamalara yer verilen bir metinde bu tespit inceleme yapılmaksızın da kolaylıkla varsayılabilirdi. Ancak evrenin yaratımı konusunda Tanrı'nın keyfiliği ya da amaçlılığı, evrenin başlangıcı ve sona ermesi ile ilgili Tanrı iradesi gibi konulara ilişkin söylemler varlık, değer, özgürlük gibi insan düşüncesinin önemli köşe taşları hakkında pek çok varsayım ya da kabulü açık etme imkanı vereceğinden anlatının nasıl oluşturulduğu incelenmeye değer görülmüştür.

Hatırlamak gerekirse ders kitabı öncelikle insana kendi varlıksal araçlarını işe koşarak çevresini gözlemlemesini, evrende var olan varlık çeşitliliğini fark etmesini, tüm bu varlıklarla birlikte evrenin ölçülü, dengeli, uyumlu bir işleyişe sahip olduğu fikrine ulaşmasını istemişti. İnsanın işe koştığı duyuları ve akıl yürütme yetisi bu düzenli, dengeli ve çeşit çeşit varlığın rastgele olamayacağını, ancak bütün varlığı aşan bir başka Varlığın imkanıyla mümkün olabileceğinin akla yatkın bir açıklama sunduğunu kabul etti. Ancak tüm varlığı aşan bu Varlık ne idrakinin ne de tahayyülünün sınırlarına sığmadığından insanın yapabileceği bilmek değil inanmak oldu. Bu noktadan sonra yola devam edebilmesi için ona yol gösterebilecek ilahi metinlere işaret edildi. Ders kitabı evreni ve evrenin yaratıcısını tanımak ve anlamak için İslam dininin kaynaklarına başvurarak bu Varlık'ın Yüce Allah olduğunu, evreni bir ölçü ve düzene göre mükemmel bir uyum ve kusursuz bir işleyişle bir amaç için yarattığını bildirdi. Dolayısıyla tüm varlıkların bir yaratılış amacı vardı ve insan hariç

hepsi bu amacın bilincinde olarak varlıklarını sürdürerek evrendeki bu kusursuz işleyişin fark edilmesini sağlıyorlardı. İnsandan beklenen ise kendi amacını bulmak ve buna uygun yaşamaktı. Diğer taraftan insan kendi varlığına ve diğer varlıklara bakarak ve bilime başvurarak evrenin düzenli işleyişinin sırlarını/yasalarını keşfedebilirdi.

Yukarıda yapılan şey ders kitabının anlatısını karikatürleştirmek olarak görülebilir. Bundan maksat kelimenin ilk anlamıyla anlatıyı hicvetmek veya çarpıtmak değil, anlatıya tonunu veren bazı hususlara dikkat çekebilmek için belirginleştirmektir. İlk olarak, yaratıcı bir Tanrı'nın varlığını evrendeki *mükemmel* ve *kusursuz* işleyişe vurgu yaparak açıklamak onun, Eagleton'un (2021, s. 18) ifadesiyle *semavi bir mühendis* ya da evrendeki varlık çeşitliğiyle ilişkilendirmek yine Eagleton'un (2021, s. 18) deyişiyle *dev bir imalatçı* olarak tasavvurunu akla getirebilir. Diğer taraftan tüm bu düzenin ve uyumun anlamsız ve amaçsız olamayacağını dolayısıyla Tanrı'nın bir amaç doğrultusunda evreni ve içindekileri yarattığını belirtmek onun yaratımında istekten ziyade zorunluluğa işaret eden bir anlamayı çağırabilir. Bilimi mümkün kılan evrendeki düzenlilik dolayısıyla her şeyin sebep-sonuç ilişkisi içinde anlaşılması evrenin başlangıcı ve sonunun mekanik nedenlere bağlı kaçınılmaz bir olgusalılık kabulüne yaklaştırabilir ki böyle bir düşünme izleği özgürlüğün nasıl anlaşılabilirliği sorusunu cevapsız bırakabilir. Varlığa gelişi ve varoluşu kendisinden bağımsız olarak gerçekleşen bir varlığa hangi seçimi kendini özgür hissettirebilir? Bu anlatı nihayetinde, Tanrı'nın her şeye yaşam veren bir varlık olarak değil de her şeye bir görev veren ve denetleyen bir proje sorumlusu gibi tasavvur edilmesi yaşamın bir armağan gibi değil sorumluluklarla ve hiyerarşilerle varlığını sürdüren büyük bir holding gibi tasviri çok uzak bir ihtimal olmayacaktır.

Bu noktada evren tasavvurundan hareketle yapılan bu çıkarımlar ders kitabının gerçekten aktarmak istediği Tanrı tasavvuruyla örtüşmekte midir sorusu akla geleceğinden ders kitaplarındaki Yaratıcı Tanrı tasavvuruna ilişkin bilgi veren metinlerin incelenmesi gerekli görülmüştür.

*

Fakat ölümlüler tanrıların da doğmuş olduklarını zannediyorlar/ Ve kendileri gibi kıyafetleri, sesleri ve biçimleri olduklarını...

Şayet öküzlerin ve atların elleri olsaydı ve insanlar gibi çizip sanat eserleri üretebilselerdi, atlar tanrıların at şeklinde,

öküzler de öküz gibi çizer, kendi şekillerini tanrılarına verirlerdi.

Etiyopyalılar tanrılarının siyah tenli ve basık burunlu,/ Trakyalılar ise tanrılarının mavi gözlü ve kızıl saçlı olduklarını söylerler.

Ksenophanes, Fragmanlar (B14-B16)²⁴⁸

Ders kitabının Tanrı anlatısı İslam dininin ana kaynaklarına referansla Allah hakkında doğru bilgilendirme yapma amacı taşıyor görünmektedir. Bu sebeple İslam inancının Tanrı anlayışına karakterini veren hususlar özellikle ön plana çıkarılmakta ve farklı bağlamlarda vurgulanmaktadır. Bütün bir İslam inancını karakterize ettiğini söyleyebileceğimiz *Tevhid* yani Allah'ın tek ve bir oluşu ders kitabında üzerinde önemle durulan konuların başında gelmektedir. 9. Sınıf ders kitabından aktarılan aşağıdaki ifadeler konunun merkezi rolüne ve önemine işaret etmektedir:

İslam dini tevhid inancına dayanmaktadır. Tevhid, bir ve tek olmak, birlemek gibi anlamlara gelir. Yüce Allah'ın varlığını ve birliğini kabul edip O'nu tek ve eşsiz yaratıcı olarak kabul etmek tevhid kavramıyla ifade edilir. Kur'an-ı Kerim'de bütün peygamberlerin tebliğ ettiği inanç esaslarının temelini tevhid inancı olduğu şöyle ifade edilmektedir: "Senden önce gönderdiğimiz bütün peygamberlere, 'Şüphesiz, benden başka hiçbir ilah yoktur. Öyleyse bana ibadet edin.' diye vahyetmişizdir."²⁴⁹ (MEB-9, 2018, s.50)

Bu açıklama göstermektedir ki, İslam inanç esaslarının temelini oluşturan Allah inancı yalnızca O'nun varlığını kabul etmekten ibaret değil aynı zamanda O'nun tek ve bir olduğuna iman etmeyi gerektirmektedir. 10. Sınıf ders kitabında bu durum şu şekilde ifade edilmiştir:

Evrendeki kusursuz düzen Allah'ın (c.c.) varlığına işaret ettiği gibi aynı zamanda O'nun birliğini de göstermektedir. İslam inancında Allah'ın (c.c.) varlığı yanında O'nun birliğine de inanmak gerekmektedir. (MEB-10, 2018, s. 17)

Yukarıda ifade edildiği gibi yaratıcı olarak Allah'ın varlığının kabul edilmesi İslam inancı açısından yeterli görülmemekte ve ayrıca O'nun bir olduğuna da iman etmek gerekmektedir. Allah'ın birliğinin bir iman esası olarak belirlenmiş olması onun vazgeçilemez, tartışılmaz, mutlak bir kabul olması gerektiğini imlemektedir. Bununla birlikte ders kitabı bu kabulü gerekçelendirmek ya da anlaşılabilir kılmak için birtakım

²⁴⁸ Fragmanların çevirisi Nurdane Şimşek'in "Ksenophanes'in Tanrı Anlayışı" (Şimşek, 2015) makalesinden alınmıştır.

²⁴⁹ Enbiyâ suresi, 25. ayet. – d.k.d.

delillendirmelere ve akıl yürütmelere başvurmuştur. Evren tasavvurunda yaratıcının varlığının delili olarak sunulan evrendeki düzen/nizam yaratıcının birliği konusunda da öne sürülen ilk açıklama olmuştur. Konuya ilişkin 8. ve 10. Sınıf ders kitaplarında aşağıdaki ifadelere yer verilmiştir:

Kainattaki mükemmel düzen Allah'ın (c.c.) varlığının ve birliğinin bir delilidir. (MEB-8, 2018, s. 120)

Kur'an-ı Kerim'de bununla ilgili olarak "... İşte O (Allah) sizin Rabbinizdir. O'ndan başka ilah yoktur. O her şeyin yaratıcısıdır. Öyleyse O'na kulluk edin, O her şeye vekildir."²⁵⁰ buyrulur. Yüce Allah eşsiz kudretiyle evreni eksiksiz ve kusursuz olarak yaratmıştır. Bu durum O'nun birliğinin en önemli tezahürüdür. (MEB-10, 2018, s. 18)

Kainattaki *mükemmel* düzen ve yaratılıştaki *eksiksizlik ve kusursuzluk* yaratıcının güç ve kudretinin yanında tek bir yaratıcı olduğuna da delil sayılmıştır. Bahsi geçen evrendeki düzen ve yaratıcının birliği arasında kurulan bu ilişki 5. Sınıf ders kitabında şu şekilde açıklanmıştır:

Dünyamızı ve bizi en güzel şekilde yaratan, bizim için nimetler var eden Yüce Allah bir ve tektir. Varlıklar arasında görülen uyum ve düzen ancak tüm bunları yaratanın bir ve tek olması ile gerçekleşir. (MEB-5, 2018, s. 15)

Bütün varlığın birbiriyle uyumlu olması ve bu uyumun bir düzenlilik halinde devam etmesi ancak tek bir zihnin planı ve tek bir elin yapımı fikrine götürmüş olacak ki buradan hareketle yaratıcının tek olması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Burada ayrıca ders kitabının kullandığı biz dilinin söylemsel etkisine de dikkat çekilebilir. Biz, dünyamız, bizim için yaratılan nimetler ifadeleri insanı varlıklar alemi içerisindeki bir varlık olmaktan çıkarıp yaratıcıyla baş başa bırakmakta ve bu tasvirde yaratıcı yaşamın ve hayatın kaynağı olarak değil her şeyi en güzel şekilde yapan ve tüm bunları insan için yapan bir tasarımcı gibi anlaşılmalıya yakın durmaktadır. Ders kitabının bu söylemlerdeki amacının yarattığı her şey için Allah'a minnet ve şükran duyma, büyüklüğü karşısında saygıyla eğilme hissiyatını doğurmak olduğu açıktır. Ancak bunu biz diliyle ifade etmek ve insan üzerinden bir Tanrı kavrayışı oluşturmak düşünüldüğü kadar masum bir yaklaşım olmayabilir. Üstelik burada bizden

²⁵⁰ En'âm suresi, 102. ayet. – d.k.d.

kastedilenin insan türü olduğu varsayılsa da daha önceki incelemelerde ders kitabının biz kavrayışının sınırlarının daha dar olduğu görülmüştü.

Yaratıcının tek ve bir oluşuna dair ders kitabı ayrıca Kuran’da yer alan bir akıl yürütmeye de yer vermiştir. Buna göre:

Kâinata tek yaratıcı olmasaydı evrenin düzeni bozulurdu. Evrende kaos ve düzensizlik ortaya çıkardı. Kur’an-ı Kerim bu gerçeği şöyle ifade etmektedir: “Eğer yerde ve gökte Allah’tan başka ilahlar olsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu.”²⁵¹ Evren düzenli olduğuna göre Allah’tan (c.c.) başka bir ilahın olması imkansızdır. Eğer varlık âleminde Allah’tan (c.c.) başka ilah olsaydı ilahlar arasında anlaşmazlık meydana gelir ve evrenin düzeni bozulurdu. Ayette bahsedilen bu durumu günlük hayatımızdan örneklerde de görebiliriz. Her köyün bir muhtarı ve her okulun bir müdürü vardır. Evreni yaratan ve onu düzene sokan da tek olan Allah’tır (c.c.). (MEB-10, 2018, s. 18)

Yunan mitolojisinde olduğu gibi insanca özelliklerle tasvir edilen yemek yiyen, öfkelenen, çoğalan, savaşan tanrılar ve oğulları üzerinden düşünüldüğünde çok tanrılı bir evrenin daha düzensiz olacağını varsaymak mümkündür. Tanrının birden çok olduğunda aralarında rekabet, anlaşmazlık olacağı fikri kıskançlık, bencillik, kibir gibi insani duyguların açığa çıkardığı bir düşünme biçimi sebebiyle mi kullanılmış yoksa Tanrı olmanın başka bir varlığa alan açmayan, kendi olarak olabileceği tek varlık oluşuyla mı ilişkilendirilmek istenmiş olduğu pek açık değildir. Ancak birinci yorum üzerinden anlamının antropomorfik bir Tanrı anlayışına sebep olabileceği dikkate alınabilir. Belki de bunun önüne geçmek için ders kitabı İslam inancında Tanrı tasavvurunu belirginleştirmek için Tanrı’nın varlığı ve birliğinden sonra eşsiz/benzersiz oluşunu vurgulayan bilgilere yer vermiştir:

Allah’ın (c.c.) birliği ve tekliği, O’nun eşi ve benzeri olmadığı anlamına da gelir. Allah (c.c.) düşündüğümüz, görüp işittiğimiz hiçbir varlığa benzemez. Allah’a (c.c.) eş ve ortak olan hiçbir varlık yoktur. O, her şeyi var edendir ve her şeyin sahibidir. Allah (c.c.) hiçbir şeye ihtiyaç duymaz ama her şey O’na ihtiyaç duyar. Yüce Allah’ın özellikleri Kur’an-ı Kerim’de birçok ayette anlatılmaktadır. Bu özellikleri kısa ve özet bir şekilde İhlâs suresinde Yüce Allah bizlere şöyle öğretmektedir: “De ki: O, Allah’tır, bir tektir. Allah Samed’dir. (Her şey ona muhtaçtır; o, hiçbir şeye muhtaç değildir.) Ondandır çocuk olmamıştır. (Kimsenin babası değildir.) Kendisi de doğmamıştır. (Kimsenin çocuğu da değildir.) Hiçbir şey ona denk ve benzer de değildir.”²⁵² (MEB-5, 2018, s. 15)

²⁵¹ Enbiyâ suresi, 22. ayet. – d.k.d.

²⁵² İhlâs suresi 1-4. ayetler. – d.k.d.

İhlas Suresi, İslam dininin omurgası olarak nitelendirilebilecek Tevhid inancının özünü olarak yalnızca tefsir alanında değil kelam ve felsefe alanları için de Tanrı tasavvuru konusunda özel ve önemli bir yerde durmaktadır. İbn Sina müstakil olarak yazdığı İhlas Suresi tefsirinde *hüve* lafzına dayanarak Tanrı'nın *Vâcibu'l-vüçud* (zorunlu varlık) oluşunun mantıksal bir izahını yapmıştır (Güney, 2011). Diğer taraftan bu surede Allah'ın kendisini bazı şeylerden münezze kılması Tanrı tasavvuru konusunda kelamda ortaya çıkan *tenzih* yaklaşımı için bir örnek oluşturmuştur. Allah'ın eşsizliği O'na imanın önemli bir belirleyicisi olarak kabul edilmiş ve O'na benzerlikler, ortaklıklar atfetmek Tevhid inancının zedelendiğini ifade eden *şirk* kavramıyla karşılanmış ve *şirke* büyük bir günah olarak işaret edilmiştir:

İnsan Yüce Allah'ı eşsiz ve tek olarak görmedikçe gerçek mü'min olamaz. Aksi takdirde Kur'an'da affedilmeyecek bir günah olduğu belirtilen *şirk* koşma hatasına düşer. (MEB-10, 2018, s. 20)

Allah'ın tek oluşu, var olmak için hiçbir şeye ihtiyaç duymaması ve var olan hiçbir şeye benzememesi Tanrı tasavvuru hakkında O'nun ne olmadığını söyleyen ancak ne olduğu konusunda tahayyüle imkan vermeyen bir anlatı sunmaktadır. Tahayyülün imkansızlığını vurgulamak için 5. Sınıf ders kitabında özellikle güzellik sıfatı ön plana çıkarılmıştır:

Allah'ın (c.c.) varlığı, sıfatları ve yaptıkları hiçbir varlığa benzemez. O'nun yardımcısı, eşi ve benzeri yoktur. Bu evrende var olan her şeyi O yaratmıştır. Kâinat ve içinde bulunan varlıklar ne kadar güzel olursa olsun hiçbirisi Allah'a (c.c.) benzemez. (MEB-5, 2018, s. 15)

Ders kitabının bu ifadeleri yaratışının eşsizliğini belirtme hassasiyetini gösterirken diğer taraftan yarattıklarına bakılarak yaratıcı hakkında bir tasavvurda bulunulamayacağını da varsaymış görünmektedir. İlerleyen analizlerde yaratıcıyı göremiyoruz ancak yarattıklarına bakıp onun isim ve sıfatları konusunda bilgi sahibi olabileceğimizi iddia eden veriler göreceğiz. Gelineen noktada denilebilir ki, Allah hakkındaki bilgiler yalnızca O'nun söyledikleriyle sınırlı olacaktır. Bu sebeple Kuran'da Allah'ın kendisi için kullandığı isim ve sıfatların hangilerinin ders kitabında öğrencilerde bir Tanrı tasavvurunun oluşması için anlatılara dahil edildiğini görmeye çalışmak bir fikir oluşturmaya imkan verebilir.

*

İslam dininde Tanrı tasavvuru konusunda en temel ilkenin Tevhid oluşu ve Allah'a benzerlikler ya da denklikler atfetmenin, insanileştirmenin büyük bir günah olan şirke yol açması bu konuda özel bir dikkat ve ehemmiyeti beraberinde getirmiştir. Bu noktada kelimelerden Mutezile'nin tenzih doktrinine dayalı bir Tanrı tasavvuru ortaya koyma çabası anlaşılabilir. Diğer taraftan Kuran'da Allah'ın bazı isim ve sıfatlarla kendisinden bahsetmesi insan zihninin sembolleştirmeye, şemalaştırmaya, somutlaştırmaya olan yatkınlığı sebebiyle teşbihi de mümkün kılmıştır. Nitekim inanan insanın yaratıcısıyla bir bağ kurabilmesi, O'nun elini yarattıklarının üzerinde hissedebilmesi, O'nunla canlı bir ilişki kurulabilmesi Tanrı tasavvuru konusunda teşbihe de önemli bir alan açmıştır. Ders kitabı bu hususu şu sözlerle dile getirmeyi uygun bulmuştur:

Akıl sahibi olup da ergenlik çağına gelmiş olan her insanın en başta gelen sorumluluğu, yaratıcısını tanımaktır. O'na iman edip, bu imanın gereği olan kulluk görevlerini yerine getirmektir. Allah'a (c.c.) iman etmek; ibadete layık tek varlığın Allah (c.c.) olduğunu kabul etmeyi ve buna göre hareket etmeyi gerektirir. Yüce Allah vahiy yoluyla kendisini isimleri ve sıfatları ile tanıtır. Allah'ı (c.c.) tanıyan insan ona nasıl iman edeceğini bilir. (MEB-9, 2018, s.50)

Ders kitabı Allah'a iman etmek için O'nu tanımak gerektiğini varsaymakta ve bunu inanılacak ve ibadet edilecek tek varlığın O olduğunu anlamak ve kabul etmek üzerinden gerekçelendirmektedir. Tanıyın ve ona göre hareket edin ifadesi ise dilin günlük kullanımı açısından bir ikaz, uyarı anlamını çağrıştırmakta ve bu sebeple tanımada güç, kudret, azamet gibi vasıfların ön planda olduğu bir anlatıyı çağrıştırmaktadır. Ancak ders kitabı metnin devamında Allah'ı tanımak için Kuran'a ve Kuran'da bahsi geçen esmâ-i hüsnâ'ya işaret etmektedir:

Kur'an-ı Kerim'de "En güzel isimler (esmâ-i hüsnâ) Allah'ındır. O halde O'na o güzel isimlerle dua edin. O'nun isimleri hakkında gerçeği çarpıtanları bırakın. Onlar yapmakta olduklarının cezasına çarptırılacaklardır."²⁵³ buyrulmuştur. Allah'a (c.c.) gereği gibi iman etmek ancak O'nu isimleri ve sıfatlarıyla doğru bir şekilde tanımakla mümkündür. (MEB-9, 2018, s. 51)

Allah'a imanı O'nu doğru tanımakla ayrılmaz bir şekilde ilişkilendirmek Allah'ı tanımayı, O'na inanmaya aday insana dayatmaktadır. İmanın bir gereği olarak Allah'ı tanımak söz konusu olduğunda -doğrudan bir duyu deneyimi söz konusu

²⁵³ A'râf suresi, 180. ayet. – d.k.d.

olmadığından- işe koşulan tasavvurun özne merkezli yapısı sebebiyle Tanrı tasavvurun iplerini özneye bırakmak yerine sağlam bir bilgi kaynağının garantisine alma tedbirini yukarıdaki ifadelerde bulabiliriz. 10. Sınıf ders kitabı Allah'ı kendisinin işaret ettiği isim ve sıfatlarla tanımaya başka bir gerekçe göstermiş görünmektedir:

İnanan bir kimsenin Allah'a (c.c.) yönelip O'na gönülden bağlanması için zihin ve gönül dünyasının aydınlığa kavuşması gerekir. Bu da ancak Cenab-ı Hakk'ın güzel isimleri ve yüce sıfatları hakkında bilgi edinmekle gerçekleşir.²⁵⁴ Yüce Allah bilinmeyi ve tanınmayı hak eden bir varlıktır. Allah'ın zatı (c.c.) zaman ve mekân boyutlarının ötesindedir. Hiçbir varlığa benzemez. Duyu organlarıyla kavranamaz. Bu nedenle insan O'nu ancak isim ve sıfatlarıyla tanıyabilir. (MEB-10, 2018, s. 19)

Yukarıdaki pasajda dikkat çeken ilk husus daha ilk kelimedenden inananların muhatap alındığının belirtilmesidir. Zira bu durum Allah'ı tanıma gerekliliğini imana önceleyen veya sonralayan bir düşünmeyi çağırmaktadır. Allah'ı tanımak inananın gereksinimi midir? Tanımadan inanmak mümkün müdür? İman çeşitli aşamalar mı içeriyor gibi sorular bu düşüncenin beraberinde getirdiği sorular olabilir. Ders kitabı aynı sayfada konuya şu şekilde açıklık getirmektedir:

İnsan bir yandan kâinat diğer yandan da Kur'an-ı Kerim'in sunduğu bilgiler üzerine düşünerek Allah'ın (c.c.) varlığına ulaşır ve O'na inanmaya başlar. Bu durum insan için önemli bir adımdır. Allah'a (c.c.) inandıktan sonra yapılması gereken şey O'nu doğru tanımdır. (MEB-10, 2018, s. 19)

Allah'ı tanımayı O'na inananın sorumluluğu olarak gören bu ifade tarzının Müslüman ailede dünyaya gelen pek çoklarının gerçeğini dile getirdiği düşünülebilir. Zira dini bir kimliği olan ailelerde bir tanrının varlığından haberdar olmak genellikle gözlemin ya da araştırmanın sonucu değil aileden bir bilgi olarak aktarılan ve reddedilemeyecek bir soy bağı gibi sürdürülen ancak yaş, deneyim, olay, merak gibi etkilerle üzerinde düşünülen ve araştırılan bir konu haline gelmektedir. Bu tabloda yaratıcıya inandığını varsayıldıktan sonra onu tanımanın gerekliliğinden bahsetmek anlamlı olabilir. Diğer taraftan önceki pasajın söylemleri üzerine düşünmeye geri dönüldüğünde, insanın varlık şartlarının Allah'ı tanımak konusunda yeterli ve yetkin olamayacağının belirtildiği ve bu sebeple onu tanıma yükümlülüğünün ancak ondan gelen bilgilerle,

²⁵⁴ İlyas Çelebi, "Sıfat", TDV İslam Ansiklopedisi, C 37, s.102. – d.k.d.

İslam dini açısından Kuran ayetlerinde yer verilen isim ve sıfatlardan hareketle gerçekleştirilebileceğini anlamaktayız.

Buna göre ders kitabında da Allah bu isimlerle anılacak ve tanıtılacak demektir. Ancak metnin söyleminden anlaşıldığı kadarıyla bu isim ve sıfatlar konusunda birtakım spekülasyonların olduğu, dolayısıyla Allah'ı doğru tanımanın bu isim ve sıfatlara dair bilginin doğruluğuyla sağlanabileceği anlaşılmaktadır. Allah'ı tanıma konusunda gösterilen bu hassas tedbirler Tevhid inancıyla ilgili dikkatle ilişkilendirilebilir. Ancak söylemdeki bu kesinlik dini yaşantıda önemli bir yere sahip olduğu düşünülen bireysel dini tecrübenin etkisini ve anlamını örtme ve tek tip bir Tanrı tasavvurunun olmayacak imkanını zorlama olarak görülebilir.

Tüm bu ön dikkat çekişlerin ardından ders kitabının anlatısında yer verilen isim ve sıfatlara bakıldığında Tanrı tasavvuru konusunda yaratan ve yaratıcı olması sebebiyle her şeyin sahibi oluşunun öne çıktığı söylenebilir.

Kur'an-ı Kerim'de Allah'ın (c.c) varlığı, birliği ve yetkin sıfatlara sahip olduğu konusunda kâinattan, insandan ve geçmiş toplumlardan örnekler verilir. İnsanın yaratılış safhalarından, göklerin ve yerin yaratılışından, baharda yeryüzünün tekrar canlanarak diriltilmesinden bahsedilerek bütün bu fiilleri gerçekleştirenin Allah (c.c.) olduğu vurgulanır. (MEB-9, 2018, s. 51)

Yukarıdaki metin Allah'ın pek çok yetkin sıfata sahip oluşunun yaratıcılık vasfında bir araya geldiğini, yarattıklarına bakarak O'nun neler yapabileceğini anlayabileceğimizi ifade etmektedir. 10. Sınıf ders kitabında bu konu daha çarpıcı bir şekilde ifade edilmiştir:

Kâinat ve içindekiler Yüce Allah'ın isim ve sıfatlarının tecellisidir. Bu tecelli süreklidir ve karıncadan gökyüzündeki büyük cisimlere kadar her şeye uzanır. Bir Kur'an ayetinde şöyle buyrulmaktadır: "Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah'ındır ve Allah her şeyi kuşatmaktadır."²⁵⁵ (MEB-10, 2018, s. 19)

Yarattıklarına bakarak yaratıcıyı anlama ve tanıma insani tecrübenin sınırlarına bağımlı bir çabayı işaret etmektedir. Bu türden bir çaba yeryüzünü ve içindekileri ve üstelik her birini bütünlüğün içindeki haliyle görmek, izlemek tanımak gayretini içermelidir. Ancak bu şekilde atıf yapılan ayette yer alan kuşatıcılığı kavramaya belki

²⁵⁵ Nisâ suresi, 126. ayet. – d.k.d.

biraz yaklaşılabılır. Bu sebeple ders kitabının insan ve evren arasındaki ilişkiye dair konularda daha teşvik edici olması beklenebilir.

Diğer taraftan ders kitabının yaratmanın daha kapsamlı bir şekilde anlaşılması için Allah'ın yaratıcı vasfının farklı boyutlarına işaret eden isimlerine yer verdiğini görmekteyiz:

Yüce Allah'ın Hâlık, Bâri' ve Musavvir gibi isimleri O'nun yaratma özelliğinin çok çeşitli boyutlara sahip olduğunu gösterir. Hâlık O'nun genel olarak yaratıcı özelliğini ifade eder. Yüce Allah hem yoktan yaratır hem de var olan bir şeyden yeni bir şey meydana getirir. Yoktan var etme anlamında bir yaratma sadece Allah'a (c.c.) mahsustur. Bâri' sıfatıyla bir model olmaksızın canlıları yaratır. Yaratması ölçülü ve dengeli olup yerli yerindedir. Rastgele değil biçimlendirilmiş ve sanatlıdır. Musavvir sıfatı bu anlama gelir. Çiçekler, kuşlar ve doğada gördüğümüz estetik tasarımlar Allah'ın (c.c.) yaratma sanatındaki güzelliği gösterir. Allah insanı da en güzel biçimde yaratmıştır. (MEB-10, 2018, s. 20)

Bu anlatıda öncelikle yoktan var etme, var edilenleri yeni formlara sokma ve tüm yaratılmışların ölçülü ve dengeli bir düzende olmasının yanında estetik bazı değerler taşıyan özelliklerle donatılmasına işaret edilmektedir. Elbette bu boyutlar içerisinde en dikkat çekici olanı yoktan var etmektir ve tanrısal gücün büyüklüğünü anlamak için önemli bir veridir. Aynı zamanda İslam düşünce tarihinde üzerinde en çok tartışılan konulardan biri olduğunu da kabul etmek gerekir. Bu tartışmaların burada ayrıntılandırılması çalışmanın amacının ve kapsamının dışında kalmaktadır. Ancak her ne şekilde olursa olsun ister yoktan yaratma ister sudur vs. her durumda Allah'ın var olan her şeyin yaratıcısı olduğu inancı değişmemektedir.

Bâri' ve Musavvir isimleri bir önceki isme göre daha anlaşılabilir bulunabilir. Zira kuşların çamurdan, dallardan kendilerine yuva yapmaları azımsanacak bir yetenek değildir. Yine pek çok tasvir sanatı -ki konuya ilişkin tartışmalar ilgisinin malumudur- şekil verme konusundaki incelik ve estetik duyguyu anlamaya yardımcı olmaktadır. Ancak burada dikkat çeken konu yaratmadaki estetik söz konusu olduğunda ilk akla gelenlerin, çiçekler, kelebekler, kuşlar, göller vs. olması ancak hiçbir zaman timsah, fare, hamamböceği, çalı, balçık gibi örneklerin bu sıralamada kendine yer bulamamasının hangi tercihle belirlendiğidir. Bu konuda ders kitabı yazarının kişisel tercihten ziyade insan bakış açısından genel bir kabulün etkili

olduğu söylenebilir.²⁵⁶ Bu durum insan bakışının kültürel anlatılarla ve kişisel tecrübelerle biçimlenmesi ve varlığın özne merkezli bir anlayışla hayata dahil edilmesi anlamı taşımaktadır.

Yoktan yaratmanın insan zihninde karşılık bulamaması, var olanlara başka formlar vermenin ve biçimlendirmenin insani yaratıma yakın bir şey gibi görünmesi ders kitabını Allah'ın yaratıcılığı konusunda daha çok dikkat çekmeye ve O'nun yaratmasındaki incelikleri göstermeye yöneltmiş görünmektedir:

Her gün yediğimiz ekmeğin yapılmasında bile [...] çok iş ve detay vardır. Hayatımızdaki her işin bu kadar detaylı olduğunu ayrıca bu detayların evrendeki tüm varlıkları düşündüğümüzde kat kat arttığını bilmek Allah'ın (c.c.) yüceliğini anlamamızı sağlar. Bu yüzden her anımızda Yüce Allah'ın büyüklüğünü hatırlamak için O'nu yüceltiriz. Sübhanallah, Allah'ın (c.c.) yüceliğini büyüklüğünü kabul ettiğimizi ifade eden bir duadır. Sübhanallah diyerek Allah'ın (c.c.) tüm eksiklik ve kusurlardan uzak, en yüce olduğunu ifade etmiş oluruz. (MEB-4, 2018, s. 20)

Daha önce yaratımdaki güzelliği ön plana çıkaran anlatının ardından bu pasajda inceliklerin ve tüm varlığın aynı incelikle yaratılmasının üzerinde durularak Yaratıcının yüceliğine atıfta bulunulmuştur. Üstelik bu incelikli ve detaylı yaratım planı konusunda insan hayatından bir örnek getirilmiştir. İnsanların büyük bir iş bölümüyle yaptığı ve tüm bunları organize eden başka insanların varlığına ihtiyaç duyduğu tek bir gıda maddesinin üretimi üzerinden Allah'ın yarattığı tüm nimetlere dikkat çekilmekte ve O'nun büyüklüğü karşısında duyulacak saygıyı nasıl ifade edilebileceğine dair yol gösterilmektedir.

Yaratıcı Tanrı tasavvuru konusunda yukarıdaki pasaj dahil birkaç örnekte görebildiğimiz kadarıyla, Allah konusunda tek kaynağın Kuran olduğu ve ancak Onun kendisini tanıttığı isim ve sıfatların referans alınabileceğini belirtmekle birlikte, ders kitabı bu isim ve sıfatların anlaşılması konusunda insani deneyimlere başvurmakta ancak bu deneyimlerin ötesinin düşünülmesini isteyerek bu şekilde onun benzerlik ve denklik atfetmeden tanınabileceğini varsaymaktadır. Bu durum pek çok uyarı ve tedbire rağmen herhangi bir şeyin tasavvurunda olduğu gibi öznenin kendi duyu, duygu, düşünce, algı kapasitesinin göz ardı edilemeyeceğini göstermektedir.

²⁵⁶ Konuya ilişkin Hal Herzog'un (2017), *Sevdiklerimiz, Tiksindiklerimiz, Yediklerimiz: Hayvanlar Hakkında Tutarlı düşünmek Neden Bu Kadar Zordur?* isimli kitabı kendi tercihlerimizi sorgulatacak çağrışımlar yapabilir.

Dolayısıyla her ne kadar Tanrı inancına dayalı bir evren tasavvuru ve Tanrının kendi bilgisine dayalı Tanrı tasavvurundan bahsedilse de nihayetinde hepsinin insanmerkezli bir tahayyül ve tasavvurun sınırlarında kaldığını söylemek mümkündür.

Bu ara değerlendirmenin ardından Allah'ın yaratma fiilinin nitelikleri ve boyutları hakkında ders kitabının izleğini takip etmeye devam edersek, 10. Sınıf ders kitabından aktarılan aşağıdaki pasaj söylemlerin etkisi konusunda yeniden düşünmek için bir fırsat olabilir:

Allah (c.c.) irade sahibi, bilen ve yaratandır. Evreni oluşturmayı istemiş, tasarlamış ve ona en güzel şekilde biçim vermiştir. Tüm bunlar olabilecek en güzel şekilde yapılmıştır. İnsan bunları düşündükçe Allah'ı (c.c.) daha iyi tanıyacak ve bu şekilde O'na olan sevgisi ve imanı artacaktır. İnsana düşen, bu nimetleri takdir etmek ve bunları veren Allah Teâlâ'yı daima hatırlamaktır. (MEB-10, 2018, s. 23)

Yukarıdaki pasajda yer alan ifadeler daha önce sözü edilenlerden farklı bir şey söylemiyormuş gibi anlaşılabilir. Ancak bu ifadeleri bir arada okumak yaratımın tek bir defaya mahsus bir tasarımın ürünü olarak gerçekleştiğini ve evrenin bu tasarıma göre varlığını sürdürdüğünü düşünmeye davet edebilir. Nitekim evrenin ve içindekilerin yaratımı konusunda sıklıkla kullanılan mükemmel, eksiksiz, kusursuz gibi ifadeler de bu düşüncüyü destekleyecek argümanlara dönüşebilir. Zira bu kavramlar tamamlanmış, nihayete ermiş bir yaratımı imliyor gibi görünmektedir. Bu düşünce akışının varacağı noktalardan bir tanesi daha önce Allah inancı başlığında değinilen deist Tanrı anlayışı olabilir. Ders kitabı düşünce izleğini bu sonuçtan uzaklaştırmak için yaratımın kesintisiz devam ettiğini belirten ifadelerle tedbir almış görünmektedir:

Allah'ın (c.c.) yaratması kesintisiz olarak devam eder. Sadece geçmiş zamanda olup bitmiş bir şey değildir. Yüce Allah her an yeniden yaratmakta ve kâinata tasarrufta bulunmaktadır. Her saniye yenilenen insan hücreleri ve her gün yeniden doğan güneş bu sürekliliği gösterir. Bu konuda Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulur: "Göklerde ve yerde olanlar her şeyi O'ndan isterler; O her an yaratma halindedir."²⁵⁷ Her varlık gibi insan da yaşamını devam ettirebilmek için Allah'ın (c.c.) yaratmasındaki sürekliliğe muhtaçtır. (MEB-10, 2018, s. 20)

Yukarıdaki metinde Allah'ın her an yaratmaya devam etmesi evrendeki ve varlıklardaki yenilenme üzerinden açıklanmaya çalışılmış görünmektedir. Bu

²⁵⁷ Rahmân suresi, 29. ayet. – d.k.d.

durumda hücrelerin yenilenmesi, güneşin yeniden doğması Allah'ın evrene koyduğu fiziksel ve biyolojik yasaların bir gereği değil O'nun sürekli müdahalesinin bir sonucu olarak düşünülmesi beklenmektedir. Ancak daha önce evrendeki düzen anlatılırken fiziksel, biyolojik ve toplumsal yasaların Allah tarafından belirlendiği, bu sayede bilimsel çabaların sonuç verdiği bir anlatıdan bahsedilmişti. Allah'ın evrene yasalar koyması ve bununla birlikte sürekli yaratmaya devam etmesi birlikte nasıl değerlendirilebilir sorusu üzerinde düşünölmeye değer olabilir. Ders kitabının seçtiği örneklere rağmen referans gösterdiği ayet bambaşka bir duruma işaret etmektedir; var olan her şeyin yaratıcıdan taleplerde bulunması. Evrenin devam eden akışı içerisinde kimse ertesi gün güneşin doğuşundan şüpheye düşmez -yarın ne olacağını bilememek gibi her zaman bir belirsizlik ihtiyatı vardır elbette- ancak herkes ertesi gün güneşin doğacağını görememekten kaygılanabilir. 8. Sınıf ders kitabında Allah'ın yarattığı her varlığın rızıkıyla ilgilenmesi konusunda öğrencileri düşünmeye davet ettiği aşağıdaki atasözü yaratımın sürekliliği açısından belki daha uygun bir örnek olarak düşünülebilir:

“Ağılda oğlak doğunca derede otu biter.” sözüyle anlatılmak istenen nedir? Allah'ın (c.c.) tüm canlılara rızık vermesi açısından tartışınız.
(MEB-8, 2018, s. 26)

Yaratıcının yarattıklarını gözetmesi ve onların istek ve ihtiyaçları için evrene müdahalede bulunması üzerinden yaratımın devamlılığını anlamak yaratıcı yaratılan ilişkisinin canlı bir ilişki biçimi oluşunu göstermesi bakımından da yaşamsallığa daha uygun ve anlamlı görünebilir. Ancak böyle bir yorum yapmak muhatapların deneyimledikleri yaşam koşulları açısından gerçekte özdeşleşmeyebilir ve inandırıcılığı zayıf görünebilir. Bu konuya pek çoklarınca yaratıcının evren tasarımında yer verdiği toplumsal yasalara insanların uygun davranmaması ya da insan eylemlerinin fiziksel ve biyolojik yasalara müdahale ettiğini ve bu sebeple bozulan düzenin pek çok varlığın türünün sonunu getirdiği üzerinden bir açıklama getirilecektir. Cevabın yasalar üzerinden getirilmesi, evrenin düzeninin korunması evrendekilerin ölçüye/yasaya uygun hareket etmesine mi yoksa yaratıcının bu düzeni bizzat korumasına mı bağlı sorusunu sordurabilir. Bu sorunun cevabı yaratmanın tek seferliği veya sürekliliği konusundaki genel tartışmayı yeniden merkeze getirebilir. Ders kitabı evrendeki düzenin korunması hakkında Yaratıcının tasarrufuna ilişkin bir yorum sunmakta ve bu yorumu bir ayet referansı ile desteklemektedir. Buna göre:

Evreni ve içindekileri yaratan Allah (c.c.) bu düzenin ahenk içinde devam etmesini de sağlamaktadır. Bu konuyla ilgili Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulur: "Biz yeryüzünü bir döşek, dağları da onun için birer kazık kılmadık mı? Sizi çift çift yarattık, uykunuzu dinlenme vakti kıldık, geceyi bir örtü yaptık, gündüzü geçimi sağlama vakti kıldık, üstünüze yedi kat sağlam gök bina ettik, parlak ışık veren güneşi var ettik, taneler, bitkiler ve ağaçları sarmaş dolaş bahçeler yetiştirmek için yoğunlaşmış bulutlardan bol yağmur indirdik."²⁵⁸ (MEB-8, 2018, s. 14)

Ders kitabının evrendeki düzenin devamını Allah'ın sağladığını belirttikten sonra referans gösterdiği ayet sürekli yaratımdan ziyade başlangıçtaki yaratışa işaret ediyor görünmektedir. Zira kazık olarak yaratılan dağlarla birlikte yeryüzünün milyarlarca yıllık ömründe gerçekleşen ve devam eden depremleri bir arada düşünmek bazı zihinler için zor olabilir. Öyle ki bu türden yeryüzü hareketlerinin Allah'ın günahkarları cezalandırma biçimi olarak düşünenlerin hala var olduğunu görebilmekteyiz. Ders kitabının burada yeryüzündeki düzenin sürdürülmesinde Yaraticının etkisini göstermek için, ifadede belirtilmemiş olsa da genel yaklaşımı göz önünde bulundurarak, evrendeki yasalara atıfta bulunma amacıyla olduğunu düşünebiliriz. Zira 10. Sınıf ders kitabında şu ifadeler yer verilmiştir:

Yüce Allah evrendeki yasalarıyla canlıları korur ve gözetir. Bunu evrendeki fiziksel ve biyolojik yasalara bakarak anlayabiliriz. Bu yasalar evrenin yaratılışından günümüze kadar gelmiştir, kıyamete kadar da devam edecektir. Dünya'mız; Ay, Güneş ve diğer gezegenlerle çarpışmadan milyonlarca yıldır belli bir yörüngede yüzüp gitmekte ve sürekli yenilenen yaşam döngüsü tüm canlılarda kendini göstermektedir. (MEB-10, 2018, s. 22)

Bu pasajda ifade edilenler evrendeki yasaların yaratılışla birlikte var olduğunu ve bu yasaların kıyamete kadar süreceğini belirtmekte ve bütün bu zaman içerisinde yasaların devamlılığının Allah'ın koruyuculuğu ve gözetiminde olduğunu bildirmektedir.²⁵⁹ Üstelik Allah'ın Müheymin ve Kayyum isimleri konuyla ilişkilendirilerek açıklanmıştır:

²⁵⁸ Nebe' suresi, 6-16. Ayetler. – d.k.d.

²⁵⁹ Ders kitabı bu ifadeyi şu açıklamayla genişletmiştir: Yüce Allah'ın koruyup gözetmesi aynı zamanda kâinattaki olayları düzenleyip idare etmesi demektir. Yer çekiminin kuvvet oranı ne eksik ne fazladır. Atmosferdeki azot-oksijen dengesi tam da canlıların ihtiyaçlarının karşılayacak şekildedir. Tüm bunlar Allah'ın (c.c.) yarattıklarını koruyup gözettiğini göstermektedir. Kur'an-ı Kerim'de "...Şüphesiz Rabbin, her şeyi koruyup gözetendir." (Hüd Suresi, 57. ayet. d.k.d.; ayet meali ders kitabından aktarılmıştır.) buyrulur bu konuya dikkat çekilmiştir. (MEB-10, 2018, s. 22-23)

Allah (c.c.) koruyup gözetendir. O, Müheymin'dir. Kâinatın işlerini gözetir. O, Kayyum'dur. Kâinatı idare eder ve her şeyin varlığı kendisine bağlıdır. Kur'an-ı Kerimde "Allah, O'ndan başka ilah yoktur; diridir, her şeyin varlığı O'na bağlı ve dayalıdır..."²⁶⁰ buyrulur. Eski ve yeni bazı fikri ve felsefi akımlara göre Allah'ın kâinatla ve insanla ilişkisi yoktur. Allah kâinatı yaratmıştır ama artık onunla bir ilişkisi kalmamıştır. Bu yaklaşımlar İslam düşüncesi açısından doğru değildir. Yüce Allah yarattığı varlıklarla ilişkisini kesmez. O kâinatı sürekli olarak idare etmekte, koruyup gözetmektedir. Kâinatın varlığı O'na bağlıdır. (MEB-10, 2018, s. 22)

Allah'ın yaratıcılığının sürekli olmasının evrendeki düzenin devamlılığı üzerinden açıklanmaya çalışılması ya da yukarıdaki pasajda olduğu gibi koruyup gözetmek, idare etmekle ilişkilendirilmesi büyük oranda deizme karşı bir argüman üretme kaygısı taşıyor görünmektedir. Zira bu durum yukarıdaki pasajda açıkça dile getirilmiştir. Fakat düzenin korunması ve yaratımın devam etmesi arasında kurulan bu ilişki sorular döngüsü oluşturmaya devam etmektedir ve özellikle evrendeki düzenin devamlılığı konusunda ortaya çıkan kafa karışıklığı ayrıca dikkat çekicidir. Öyle ki, bu anlatılar özellikle yeryüzü varlıklarının birer ekolojik fail olduklarını göz ardı eden, hatta yok sayan bir varlık tasavvuruna doğru yaklaşmaktadır. Yeryüzünde yaşanan birtakım düzensizliklerin insan eylemlerine atfedilmesi de tartışmaya dahil edildiğinde cevaplar soruya dönüşmektedir. Bu konuda belki de kader ve kaza inancının hatırlanması gerekebilir.

Kader ve Kaza inancı konusunda 8. Sınıf ders kitabındaki bilgilere geri dönüp bakıldığında şu bilgileri okuyabiliriz:

Kelime olarak kader; bir şeye gücü yetmek, biçimlendirmek, planlamak, ölçü ile yapmak, kıymetini bilmek, mukayese etmek anlamlarına gelir. Terim olarak ise kader; Allah'ın (c.c.) sonsuz ilmi ve kudretiyle, evrende olmuş ve olacak olan her şeyi takdir etmesidir. Yine varlıkları istediği şekilde ve biçimde yaratması, insanların özgür iradeleriyle yapacaklarını Allah'ın (c.c.) önceden bilmesi ve düzenlemesine kader denir.²⁶¹ Yüce Allah, Kur'an-ı Kerim'de evreni bir ölçü ve düzen içinde yarattığını bildirmektedir.²⁶² Evrenin devamı, işleyişi ve son bulması da O'nun takdiri ile gerçekleşmektedir. Bütün bu ölçü ve düzeni yaratan ve yöneten Allah (c.c.), sonsuz ilmi ve kudretiyle her şeyi kuşatmıştır. Bu konuyla ilgili Yüce Allah şöyle buyurmaktadır: "O, karanlığı yarıp sabahı çıkarandır. Geceyi dinlenme zamanı, Güneşi ve Ayı da ince birer hesap

²⁶⁰ Bakara suresi, 255. ayet. – d.k.d.

²⁶¹ bk. MEB Dinî Terimler Sözlüğü, s. 239. – d.k.d.

²⁶² bk. Furkân suresi, 2. ayet. – d.k.d.

ölçüsü kıldı. Bütün bunlar mutlak güç sahibinin, hakkıyla bilenin takdiridir (ölçüp biçmesidir).”²⁶³ (MEB-8, 2018, s. 12)

Kader anlatısı üzerinden Tanrı’nın yaratıcılığı değerlendirildiğinde ilk yaratışta her şeyi bir ölçüye göre, dolayısıyla bir düzene uygun olarak ve bu düzeni sürdürecektir bir işleyişle yaratıldığını anlamaktayız. Yaratılıştaki evrenin işleyişinin belirlenmiş olmasının yaratıcının takdiri olduğunu kabul etmek kader inancı olarak anlaşılacaksa evrendeki düzenin korunumu yaratıcının sürekli yaratmasından ziyade yaratılıştaki takdirinin bir sonucu olarak anlaşılmaya daha yakın duracaktır. Üstelik peygamberlerin mucizelerinin yaratılıştaki bu takdirin askıya alınması şeklinde yorumlandığı düşünüldüğünde Allah’ın müdahalesinin düzene müdahale olduğu varsayılabilir.

Kaza kelimesi Kur’an-ı Kerim’de Yüce Allah’ın varlıklara karşı karar, emir ve fiillerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Allah’ın (c.c.) varlıklarla ilgili karar ve takdiri bir ayette şöyle ifade edilmektedir: “Böylece onları, iki günde (iki evrede) yedi gök olarak yarattı ve her göğe kendi işini bildirdi. En yakın göğü kandillerle süsledik ve onu koruduk. İşte bu, mutlak güç sahibi ve hakkıyla bilen Allah’ın takdiridir.”²⁶⁴ (MEB-8, 2018, s. 13)

Kaza anlatısı da kaderle birlikte ele alınmakta ve varlıkların belirlenen ölçüye ve takdir edilen işleyişe göre varlıklarını sürdürerek referans ayette belirtildiği gibi işlerini yerine getirmelerini ifade etmektedir. Bu perspektiften bakıldığında Yaratıcının evrenin düzen içinde kalması için her an baştan saat kurar gibi kurmasının gerekmediği anlaşılabilir. Bu konunun böyle ayrıntılı ele alınmasından maksat düzenin koruyuculuğunun Allah’a bırakılarak düzen üzerindeki insani etki ve sorumluluğun görmezden gelinmesine ya da hafifletilmesine bir gerekçe oluşturmasının geçerli bir dayanak olmayacağını göstermek olduğu söylenebilir.

Ders kitabının yaratmanın sürekliliği konusunda evrendeki düzenin korunması dışında işaret ettiği bir diğer isim Allah’ın yaşatan olmasıdır. Konuya ilişkin 10. Sınıf ders kitabında şu ifadelerle yer verilmektedir:

Allah (c.c.) yaşatandır. O sadece yaratmakla kalmaz aynı zamanda yaşatır. O bütün hayatların kaynağıdır. Yüce Allah hücre ve atomlardan bitkilere, kuşlardan insanlara kadar her canlıya hayat vermiştir. Balığın yüzmeye, kuşun uçuşması ve kedinin koşması Allah’ın (c.c.) verdiği hayat

²⁶³ En’âm suresi, 96. ayet. – d.k.d.

²⁶⁴ Fussilet suresi, 12. ayet. – d.k.d.

özelliğiyle olur. İnsanın doğması, nefes alıp vermesi ve hareket etmesi de bu sayededir. Hayat, kendisi de diri, canlı ve hayat sahibi (Hayy) olan Allah'tan (c.c.) gelir. (MEB-10, 2018, s. 20)

Yaratan Allah'ın aynı zamanda yaşatan olmasının örneklendirilmesinde en küçüğünden en büyüğüne gibi bir üslupla canlılardan bahsedilmekte olduğunu görmekteyiz. Aktarılan bu bilgide yaşamın en küçük halinin atom veya hücre olduğu bilgisinin varsayıldığını anlayabiliriz. Yaşamın tekilliklerden ya da tek tek varlıkların yaşamının toplamından oluştuğu düşüncesi evrensel ilişkinin anlaşılmasını ve her varlığın bütün için ifade ettiği anlamı görmeyi zorlaştırabilir. İnsanın doğuşu ve yaşamı örneğinde, nefes almanın yaşamda olmakla bağlantılı bir şekilde ifade edilmesi bu eylemin yaşamı sağlamasıyla değil aynı zamanda nefes alabilecek bir havanın ve bu havanın herhangi bir hava değil bitkilerin varlığıyla desteklenen bir hava olduğu 10. Sınıf öğrencisinin malumu olduğu bir konudur. Ancak metnin söyleminde yaşamın bağlantısallıklarının bilindiği varsayımı üzerinden bir anlatım yapmak bağlantıda olmanın değerinden eksiltme tehlikesi taşıyabilir. Yaşamın varlıklara tek tek verilen bir şey değil de varlıkların birlikteliğinin dolayısıyla bağlantısallığın ya da ilişkiselliğin bir sonucu oluşan yaşamsallığın paylaşılması olarak anlaşılması yaşamın devamlılığı adına bu birlikteliğe özen göstermeye dair bir farkındalığı besleyebilir. Bu sebeple Yaratıcının tek tek varlıklara yaşam vermesi üzerinden yaşatan olduğunu anlatmak O'nun yaşam kaynağı oluşunu çoğaltan bir anlam için tercih edilmişse bile yaşamı paylaşmayı Kılıç'ın (2021) ifadesiyle *yaşamdaşlığı* anlamayı zora sokabilir. Buna karşın ders kitabı yaşamdaki bu bağlantısallığı aşağıdaki ifadelerle aktarmayı tercih etmiştir:

Allah'ın (c.c.) yaşatması aynı zamanda canlılar için uygun yaşam alanları yaratması demektir. Yaşam alanları olmadan canlılar yaşayamaz. Yüce Allah bu konuda şöyle buyurur: “Allah, gökleri ve yeri yaratan, gökten yağmur indiren ve onunla size rızık olarak türlü meyveler çıkaran, emri gereğince denizde yüzmek üzere gemileri emrinize veren, nehirleri de hizmetinize sunandır. O, âdetleri üzere hareket eden Güneş'i ve Ay'ı sizin hizmetinize sunan, geceyi ve gündüzü sizin emrinize verendir. O, istediğiniz şeylerin hepsinden size verdi. Eğer Allah'ın nimetlerini saymaya kalkışsanız sayamazsınız...”²⁶⁵ İnsanın tüm bu gerçekler üzerine düşünmesi ve ibret alması gerekir. (MEB-10, 2018, s. 21)

²⁶⁵ İbrâhîm suresi, 32-34. ayetler. – d.k.d.

Ders kitabının yaşam alanına dikkat çekmesi oldukça önemli bir veri olarak değerlendirilebilir. Ancak her canlıya uygun bir yaşam alanı vardır şeklindeki bir söylem yaşamı değil canlıyı merkeze alan bir söylemdir. Böyle bir anlatıda yaşam alanı olarak belirlenen yer merkeze yerleştirilen canlının dolayısıyla anlaşılıp değerlendirilir ya da değer biçilir. Bütün bir yeryüzünü kendisi için yaşam alanı olarak gören insan için bu anlatı insana tüm yaşam alanlarına anlamını veren merkezi bir rol yükleyebilir. Zira bugün pek çok çevre duyarlısının ana kaygısı “gelecek nesillere yaşanacak bir dünya bırakma” mottosuyla insan türünün devamlılığına ilişkin ormanların, denizlerin, içme su kaynaklarının, havanın vs. temizliğinin ve sürdürülebilirliğinin sağlanmasına dönük çabalara kaynaklık etmektedir. Basit bir örnekle ormanın yangınlarında ormanın çeşit çeşit canlıya ev sahipliği yapmasından ziyade “ciğerlerimiz yanıyor” gibi bir söylemle kaygı yaratması yaşam alanları ayrıştırması üzerinden düşünülebilir. Çünkü en geniş yaşam alanına sahip olduğu düşünülen varlığın en merkezi noktada olmaya yatkın bir mantıksal silsile kurulabilir.

Allah’ın yaratıcı vasfı hakkında ders kitabında dikkat çekilen bir başka husus da yeniden diriltme hakkındadır. Buradaki temel tartışma ahiret inancıyla ilişkili olup, ölmüş bedenlerin yeniden canlanması hakkında oluşan merakın cevaplanmasına ilişkindir. 10. Sınıf ders kitabından aşağıdaki açıklama okunabilir:

Allah (c.c.) için yoktan var etmek de yeniden diriltmek de kolaydır. Ölümden sonra bir hayatın olmasını kabul etmeyen kimseler bu işin Allah (c.c.) için hiç de zor olmadığını bilmelidir. Yoktan var etmek, yeniden diriltmekten daha zordur. Yüce Allah insanı yoktan var ettiğine göre onu yeniden diriltmesi daha kolaydır. (MEB-10, 2018, s. 34)

Görüldüğü gibi ölü bedenlerin dirilmesi konusunda da bir tür akıl yürütmeye başvurulmuş ve hiç yoktan yaratan bir varlığın tekrar yaratmak konusunda zorluk yaşamayacağı üstelik bunun daha kolay olduğu üzerinden gerekçelendirmeye başvurulmuştur. Pasajın son cümlesine dikkat edildiğinde ise, evrendeki düzenin kıyametle bozulmasının ardından -ki bu durum evren tasavvurunda ele alınmıştı- yeniden dirilmenin tüm canlılar için değil insana mahsus bir dille ifade edilmesi, ahiret yaşamının da insan için olduğuna dair oluşabilecek tasavvuru pekiştirebilir.

Allah’ın varlığı, birliği, eşsizliği ve her şeyin yaratıcısı olduğu hep birlikte Tevhid ilkesinin boyutları olarak görülebilir. Ancak Allah Kuran’da kendisini kullarına tanıtmak ya da hatırlatmak için başkaca isimlerinden ve sıfatlarından

bahsetmektedir. Bu isim ve sıfatların bazıları kendisinin zatı hakkında fikir verirken bazıları ise yarattığı varlıklarla ilişkisini gösteren anlamlar taşımaktadır. Ders kitabında Allah'ın isim ve sıfatları konusunda farklı konu ve bağlamlar dahilinde çokça bilgi bulmak mümkündür. Bütün verileri değerlendirme imkanı olmasa da Tanrı tasavvurunun daha genel bir çerçevesine sunabilmek adına öne çıkan bazı isim ve sıfatlarla yetilmeye çalışılacaktır.

Allah (c.c.) çok yücedir ve sonsuz güç sahibidir. Evrendeki her şeyi O yaratmıştır. O'nun isteği ve izniyle en küçüğünden en karmaşığına günlük işlerimiz gerçekleşir. (MEB-4, 2018, s. 20)

Ders kitabı yaratma eylemiyle ilişkili olarak Allah'ın büyüklüğünü ve kudretini yukarıdaki sözlerle ifade etmiştir. İnsan eylemliliğinin Yaratıcının bu vasıflarıyla ilişkilendirilmesi insan iradesi ile ilgili soru işaretleri oluşturabilir ve kelam tarihinin önemli konularından külli ve cüz'i irade tartışmaları üzerinden söylem değerlendirilebilir. Yüzeysel bir bakışla ders kitabının konuya ilişkin yaklaşımının Eş'arî'nin *kesb teorisine* yakın olduğu varsayılabilir.²⁶⁶ Konu 5. Sınıf ders kitabında ise şu ifadelerle açıklanmaktadır:

Tüm varlıkları bir amaç doğrultusunda yaratmak Allah (c.c.) için çok kolaydır. Biz insanlar, hayatımızda bir şeyler yapmak istediğimizde zamana, bilgiye, enerjiye ve diğer pek çok şeye ihtiyaç duyarız. Ancak Allah (c.c.) bir şeyin olmasını istediğinde hiçbir zorlukla karşılaşmaz. “O, gökleri ve yeri örneksiz yaratandır. Bir işe hükmetti mi ona sadece ‘ol’ der, o da hemen olur.”²⁶⁷ ayetinde belirtildiği gibi Allah'ın (c.c.) yaratması için “Ol” demesi yeterlidir. (MEB-5, 2018, s. 17)

Yukarıdaki ifadeler Allah'ın yaratma konusundaki gücünü ve kudretini insanın eylemleri üzerinden değerlendirerek açıklamayı, dolayısıyla bildiğinden kıyasla aslında bilemeyeceği ya da anlayamayacağı bir durumu ortaya koymayı amaçlamış görünmektedir. Tanrı'nın yaratımına bir amaç atfetmek ve aynı metin içerisinde yaratmayı bir şeyin olmasını istemekle eş görmek pasajın dikkat çeken noktası olarak görünmektedir. Ayrıca burada kıyas için insanın seçilmiş olması insanın kendi yeterliklerini bilmesine dayanabileceği gibi yeryüzündeki en yetkin varlık olarak insan üzerinden değerlendirme yapmak fikri de akla gelebilir. Zira benzer bir üslup ilerleyen

²⁶⁶ Konuya ilişkin bkz. Hüseyin Aydın (2011) “Eş'arî'nin İrade, Kesb ve Yaratma Teorisi” *İslâmî İlimler Dergisi*, 6(2), ss. 7-38.

²⁶⁷ Bakara suresi, 117. ayet. – d.k.d.

sayfalarda yeniden kullanılmakta ve insan ve Tanrı arasındaki farklar üzerinden Tanrı tasavvurunun şekillenmesine dönük bir anlatı sergilenmektedir:

İnsanların yaptığı her şey imkân, zaman ve yetenekle sınırlıdır. İnsanın her istediğini yapabilmesi mümkün değildir. Ancak Allah (c.c.) için hiçbir işte zorluk yoktur. O, her istediğini hiçbir kısıtlama olmadan kolaylıkla yapar. Yaratıcımızın sınırsız bir güce sahip olduğunu gösterir. Allah'ın (c.c.) bilmesi, görmesi ve işitmesi yanında evreni kuşatan sonsuz bir gücü olduğunu Kur'an-ı Kerim şöyle açıklar: "Göklerin, yerin ve bunlardaki her şeyin hükümrânlığı yalnızca Allah'ındır. O her şeye hakkıyla gücü yetendir."²⁶⁸ (MEB-5, 2018, s. 21)

Bir önceki anlatı Allah'ın yaratmak için hiçbir şey yapmasına gerek olmadığı, sadece "Ol!" demesinin yeterli olduğu bir anlatı sunarken, yukarıda Allah'ın her türlü yetkinliğe sınırsızca sahip olmasının bir sonucu olarak her şeyi kolaylıkla yapmasından söz edilmektedir. İlki istediği için yaratan bir Tanrı tasavvurunu beslerken, ikincisi daha çok yetkinliklere odaklanmış bir Tanrı anlatısı sunmaktadır. Bilme, görme, işitmedeki sınırsızlığın, sonsuz bir güce kaynaklık ettiği şeklinde yorumlanabilecek yukarıdaki söylem, bilgi güçtür şeklindeki çağdaş söylemle paralellik göstermektedir.

Konunun başka bir veçhesi olarak ise bilme, işitme ve görme sıfatlarının genellikle birlikte anılmasından bahsedilebilir:

Allah (c.c.), her şeyi gören, işiten ve bilendir. Her şeyden en küçük ayrıntısına kadar haberdardır. Allah (c.c.) yarattığı tüm varlıkların bilgisine hakimdir. Yaratıcı olduğu için yarattığı her şeyi bilir ve işitir. "... Şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir."²⁶⁹ (MEB-5, 2018, s. 19)

Bu pasaj özelinde öncelikle dikkat çeken konu, Tanrı hakkında bir tasavvur oluşturma genellikle insan üzerinden yapılmaktayken, burada Tanrı'nın kendisinden bahsederken tüm yaratılmışları kapsayan bir dilin kullanıldığı görülmektedir. Tanrı'nın tüm yarattıklarını kuşatan bir dille kendini tanıtmaya rağmen insanın anlama çabasının kendi üzerinden devam etmesi kaçınılmaz bir epistemik insanmerkezliliğin sonucu olsa da anlatımda insan örnekliliği üzerinden ilerlemek insanmerkezliliği belirginleştirmekte ve doğallaştırmaktadır. Diğer taraftan yukarıdaki pasaj da dikkate alındığında duyu olarak işitme ve görmenin bilgi kaynağı oluşu

²⁶⁸ Mâide suresi, 120. ayet. – d.k.d.

²⁶⁹ Enfâl suresi, 75. Ayet. – d.k.d.

konusunda Tanrı tasavvuru açısından da bir benzerlik kurulduğu söylenebilir. Başka bir ifadeyle işitme ve görme Tanrı için de bir bilgi kaynağı hükmündedir. Ancak O'nun eşsiz oluşu ve yetkinliklerinin sınırsız olduğu hatırlandığında görme ve işitme konusunda ders kitabının bir şerh koyması kaçınılmaz olmuştur:

Yüce Allah'ın işitmesi ve görmesi, yaratılmış varlıklardaki kulak, göz gibi organlar yoluyla değildir. Çünkü Allah (c.c.) yarattıklarına benzemez. Göz olmadan her şeyi görmek, kulak olmadan her şeyi işitmek nasıl olur? Bu insan için zor ama anlayabileceğimiz bir durumdur. Örneğin, uyurken gördüğümüz rüyaları da gözlerimizle görmeyiz. Çünkü gözlerimiz kapalıdır. Fakat rüyalarımızda o kadar çok şey görürüz ki bazen uyanık olarak göremediklerimizi bile görebiliriz. Demek ki görmek sadece gözle sınırlı değildir. Bunu Allah (c.c.) için düşündüğümüzde O'nun görmesi ve bilmesi insaninkinden farklı ve mükemmeldir. (MEB-5, 2018, s. 19)

Ders kitabı bir taraftan Allah'nın her şeyi görüp işittiğini açıklamak için öznel deneyimleri kullanmakta diğer taraftan O'nun eşsizliğine hâlel getirmemek için farklılığı vurgulama ihtiyacı hissetmektedir. Rüya anlatısı üzerinden görmek için göze ihtiyaç olmadığı fikri ilk etapta makul bir açıklama gibi görünse de rüyaların görme deneyiminin verileriyle şekillendiği düşünüldüğünde yeterli bir açıklama olarak görülmeyebilir. Zira doğuştan görme engelli bireylerin rüya deneyimi yaşadıkları ancak bunların görsel imgeler yerine diğer duyu verileriyle şekillenmiş hikayeler olduğu belirtilmektedir (bkz. Hurovitz, Dunn, Domhoff, & Fiss, 1999). İnsan ve rüyaları üzerinden bir anlatı insanın görsel imgeye ihtiyaç duyması sebebiyle maksadına ulaşmayabilir. Ders kitabının konuya ilişkin başka bir açıklaması ise şu şekildedir:

Biz insanlar da görür ve işitiriz. Aydınlıkta ve gözümüzün önünde olan yerleri görebiliriz. Ancak sadece belli sınırlarda olan sesleri duyabiliriz. Bilgimiz ise gördüğümüz, duyduğumuz ve düşündüklerimizle sınırlıdır. Ancak Allah (c.c.) için böyle bir sınırlandırma yoktur. O her şeyi işitir, görür ve bilir. (MEB-5, 2018, s. 20)

Ders kitabının insan üzerinden anlatıma devam etmesi bu noktada insandan daha gelişmiş görme ve işitme kapasitesi olan canlıları akla getirebilir, ki özellikle metnin 5. Sınıf düzeyine yazılmış olması pek çok meraklı soruyu art arda getirme potansiyeli taşımaktadır. Ancak bu pasajın asıl dikkat çekici noktası Allah'ın bilgisinin de bilgi kaynakları üzerinden açıklanmasıdır. Yani sınırsız görme ve işitme sayesinde sonsuz bilgiye sahip olmanın imkanının mümkün hale gelmesidir. Tüm bunlar Tanrı'nın

tekliği, biricikliği, eşsizliği vurgusuna rağmen Tanrı tasavvurunun özne merkezli kuruluşundan kaçamamanın göstergeleri olarak okunabilir. Fakat bu durumun insan varlığı açısından daha önceki bölümde sıklıkla değinilen Tanrı-insan ve insan-insan ilişkisiyle sınırlı bir din ve dolayısıyla evren ve varlık anlayışıyla sonuçlanmasının ve insanın diğer varlıklarla ilişkilenmesinin üstünü örten bir anlatının belirsiz işaretleyicileri olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Ders kitabı Allah'ın sonsuz bilgisinin kaynağını yalnızca bilgi kaynaklarının sınırsızlığıyla açıklamakla yetinmemiştir. Kaldı ki yukarıdaki bahis daha ziyade görme ve işitmenin açıklanması üzerine odaklanmış ve Allah'ın bilmesi bunlara bağlı olarak değinilen bir özellik olmuştur. Allah'ın her şeyi bilmesi odak konu haline geldiğinde ise başka bir argümanın öne sürüldüğünü görmekteyiz:

Allah'ın (c.c.) bilmesi asla bizim bilmemize benzemez. Bizler bilmek için çeşitli araçlara ihtiyaç duyarken O, hiçbir araca ihtiyaç duymadan bilir. O'nun bilgisinde ne artma ne de eksilme olur. Çünkü O'nun bilgisi tamdır. [...] Nasıl ki bir makineyi icat eden insan o makinenin tüm özelliklerini biliyorsa, her şeyi yaratan Allah (c.c.) da yarattığı tüm varlıkların özelliklerini bilir ve görür. Eğer böyle olmasaydı, yani yarattıkları hakkında mükemmel bilgi sahibi olmasaydı bu durum Allah (c.c.) için bir eksiklik olurdu. Oysa Allah (c.c.) için herhangi bir konuda eksiklik söz konusu olamaz. (MEB-5, 2018, s. 20)

Benzetme yapmak ve bunun üzerinden bir kıyas gerçekleştirmek, akıl yürütme faaliyeti olarak insan bilgisinin işlenmesinde önemli kaynaklardan biri olarak kabul edilebilir. Ancak yapılan teşbihin hata kaldırmayacağı ve bu konuda titiz olunması gerektiği önemli bir husustur. Örneğin yukarıdaki pasajda olduğu gibi insan ve yaptığı makine ile yaratıcı ve yarattığı evrenin ve içindekilerin benzetilmesi masum bir teşbih gibi görülebilir. Ancak evren ve özellikle hayvanlar konusunda bir organizma değil bir makine, otomat benzetmesi yapılmasının ne tür sonuçlar doğurabileceği çok da uzak olmayan bir tarihte deneyimlenmiş ve bugün hala devam eden hayvan deneylerinin başlangıcına zemin hazırlamıştır. Hakeza evrenin bir makinaya benzetilmesi deist anlayışın en önemli argümanlarından biri olarak görülür ve saat gibi tıkr tıkr işleyen bir mekanizma olarak yaratıcının evrene müdahalesinin gerekmediği varsayılabilir. Bu durumda yarattığı bir varlığı en iyi bilen onu yaratandır gibi kendinden anlaşılabilir bir ifadeyi açıklamak için bir benzetmeye başvurmaya gerek olamayabilir.

Gelinen noktada yaratıcı varlık olarak Allah'ın zatını tanımaya dönük bazı isim ve sıfatların ders kitabının sunduğu perspektiften anlamaya dönük bir yol takip edilmiş oldu. Bu noktadan itibaren ise Yaratıcı'nın yarattıklarıyla ilişkisini gösteren bazı isimlerine değinmek yaratma ve yaşatmanın ötesinde ilişkiye yeni boyutlar katarak Tanrı tasavvurunu destekleyecek veriler sunacaktır. 4. Sınıf ders kitabında yer alan isimler bu anlamda bir fikir verebilir:

Allah (c.c.), evreni ve evrendeki her şeyi yok iken yaratan, idare edip yöneten, yarattıklarını koruyup gözetendir. Yüce Allah kendisini doğru tanımamız ve bilmemiz için insanlar arasından bazılarını seçer. Seçilen bu insanlara peygamber denir. Peygamberler Allah'tan (c.c.) aldıkları mesajları biz insanlara ulaştırır. Allah'ın (c.c.) Rab, Rahman, Rahim, Aziz, Rezzak gibi isimlerinin olduğunu peygamberlerin bizlere verdiği bilgilerden öğreniriz. Bu isimler yoluyla Yüce Allah'ı daha iyi tanım ve biliriz. (MEB-4, 2018, s. 12)

Yukarıda sıralanan isimlerin genel olarak Yaratıcının kullarıyla ilişkisini gösteren ve bu ilişkinin yaşamla birlikte kurulan canlı bir ilişkiyi imlediklerini baştan söylemek mümkün olabilir. Peygamberler vasıtasıyla yaşayan varlıklar olarak insanlara bu isimlerle yaratıcıyla bağı hatırlatmak yaşarken ihtiyaç duyulan güvende hissetme duygusuna cevap verme niteliği taşımaktadır.

Rab, yaratan, besleyip büyüten, yarattıklarıyla ilgili kurallar koyan ve onları terbiye eden demektir.²⁷⁰ Rab isminin bir gereği olarak Allah (c.c.), kendisine inananları daha iyi insanlar olmaları için bazı ibadetlerle eğitir. Allah'ın (c.c.) Müslümanları eğitmesi onun merhametinin bir sonucudur. (MEB-5, 2018, s. 54)

Yukarıdaki pasaj göstermektedir ki Allah'ın isimleri konu edildiğinde öncelikle bu ismin genel olarak ne ifade ettiği daha sonra ise insan ve hatta yukarıdaki örnekte olduğu gibi bu ismin Müslümanlar açısından ne anlama geldiği konusunda açıklama yapılmaktadır. Genelden özele olarak ifade edilebilecek bu anlatım yolu eğitim yöntemleri açısından makul hatta doğru bir strateji olarak görülebilir. Ancak Yaratıcının yarattıklarıyla ilişkisine atıfta bulunan bu türden isimleri ismin kapsayıcılığını parçalayarak tek tek varlıklar üzerinden örneklendirmek bu ilişkiyi anlamayı zorlaştırabilir. İsmi tanımlı yapılırken yaşamsal bilgiye atıf yapılmışken açıklamada Allah'ın Rab isminin inananlara ibadetleri öğretmesi gibi oldukça spesifik

²⁷⁰ bk. MEB Dinî Terimler Sözlüğü, s. 392. – d.k.d.

bir örneklendirme yapılmış olması yaratılanların birbiriyle ilişkisi konusunda sınırlayıcı anlamlar doğurabilir.

Yukarıda bahsi geçen isimlerden bir diğeri olan Rahman 5. Sınıf ders kitabında şu ifadelerle anlamlandırılmış ve açıklanmıştır:

Rahman; dünyada, bütün canlılara şefkat gösteren, inanan inanmayan herkese merhamet eden ve her türlü nimeti sürekli veren anlamlarına gelir.²⁷¹ (MEB-5, 2018, s. 17)

Rahman ismi de Rab isminde olduğu gibi tüm yaratılanları kapsayacak şekilde tanımlanmıştır. Devamında gelen açıklama ise şu şekildedir:

Rahman, Yüce Allah'ın güzel isimlerinden birisidir. Bu isim Kur'an-ı Kerim'de şöyle geçer: "De ki: "(Rabbinizi) ister Allah diye çağırın, ister Rahman diye çağırın. Hangisiyle çağırırsanız çağırın, nihayet en güzel isimler O'nundur..."²⁷² Yüce Allah, Rahman ismi ile dünya hayatımızı devam ettirebilmemiz için çeşitli nimetler ve kolaylıklar sunar. Örneğin bebeklik ve çocukluk dönemimizde iken korunma, beslenme, güvenlik, sevgi ve şefkat gibi çeşitli ihtiyaçlarımızın karşılanması için bizi bir aile içinde var eder. Ailemize de ayrıca şefkat ve merhamet duygusu verir ki onlar da bıkmadan usanmadan bizimle ilgilenebilsinler. Beslenmemiz için bitkileri ve hayvanları var eder. Dünya hayatında neyin nasıl yapılacağı bilgisini bize öğretir. Biz de bu bilgilerle buluşlar yapar, eşyalar üretir ve yeni bilgilere ulaşırız. (MEB-5, 2018, s. 17-18)

Yukarıdaki pasajda tercih edilen anlatı dili ve üslubu Tanrı tasavvuru oluşturmaya hizmet etmekten çok bir insan anlatısı sunmaktadır. Bir yaratıcı onu yaratır, ebeveyni hayatta kalması için bakımını üstlenir, etrafındaki bitkiler ve hayvanlar onun için besin kaynağıdır. Nasıl yaşayacağımı vahiyden öğrenir, sonra yeryüzü varlıklarını birer malzeme olarak istediği gibi kullanıp hayatını kolaylaştıracak eşyalar üretir ve bütün bunlar Allah'ın Rahman isminin tecellisidir. Burada kronikleşmiş bir anlatım sorunundan bahsetmek mümkündür. Zira yarattığı her şeye rahmetiyle muamele ettiği ifade edilen bir yaratıcının tüm yarattıklarını insanın hizmetine sunmuş olması, insanlar da dahil, bütün bu rahmet eylemlerinin insan için olduğu yanılsamasını oluşturmaya oldukça müsait bir hikaye oluşturmaktadır. Ancak ders kitabının kendisinin de kabul ettiği gibi rahmet tüm yaratılanları kuşatan bir isim olmalıdır:

Evrendeki her varlık Allah'ın (c.c.) rahmetinin sonucu olarak varlığını devam ettirir. Allah'ın (c.c.) rahmeti çok geniştir. Allah (c.c.), Rahman

²⁷¹ bk. MEB Dinî Terimler Sözlüğü, s. 374-375. – d.k.d.

²⁷² İsrâ suresi, 110. ayet. – d.k.d.

olmasının bir gereği olarak yarattığı tüm kullarına merhamet eder. (MEB-5, 2018, s. 18)

Kul kavramsallaştırması konusunda ders kitabının kavramın kapsamını belirleme konusunda yeterince açık olmayan veriler sunduğundan daha önce de bahsedilmişti. Yukarıdaki pasaj tüm yaratılanlara işaret eden anlatımı sebebiyle kulluğu yalnızca insanlarla sınırlı olmayan, tüm yaratılmışları kapsayan bir anlam içeriğine kavuşturabilir. Ancak bu anlam içeriği ilerleyen başlıklarda kul hakkı söz konusu olduğunda varlığını korumayı devam ettirebilecek mi sorusu akıllarda kalabilir.

Rahîm; dünyada yarattığı bütün varlıklara karşılıksız nimet veren, yarattıklarını koruyan, esirgeyen, bağışlayan ve merhamet eden, ahirette ise sadece Allah’a (c.c.) inanan kullarına şefkat eden anlamlarına gelir.²⁷³ (MEB-5, 2018, s. 18)

Rahim ismine Rahman’dan farklı olarak ahiret hayatını kapsayan bir anlam verilmesi üzerine özellikle tefsir eserlerinde yer alan açıklamalara bakılarak bir değerlendirme yapılabilir. Ders kitabı açısından dikkat çekici olan ise daha önceki bölümlerde hesap günü olarak açıklanan ahiretin Allah’ın isimleri konusunda çağrıştıracığı ismin adil olmak olması bekleneneğinden bu isme gölge düşürmeyecek bir şekilde ifade edilmesi konusunda hassasiyetin cümleye yansıtılmamış olmasıdır.

Ders kitabında Allah’ın yarattıklarına merhametinin göstergelerinden biri olarak Rezzak isminden bahsedilmektedir. 10. Sınıf ders kitabından şu bilgileri okumak mümkündür:

Allah (c.c.) canlıların ihtiyaç duyduğu şeyleri yaratarak onları yaşatır. O Rahmân’dır, rahmeti sınırsız olandır. O Rahîm’dir, merhameti sonsuz olandır. Rezzâk sıfatıyla maddî ve manevî lütuf ve ikramları yeryüzüne yayar. Tüm canlılar gibi insanın da yaşam alanlarını hava, su ve besinle donatır. Bu durum bir Kur’an ayetinde şöyle ifade edilir: “Yeryüzünde hiçbir canlı yoktur ki rızıkı Allah’a ait olmasın...”²⁷⁴ Yüce Allah insanlığa yetecek kadar rızık yaratmıştır. Rızık O’nun teminatı altındadır. İnsan paylaşmayı bilirse dünyanın nimetleri herkes için yeterlidir. (MEB-10, 2018, s. 22)

Rezzak ismi de diğer isimlerle benzer bir şekilde Allah’ın yarattığı tüm varlıkları kapsayan bir isim olarak tanımlanmasına ve referans gösterilen ayette bütün canlıların

²⁷³ MEB Dinî Terimler Sözlüğü, s. 374. – d.k.d.

²⁷⁴ Hûd suresi, 6. Ayet. – d.k.d.

rızkının Allah’a ait olduğu belirtilmiş olmasına rağmen ders kitabı yine insanın rızık konusundaki endişesini ön plana çıkarmayı tercih etmiş ve insanlar paylaşmayı bilirse sorun kalmayacağını ifade etmiştir. Rızık konusu daha somut bir örneklem alanı sunduğu için hakkında olgulara dayalı bir değerlendirme yapmak mümkün olabilir. Öncelikle belirtmek gerekir ki her canlının kendine ait çevrelenmiş bir yaşam alanı yoktur. Yaşam alanı yeryüzünün tamamıdır. Yeryüzünün herhangi bir yerinde yaşanan herhangi bir olay tüm yeryüzünü ve dolayısıyla tüm canlılığı etkileyecektir. Burada yüzlerce örnek sıralanabilir; tarım ürünlerinden daha çok verim almak için kullanılan zirai ilaçların arı popülasyonu üzerindeki etkisi, şehirleşmeye bağlı olarak azalan orman alanlarının içerisinde yaşayan canlıları sokak hayvanına dönüştürmesi, fosil yakıtların kullanımı sebebiyle gerçekleşen küresel ısınmanın bütün iklimi değiştirmesi, özellikle kimyasal atıklar sebebiyle kirlenen su, toprak ve havanın özellikle içme suyu kaynaklarını tehlikeye sokması vs. Tekrar etmek gerekirse her canlının kendine ait sınırlandırılmış bir yaşam alanı yoktur ve yaşam tüm bu canlılığın bağlantısallığıyla oluşan bütünselliktedir.

Pasajın dikkat çeken başka bir ifadesi ise dünya nimetlerinin eğer insanlar paylaşmayı bilirse herkese yeteceğidir. Burada herkesten kastın insan türü olduğunu varsaymak art niyet olarak düşünülebilir ancak tüm canlıları kapsadığını düşünmek de fazlaca iyimser bir yorum olarak kalacaktır. Rızık konusunda paylaşmanın tek başına yeterli bir erdem olamayacağı açıktır. Yeryüzü yaşam alanı olarak tüm varlıklar için pasajın ifadesiyle nimetle donatılmışsa bu nimetlerden faydalanmak adil bir paylaşım ile ancak gerçekten herkes için yeterli olabilir. Paylaşmak, elinde olandan vermek demektir, elde etmesine izin vermek değil. Herkesin adil bir elde etme hakkına kavuşması ise imkanların eşitliğiyle belki mümkün kılınabilir.

Rızık konusunda yeryüzü nimetleri olarak adlandırılan birtakım varlıklardan (su) ya da varlık durumlarından (yağmur) bahsedilmektedir. 4. Sınıf ders kitabında dört farklı ayet sıralanmış ve öğrencilerden bu ayetlerde bahsi geçen nimetleri bulmaları istenmiştir:

“Gökten suyu indiren O’dur. Ondan hem size içecek vardır, hem de hayvanlarınızı otlatacağınız bitkiler.”

“(Allah) su sayesinde sizin için ekinler, zeytinler, hurmalar, üzümler ve diğer meyvelerin hepsinden bitirir. İşte bunlarda düşünen bir toplum için büyük bir ibret vardır.”

“O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi. Bütün yıldızlar da O’nun emri ile sizin hizmetinize verilmiştir. Şüphesiz bunlarda aklını kullanan bir millet için ibretler vardır.”

“O, taze et yemeniz ve takınacağınız süs eşyası çıkarmanız için denizi sizin hizmetinize verendir. Gemilerin orada suyu yara yara gittiğini görürsün. (Bütün bunlar) O’nun lütfundan nasip aramanız ve şükretmeniz içindir.”

(Nahl suresi 10, 11, 12 ve 14. ayetler.)

Yukarıdaki dört ayette anlatılan Allah’ın (c.c.) nimetlerini listeleyiniz.
(MEB-4, 2018, s. 19)

Rızık ve nimet konusunun anlaşılabilmesi için ders kitabının tercih ettiği bu yol öğrencilerin yaşama bakışı konusunda önemli bir belirleyici olabilir. Zira sıralanan ayetlerde yerden göğe, denizden karaya çepeçevre bir dünyanın insanın hizmetine sunulduğu düşüncesi ayet referansları göz önünde bulundurularak kuşkusuz bir kabul olarak hayatı şekillendirecek bir anlama bürünebilir. Ayet meallerinin ders kitabında kullanımı konusu üzerinde hassasiyetle düşünülmesi gereken konuların başında gelmelidir. Nitekim yukarıdaki ayet meallerinin bir açıklama olmaksızın literal bir anlamla öğrencinin zihninde oluşturacağı algı yaratıcıya verdiği nimetler için şükretmek dışında dünyanın merkezinde olduğuna dair bir yanılsamaya kapılması olacaktır. Bu türden anlatılar Yaratıcı Tanrı konusunda bir tasavvur oluşturmaya katkı sağlaması umulan ders kitaplarında insan tasavvuru üzerinden bir Tanrı tasavvuru geliştirildiği türünden düşüncelere kapı aralıyor görünmektedir. İnsan türünün bir üyesi olarak Tanrı’yı insanca bir perspektiften anlamak elbette kaçınılmaz olacaktır. Ancak bu anlama bütün evrenin insan için yaratıldığı, tüm varlıkların onun hizmetinde olduğu, kutsal olanın insan yaşamı olduğu gibi bir anlatı dünyası oluşturmayı gerektirecek bir perspektif yanılsaması oluşturacak bir handikaba dönüşmemelidir.

Ders kitabının Tanrı ve insan ilişkisine dair pek çok bilgi içerdiği/içereceği malumdur. Allah’ın insanlar için vahiy ve peygamber göndermiş olması insan için başlı başına bir ilişki kurma ve yalnızca yaratıcısını değil kendisini ve içinde bulunduğu evreni tanımak için en önemli nimet olarak değerlendirilebilir. Ders kitabı da Allah’ın peygamber ve vahiy göndermiş oluşunu O’nun merhamet sıfatıyla aktarmayı (MEB-9, 2018, s. 42); (MEB-7, 2018, s. 111) tercih etmiştir.

Son olarak Tanrı tasavvuru konusunda Bakara (2): 255 (MEB-9, 2018, s. 51) ve Haşr (59): 22-24. (MEB-9, 2018, s. 50) ayet mealleri Allah’ın isim ve sıfatlarla kendisini tanıttığı ayetler olarak ders kitabında yer almış ve öğrencilerden bu ayet

mealleri üzerine düşünmeleri istenmiştir. Ayrıca Allah'ın yaratması ve yarattığı nimetler hakkında dikkat çekmek için de Fâtır Suresinin 27. ve 28. ayetlerinin mealleri paylaşılmış ve açıklamalar yapılmıştır (MEB-12, 2018, s. 40-41).

Gelinen noktada ele alınan veriler Allah'ın varlığı, birliği ve eşsizliği üzerinden Tevhid ilkesinin Tanrı tasavvuru konusunda belirleyici bir alana sahip olduğunu, Allah hakkında bilgilere yalnızca ilahi kaynaklardan ulaşılabileceğini ve bu kaynaklarda Allah'ın kendisini çeşitli isim ve sıfatlarla tanıttığını öğrenmiş olduk. Buradan hareketle ise ders kitabının Allah'ın isim ve sıfatlarını açıklama yöntemi olarak insan düşüncesinin akıl yürütme, çıkarım yapma gibi etkinliklerinden faydalandığını, diğer taraftan Allah'ın yarattıklarıyla ilişkisini ortaya koyan isimlerinin anlaşılmasında yaratılmış varlık olarak insana indirgenmiş bir çerçeveden bakıldığı ve bu anlamda tüm yaratılmış varlıklar konusunda bütüncül bir anlayıştan uzak bir anlatı benimsediği görülmüştür.

3.2.3. Yaratılmış Varlık Tasavvuru

Yaşadığımız sürece, bizimle birlikte dünyayı seven herkesin -yani öbür canlıların- bizim gittiğimiz yerlere gittiğini göreceğiz. Biz ciğerlerimizi açmak üzere kar ovalarına gidince, kuşkusuz arının iri ailesi de orada olacak; atmacalar, kartallar ve uçar kış hayvanları. Biz su içmek için tatlı su akarsularına eğildiğimizde “karıncaların su içtiği” de olacak. Ya da su boylarında birer “siyah inci” gibi parlayan atları göreceğiz.

Faruk Duman, *Doğa Betiği* (2019)

Yaratıcı Tanrı anlatısıyla birlikte etrafımızda gördüğümüz şeyler artık sadece öylesine var olan şeyler değil yaratılmış ve üstelik planlı yaratılmış olmak bakımından perspektif değiştirecek bir anlam kazanmış oldu. Varlık var olmak bakımından ve akıl almaz çeşitliliğiyle yeterince ilgi çekici iken artık tüm varlığın bir amaçla yaratıldığı başka bir değişle kendinde bir anlamı olduğu, yani bir anlamla birlikte evrene dahil olduğu düşünüldüğünde hayret ve hayranlığın yerini belki de merak duygusu alacaktır; *Tanrı bununla ne kastetmiş olabilir?* Elbette bu soru tüm yaratılmışlar için geçerli olduğunda insanın da kendisi için aynı soruyu sorması kaçınılmaz olacaktır.

Ders kitabı varlıklara yaratılmış olmaları bakımından Tanrı'nın ölçü ve düzenle yarattığı evrenin birer yansıması olarak bakmaya çağırır:

Allah'ın (c.c.) her şeyi bir ölçüye ve düzene göre yarattığının örnekleri her insanın anlayacağı derecede açıktır. İlk olarak insanın mükemmel yaratılışı bu ölçü ve düzenin bir göstergesidir. Bu gerçek Kur'an'da, "Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık."²⁷⁵ şeklinde vurgulanmaktadır. Sadece beş duyu organı bile insanın ne kadar mükemmel olduğunu göstermektedir. İnsan dış dünyayı bu duyular sayesinde tanır. Görme, koklama, dokunma, işitme, tatma duyuları arasındaki koordinasyon ve uyum sayesinde rahatça yaşamını sürdürebilir. (MEB-8, 2018, s. 14)

İlk örnek insanın kendisidir ve bilgi kaynağı olarak duyulara sahip oluşu, duyular vasıtasıyla evrende olup biteni fark etmesi ve bunlara bir anlam ve açıklama getirmesi ve böylece yeryüzünde yaşamayı kendisi için kolay hale getirebilmesi ders kitabı açısından mükemmel yaratılışın yani ölçü ve düzenin bir göstergesidir. Pek çok yaratılış özelliğinin yanında insana dair dikkat çekilen unsurun duyular oluşu önemli bulunabilir. Bu durum insanın varlığa nesne yönelimli bir ontolojiyle değil özne yönelimli bir ontolojiyle yaklaşmasında etkili olabilir. Başka bir ifadeyle insanın ilişki kurduğu herhangi bir varlığı nesneleştirerek kendi öznel konumundan onun hakkında bir algı ve yargı oluşturabilir. Bu durumda evrene bakan göz Tanrı'nın kastından ziyade kendi ilgi ve ihtiyaçlarının kategorileriyle anlam ve amaç atfetmede bulunabilir.

Ders kitabı insanın kendisine bakıştan sonra dikkatini hayvanlara yöneltmiştir. Bu önemli bir izlek olarak kabul edilebilir. Zira hayvanlar düşünce tarihi boyunca farklı şekillerde değerlendirilmiş, ilk olarak yaratılmış olmak bakımından Tanrıya karşı insanla birlikte düşünülürken daha sonra akıl ve zihinsel yetilerden yoksunluğu iddiasıyla insan türüne göre öteki olarak konumlanmıştır. Bugün yeniden nicelikleri farklı olsa bile duyu, duygu ve düşünce niteliğine sahip olmaları yönüyle ontolojik olarak insanla aynı zeminde durdukları düşünülmektedir. Bu düşünce süreci içerisinde hayvanların insanın ne'liği konusunda bir ayna görevi gördüğünü ve dikkatlerin her dönemde onların üzerinde kaldığını söylemek mümkündür. Ders kitabı Kuran referansı ile arı örneği üzerinden hayvanların bir ölçüye göre yaratıldığını ve hayvan yaratılışı üzerinden Yaratıcının amaçlı yaratışını açıklamayı tercih etmiştir:

Allah'ın (c.c.) her şeyi yerli yerince, bir ölçü ve düzene göre yarattığını hayvanlar aleminde de görürüz. Milyonlarca hayvan türünden sadece arı

²⁷⁵ Tîn suresi, 4. ayet. – d.k.d.

bile evrendeki mükemmel işleyişe örnek olarak yeter. Kilometrelerce uzaktan çiçek çiçek dolaşarak kovanına çiçek özü getiren arılar aralarında iş bölümü yaparak çalışırlar. Kovan içindeki nem dengesini sabit tutmak, birbirlerine yol tarif etmek ve yön tayin edebilmek gibi birçok özelliğe sahiptirler. Arılara bu özellikleri Allah (c.c.) tarafından bahşedilmiştir. Bu durum, “bal arısı” anlamına gelen Nahl suresinde şöyle vurgulanmaktadır: “Rabbim bal arısına: ‘Dağlarda, ağaçlarda ve hazırlanmış kovanlarda yuva edin; sonra her çeşit üründen ye; sonra da Rabbimin işlemen için gösterdiği yollardan yürü’ diye vahyetti. Karınlarından insanlara şifa olan çeşitli renklerde bal çıkar. Düşünen bir millet için bunda ibret vardır.”²⁷⁶ (MEB-8, 2018, s. 14-15)

Pasaj her ne kadar arı olarak genellemiş olsa da bal arısının örnek olarak sunulduğu bu metinde, arıların yaratılış özellikleri açısından bazı yetkinliklere sahip oldukları ve bu yetkinlikleri kullanarak birlikte yaşama düzeni kurduklarından bahsedilmektedir. Ders kitabının arının yaşam becerileri üzerinden evrendeki mükemmel işleyişini anlatma çabası anlaşılabilir olmakla birlikte yeterli değildir. Çünkü metinde arı varlığı evrensel işleyişle ilişkilendirilmeksizin daha doğru bir ifadeyle arının ekolojik fail oluşuna değinilmeksizin tek başına bir tür olarak yaşam donanımının aktarılmasıyla yetinilmiştir. Arılar doğal bir pollinator (polen taşıyıcı) olarak bitki yaşamının ve tarımın sürdürülebilirliğinde en önemli ekolojik failer arasındadır. Atıf yapılan ayette bahsi geçen bal, tek başına bir gıda olarak hem beslenme kaynağı hem de ticari bir ürün olarak insan hayatı açısından sosyo-ekonomik anlamı öne çıksa da bugün besin kaynaklarının büyük bir kısmının devamlılığı arının kendisine öğretilen yollardan yürüyüşüne bağlıdır. Bu bakış açısı arı türünün evrensel düzen içindeki varlığını bütün yaşam için anlamlı hale getirmektedir. Elbette arı örneğinde olduğu gibi tek tek tüm yaratılmışların yaratılışındaki yetkinlik ve özelliklere dikkat çekilerek yaratımdaki ölçü ve düzene dikkat çekmek bir anlatı tercihi olabilir. Ancak her şeyin yerli yerince yaratıldığından bahsederek bütüne işaret edilen bir anlatıyı tekilleştirerek açıklamak, parçalara bakarak bütünü anlamaya dönük eski bilimsel anlayışın izlerini taşıyan bir yol izlemek olacaktır. Bugün bütünün kendisini oluşturan parçaların aritmetik ortalamasından daha büyük olduğu yaklaşımının modellendiği enformasyon matematiğine dayalı bilimsel faaliyetler yürütülmektedir (bkz. Kılıç T. , 2021). Bu sebeple bir tür olarak arının yaşama katkısını kendisine verili olan yeterlikleri kullanarak çalışkanlığı üzerinden anlatmaktan ziyade yaşamsallığa

²⁷⁶ Nahl suresi, 68-69. Ayetler. – d.k.d.

kattığı değer başka bir ifadeyle sebep olduğu dönüşümler üzerinden anlamak yaşamı onunla paylaşan insana daha geniş bir yaşam perspektifi kazandırabilir.

Yaratılanların düzenli işleyişinin Yaratıcının mükemmel yaratışının tezahürü olduğunu anlatmak için ders kitabından seçilen son örnek Dünya ve gök cisimleridir:

Allah'ın (c.c.) mükemmel yaratmasına güzel bir örnek de Dünyamızdır. Kendi etrafında dönen Dünya, aynı zamanda Güneş'in etrafında da hareket etmektedir. Bu hareketler sayesinde gece, gündüz ve mevsimler oluşmaktadır. Dünyanın etrafındaki atmosfer tabakası ise sayısız gök taşına karşı tam bir kalkan görevi üstlenmektedir. Galaksiler, yıldızlar, gezegenler ve uydular Allah'ın (c.c.) belirlemiş olduğu yörüngelerde düzen içinde varlıklarını sürdürmektedir. Bu konuyla ilgili Kur'an-ı Kerim'de, "O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı yaratandır. Bunların her biri bir yörüngede yüzmektedirler."²⁷⁷ buyrulurken, uzaydaki düzenin de Allah (c.c.) tarafından oluşturulduğu belirtilmektedir. (MEB-8, 2018, s. 15)

Aynı ders kitabının takip eden sayfalarından alınan yukarıdaki pasajın benzer bir bakış açısını sürdürdüğünü görebiliriz. Bir gezegen olarak Dünyanın uzaydaki konumu ve hareketleri elbette yaratılıştaki ölçü ve düzen alametlerinden birisi olarak sunulabilir. Ancak evrendeki ölçülü yaratıma dikkat çekmek isteyen bir metnin bunu yaratılmış varlıklar üzerinden anlatmayı seçtiğinde yalnızca o varlığın özelinde kalmakla maksadına ulaşmadığı bir önceki arı örneğinde anlatılmaya çalışılmıştı. Dünyanın kurulmuş bir saat gibi belirli hızlarda belirli yörüngelerde dönüşü, etrafının korunaklı bir tabakayla örtülmüş olması güvenli bir yaşam alanı izlenimi oluşturmaktadır. Ancak Dünya en az içinde yaşayan varlıklar kadar kırılgan bir yapıdadır ve üzerinde yaşayanların eylemlerinin sonucu olarak tamamen tekinsiz bir barınağa dönüşme potansiyeline sahiptir. Dünyanın yaşama imkan veren olanakları o aynı şekilde dönmeye devam etse de bir gün yeterli olmayabilir. Bu anlatımlarda gözden kaçırılan husus evrendeki her varlığın doğrudan olmasa bile birbiriyle etkileşim halinde olduğudur. Ayrıca ders kitabının ifadesiyle dünyayı dış etkenlerden koruyan atmosfer tabakası yeryüzünde olup bitenlerden kendini koruyacak ayrı bir özelliğe sahip değildir.

Ders kitabının varlıkların bir ölçü ve düzene göre yaratıldığına ilişkin anlatılarda uyum ve ilişki geri planda kalmış görünmektedir. Ancak bu örnekler

²⁷⁷ Enbiyâ suresi, 33. Ayet. – d.k.d.

üzerinden ders kitaplarında uyumun öne çıkarıldığı anlatılar yok denilemez. Örneğin

5. Sınıf ders kitabında aşağıdaki ifadeleri okumak mümkündür:

Dünya üzerinde yaşayan canlılar kendi aralarında bir uyum içerisindedir. İnsanların ve diğer canlıların bedenleri kendi içinde bir mükemmellik taşır. En küçüğünden en büyüğüne kadar tüm canlılar Allah'ın (c.c.) yaratmasıyla hayat bulmuştur. Tüm varlıklar belli bir amaç doğrultusunda yaratılmıştır. Bir canlı rahat bir şekilde hayatını devam ettirebilmek için diğer canlılara ihtiyaç duyar. Örneğin, bizler beslenme ihtiyacımızı bitki ve hayvanlardan karşılarız. Su ve hava da canlılar için vazgeçilmez ihtiyaçlardır. Yağmurun yağmadığını, su kaynaklarımızın tükendiğini düşündüğümüzde yaşamımızı devam ettirmek imkansızdır. O halde Allah'ın (c.c.) yarattığı her şey ve verdiği tüm nimetler, hayatımızı sürdürdürebilmemiz içindir. (MEB-5, 2018, s. 12)

Ders kitabı yukarıdaki pasajda her varlığın kendisi olarak mükemmel yaratılmış olmasının yanında varlıkların birlikteliğinin de aynı şekilde mükemmel bir düzen oluşturduğunu ve yine varlıkların bu düzene uygun bir şekilde varlıklarını sürdürdüklerine işaret etmeyi amaçlamış görünmektedir. Varlıklar arası uyumu açıklamak için seçilen canlılar arası besin zinciri örneği varlıkların birbirine ihtiyacı olduğu üzerinden gerekçelendirilmiştir. İhtiyaç üzerinden anlamlandırılan ilişkilerin uyum ilişkisinden ziyade araçsal bir çıkar ilişkisi olarak anlamak varlıklar arası birtakım hiyerarşilerin oluşmasına zemin hazırlayabilir. Örneğin hayvanların ve bitki türlerinin evcilleştirilmesi ya da besin kaynaklarının arttırılması için fabrikalarda üretimlerinin yapılması gibi eylemler uyum ilişkisinin insanın ihtiyaçlarından ziyade isteklerinin lehine araçsallaştırıldığını gösterebilir. Diğer taraftan hava ve su tüm yaşam türleri için hayati bir önem taşıırken bunların varlığı için Yaratıcıya şükretmenin yanında vurgulanması beklenen bir diğer husus bu hayati unsurların sürdürülebilir kullanımına dikkat çekilmesi olabilirdi.

Evrendeki uyum ve düzenin gözlemlenmesi ders kitabına göre insanın evrenle bir bağ kurmasına ve kendisini evrenin içindeki diğer varlıklarla birlikte anlamlandırmasına yol açmaktadır. Şöyle ki:

Kâinatı ve her şeyi yaratanın Allah (c.c.) olduğunu idrak eden insan kendisiyle evren arasında bir yakınlık hisseder. Kendisini evrenden bağımsız olarak düşünmez. (MEB-10, 2018, s. 13)

İnsanın içinde yaşadığı evrene yakınlık hissetmesi için evrendeki uyum ve düzeni fark etmesinin gerekçe olarak sunulması bazı noktalardan yadırganabilecek bir yorum

olabilir. İnsan yeryüzüne doğmakta, yeryüzünde büyümekte ve yaşamını sürdürmektedir. Bu durum İlahi Kitapların ilk insanın yaratılışı konusunda yer verdiği Cennetten yeryüzüne indirilme anlatısı sebebiyle insanın yeryüzüne yabancı, asıl yurdu yeryüzü olmayan, hatta özellikle ürettiği kültürel yaşam sebebiyle doğanın dışında bir varlık olarak değerlendirildiği düşüncesini akla getirmektedir. İnsanı yeryüzünün yabancıları kılan bu anlatı aynı zamanda insanın asıl yurt olarak ahirete inanıyor oluşu yeryüzüyle bağını geçicilik üzerinden inşa etmekte etkili olmuş olabilir. Ancak evreni tanımaya dönük bu bakış aşağıdaki metin ile birlikte okunduğunda, evrene yakın hissetmekten umulan maksadın uyum ve dengeyi gözetmekten ziyade yaratıcıyla ilişkiyi düzenleme konusunda ilham vermesi olduğu düşünülebilir:

Kâinatta bulunan tüm varlıklar Yüce Allah'a boyun eğmekte, O'nun iradesi dışına çıkmayıp koyduğu kurallara uygun hareket etmektedir. İnsana düşen de Allah'ın (c.c.) buyruklarına uygun bir hayat yaşamaktır. (MEB-10, 2018, s. 34)

Bütün varlıkların Allah'ın buyruğuna göre yaşayıp insana örnek olması kendisini diğer varlıklardan ayırtıran bir tutum ve tavır takınan insan türü için önemli bir ontolojik zemin hatırlatması olarak görülebilir. Bu noktada ders kitabının tevekkül kavrayışını insanın Tanrı'nın buyruklarına uygun davranmakla ilişkilendirerek açıkladığı aşağıdaki pasaj okunabilir:

Tevekküle yanlış anlamlar yükleyerek kader karşısında insanı, rüzgârın sürüklediği bir yaprak gibi iradesiz ve tercihsiz görmek doğru değildir. Böyle bir kaderciliğe dayanarak çaba ve gayretten uzak düşen tevekkül anlayışı, tembelliğe de sebep olur. Bir tohumun kabuğundan çıkması için su, bir ağacın meyve vermesi için ışık, bir bebeğin büyümesi için beslenmesi ve bir insanın rızkını kazanabilmesi için emek sarf etmesi gerekir. Bütün bunlar Allah'ın (c.c.) evrende yarattığı ölçü ve düzenin bir sonucudur. Dolayısıyla bizler de bu düzene uygun olarak hareket etmeliyiz. Bir işe başlamadan önce gerekli tedbirleri almalı, sağlıklı bir sonuç almak için neler yapılması gerekiyorsa hepsini yerinde ve zamanında yapmalıyız. Sonucun hayırlı olması için de Allah'a (c.c.) güvenip ondan yardım istemeliyiz. (MEB-8, 2018, s. 29)

Sıklıkla başvurulduğu gibi başka değişkenler yokmuş gibi olayların tek düze sebep sonuç ilişkisi üzerinden anlatılarak örneklendiği ve insanın basit bir akıl yürütmeye tüm değişkenlerden soyutlanarak bu sonuca ulaşmak için şunu yapmak gerekir şeklindeki sonuç odaklı ve sebepleri araca indirgeyen yaklaşımı ders kitabının yaşamın ve hatta her bir insan tekinin karmaşık ve sofistike yapısını göz ardı eden söylemler

üretmesiyle sonuçlanabilmektedir. İnsan zihninin olayları sebep ve sonuç ilişkisi kurarak açıklayıp anlamlandırması bilgi üretimini oluşturan temel bir soyutlama yöntemi olarak görülebilir. Ancak daha önce de bahsedildiği gibi bugün artık bilimsel faaliyetlerde olaylara yalnızca bir bılıardo topuna etki eden faktörün bir dizi tek yönlü etki oluşturmaları şeklinde açıklamalar olayları anlamak ve anlamlandırmakta yetersiz kalmaktadır. Başka bir ifadeyle bir sebebin bir olaya, o olayın başka bir olaya sebep olduğu şeklindeki tek yönlü bir izleme yaşamın karşılaşmalar ve bağlantısallıklarla örülü bütünlüğünü anlamak için yüzeysel bir bakış olarak kalacaktır. Adorno'nun yaşam ve doğru yaşam arasında kurduğu ilişkiyi burada hatırlamak anlamlı olabilir.²⁷⁸

Ders kitabına göre evrendeki uyumun sürdürülmesi varlıkların yaratılış amaçlarına uygun yaşamasına bağlıdır. Öncelikle yaratılan her şeyin bir amacı olduğunu ders kitabı şu ifadelerle dile getirmiştir:

Bu dünyada hiçbir şey boş yere yaratılmamıştır. Her varlığın bir amacı vardır. El iş yapmaya, dil konuşmaya ve kanat uçmaya yaramaktadır. Kış mevsimi gelince C vitaminine ihtiyaç duyan insan vücudu için doğada bu vitamini içeren meyveler yetişir. Kur'an-ı Kerim bu gerçeği şöyle anlatır: "Göğü, yeri ve ikisi arasındakileri boş yere yaratmadık. Bu, inanmayan kimselerin zannıdır."²⁷⁹ (MEB-10, 2018, s. 16)

Ders kitabının muhtemelen konuyu anlaşılabilir kılmak için basitleştirmeye dönük yaklaşımının en açık örneklerinden birisi yukarıdaki pasajda okunabilir. Ancak sınıf seviyesi de göz önüne alındığında bu basitleştirme anlaşılır bir anlatı ortaya koymaktan ziyade öğrencileri konudan uzaklaştıracak bir mesaja dönüşmüş denilebilir. Zira verilen örneklerin indirgendiği amaçlar bütün türler için sorunsallaştırılabilecek bir söylem üretmiştir. Örneğin, her varlığın bir amacı vardır dedikten sonra dil konuşmaya yaramaktadır demek dilin varlığının amacı konuşmaktır demektir. Dil böyle bir amaç için yaratılmış olsaydı bugün insanlar konuşan varlık olma konusunda kendilerini istisna görebilecek bir beceri olarak konuşmaktan bahsedemez, tavuk uçabilen bir kanatlı olsaydı belki bugün hala evcilleştirilmiş olamazdı.

Diğer taraftan elinin işlemek dilinin konuşmak için yaratıldığını öğrendiğimiz insanın bir beden bütünlüğü içerisinde yaratılmış olmasının amacı ise ayet referansı ile aktarılmıştır:

²⁷⁸ "Yanlış hayat doğru yaşanmaz" Theodor W. Adorno (2005) *Minima Moralia: Sakatlanmış Yaşamdaki Yansımalar* (çev. Orhan Koçak & Ahmet Doğukan), Metis Yayınları.

²⁷⁹ Sâd suresi, 27. Ayet. – d.k.d.

Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah, "...İnsanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."²⁸⁰ buyurarak insanın yaratılış amacının kendisine kulluk etmek olduğunu bildirmiştir. (MEB-8, 2018, s. 46)

Yukarıdaki bilginin alıntılandığı 8. Sınıf ders kitabında kulluğun dolayısıyla insanın yaratılış amacının ne olduğuna ilişkin önemli söylemler barındıran uzunca bir açıklama yer almaktadır. Burada bu bilginin sunumuyla yetinilerek ilgili pasajın İnsan Tasavvuru başlığında kapsamlı olarak değerlendirilmesi planlanmıştır.

Kulluğun bir boyutu olarak ibadet etmeye bakıldığında ders kitabı yalnızca insanın değil tüm yaratılmışların yaratıcıya ibadet ettiklerini belirtmiştir. Konuya ilişkin metin şu şekildedir:

Sözlükte; boyun eğme, itaat etme, saygı duyma" anlamlarına gelen ibadet terim olarak, Allah'ın (c.c.) insanlara emrettiği ve insanların da yapmakla yükümlü oldukları tüm davranışlardır.²⁸¹ İman esaslarını kabul eden bir Müslüman, iman gerekliliklerini ibadetler yoluyla yerine getirir. Kur'an-ı Kerim'de, "Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."²⁸² ayetiyle insanın yaratılış amacının Allah'a (c.c.) ibadet etmek olduğu açıklanmaktadır. Allah'a (c.c.) sadece insanlar değil, kâinat ve içerisinde yer alan tüm varlıklar, yerde ve gökte ne varsa ibadet etmektedir. Yüce Allah, "Göklerde ve yerde olanların, güneş, ay, yıldızlar, dağlar, ağaçlar, hayvanların ve insanların birçoğunun Allah'a secde ettiklerini görmüyor musun?..."²⁸³ buyurarak bu gerçeğe işaret etmiştir. (MEB-8, 2018, s. 121)

Bu pasaj kulluğun bütün yaratılmışlara, ibadetin inanılan Tanrı'ya karşı gösterilen her türlü saygı ifadesine genişletilmiş bir anlam çerçevesi oluşturmaktadır. İnsana yapılan çağrı insanolmayan varlığın eylemleri üzerinden pekiştirilmeye çalışılmış ve bu konuda tüm yaratılmışlar hangi yetkinliklere sahip olduğuna bakılmaksızın yaratılmış olmak bakımından bir ve eşit sayılmıştır. Bu açılım insan tasavvuru açısından oldukça önemli bir zemin açmakta ve insana bakışta hatırdan tutulması gereken bir perspektif sunmaktadır. Yaratılmış olmanın varlıkları eşitleme konusundaki yaklaşımı pekiştirmek adına 10. Sınıf ders kitabından aktarılan aşağıdaki ifadeyi de buraya eklemek mümkündür:

Yeryüzünde bulunan her varlık Allah'ı (c.c.) tesbih etmektedir. Hayatın koşturmacası insanı Allah'tan (c.c.) uzaklaştırabilir. Bu nedenle

²⁸⁰ Zâriyât suresi, 56. ayet. – d.k.d.

²⁸¹ MEB, Dinî Terimler Sözlüğü, s. 153. – d.k.d.

²⁸² Zâriyât suresi, 56. ayet. – d.k.d.

²⁸³ Hac suresi, 18. ayet. – d.k.d.

insanın gün içinde ibadetlerle O'nu hatırlaması gerekir. (MEB-10, 2018, s. 33)

Yeryüzü varlıklarının uyuma riayet etmesine ilişkin insana örnek olarak gösterilmelerinin ardından yaratıcıya itaat ve saygı konusunda da aynı şekilde insan için bir işaret, ibret vs. olarak sunulması dikkat çekici olabilir. Zira bu söylemlerden sonra insanın dine muhatap olmaya layık olmak için sıraladığı yetkinliklerin başka bir açıdan uyarılmaya, hatırlatılmaya ihtiyaç duymasıyla ilişkilendirilebileceğini akla getirmektedir.

Yaratıcıya ibadet etmek, saygı göstermek ve yukarıda geçen kavramla ifade etmek gerekirse tesbih etmek varlıkların yaratıcıya duydukları minnet ve şükrün bir ifadesi olarak da anlaşılabilmektedir. Ders kitabı Allah'ın yeryüzü varlıkları için yarattığı rızkın bir şükür sebebi olduğunu hatırlatmaktadır:

Allah'ın (c.c.) canlılar için yarattığı nimetler onların yaşamlarını sürdürebilmesi içindir. Bunların tamamı rızık olarak değerlendirilir. Yediklerimiz, içtiklerimiz, giydiklerimiz, bilgi, hikmet, teneffüs ettiğimiz hava yani kısaca maddi ve manevi bütün ihtiyaç duyulan şeyler bizler için Allah'ın (c.c.) bahsettiği rızıklardandır. Kur'an-ı Kerim'de, "Yeryüzünde yaşayan bütün canlıların rızkı Allah'a aittir..."²⁸⁴ buyrulur rızkın yegâne kaynağının Allah (c.c.) olduğu belirtilmiştir. (MEB-8, 2018, s. 25)

Bu ifadeler bir taraftan rızkın yegane kaynağının Allah olduğunu ifade ederken diğer taraftan Allah'ın bu rızkı tüm yeryüzü varlıklarına sunduğunu göstermektedir. Buna dikkat çekmekten maksat ders kitabının yer yer insanın hizmetine sunulan, faydasına yaratılan gibi ifadelerle yeryüzü varlıklarının var olma amacını insanlar için birer nimet olmaya indirgeyen söylemlere başvurusudur. Örneğin 4. Sınıf ders kitabında yine biz diliyle insan türüne işaret edilerek şu ifadelere yer verilmiştir:

Yüce Allah, bizleri yaratan ve çeşit çeşit nimetler vererek yaşatandır. Allah (c.c.) bizleri yoktan var eden, soluk alıp vermemizi, merhamet ve şefkatle yetiştirmemizi sağlayan, suyu, havayı ve türlü gıdaları yararlanmamız için bizlere verendir. Fark edemediğimiz veya fark edemediğimiz çeşitli kötülüklerden bizi koruyan da O'dur. Tüm bunlar Allah'ın (c.c.) bizlere verdiği sayısız nimetlerden bazılarıdır. Bu nimetlerden dolayı en büyük teşekkürümüzü Allah'a (c.c.) sunarız. Söz ve davranışlarımızla Allah'a (c.c.) sunduğumuz teşekkürü şükür denir. (MEB-4, 2018, s. 17)

²⁸⁴ Hüd suresi, 6. ayet – d.k.d.

Yaratılmış varlık tasavvuru konusunda dikkat çekilebilecek son nokta evren tasavvurunda da yer verilen sonlu olma durumudur. Yani her varlığın bir başlangıcı olduğu gibi bir sonu olduğu dolayısıyla bir ömrü oluşu varlık tasavvurunda önemli bir rol oynamaktadır. Konuya ilişkin 7. Sınıf ders kitabında yer verilen bilgiler şu şekildedir:

Her insana ve bütün varlığa biçilen bir ömür vardır. Ömür gelip geçicidir, başlangıcı ve sonu vardır. Hiç kimse ve hiçbir şey bu dünyada kalıcı değildir. Bu ilahi kanun, tüm varlıklar için geçerlidir. Yüce Allah, kitabında, bütün varlıklar için belirlediği bu geçici süreye şöyle işaret eder: “Onlar, kendi nefislerinin yaratılış incelikleri hakkında hiç düşünmediler mi? Hem Allah, gökler ile yeri ve ikisi arasındakileri ancak hak ve hikmete uygun olarak ve belirli bir süre için yaratmıştır...”²⁸⁵ (MEB-7, 2018, s. 19)

Bu ifadeler varlıklar için belirlenen ömrün evrenin düzeninin bir parçası olduğuna işaret etmektedir. Referansta bulunan ayet de bu söylemi desteklemektedir. 8. Sınıf ders kitabında konu yaratılmış hiçbir varlığın ölümden kaçamayacağı yönünde bir ikaz vurgusu taşımaktadır:

İnsanın ve diğer canlıların doğumundan ölümüne kadar geçen zaman dilimine ömür denir. Allah’ın (c.c.) takdir ettiği bu ömrün bittiği, hayatın sona erdiği âna da ecel denir. Her canlı türünün farklı farklı ömür ve ecelleri vardır. Kimi uzun bir zaman yaşarken kiminin de dünyada yaşadığı ömür çok kısadır. Ölümden kaçmak veya ölüme engel olmak mümkün değildir. Bu gerçek, Kur’an’da şöyle dile getirilmiştir: “Nerede olursanız olun, sağlam ve tahkim edilmiş kaleler içinde bulunsanız bile ölüm size ulaşacaktır...”²⁸⁶ (MEB-8, 2018, s. 23)

Ancak bu noktada akla gelecek olan soru ahiret inancı ve kıyamet anlatılarında değinilen öldükten sonra yeniden dirilmenin tüm yaratılmışları kapsayıp kapsamadığı olabilir. 11. Sınıf ders kitabından alıntılanan öldükten sonra dirilme konusunda aşağıda yer verilen pasaj bu soru çerçevesinde değerlendirilebilir:

Öldükten sonra dirilmeye inanmayanlar hakkında Yüce Allah Kur’an-ı Kerim’de şöyle buyurur: “İnkâr edenler, öldükten sonra tekrar dirilmeyeceklerini ileri sürerler. De ki: ‘Hayır! (Zannettiğiniz gibi değil.) Rabbime andolsun ki siz, mutlaka diriltileceksiniz, sonra yaptıklarınız size haber verilecektir. Bu, Allah için kolaydır.’”²⁸⁷ Ahiretin varlığı konusunda sahip olunan bilgiler Kur’an ve sünnete dayanır. İnsan

²⁸⁵ Rûm suresi, 8. ayet. – d.k.d.

²⁸⁶ Nisâ suresi, 78. ayet. – d.k.d.

²⁸⁷ Teğâbun suresi, 7. ayet. – d.k.d.

bedeninin ve kâinatın fâni olduğu, öldükten sonra tekrar dirilmenin ve ahiret hayatının kaçınılmaz olduğu Kur'an'da şöyle bildirilir: “Siz cansız (henüz yok) iken sizi diriltten (dünyaya getiren) Allah'ı nasıl inkar ediyorsunuz? Sonra sizleri öldürecek, sonra yine diriltecektir. En sonunda O'na döndürüleceksiniz.”²⁸⁸ Dünya hayatının bir imtihan olması, ahireti gerekli kılmaktadır. Çünkü dünyadaki konumları ve görevleri itibarıyla farklı imkânlarla sahip insanların denenmeleri söz konusudur. Bu sebeple ikinci bir hayatın bulunması ve herkesin yaptığı iyilik veya kötülüklerin karşılığını alması kaçınılmaz bir durumdur. Aksi hâlde imtihanın bir anlamı kalmaz. Bu konuyla ilgili Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulur: “Yoksa kötülük işleyenler, kendilerini, inanıp salih amel işleyenler gibi kılacağımızı; hayatlarının ve ölümünün bir olacağını mı sanıyorlar?... Allah, gökleri ve yeri, hak ve hikmete uygun olarak, herkese kazandığının karşılığı verilsin diye yaratmıştır. Onlara zulmedilmez.”²⁸⁹ (MEB-11, 2018, s. 19)

Bu metin dünya hayatının bir imtihan oluşu ve dolayısıyla bu imtihanın değerlendirilmesi gerekliliği üzerinden yeniden dirilmenin imkanını açıklamayı tercih etmiş görünmektedir. Bu sebeple ürettiği söylem dünya ve ahiret hayatının insan için olduğu yönünde bir anlamaya meydan vermektedir. Bu durumda tüm yeryüzü varlıklarının var olması ve yok olması insan hayatına bağlanmış ve bir tür sahne figürü konumuna indirgenmiş görünmektedir. Yeniden dirilmeye insanların ikna edilmesi için seçilen bu anlatı tercihi diğer varlıkların anlam ve değerini sorgulatacak açık bir kapı bıraktığından yeniden değerlendirilmeye muhtaç görünmektedir. Bu sebeple ders kitaplarındaki insan tasavvurunun değerlendirileceği bir sonraki başlıkta insanın diğer varlıklarla ilişkisi ve yine insanın varlıklar arasındaki konumu önemli bir araştırma konusu olacaktır.

3.3. DKAB DERSİNİN İNSAN KABULÜ VE TAHAYYÜLÜ

*Ama her şeye rağmen hâlâ ne kadar da
büyüleyiciyiz.*

Saul Bellow, *Herzog* (2014)

İnsan kelimesi ne ifade ediyor?²⁹⁰ Eski Yunancada *anthropos*, “hem tür hem birey olarak (kadınlar dahil) adam/insan”, “Tanrı'nın karşıtı” anlamlarına

²⁸⁸ Bakara suresi, 28. ayet. – d.k.d.

²⁸⁹ Câsiye suresi, 21-22. ayetler. – d.k.d.

²⁹⁰ İnsan sözcüğünün farklı dillerdeki etimolojik kökenlerine ilişkin bir okumayı Can Batukan'ın (2019) *İnsan Varsayımı (I): İnsanca, Pek İnsanca* kitabında bulabilirsiniz.

gelmekteyken; Latince *humanus*, “insan, insana ait”, “insancıl, hayırsever, kibar, rafine, bilgili, medeni” ve “dünyalı, dünyevi” anlamlarına gelmektedir. Dünyalı ve dünyevi anlamı kelimenin ortak kökeni olan yer, toprak anlamına gelen *humus* ile ilişkilendirilmektedir. Benzer bir ilişki İbranice *Adam* sözcüğünde de görülür; *adamah* (toprak) kökünden türeyen sözcük topraktan gelen anlamına gelir (Online Etymology Dictionary, 2022). Arapça kökenli *insan* sözcüğünün “yakınlık, yaklaşma duygusu” anlamındaki *üns* veya “unutmak” anlamına gelen *nesy* fiil köküne dayandığı düşünülür. Kalkan (2021) insan sözcüğünü ünsiyet köküyle “...bir yandan hemcinsleriyle bir arada yaşama durumunda olan insanın başka insanlara karşı yakınlığını, bir yandan da Allah’a bütün varlıkların üstünde olan yakınlığını ifade eder” şeklinde açıklamaktadır. Yine Kalkan’ın açıklamasına göre eğer *nesy* köküyle ilişkilendirilecekse, insan unutkan olarak tanımlanmaktadır. İnsanın unutkan olması anlamına ilişkin olarak Batukan (2019) bu tanımın “unutmaya muktedir olmak bakımından diğer varolanlardan ayrılabilir olduğunu” varsaydığına dikkat çeker ve şu yorumda bulunur: “Oysa İnsanoğlu esas olarak hatırlamayı (mnesis) bulduğu ve onun tekniklerini geliştirmeye başladığı andan itibaren hayvandan kendini ayırmaya ya da kendinin ayrı olduğunu varsaymaya başlamış olmalı” (s.15).

Farklı dillerde insan sözcüğünün etimolojik kökenine ilişkin incelemeler yapılabilir ancak içinde bulunduğumuz kültürel coğrafya açısından en sık karşılaştığımız kelimelere ilişkin basit bir taramayla insanın yaratıcıyla ya da insanolmayanla ilişkisi/mesafesi üzerinden tanımlandığını söylenebilir.

Varlık olarak insanın ne’liği sorunu ise farklı bilimsel alanların ilgisi ve araştırma konusudur. Aristoteles’in insandan bahsetmek anlamında kullandığı *anthropologos* kavramından hareketle insanın doğal tarihini araştırma konusu yapan antropoloji bilimi diğer alanların katkılarıyla biyolojik antropoloji, arkeolojik antropoloji, kültürel antropoloji, sosyal antropoloji, felsefi antropoloji, teolojik antropoloji gibi pek çok alt disipline ayrılmıştır. Ericson ve Murphy (2019) antropoloji kuramlarını ele aldıkları çalışmalarında, antropoloji çalışmalarının üç düşünce sistemi (bilim, hümanizm, din) üzerinden analiz edilebileceğini ifade etmişlerdir. Buna göre, bilimsel yaklaşımlarda insanlık ve metafizik düzen karşısında doğaya öncelik tanınmakta; hümanizmde doğa ve metafizik düzen karşısında insana öncelik tanınmakta ve dini olanda ise insanı ve doğayı metafizik düzene veya kutsala bağlamaya çalışan bütünleşik bir yol izlenmektedir. Antropoloji kuramları açısından

dini düşüncede insan ve doğanın birlikte düşünülüyor olması dikkat çekici ve anlamlı görünmektedir.

Diğer taraftan literatürde doğrudan ilahi ya da kutsal metinlere atıfla yürütülen teolojik antropoloji çalışmalarını görmek mümkündür. “An Introduction to ‘Theological Anthropology’” isimli makalesinde Charles Cameron (2005) teolojik antropolojinin çalışma prensibine ilişkin bazı hususlara dikkat çekmektedir. Ona göre, antropoloji insan deneyimlerini anlamakla ilgilenir ve teolojik antropoloji insan deneyimini Tanrı vahyinin ışığında anlama çabasıdır. İnsan deneyimini anlamadaki bu çabada aşağıdan antropolojik bakışa yukarıdan Tanrı sözü eşlik eder. Cemeron (2005), ayakları bu dünyada olan ve Tanrıya olan inancını tasdik edenlerin kendilerini anlamada bu sese ihtiyaçları olduğunu düşünmektedir. Hristiyanlık/İncil üzerinden yürütülen teolojik antropoloji çalışmalarında ortak tema Tanrı imajında [Image of God] yaratılma olmakla birlikte, yeryüzünde egemen kılınma, günah ve bağışlanma, sosyal hayat ve cinsiyet, sorumluluk ve kurtuluş temalarının da ele alındığı görülmektedir. İslam literatüründe ise insana dair anlatılarda fitrat üzere yaratılmak, yeryüzünde halife kılınmak ve emaneti kabul etmek başat konular arasında yer almaktadır.²⁹¹

White’ın çığır açıcı tezi Hristiyanlık örneğinde tek tanrılı dinlerin insan anlatısını farklılaştırıcı ve ayrıcalıklaştıracı temalara dayandırılması ve bunun ekolojik sistem açısından sonuçları konusunda yıkıcı bir etki doğurduğunu belirtmesi dinlerin kendilerini bu perspektiften yeniden gözden geçirmeleri ve ekoteoloji gibi yeni çalışma alanı oluşturmalarına zemin hazırlamıştır. Bu çalışmalarda genel olarak insanın ayrıcalıklı konumundan vazgeçilmeyerek onun sorumlu bir varlık oluşu ve bu konumu yeryüzünün düzenini korumak gibi bir görevle anlamlandırmayı tercih ettikleri görülmektedir. Antroposantrizm tartışmaları nasıl yorumlanırsa yorumlansın insanın diğer varlıklardan ayırıştırılmasının insanın yeryüzünü imar etme, ıslah etme

²⁹¹ Hristiyan ve İslam teolojisinde insan varlığı hakkında farklı perspektiflerden pek çok anlatının çalışma konusu olarak ele alındığı görülecektir. Burada giriş mahiyetinde birkaç eser zikredilebilir: Joshua R. Farris (2020). *An Introduction to Theological Anthropology: Humans, Both Creaturely and Divine*, Baker Academic. Jonh Randall Sachs (1991). *The Christian Vision of Humanity: Basic Christian Anthropology*, Liturgical Press. Şaban Ali Düzgün (2005). “İnsanın Yetkinliğini Teolojik Olarak Temellendirmenin İmkânı” *AÜİFD*, 46 (2), ss. 13-42. Mehmet Şanver (2001). “Dini Tebliği ve eğitim Açısından Kur’an’da İnsan Psikolojisi ve Özellikleri” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (1), ss. 137-164. Ayrıca Hristiyanlık ve İslam’da insan varlığının ortak başlıklarla karşılaştırmalı olarak okunabileceği bir çalışma için bkz. Mualla Selçuk & Martin Thurner (2019). *Müslümanlıkta ve Hristiyanlıkta İnsan*, Ankara Üniversitesi Yayınevi.

ve düzenini koruma gibi beklentileri karşılamada yetersiz olduğu söylenebilir. Zira bu söylemler yüzyıllardır aynı şekilde yorumlanmaktadır.

Bu kapsamda ders kitaplarının özellikle dini metinlere referansla geniş bir insan tasavvuru sunduğunu belirtmek gerekir. Bu tasavvurun insanın yaratılış, sosyal yaşam ve kulluk gibi çeşitli alanlara ilişkin bilgi ve deneyimlerinin artırılmasına dönük verilerle içeriklendirildiği görülmektedir. Ancak bu geniş kapsamın özellikle tez çalışmasında merkeze alınan antroposantrizm tartışmalarının çerçevesini çizen insan merkezli varlık, bilgi ve ahlak anlayışı üzerine yoğunlaşarak, ders kitaplarındaki insan söylemlerinin bu temalarla incelenmesi ve tartışılması uygun görülmüştür. Bu bağlamda burada; insanın yaratılışı, özellikle akılsallık olmak üzere varlık şartları, varlıklar arasındaki konumu ve ahlaki ve hukuki çerçeveden diğer varlıklarla ilişkisini ortaya koyan ders kitabı ifadelerine odaklanılmış ve bu kapsamda öne çıkan söylemler analize konu edilmiştir.

3.3.1. Yaratılmış Varlık Olarak İnsan

Farklı coğrafyalarda ve farklı kültürlerde ‘başlangıç’ için çeşitli anlatılara rastlanmaktadır. Bu anlatılarında en temel motivasyonun ya da sorgulamanın insanın kökenine dair var olan merak olduğu söylenebilir. Başlangıca dair anlatılarda yaratılış hikayeleri önemli bir yer tutmaktadır. İlk insanın yaratılışının insan türüne dair genel bir tasavvur sunacağı varsayılmakta ve özellikle dini anlatılarda ilk insanın yaratılışı insanı anlamada merkezi bir konu olarak yer almaktadır. İlahi kitaplarda ilk insanın yaratılışına ilişkin kapsamlı anlatıların bulunmasının bu anlama eğilimini güçlendirdiği söylenebilir.

Ders kitabında yaratılış konusu özellikle Allah inancı konusunda Yaratıcı Tanrı tasavvurunun pekiştirilmesi amacıyla üzerinde önemle durulan konulardan biri olmuştur. İnsanın yaratılması konusunda ise öncelikle onun tüm yaratılanlardan bir yaratılan ve Allah’ın eseri olarak tanıtıldığı görülür. 10. sınıf ders kitabında yer alan aşağıdaki ifadelerde bunu okumak mümkündür:

Evrendeki tüm canlılar Yüce Allah’ın eseridir. Her şey, Allah (c.c.) tarafından yaratılmış ve varlık alanına çıkmıştır. Bu konuda Kur’an-ı Kerim’de şu ifadeler yer alır: “Göklerde ve yerde ne varsa hepsi Allah’ındır

ve Allah her şeyi kuşatmaktadır.”²⁹² Tüm varlıklar gibi insan da Allah’ın (c.c.) eseridir. “İnsanı O yarattı.”²⁹³ ayetinde belirtildiği gibi insan Allah (c.c.) tarafından yaratılmıştır. (MEB-10, 2018, s.24)

Yukarıdaki pasaj insanın yaratılmış olmak bakımından ortak bir yaratıcının eseri olarak tüm varlıkla eşit bir düzlemde konumlanmasına imkân tanır. Metin aynı zamanda yaratmanın anlam bagajına yaratılana sahip olmayı ekleyerek yaratılanlar üzerinde tasarruf hakkının yaratıcıda olduğunu imlemektedir. Diğer taraftan ilahi metinlerde insanın yaratılışına ilişkin yaratılışın amacını da belirtecek şekilde ayrıntılı bir anlatı bulmak mümkündür. Ders kitabı bu anlatıyı Kuran referansıya şu şekilde aktarmaktadır:

Yüce Allah, Hz. Âdem’in (a.s.) yaratılış hikâyesini Kur’an-ı Kerim’de bize şöyle anlatmaktadır: “Hani, Rabbin meleklere, ‘Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.’ demişti. Onlar, ‘Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın? Oysa biz sana hamt ederek daima seni tesbih ve takdis ediyoruz.’ demişler. Allah da, ‘Ben sizin bilmediğinizi bilirim.’ demişti. Allah, Âdem’e bütün varlıkların isimlerini öğretti. Sonra onları meleklere göstererek, ‘Eğer doğru söyleyenler iseniz, haydi bana bunların isimlerini bildirin.’ dedi. Melekler, ‘Seni bütün eksikliklerden uzak tutarız. Senin bize öğrettiklerinden başka bizim hiçbir bilgimiz yoktur. Şüphesiz her şeyi hakkıyla bilen, her şeyi hikmetle yapan sensin.’ dediler. Allah, şöyle dedi: ‘Ey Âdem! Onlara bunların isimlerini söyle.’ Âdem, meleklere onların isimlerini bildirince Allah, ‘Size, göklerin ve yerin gaybını şüphesiz ki ben bilirim, yine açığa vurduklarınızı da, gizli tuttuklarınızı da ben bilirim demedim mi?’ dedi. Hani meleklere, ‘Âdem için saygı ile eğilin!’ demiştik de İblis hariç bütün melekler hemen saygı ile eğilmişler, İblis (bundan) kaçınmış, büyüklük taslamış ve kâfirlerden olmuştu.”²⁹⁴ (MEB-6, 2018, s. 25)

Yukarıdaki pasaj Adem’in yaratılışını Allah’ın meleklerle diyalogu üzerinden aktaran Kuran ayetinin mealinden oluşmaktadır. Bu anlatıda Adem’e ilişkin öne çıkan husus onun yeryüzünde halife olarak yaratılmasının planlanması ve Allah’ın kendisine öğrettiği isimleri öğrenmesidir. Halifelikten ne kastedildiği anlaşılmamış olmakla birlikte meleklerin tepkisi üzerinden bir yordamada bulunulacaksa olumsuz bir çağrışıma sebep olduğu düşünülebilir. Diğer taraftan Adem’in isimleri öğrenmesinin meleklerin kaygısını ve endişesini teskin etmesi halifelik kavramına ilişkin düşünmeyi derinleştirebilir. Ancak burada dini anlatının ders kitabında insana dair nasıl bir söylem ürettiğine odaklanılacağından ayet mealı üzerinden yorum yapmayı erteleyerek ders

²⁹² Nisâ suresi, 126. ayet. – d.k.d.

²⁹³ Rahmân suresi, 3. ayet. – d.k.d.

²⁹⁴ Bakara suresi, 30-34. ayetler. – d.k.d.

kitabında bu anlatıyla ilişkili görülen verilerle devam edilecektir. Örneğin halifelige ilişkin 10. Sınıf ders kitabında şu açıklamalara yer verilmiştir:

İnsanın halife olarak seçilmesi ona sorumluluk yükler. İnsan Allah'ın (c.c.) halifesi olma görevini alarak bu sorumluluğu üstlenmiştir. Yeryüzünde sorumlu tutulan tek varlık insandır. Kur'an-ı Kerim insanın yüklendiği bu sorumluluğu "emanet" kavramıyla ifade eder. Bu konuda Kur'an'da "Biz emaneti, göklere, yere ve dağlara teklif ettik de onlar bunu yüklenmekten çekindiler, (sorumluluğundan) korktular. Onu insan yükledi..."²⁹⁵ buyrulur. Bu yüzden insanın bu dünyada sorumluluk bilinciyle hareket etmesi ve yeryüzünde Allah'ın istekleri doğrultusunda bir hayat sürdürmesi gerekir. (MEB-10, 2018, s. 25)

Bu metinden Adem'in yaratılışının insanlığın ortak yaratılışı olarak görüldüğü ve buna bağlı olarak Adem'in yaratılış anlatısından insan olmaya dair çıkarımlarda bulunulduğu anlaşılmaktadır. Yukarıdaki ayet meali ve ders kitabından paylaşılan veri birlikte okunduğunda bazı boşlukların ders kitabı tarafından doldurulduğu düşünülebilir. Örneğin ayet yeryüzünde halife yaratmaktan bahsederken, ders kitabı bu ifadeyi Allah'ın halifesi olma olarak kavramsallaştırmıştır. Yine ayet mealinde içeriği açıklanmayan halifelik ders kitabı tarafından sorumluluk/sorumlu olma olarak anlamlandırılmıştır. İnsanın halife olarak yaratılıp halifeliğin de sorumlulukla ilişkilendirilmesi yeryüzündeki tek sorumlu varlığın insan olduğu çıkarımına sebep olmuştur. Daha önce Allah'ın her şeyi bir amaç için yarattığı ve tüm varlıkların bu amaca uygun hareket ettiği belirtilmişti. Ders kitabının sorumlu tek varlık olarak insana işaret etmesi sorumluluğun amaca uygun davranmak olarak anlaşılmadığı varsayımına götürebilir. Nitekim pasajın devamında ayete atıfla halifeliğin ilişkilendirildiği sorumluluk kavramının Kuran'da "emanet" olarak kavramsallaştırıldığı ifade edilmiştir. Ayette emanetin insan tarafından yüklenildiğine ilişkin bilgi sorumlu tek varlığın insan olarak anlaşılması fikrini destekleyen bir veri olarak kullanılmıştır. Diğer taraftan yukarıdaki metinde dikkat çekici olan bir diğer husus paylaşılan ayet mealinin insanı ayrıcalıklandıran bir söyleme hizmet edecek şekilde kullanılırken ayetin devamında yer alan insanın *zalim ve cahil* olduğuna ilişkin yargının belirtilmemiş olmasıdır. Bu tercih ders kitabının dini anlatıyı aktarmaktan ziyade belirli bir insan tasavvurunu destekleyecek söylemlere dönüştürdüğünü gösterebilir.

²⁹⁵ Ahzâb suresi, 72. ayet. – d.k.d.

Yukarıda insan varlığını ayrıcalıklandıran söylem onun yaratılışının ‘mükemmel’liğine ilişkin argümanlarla sürdürülmüştür. 8. sınıf ders kitabından aktarılan aşağıdaki pasajda bu yorumu destekleyecek ifadeler okunabilir:

Allah’ın (c.c.) her şeyi bir ölçüye ve düzene göre yarattığının örnekleri her insanın anlayacağı derecede açıktır. İlk olarak insanın mükemmel yaratılışı bu ölçü ve düzenin bir göstergesidir. Bu gerçek Kur’an’da, “Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık.”²⁹⁶ şeklinde vurgulanmaktadır. Sadece beş duyu organı bile insanın ne kadar mükemmel olduğunu göstermektedir. İnsan dış dünyayı bu duyular sayesinde tanır. Görme, koklama, dokunma, işitme, tatma duyuları arasındaki koordinasyon ve uyum sayesinde rahatça yaşamını sürdürebilir. (MEB-8, 2018, s. 14)

Yukarıdaki pasajda Allah’ın yaratmasında ölçü ve düzeni gözetmesini insanın mükemmel yaratılışı üzerinde örneklendirirken referans olarak kullanılan ayet mealindeki ‘güzel yaratılış’ ifadesinin doğrudan bir anlam ilişkisi barındırmamasına rağmen ‘mükemmel’ yaratılış olarak ifade edildiği görülmektedir. İnsanın mükemmel yaratılışını açıklamak için tercih edilen duyu organları insan varlığına has olmamakla birlikte bu türün bütün üyeleri için istisnasız bir özellik değildir. Diğer bir taraftan ‘mükemmel’ kelimesinin ‘kemale ermek, tamamlanmak’ gibi anlamları göz önünde bulundurulduğunda insan olmanın sabit bir anlam taşıdığını ve bu örnekle sabitliğin duyu organlarıyla ifade edildiğini görmekteyiz. Bu durumda duyu organları konusunda dezavantajlı olan insanların insan türü içerisindeki yerleri sorgulanır hale gelecektir.

Ders kitabında sıklıkla yer verilen ‘Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık’²⁹⁷ ayet meali 10. sınıf ders kitabında insanın yaratılışındaki başka bir aşamayla ilişkilendirilmiştir:

Allah (c.c) insanı en güzel biçimde yaratmış,²⁹⁸ ona kendi ruhundan üflemiştir.²⁹⁹ (MEB-10, 2018, s.94)

İnsanın mükemmel yaratıldığı ile ilgili söylem Allah’ın insana kendi ruhundan üflemesi ile pekiştirilmeye çalışılmıştır. Anlatım için tercih edilen bu yöntem diğer yaratılanlardan farklı olarak insanın yaratıcıyla arasında özel bir bağ/ilahi bir bağ olduğu düşüncesini ima ederek insanın istisna oluşuna dair bir söyleme kapı

²⁹⁶ Tîn suresi, 4. ayet. – d.k.d.

²⁹⁷ Tîn (95): 4. – Ayet meali ders kitabından aktarılmıştır.

²⁹⁸ bk. Tîn suresi, 4. ayet. – d.k.d.

²⁹⁹ bk. Hicr suresi, 29. ayet. – d.k.d.

aralamıştır. Bu etkiyi oluşturan husus metninde yer alan ayet meallerinin bağlamlarından koparılarak bir araya getirilmesidir. Diğer taraftan ders kitabı insanın diğer varlıklara nazaran ayrıcalıklı oluşunu aşağıdaki metinde açıkça ifade etmiştir:

Allah (c.c.) katında insanın ayrı bir konumu vardır. Tertemiz bir yaratılışla dünyaya gelen insan yeryüzünde iyilikleri çoğaltmak için çalışmalıdır. Yüce Allah “... İyiliklerde yarışın...”³⁰⁰ buyurarak insanların iyiliklerde yarışmalarını öğütler. (MEB-10, 2018, s. 26)

Yukarıdaki pasajın ilk ifadesi insanın Allah katındaki konumuna işaret ederek onun diğer varlıklara nazaran Allah’a daha yakın olduğu imasını içermektedir. Bu varsayım daha önce insan kelimesinin dayandırıldığı ünsiyet kavramının açıklamasında yer verilen Allah’a daha yakın olma yorumunu akla getirmektedir. Tertemiz bir yaratılış ifadesi ve bunun iyilik yapmakla ilişkilendirilmesi, insanın ilgili doğuştan iyi veya kötü olup olmadığına dair yürütülen temel tartışmada, ders kitabının insanın temelde iyi olduğuna ilişkin bir tavır benimsediğine yorulabilir. Diğer taraftan ders kitabı tertemiz yaratılışa ilaveten insanın bazı yetkinlik ve yeterliklerle yaratıldığını ve dünyaya geldiğini belirtmektedir:

Bazı bilim adamlarının ve teorisyenlerin insanlık tarihinin zihinsel, ruhsal ve bedensel olarak gelişmemiş insanlarla başladığı iddiası doğru değildir. İslam inancına göre Hz. Âdem’den (a.s.) itibaren bütün insanlar, Allah (c.c.) tarafından gönderilen tevhid dininin esaslarını kavrayıp benimseyecek ve hayatlarını bu esaslara göre düzenleyecek yeterlikte yaratılmışlardır. Kur’an-ı Kerim’de insanın bu kapasitesine işaret edilerek insanın fitrata uygun davranması gerektiği şöyle belirtilir: “(Resûlüm!) Sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah insanları hangi fitrat üzere yaratmış ise ona çevir. Allah’ın yaratışında değişme yoktur. İşte dosdoğru din budur; fakat insanların çoğu bilmezler.”³⁰¹ Bu ayete göre dinin özünü oluşturan şey tabiidir. Allah’ın (c.c.) emir ve yasakları insanın eğilim ve istidatlarına uygundur. Hz. Peygamberin “Her doğan fitrat üzere doğar...”³⁰² hadisi de Allah’ın (c.c.), kullarını saf bir fitrat üzere yarattığını haber verir. (MEB-9, 2018, s. 44)

Metinden anlaşılan, ilk insandan son insana kadar türe ait her bir insan teki aynı öz ve doğayla yaratılmış ve Kuranî bir kavramsallaştırmayla fitrat olarak isimlendirilen bu öz özellikle doğru bir inanışa yatkın olma, dini kabulleri benimseme ve hayatına buna göre yön verme gibi birtakım yeterliklerle şekillenmiştir. İnsanın

³⁰⁰ Bakara suresi, 148. ayet. – d.k.d.

³⁰¹ Rûm suresi, 30. ayet. – d.k.d.

³⁰² Buhârî, Cenâiz, 79. – d.k.d.

özünü oluşturanın tabiiik olması fitratın insan doğası kavramıyla ilişkilendirilmesinde etkili olmaktadır. Bu durumda insanın doğası gereği iyi olduğu düşünülecektir ki hem önceki metinde hem de bu metnin devamında fitratı niteleyen özellikler olarak saflık ve temizlikten bahsedilmektedir. Bu açıklamalardan sonra insanın Allah katında ayrı bir yeri olduğunu ifade eden söylemin insana has olduğu düşünülen fitrata dayandırılabilceği düşünülebilir. Tüm insanlarda ortak sabit bir özün olması ve bu öz dolayısıyla insanın yaratıcıya daha yakın olduğunun varsayılması tür olarak insanı insanolmayan varlıklara göre ayrıcalıklı bir konuma getirmektedir. Diğer taraftan bu çıkarımlar ders kitabının fitrat kavramına ilişkin sunduğu tanımla muğlaklaşmaktadır:

Fitrat, canlıların yaratılıştan sahip olduğu özelliklerdir. (MEB-9, 2018, s. 44)

Yukarıdaki ifadeye büyüyen bir bitki görselinin sunuluşunda yer verilmiştir. Bu durumda fitrat insana has bir yaratılış özelliği değildir. Elbette fitratın tüm canlılara yaratılıştan verilen özellikler olduğunu düşünmek insanın ayrıcalıklı bir konumu olduğu bilgisiyle çelişmez zira her canlıya farklı fitrat özellikleri verildiği ve bu durumda insana verilen fitri özelliklerin daha üstün olduğu bu sebeple de onun Allah katındaki konumunun diğerlerinden farklı olduğu iddiası sürdürülebilir. Burada oluşan muğlaklığı gidermek için ders kitabında sunulan fitrat tanımına bakılabilir:

Fitrat: Yüce Allah'ın, tüm varlıkları kendi varlığını ve birliğini tanıyabilme gücü ve yeteneği ile yaratması, Haniflik, tevhid ve İslam inancıdır. İnsanın yaratılışında bulunan ve hayatı anlamlandırma çabalarına yön veren, çalışmakla elde edilemeyen ve inanmayı da içeren, insanın doğuştan getirdiği yetenektir.³⁰³ (MEB-9, 2018, s. 45)

Yukarıda görelilik sunumu için kullanılan ifadede insanlardan canlılara genişletilen fitrat üzere yaratılma hali fitratın tanımlanmasında da tüm yaratılmışları kapsayan bir anlam kazanmıştır. Ayrıca yine tanımdan okunabildiği gibi tüm yaratılmışlara verilen bu fitri özellik Allah'ın varlığını ve birliğini tanıma yetisidir. Tanım her ne kadar insan için ayrıca açıklamalara yer vermiş olsa da fitrat üzere yaratılmış olmanın insanı diğer yaratılmışlardan ayrıcalıklı kıldığı düşüncesi temelini yitirmiş olmaktadır. Bu durumda tüm yaratılanlar aynı öze yaratıldıklarına göre insan nasıl bu varlıklar arasından sıyrılmıştır? Ders kitabı öğrencilere hem 8. Sınıf hem de 10. Sınıf düzeyinde aynı soruyu yöneltmiştir:

³⁰³ bk. MEB Dinî Terimler Sözlüğü, s.121-122. – d.k.d.

İnsanı diğer canlılardan farklı kılan özellikler nelerdir? Aile büyüklerinize sorarak defterinize yazınız. (MEB-8, 2018, s. 11)

İnsanı diğer canlılardan ayıran özellikler nelerdir? (MEB-10, 201s, s. 12)

Sorunun farklı sınıf düzeylerinde soruluyor oluşu insana ilişkin bu bilginin dersin içeriği açısından önemli bir değer taşıdığını düşündürebilir. Soruda aynı yaratıcı tarafından, fitrata uygun olarak yaratılmış canlılar arasından insanın farklılaşan yönlerine dikkat çekiliyor olması varlıkların farklılıklar üzerinden tanımlandığı bir yaklaşım tercihinin göstermektedir. Yine sorunun insan kavramıyla sorulmuş olması bütün bir insan türü için geçerli olan ve onu diğer canlılardan ayrılabilir kılan özellikler üzerine düşünmeye çağırmaktadır. Bu kapsamda 10. Sınıf ders kitabında insana Allah tarafından verili bazı özelliklerin olduğuna işaret edilmiştir:

İnsanın yaşaması için gerekli olan tüm unsurlar Yüce Allah tarafından ona verilmiştir. O daha üstün özelliklerle donatılmıştır. Bu özellikler sayesinde insan diğer varlıklardan daha ayrıcalıklı bir konumdadır. Bu durum Kur'an-ı Kerim'de "And olsun biz insanoğluna şan, şeref ve nimetler verdik; onları karada ve denizde taşıdık, kendilerine güzel güzel rızıklar verdik ve onları yarattıklarımızın çoğundan üstün kıldık."³⁰⁴ ifadeleriyle dile getirilir. (MEB-10, 2018, s.24)

Pasajın ilk ifadesi yaratılış doktrinine inananlar için verili özellikler açısından yaşamda olmanın bir gereği olarak tüm canlılar için geçerli olan bedihi bir yaratılış durumunu açıklamaktadır. Yaratmak ve yaşatmanın ilişkisi düşünüldüğünde gayet açık bir durumun ifade edilme gereği duyulması şükran duygusu uyandırmaya ve böylece Tanrı tasavvuruna ilişkin anlatı tercihinin dönük bir söylem olarak hissedilmektedir. Ancak metnin devamında yer verilen ifadelerde daha önce ima edildiği varsayılan insanın ayrıcalık durumu açıkça belirtilmiş ve bunun gerekçesi olarak kendisine verilen üstün özelliklere işaret edilmiştir. Konuya ilişkin referans gösterilen ayette, yaratılmış diğer varlıkların da farklı biçimlerde de olsa sahip oldukları hareket etme ve rızıklardan faydalanma dışında ders kitabının ayrıcalık ve üstünlüğe referans olarak gördüğü insanlara "şan ve şeref" verilmesi ve onların yaratılanların "çoğundan üstün kılınması" bilgisi paylaşılmaktadır. Mealde bu özelliklerden verili bir durum olarak bahsedilmesi insanın şan ve şeref olarak belirtilen özelliği yaratılıştan getirdiği ve yine üstünlüğün de insanın çabası ve kazanımı değil yaratıcının lütfu olarak bahsedildiği anlaşılmaktadır. Ancak ayette yaratılmışların

³⁰⁴ İsrâ suresi, 70. ayet. – d.k.d.

çoğu ifadesinin ders kitabı tarafından diğer varlıklar olarak bilgiye dönüştürülmesi insana dair istisnai durumu pekiştirme amacı olarak okunabilir. İnsanın yaratılanların çoğuna üstün kılınması ifadesinin insan ve üstün kılındığı yaratılmışlar arasındaki ilişkiye dair bir anlam ifade edip etmediği burada belirtilmemiştir. Ancak öncelikle hangi özellikleri insanı diğer yaratılmışlardan üstün kılmıştır sorusu sorulabilir. 11. sınıf ders kitabından alınan aşağıdaki pasajdan soruya ilişkin cevaplar bulunabilir:

Allah (c.c.), evrende canlı ve cansız pek çok varlık yaratmıştır. Güneş, ay, yıldızlar, gezegenler, dağlar, ormanlar, bitkiler ve hayvanlar bunlardan bazılarıdır. İnsan, sahip olduğu özellikleriyle diğer varlıklardan ayrıcalıklı ve üstün bir konuma sahiptir. Çünkü o akıllı, düşünen bir varlıktır ve özgür iradeye sahiptir. İnsan, kendini ve çevresini sorgulayacak yaşa geldiği andan itibaren “Ben kimim?, Nereden geldim?, Niçin varım?, Ne olacağım?” gibi sorulara cevap aramaya başlar. “Dağlar, bitkiler, irili ufaklı hayvanlar, denizler, nehirler boş yere mi yaratılmıştır?” gibi soruların cevabını öğrenmek ister. İnsan varoluşun sebebinin, hayatın amacının, ölüm sonrasında nelerle karşılaşacağını bilemedikçe de huzura kavuşamaz ve mutlu olamaz. (MEB-11, 2018, s. 14)

Pasaja göre insanı, insanolmayan tüm varlıklardan ayıran ve ayırmakla kalmayıp ayrıcalıklı ve üstün kılan özellikleri; akıllı olması, düşünen bir varlık olması, özgür iradeye sahip olması, varoluşsal sorular sorması ve ölümlülüğünün farkında olması olarak sıralanabilir. Sıralanan özelliklerin Antik Yunandan bu yana özellikle insanları hayvanlardan farklı kılan özellikler olarak öne sürülenlerle benzerlik gösterdiği fark edilecektir. Ancak sıralanan bu özelliklerin diğer varlıklarla ilişkide neden hiyerarşik bir ayrıma neden olduğu anlaşılamamaktadır. Daha önce Allah’ın insana yaşaması için gerekli tüm unsurları verdiğinden bahsedilmişken, eğer bu özellikler insana dairse ve insan bu özelliklerle yaşayabilir bir varlıksa diğer varlıklarda bu özelliklerin olmaması insanı onlardan neden üstün kılsın? Diğer taraftan ders kitabının ifadesine göre bu özelliklerin başka hiçbir varlıkta olmadığını ve bu özelliklerin tüm insanlar için mutlak olduğunu düşündürmektedir. Hak ve çıkarlar söz konusu olduğunda üstün kabul edilen özelliklere sahip olanların olmayanlara önceliği tanınacaksa bu durum yalnızca insanlar ve diğer varlıklar arasında değil, insanlar arasında da çıkar çatışması oluşturacaktır, zira bütün insanların bu özelliklere sahip olduğu söylenemeyeceği açıktır.

İnsanın üstün özellikleri yukarıda sayılanlarla sınırlı değildir. 10. Sınıf ders kitabında “Allah (c.c.) insanı üstün yeteneklerle donatmıştır” (MEB-10, 2018, s. 24) sunumuyla, insanın konuşan bir varlık olduğunu sembolize eden bir görselleştirmeye

yer verilmiştir. Bu yeteneği kullanamayan insanlar varlıksal veya ahlaki konumları açısından diğer insanlardan farklılaşmakta mıdır sorusuna verilecek cevap bu özelliklerin üstünlük veya ayrıcalık olarak belirtilmesinde belirleyici bir rol oynayabilir. Varlıklar arasında kendilerine verili buldukları nitelikler üzerinden hiyerarşik bir sınıflandırma yapmaktan maksadın ne olduğu açıkça ifade edilmediği için üstün olmanın anlamı ve değeri konusunda yordama yapmak mümkün görünmemektedir. Bu konu ancak varlıklar arası ilişkilerde kendini açık etme imkanı bulabilir.

Üstünlük sıfatıyla nitelendirilmemiş olsa da insanı diğer varlıklardan farklılaştıran bir özellik olarak 12. Sınıf ders kitabında idrak kabiliyetine değinilmiştir:

İnsan, yeryüzündeki tüm canlılardan farklı olarak yüksek bir idrak kabiliyetine sahip olarak yaratılmıştır. Düşünür, sorgular, araştırır ve üretir. Davranışlarını neticeleriyle birlikte değerlendirip hayatına özgürce yön verebilen tek varlıktır. Bu nedenle ilahi hitaba mazhar olmuştur. Din, insanın yaratılıştan sahip olduğu üstün özelliklerini kemale erdiren, onun en şerefli mahluk olmasını sağlayan bilgiler içerir. Bu yönüyle din, insanın tamamlayıcısıdır. (MEB-12, 2018, s. 92)

Bu pasajın en dikkat çeken söylemi daha önce ‘güzel yaratılma’yı mükemmel yaratılmak olarak yorumlayan ders kitabının insanın mükemmel bir yaratılışa sahip olmadığına, kendisine verili olan özellikleri kemale erdirdiğinde tamamlanacağına yani mükemmel olacağına, bunun da din ile mümkün olacağına ilişkin ifadeleridir. Diğer taraftan pasaj idrak kabiliyetini açıklarken Aristoteles’in kurduğu varlık hiyerarşisinde insanın en üstte yer almasına gerekçe olarak sunduğu, seçenekleri araştırarak daha iyisini tercih etme ve bu tercihinin gerçekleştirilebilme özelliğini anımsatmaktadır. Zira Aristoteles’e göre alttakiler kötü değil üsttekiler iyiyi tercih etmede daha iyidirler (akt. Timofeeva, 2018). Ders kitabının idrak kabiliyetinin diğer varlıklara göre yüksek oluşunu belirtmesi ve yine açıklamada hayatına özgürce yön verebilmesinin insanı diğerlerinden farklılaştırması Aristotelesçi bir söylem olarak okunabilir. Aristoteles düşüncesi ile yakalanan bu söylemsel benzerliğin önemi Aristoteles’in varlık hiyerarşisinde üstte bulunanların alttakiler üzerinde istediği gibi tasarruf etme hakkının olduğunu söylemesi ve bunu tabii bir durum olarak görmesidir.

Diğer taraftan 10. Sınıf ders kitabı yücelme ve alçalma durumuna ilişkin insanı sürece dahil eden bir bilgilendirmeye yer vermiştir:

Kur’an-ı Kerim’e göre insanın yücelmesi ve alçalması kendi elindedir. İnsanın tercih ve tutumları bu süreçleri belirler. Cansız bir topraktan

yaratıldığı halde yücelme imkânına sahip olduğu gibi manevi düşüşe de açıktır.³⁰⁵ İyilik sahibi olması için kendisini kötülüklerden arındırması gerekir. Bunu başaran kimse kurtuluşa erecektir.³⁰⁶ Bu amaçla ilahi buyruklara kulak vermeli ve kendisine verilen akıllı dikkatli kullanılmalıdır. (MEB-10, 2018, s. 25)

Bu bilgilendirmede kullanılan söylemler daha önceki öğrenmeleri yeniden değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. İlk ifadeden başlandığında daha önce referans gösterilen ‘insana şan ve şeref verildiği’ ve ‘yaratılanların çoğundan üstün kılındığı’ bilgilerini içeren ayet meali hatıra gelmektedir. Daha önce paylaşılan ayet mealine göre üstünlük verili bir durum olarak anlaşılırken yukarıdaki pasajda üstünlükten insanın tercihleriyle kazanılan bir durum olarak bahsedilmektedir. Metnin devamında yer verilen ‘cansız bir topraktan yaratıldığı halde’ ifadesi devamında gelen ‘yücelme imkanına sahip oluş’la birlikte düşünüldüğünde bir küçümseme ifadesine dönüşmektedir, ki Adem’in yaratılışında İblis’in değersizleştirme gerekçesi de bu argümana dayanmaktaydı. Son olarak insanın iyilik sahibi olmak için kendisini kötülüklerden arındırması gerektiği argümanı, iyi oluşun kötülüğün olmayışı olarak anlaşıldığı ve daha önce ifade edilen tertemiz bir yaratılışla yaratıldığı söylemine binaen varsayılan insanın fitraten iyi olduğu düşüncesinin şüphe barındırdığı şeklinde yorumlanabilir. Aynı ders kitabının ilerleyen sayfalarında yer alan bilgi konuya bir noktada açıklık getirebilir:

İnsan hem iyilik hem de kötülük yapma kudretine sahip bir varlıktır. Yüce Allah insana akıl ve irade vermiş, iyilik yapıp kötülüklerden sakınmayı istemiştir. İnsan zaman zaman yanlış tercihler yapmakta; hata, kusur ve günah işlemektedir. Böyle bir durumda yapılması gereken şey tövbe ve istiğfar etmektir. (MEB-10, 2018, s. 29)

Buna göre insan iyi ve kötüye meyletmeye ve gerçekleştirmeye elverişli bir tabiata sahiptir. Bu noktada iyi ve kötünün ne olduğunu bilme, tercih ve eylemlerin sonuçları hakkında fikir sahibi olmak durumundadır. Bu olumsuz sıfatlar tercihleri ve eylemleri betimlediğinden insanın iyi veya kötü bir doğaya sahip olduğuna ilişkin bir çıkarım yapma kriteri oluşturmamaktadır. Bu sebeple kişi tercihlerinden ve eylemlerinden pişmanlık duyabilir ve bunu telafi etmek için ders kitabına göre tövbe ve istiğfar etmesi gerekmektedir. Tövbe ve istiğfarın pişmanlığını ifade etmek dışında eylemsel bir gereklilik ifade edip etmediği açık değildir. Burada iyi ve kötünün ne

³⁰⁵ bk. Tîn suresi, 4-5. ayetler. – d.k.d.

³⁰⁶ bk. Şems suresi, 8. ayet. – d.k.d.

olduğuna ilişkin bilgi sahibi olmanın merkezi bir önemi olduğu anlaşılmakta ve konuya ilişkin ders kitabı şu ifadelere yer vermektedir:

Yüce Allah insana tercihlerini doğru bir şekilde yapması için rehber olmak üzere peygamberler ve ilahî kitaplar göndermiştir. Bütün bu imkânları insana bahşeden Allah (c.c.), onun seçimlerini de özgür iradesine bırakmıştır. Bu konu, İnsan suresinin 3. ayetinde şöyle dile getirilmiştir: “Şüphesiz biz ona doğru yolu gösterdik. İster şükredici olsun ister nankör.” Aklını ve iradesini doğru yönde kullanmalı; yapacağı işlerin hayır mı şer mi olduğunun, tercihlerinin onu cezaya mı yoksa mükâfata mı götüreceğinin hesabını yapmalıdır.³⁰⁷ Özgürlükle sorumluluk arasında doğrudan bir ilişki olduğunu unutmamalıdır. (MEB-8, 2018, s.23)

İnsanın iyi ve kötü olanı bilme ve tercihlerini buna göre yapma konusunda kendisine verilen üstün özelliklerin yetersiz kalabildiği ve yaratıcının bir kılavuz sunmasına ihtiyaç duyabildiği anlaşılmaktadır. Diğer taraftan insanın iyi ve kötüyü bilmesinin tek başına iyiye yönelmek veya kötüden kaçınmak için yeterli olmadığı, aynı zamanda iyiyi tercih edip gerçekleştirmek konusunda istek ve kararlılık göstermesi gerekmektedir. Yukarıdaki bilgiye göre insan tercih ve eylemlerinde özgür bırakılmış ancak bu özgürlük tercih ve eylemlerinin sorumluluğunu almakla sınırlandırılmıştır. Bu durumda özgürlükten kastedilenin ne olduğu konusunda 10. Sınıf ders kitabında şu açıklamalara yer verilmiştir:

Özgürlük; insanın serbest olması, tercihte bulunup karar verebilmesi ve isteklerini gerçekleştirebilme imkânına sahip olması anlamına gelir. Ancak özgürlüğün sınırsızlık olarak algılanmaması gerekir. Hakların ve özgürlüklerin çerçevesini belirlemede en önemli sınır, sorumluluklar ve diğer insanların haklarına ve özgürlüklerine gösterilecek saygıdır. (MEB-10, 2018, s. 79)

Açıklamaya göre özgürlük sınırsızlığı veya hadsizliği betimleyen bir kavram değildir. Yukarıda belirtildiği gibi eylemlerin sonucundan sorumlu olmak yani bunun bir karşılığının olması tercihlerin bu karşılık göz önünde bulundurularak yapılması sınırlandırılmış bir düşünce ve eylem durumunu gösterir. Diğer taraftan ikinci bir sınır çizgisi olarak ders kitabı insan hak ve özgürlüklerini zikretmektedir. Bu durumda bir başkasının özgürlüğünün sınır çizgisi diğerinin de geçmemesi gereken bir sınır olmaktadır. Ayrıca insan hakları konusuna kısaca değinmek gerekirse aşağıdaki ifadeleri okumak ve üzerinde düşünmek önemli olabilir:

³⁰⁷ bk. Secde suresi, 19-20. ayetler. – d.k.d.

Düşünmek ve düşündüklerini söz, yazı, çizim, resimler ve diğer yollarla ifade etmek insana mahsus en temel niteliklerdendir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran bu özelliğin baskı altına alınması ve engellenmesi insan haklarına aykırıdır. (MEB-10, 2018, s. 81)

Yukarıdaki örnekten hareketle denilebilir ki, bir varlığın varolma koşullarına onları sınırlandıracak ya da engelleyecek şekilde müdahale etmek hakların ihlali anlamına gelmektedir. Ders kitabının özgürlük tanımında yalnızca insan hakkından bahsetmesi, bunun bütün varlıklar için geçerli olduğunu ima edecek bir ifadeye yer verilmemesi hak ve özgürlüklerin insanlara has bir durum olduğu sonucuna götürebilir. Bu durumda insanolmayanların haklarını belirleyen nedir ya da böyle bir hakları var mıdır? sorusu akla gelebilir. Bu noktada 10. Sınıf ders kitabında yer alan aşağıdaki ifadeler hak kavramının oluşması konusunda fikir verebilir:

İnsan doğuştan saygın bir varlıktır. Herhangi bir özelliğinden dolayı onunla alay edip eğlenmek, onun kişiliğini yaralar. (MEB-10, 2018, s. 107)

İnsanın doğuştan saygın olması onun içsel bir değere sahip olduğunun ifadesi olarak okunabilir. İçsel bir değere sahip olmak insanın ahlaki bir konum ve hukuki birtakım haklara sahip olması konusunda temel gerekçedir. Benzer bir saygınlık Allah'ın yarattığı diğer varlıklar için geçerli midir sorusuna ders kitabından cevap bulunamadığından bu noktada soru askıda kalacaktır.

*

İnsanı varlıklar arasında istisna kılan verilen bütün üstün özelliklerin ilişkili olduğu akıl konusunun insanın varlığı söylemine nasıl dahil edildiğine daha yakından bakmak anlamlı bazı sonuçlara ulaşmaya katkı sağlayabilir.

Allah'ın (c.c.) insana verdiği en büyük nimetlerden biri olan akıl, insanı diğer canlılardan ayıran en temel özelliktir. İnsan, akli sayesinde düşünür, araştırma yapar, mutlu olmak ve hayatı kolaylaştırmak için çalışır, üretimde bulunur. Sanayi ve teknoloji alanlarında yeni icatlar ortaya koyar. Bunların yanında sanatsal ve kültürel çalışmalar yapar. Bütün bunlar insanın akıllı bir varlık olmasının sonucudur. İnsan, aklını kullanarak seçimlerde bulunur. Akli sayesinde iyi ile kötüyü, doğru ile yanlış ayırt edebilir. Hak ile batıl arasındaki ayrımı fark eder. İslam dinine göre Allah'ın (c.c.) emir, yasak ve öğütlerine insanın muhatap olmasının sebebi, onun akıl ve irade sahibi olmasıdır. Akıllı olmanın insana yüklediği sorumluluk Kur'an-ı Kerim'de şöyle dile getirilmiştir: “Bu Kur'an; kendisiyle uyarılsınlar, Allah'ın ancak tek ilah olduğunu bilsinler ve akıl sahipleri düşünüp öğüt alsınlar diye insanlara bir bildiridir.”³⁰⁸ Ayrıca

³⁰⁸ İbrâhim suresi, 52. ayet. – d.k.d.

düşünmenin ve aklımızı kullanmanın önemi, Kur'an-ı Kerim'de, "... Aklınızı kullanmıyor musunuz?"³⁰⁹, "Hiç düşünmüyor musunuz?"³¹⁰ şeklinde birçok ayette vurgulanmaktadır. (MEB-8, 2018, s.21)

Bu pasajda insanın, Mengüşoğlu (1988) tarafından insanın varlık yapısı ve nitelikleri olarak adlandırılan, yapıp-eden; değerleri duyan; tavır takınan; önceden gören; isteyen, özgür; tarihsel; ideleştiren; kendisini bir şeye veren; çalışan; eğiten ve eğitilebilen; devlet kuran; inanan; sanatın yaratıcısı olan; konuşan; biyopsişik bir varlık oluşu gibi nitelikleri sıralanmakta ve bunların temelinde aklın yer aldığına işaret edilmektedir. Başka bir ifadeyle akıllı bir varlık olmak insanın diğer varlık niteliklerinin belirleyicisi olmuştur. Sayılan bu nitelikler insan türünün tamamı için geçerli olmayan ancak bazı insanların gerçekleştirmiş olmasının bütün insanlığa maledilebileceğine ilişkin bir varsayıma dayandırılmaktadır. Bu durumda aklın insanlar için ortak ve mutlak bir özellik olduğu düşüncesi insana dair yaşamsal niteliklerin bu özellik ile ilişkilendirilmesinde etkili olmuştur denilebilir. Ancak bu varsayımın tartışmaya açık olduğu aşıkardır.

Ders kitabının akla yüklediği en önemli anlam ise dine muhatap olmaya vesile olmasıdır. İslam fıkında dine muhatap olmak için öne sürülen bireyin akıl sağlığının yerinde olması ve akıl baliğ olması gerekçeleri bu savı destekler niteliktedir. Ders kitabı Allah'ın çağrısına muhatap olabilmelerini insanı diğer varlıklardan ayrı tutulmasında önemli bir gerekçe olarak sunmuştur. 12. Sınıf ders kitabında bu durum açık bir şekilde ifade edilmiştir:

İnsana verilen üstün özelliklerin en önemlisi akıldır. İnsan akıl sahibi olduğu için dinin buyruklarına muhatap olmuştur. Dinin gayesi ise insanların faydasını gözetmek ve onlardan zararı savmaktır. Bu gayenin gerçekleşmesi, dinî hükümlerin anlaşılması, hayata geçirilmesi, nefsi isteklerden uzaklaşarak yalnızca Allah'a (c.c.) kulluk edilmesi; aklın korunmasıyla mümkündür. Bu nedenle İslam dini aklın korunmasını ve kullanılmasını emretmiş, aklın kullanılamaz hale gelmesine neden olan bağımlılıkları yasaklamıştır.³¹¹ (MEB-12, 2018, s. 106)

Bu pasajın temel mesajı dinin korunması gereken bir yaşam durumu olması ve bunun ancak sağlıklı düşünen insanlarla mümkün olacağı düşüncesiyle dinin korunması için akla ve aklın korunmasına ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Öyle ki, İslam fıkında

³⁰⁹ Mü'minûn suresi, 80. ayet. – d.k.d.

³¹⁰ Sâffât suresi, 155. ayet. – d.k.d.

³¹¹ bk. Rad suresi, 4,19. ayetler. – d.k.d.

Makâsıdü’ş-Şerîa olarak adlandırılan ve korunması gerektiği bildirilen beş niteliğin içerisinde dinin ve aklın korunmasına yer verilmiştir. Yukarıdaki pasaj bağımlılıkların yasaklanma gerekçesinin akli kullanma kapasitesini düşürmesi olduğuna işaret etmekte ve bu sebeple kaçınılması gerektiğini belirtmektedir. Akıl sağlığı dinin varlığının temel şartıdır. Bu sebeple yukarıdaki pasajlarda aklın insan yaşamını kolaylaştırmasından ziyade ilahi olana muhatap olmanın doğurduğu değerlilik hissi baskın görünmektedir.

İnsanın akleden bir varlık olarak ilahi hitaba muhatap olduğuna ilişkin yukarıda kurulan mantıksal zincir, 8. Sınıf ders kitabında tersten bir okumayla sunulmuştur. Zira Allah’ın her şeyi bir amaç için yarattığı bilgisi hatırlandığına, insana yüklenen amaç için onu akleden bir varlık olarak yaratmış olduğu düşüncesi de mantıksal olarak iddia edilebilir:

Kur’an-ı Kerim’de Yüce Allah, “...İnsanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.”³¹² buyurarak insanın yaratılış amacının kendisine kulluk etmek olduğunu bildirmiştir. Allah’a (c.c.) kul olmak insana bazı sorumluluklar yükler. Kişi, ancak bu sorumluluklarını yerine getirdiği takdirde iyi bir insan ve iyi bir kul olabilir. Bu sayede hem Allah’ın (c.c.) rızasını hem de kulların sevgisini kazanır. (MEB-8, 2018, s. 46)

Kulluk için yaratılmak belirli sorumlulukları gerektiriyorsa, yukarıda aklın ve sorumlu olmanın birlikte ele alınması göstermektedir ki akıl insanın yaratılış amacının bir gereği olarak insana sunulmuştur. Kulluk için belirlenen sorumlulukların yerine getirilmesinin Allah’ın rızası ve kulların sevgisini kazandırdığı bilgisi bu sorumlulukların yaratıcı ve diğer varlıkları ilgilendiren konular olduğu dolayısıyla sorumluluğunun boyutunun yaratıcı ve yaratılanlarla ilişkileri kapsadığı varsayılabilir. Bu konuda metnin devamına yer vermek önemli olacaktır:

İyi bir kul olabilmek için öncelikle bütün varlıkların Allah (c.c.) tarafından yaratıldığının unutulmaması gerekir. İşte bu yüzden Müslüman, mahlûkata (yaratılmışlara) sevgiyle bakar. Kendisini yaratan Allah’ın (c.c.) rızasını mahlûkata sevgi göstererek kazanmaya çalışır. O’nun (c.c.) kendisine lütfettiği nimetleri ihtiyacı olan kardeşleriyle paylaşarak mutlu olur. Allah (c.c.) sevgisinden kaynaklanan bu merhamet duygusu insanlarla birlikte tüm yaratılmışları kapsar. Çünkü onları da Allah (c.c.) yaratmıştır ve onlar da Allah’ın (c.c.) kullarıdır.³¹³ Onlar üstlendikleri rollerle hayatımızı güzelleştirmekte ve bize faydalı olmaktadırlar. Bitki ve hayvanları korumak, Müslüman için bir kulluk görevidir. Bu konuda Yüce Allah, “Bitkiler ve ağaçlar secde ederler. Göğü Allah yükseltti ve mîzanı

³¹²Zâriyât suresi, 56. ayet. – d.k.d.

³¹³ bk. Bakara suresi, 74. ayet; Nûr suresi, 41. ayet; Rahmân suresi, 6-8. ayetler. – d.k.d.

(dengeyi) O koydu. Sakın dengeyi bozmayın.”³¹⁴ buyurmaktadır. Hz. Peygamber ise “Merhametliler (var ya!) ... Rahman, işte onlara merhamet eder. Siz yeryüzündekilere merhamet edin ki gökyüzündekiler de (melekler) size merhamet etsin.”³¹⁵ buyurarak yeryüzündeki canlı cansız her türlü mahlukata merhamet gösteren Müslümanların meleklerden merhamet göreceğini vurgulamıştır. (MEB-8, 2018, s. 46-47)

Bu metin kulluğun Allah’a ve insanlara karşı sorumlulukla sınırlandırılmaması açısından oldukça dikkate değerdir. Zira yaratıcıyla ve insanlarla ilişkinin doğurduğu sorumluluklar dışında Allah tarafından yaratıldıkları ve insan varlığının yaşamına katkı sağladıkları için yaratılmış diğer varlıklara karşı da sorumluluk duymanın iyi bir kul ve insan olmanın kapsamı içinde zikredilmesi ders kitabında nadiren karşılaşılan bir söylemdir. İnsanın insanolmayan varlıklara ilişkin duyacağı sorumluluk hissi yaratıcının eserleri olması bakımından sevgiyle ve merhametle ilişkilendirilmiş ve bu duygulanımlar temelde evrendeki düzeni koruma bağlamında ifade edilmiştir. Her ne kadar yaratıcıya duyulan saygının bir ifadesi olarak anlatılsa da insanolmayana dönük bu sorumluluk anlatısı, insan yaşamına ve evrendeki düzene katkıları sebebiyle dolaylı olarak insanlığa karşı sorumluluğun bir boyutu olarak görülmeye açıktır. Zira yukarıdaki parçanın devamında yer alan aşağıdaki ifadeler bu ihtimali destekleyen bir argüman olarak düşünülebilir:

Müslüman, yakın çevresinden başlamak üzere tüm yeryüzünden sorumludur. İnsanı ve insanın içinde yaşadığı dünyayı koruyabilmek ancak yardımlaşmayla mümkündür. (MEB-8, 2018, s. 47)

Buna göre insanın yeryüzüne karşı tek sorumluluğu onu korumak ve böylece insan yaşamına uygun olan yeryüzü düzeninin devamlılığını sağlamak olarak gerekçelendirilebilir. İnsanın sorumlulukları konusunda başka bir pasaj ise şu şekildedir:

Yüce Allah insana akıl ve irade vermiştir. Aklı ve iradesi sayesinde insan kendisine, çevresine ve Rabbine karşı sorumluluklarını yerine getirebilir. Dolayısıyla akıl ve irade insan için hem sorumluluk sebebi hem de sorumluluklarını yerine getirme aracıdır. İnsanın en büyük yükümlülüğü Allah’a (c.c.) karşı olan kulluk görevidir. Diğer bütün sorumlulukları bu yükümlülüğe göre konumlanır. İnsanın kendisine, topluma ve çevreye karşı sorumlulukları Allah’a (c.c.) kulluk sorumluluğunun birer parçasıdır. (MEB-9, 2018, s. 63)

³¹⁴ Rahmân suresi, 6-8. ayetler. – d.k.d.

³¹⁵ Ebû Dâvûd, Edeb, 58; Tirmizî, Birr, 16. – d.k.d.

Buna göre 9. Sınıf ders kitabı insanın diğer insanlara ve insanolmayanlara karşı sorumluluğunu Allah'a karşı sorumlulukla ilişkilendirerek kulluk sorumluluğunun yalnızca Allah'a has olduğu inancının sınırlarını hatırlatmıştır. Diğer taraftan insanın yaratılış amacına ilişkin 11. Sınıf ders kitabında yer alan ifadeler insanolmayana dair sorumlulukları bahse konu etmiş görünmemektedir:

Allah Teala'nın en şerefli varlığı sıfatıyla yaratılan insanoğlu, belirli bir amaç için yeryüzüne gönderilmiştir. İnsan, Yüce Yaratıcı'ya ve çevresine karşı yaratılış amaçlarına uygun davranışlar sergilemelidir. Dünya hayatının amaçsız olmadığını bilmeli ve hayatını güzel ahlak ilkeleri doğrultusunda yaşamaya çalışmalıdır. [...] İnsan, dünya hayatının bir amacı olduğunu bilmeli, Yüce Allah'ın rızasına uygun bir yaşam sürmeye özen göstermelidir. Kendisine, topluma ve yaratıcısına karşı sorumluluklarını yerine getirmelidir. Böyle davrananları Yüce Allah'ın ahirette ödüllendireceğini bilmelidir. (MEB-11, 2018, s. 15)

Üstelik bu metinde Allah'a ve insanlara karşı sorumluluğun yerine getirilmesinden maksat ahiret hayatında iyi bir karşılık görmeyi ummak olarak formülleştirilmiştir. 7. Sınıf ders kitabı ise sorumluluk duygusunu dünya hayatındaki karşılığıyla pekiştirmeye çalışmıştır:

Kulluk sorumluluklarımızı, ailedeki, okuldaki, toplumdaki görevlerimizi zamanında ve gerektiği gibi yerine getirmeliyiz. Böylece hem Allah'ın (c.c.) rızasına uygun yaşamış hem de toplumda çalışkanlığıyla tanınan saygın bir insan oluruz. (MEB-7, 2018, s. 86)

İnsanın doğuştan gelen saygınlığı onun kulluk için yaratılmış olmasından mı yoksa Allah'ın yarattığı herhangi bir varlık olduğundan mı kaynaklandığı hala cevaplanmamış olmamakla birlikte insanlar tarafından saygı görmek doğuştan getirilen saygınlığın dışında birtakım sorumlulukların yerine getirilmesinin karşılığı olarak sunulmuştur.

*

İnsanın yaratılış amacının yanında diğer varlıkların neden yaratıldığına ilişkin soruya cevap olabilecek bazı açıklamalara ders kitaplarında ulaşılabilmektedir. Örneğin 5. Sınıf ders kitabında şu ifadeler yer almaktadır:

Tüm varlıklar belli bir amaç doğrultusunda yaratılmıştır. Bir canlı rahat bir şekilde hayatını devam ettirebilmek için diğer canlılara ihtiyaç duyar. Örneğin, bizler beslenme ihtiyacımızı bitki ve hayvanlardan karşılarız. Su

ve hava da canlılar için vazgeçilmez ihtiyaçlardır. Yağmurun yağmadığını, su kaynaklarımızın tükendiğini düşündüğümüzde yaşamımızı devam ettirmek imkansızdır. O halde Allah'ın (c.c.) yarattığı her şey ve verdiği tüm nimetler, hayatımızı sürdürebilmemiz içindir. (MEB-5, 2018, s. 12)

Bu ifadeler evren tasavvurunda bahsi geçen düzenlilik ve uyumun bir gereği olarak yeryüzündeki canlıların birbiriyle ilişkisi üzerinden varoluşu açıklamaktadır. Metin tüm canlıların birbirine ihtiyaç duyduklarına dair genel bir tezi öne sürmekle birlikte bu ihtiyacı insan örneği üzerinden açıklamakta ve insan bakış açısından var olanların gerekliliğini ve anlamını gerekçelendirmektedir. Ayrıca insan olmayan varlıkların insanın yaşamını sürdürebilmesi için Allah tarafından insana sunulmuş nimetler oldukları belirtilmiştir. Bu söylemi aşağıdaki anlatıda daha açık bir şekilde okuyabiliriz:

Yüce Allah, yeryüzünü mükemmel bir şekilde yarattı. Karanlıkta yolumuzu bulmak için yıldızlar var etti.³¹⁶ Sabit duran dağları sıraladı, insanlara faydalanmaları için çeşitli nimetler verdi.³¹⁷ Gökten su indirdi ve her çeşit bitkiyi onunla bitirdi.³¹⁸ Denizler, ırmaklar, çeşit çeşit ağaçlarla bu evreni güzelleştirdi ve insanların hizmetine sundu. İlk olarak insanoğlunun atası olan Hz. Âdem'i (a.s.) sonra da onun soyundan gelen bizleri yarattı. (MEB-6, 2018, s. 25)

Yukarıdaki ifadeler canlı veya cansız yaratılmış tüm varlıklara evrenin düzeni ya da birbiriyle ilişkisi üzerinden değil doğrudan insana sundukları yarar açısından değer atfetmektedir. Bu durum insana dair faydaları üzerinden değerlendirilmeleri sebebiyle varlıkların araçsal bir değere sahip olduklarını düşündürebilir. Bu yargıya Allah tarafından yaratılmış olmaları bakımından tüm yaratılanların içsel bir değere sahip olduğu düşüncesiyle itiraz edilebilir. Fakat ders kitabının aşağıdaki ifadeleri insan olmayan varlıkların yaratılma amaçlarının insana hizmet olduğunu söylemesi sebebiyle araçsal değeri pekiştiren bir argüman sunmaktadır:

Yüce Allah (c.c.) insanı en güzel biçimde yaratmış ve ona pek çok nimet vermiştir. Yeryüzünde bulunan her şeyi insan için yaratmış ve onun kullanımına sunmuştur. Müslümanlar Allah'ın kendilerine verdiği sayısız nimetler için şükrederler ve bunları kendilerine lütfeden yüce Allah'ı hiç unutmazlar. (MEB-5, 2018, s. 60)

³¹⁶ bk. En' m suresi, 97. ayet. – d.k.d.

³¹⁷ bk. Kâf suresi, 7-8. ayetler. – d.k.d.

³¹⁸ bk. En' m suresi, 99. ayet. – d.k.d.

Gelinen noktada insan yaratılışının ele alındığı bu başlık göstermiştir ki ders kitabı insanın yaratılışı ve varlıksal özellikleri konusunda insanı yücelten bir söylem geliştirmiş ve bunu birtakım ayet referanslarıyla desteklemeye çalışmıştır. Ancak yer verilen ayet meallerinde ayetin tamamının aktarılmaması ya da farklı bağlamlardaki ayetlerin bir araya getirilmesi yoluyla üretilen bu referansların dini anlatıyı aktarmaktan ziyade insanın varlıklar arasındaki ayrıcalıklı konumunu meşrulaştıracak bilgilere dönüştürüldüğü görülmektedir. Bu düşünceyi açıklamak için insana üstün niteliklerin verildiğine dair argümanlarda sıralanan özelliklerin sadece insan türüne ait olmamakla birlikte bütün insanları da kapsamadığı düşünüldüğünde bu özelliklerin insanı ayrıcalıklandırarak yeterli temel bir temel oluşturmadığı söylenebilir. İnsana verilen en üstün özelliğin akıl olması ve aklın insan yaşamına dair pek çok işlevinin yanında insanın ilahi hitaba muhatap olmaya gerekçe olarak sunulması, insanın Allah katında özel bir konumu olduğu şeklindeki ifadeyi gerekçelendirmek için kullanılmıştır. Bu özel konum, insanın Allah'a, insanlara ve diğer varlıklara karşı sorumluluk duymasını gerektirmiş ve bu sorumluluk ders kitabı tarafından emanet kavramıyla karşılanmıştır. Diğer taraftan insana ve diğer varlıklara karşı sorumluluk Allah'a sorumluluğun bir boyutu olarak açıklanmış, Allaha karşı sorumluluk ise ahirette iyi bir yaşamın kazanılması motivasyonuna dayandırılmıştır. Diğer taraftan insanolmayana karşı sorumluluğun yeryüzündeki düzeni koruma amacı insan yaşamının sürdürülmesine ilişkin kaygıya dair bir alt söylem taşımaktadır. Son olarak insanın doğuştan saygın bir varlık olduğu ve bu saygınlığın insanın yaratılış amacı üzerinden açıklandığı bütün bu anlatıda insanolmayanların yaratılış amacının insana hizmet olduğunun belirtilmesi onların araçsal bir değerle anlaşıldığı şeklinde yorumlanmaya açık hale getirmiştir. Bu durumda ders kitabının insana ayrıcalıklı bir konum belirlemesi sebebiyle ontolojik, insanolmayanları kendi bakış açısından değerlendirmesi sebebiyle epistemolojik ve onların insan için olduğunu söylemesi açısından etik antroposantrizmin etkisinde olduğu çıkarsanabilir.

3.3.2. Yaşamın İnsanlaştırılması

Yaşamın yaşandığıncaya anlatılan bir öykü olduğu düşüncesiyle sık sık karşılaşırız. Akılcılık doğa yasalarının kaçınılmaz olarak mekanik olduğunu söyleyerek bu düşüncüyü reddetmiştir. Son bilimsel araştırmalarsa evrenin doğal işleyiş dizgesinin makineden çok beyninkine benzediğini söylüyor. Böyle bir 'beyin'i anlatıcı olarak düşünmek -birçok bilim adamı düşüncenin antropomorfik olduğunu reddetse de- yeniden benimsenen bir görüş oldu. Öykü anlatmanın metafiziği artık yalnızca yazınsal bir ilgi alanı olmaktan çıkmış durumda.

John Berger, *Ve Yüzlerimiz, Kalbim, Fotoğraflar Kadar Kısa Ömürlü* (1988)

Beynin nasıl zihin ürettiği sorusundan yola çıkan, bilgi işleme süreçleri arasındaki beyin ve yaşam arasındaki ilişkiyi ele alan ve bu ilişkiden yola çıkarak 'Bağlantısal Bütünsellik' olarak açıkladığı yeni bilimsel yaklaşım teorisinde Türker Kılıç (2021), en yetkin bilgi işleme sisteminin beyin değil yaşamın kendisi olduğunu açıklamaya çalışır: "Yaşam sonsuz sayı ve farklılıkta enformasyon kodlamalarının iç içe var olduğu bütündür" (s.80). Böyle bir bütünsellik içinde yaşamı oluşturan bağlantısallıkların hiyerarşik bir anlamı başka bir deyişle ayrı ayrı bilgi sistemlerinin bu bütünlük içerisinde önem farkı yoktur, herhangi bir nöronun başka bir nörondan daha önemli olamayacağı gibi. Bu perspektiften yaşama bakıldığında ise, Hume'un ünlü deyişiyle; "insan yaşamı evren için bir istiridyeden daha önemli değildir."

Ders kitabında yaşamın kutsallığına ilişkin 10. Sınıf ders kitabında şu ifadelere yer verilir:

İslam dininde yaşama hakkı dokunulmaz kabul edilmiş ve bu durum Kur'an-ı Kerim'de "... Allah'ın muhterem kıldığı cana kıymayın..."³¹⁹ ayetiyle açıklanmıştır. Bu konu Kur'an-ı Kerim'in bir başka ayetinde de; "... Kim bir cana kıymayan veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmayan bir kimseyi öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir kimsenin yaşamasını sağlarsa bütün insanları yaşatmış gibi olur..."³²⁰ buyrulur bir insanın yaşamına son verilmesi büyük günahlardan sayılırken bir insanın yaşamasına vesile olmak da büyük bir erdem olarak görülmüştür. (MEB-10, 2018, s. 80)

³¹⁹ İsrâ suresi, 33. ayet. – d.k.d.

³²⁰ Mâide suresi, 32. ayet. – d.k.d.

İnsanın yaratılışı bahsinde onun üstün kılındığına ilişkin yargının, yaşam hakkı söz konusu olduğunda da benzer bir anlatımla sürdürüldüğü görülebilir. Nitekim, yaşamın kutsallığı yukarıdaki metinde insan yaşamının kutsallığı olarak anlaşılmış ve yorumlanmıştır. İnsanın yaşamdaki yeri konusunda bilimsel ilgiye atıfla yapılan aşağıdaki açıklama önemlidir. Zira kâinatı anlamanın önemi açıklanırken insan ve diğer var olanlar hakkındaki söylem dikkat çekicidir:

İnsan, bilim sayesinde hem içinde yaşadığı kâinatı anlama hem de elde ettiği bu bilgileri tekniğe dönüştürerek hayatını kolaylaştırma çabası içindedir. İslam dini ise insanın bu çabasına ışık tutarak hayata yön verir. İnsanın “anlama” gayretini destekler. [...] Çünkü Allah Teâlâ bir çok ayetinde insanlara araştırmalarını, akıllarını kullanmalarını emretmektedir.³²¹ [...] Dolayısıyla İslam dinine göre bilim; Allah’ı (c.c.) ve kanunlarını tanımanın, olgun bir mümin olmanın yanında insanlığın hizmetine vesile olmalıdır. Örneğin insanların veya canlıların topyekûn öldürülmesine veya bir türün yok edilmesine sebebiyet verecek bilimsel bir çalışmayı, İslam’ın kabul etmesi mümkün değildir. (MEB-12, 2018, s. 14)

Evren, insan ve insanolmayan arasındaki ilişkinin bir aradalığını görebileceğimiz bu metin, her ne kadar insanın anlama arayışının bir gereği olarak aktarılsa da evreni anlamanın inanç ayrımı yapmaksızın insanlığın faydasına olacak bilimlerin ve tekniklerin geliştirilmesi için önemli olduğunu belirtir. Daha basit bir ifadeyle yaşamın ve insanın yaşam içindeki yerinin anlaşılmasından ziyade yaşamın insanın faydasına olacak şekilde incelenip araştırılması fikri öne çıkarılmıştır. Ancak metnin sonuna düşülen şerh bu noktada ilginçtir; bilimsel bir çalışma bir türün topyekûn ölümüne sebep olaksa kabul edilebilir değildir. Burada türün topyekûn ölümü ifadesinin tercih edilmesi önemlidir, zira insanın faydası gözetilerek yapılan bilimsel çalışmalarda milyonlarca denek hayvanının kullanıldığı bilinmektedir. Böylece tek bir insanın yaşamının değeri insanolmayan söz konusu olduğunda türün tamamının değeriyle eşitlenmiş olmaktadır.

Diğer taraftan ahiret inancına sahip insanlar için dünya yaşamının anlamı ve değeri ahiretteki akıbeti belirlemesi açısından önemlidir. Bu bakımdan yaşama karşı tutum önem kazanmaktadır. Konuya ilişkin 11. Sınıf ders kitabından aktarılan aşağıdaki pasaj dikkat çekici olabilir:

Dünya hayatının bir sonu olduğu gerçeği ve ahiret inancı, insanı yaptıklarında bilinçli davranmaya sevk eder. İnsan; iyilik ve güzelliklerini arttırma gayreti içinde olurken kötü ve zararlı olanlara uzak durarak kendini

³²¹ bk. Yûsuf suresi, 109. ayet; Enbiyâ suresi, 10. ayet; Kasas suresi, 60. ayet. – d.k.d.

korumaya çalışır. İnsanlara, hayvanlara ve tabiata şefkatle yaklaşarak her hak sahibine hakkını vermeye özen gösterir. (MEB-11, 2018, s. 17)

Ahireti gözeterek bütün bir yaşamı değerlendirmeyi gerekli gören bu yaklaşıma göre insanlara, hayvanlara ve tabiata şefkat göstermek ve hak sahiplerine haklarını vermeye özen göstermek arasındaki ilişki açıklanmış görünür. Öncelikle yaşamdaki varlıkların kendi değerlerinden ziyade ahiretteki karşılığına göre iyiliğin içeriğinde yer buldukları söylenebilir. Diğer taraftan hak sahiplerine hakkını verme konusundaki metnin son ifadeleri kul hakkı kavramını yeniden düşünmeye çağırmaktadır.

Her insanın doğuştan edindiği ve sonradan elde ettiği bazı hakları vardır. İnsanın, diğer insanlara karşı ihlal etmemekle sorumlu olduğu haklara kul hakkı denir. İnsanı sahip olduğu haklardan mahrum bırakan, bu hakların kullanımını engelleyen ve haksız kazanç elde edilen her türlü davranış kul hakkı kapsamındadır. [...] Kul hakkı kişinin en yakınları olan aile ve akrabalarının yanı sıra komşularını, toplumu ve tüm insanlığı kapsamaktadır. (MEB-6, 2018, s. 75)

Yukarıda 6. Sınıf ders kitabından paylaşılan pasajda açıkça görüldüğü gibi tek bir yaratıcının yarattığı bütün varlıklar kul olarak hak kapsamı içerisinde yer almamakta, ancak insan bireyleri ve toplulukları kul hakkına sahip olarak kabul edilmektedir. Bu bağlamda aşağıdaki ifadeler de bu türden bir anlamayı pekiştirmektedir:

İnanan insanlar Allah’a (c.c.) karşı kulluk görevlerini yerine getirmeye çalıştıkları gibi insanlık için de daima faydalı olmaya gayret ederler.³²² (MEB-10, 2018, s. 12)

Allah’a karşı kulluk görevini yerine getiren insanın bu kulluk bilinciyle diğer kulların iyiliğini, hakkını gözetmesi gerektiği düşünüldüğünde 10. Sınıf ders kitabı kul olmanın insanlara has bir durum olarak anlaşılmasına yol açan yukarıdaki ifadelere yer vermiştir.

İnsanlığın hizmetine sunulan yeni uygulamalara şüpheyle yaklaşan ders kitabı bu türden çalışmalar için bazı kıstaslar belirlemiştir:

Günümüzde genetiği ve öz niteliği değiştirilmiş gıda maddeleri gibi yeni çıkan uygulamalar kafaları karıştırmaktadır. Bu tür meselelerin çözümünde;

✓ Neslin korunması ve Allah’ın (c.c.) koyduğu dengeyi korumak ana gaye olmalıdır.³²³

³²² Heyet, Kur’an Yolu, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, C 3, s. 315. – d.k.d.

³²³ bk. Nisâ suresi, 119. ayet. – d.k.d.

- ✓ Çözüm önerileri fitratı (yaratılıştaki var olan dengeyi) bozmamalıdır.
 - ✓ Temel ahlaki değerleri ihlal etmemelidir.
 - ✓ İnsan onur ve haysiyetini zedelememelidir.
 - ✓ Güncel meselelerin dinî hükmünü açıklamak durumunda olan müçtehitlerin (İslam bilginlerinin) her hususta yeterli bilgi sahibi olamayacağı göz önünde bulundurulmalıdır.
 - ✓ Bireysel fetvalardan ziyade farklı uzmanlık alanlarına sahip âlimlerin kararlarını (şura içtihadı) merkeze almak gerekmektedir.³²⁴
- Müslümanlar için İslam, tüm zamanlar ve şartlarda geçerli evrensel bir dindir. Dolayısıyla çağın getirdiği tüm sorunlara cevap verebilecek yapıya sahiptir. (MEB-12, 2018, s. 94)

Metnin genel üslubu insanmerkezli olduğundan Allah'ın koyduğu dengeyi koruma ve fitratı bozmamak ifadeleri de insan özelinde anlaşılmalı müsait hale gelmektedir. Örneğin 4. Sınıf ders kitabında temizlik konusu işlenirken aşağıdaki ifadelere yer verilmiştir:

İnsanın sadece bedenini ve elbisesini temiz tutması sağlık sorunlarını önlemek, huzurlu bir ortamda yaşayabilmek ve dinî görevlerini yerine getirebilmek için yeterli değildir. Çevrenin temizliği de bedenin temiz olması kadar önemlidir. Çünkü bulunduğu çevre yeterince temiz değilse insan yine sağlık sorunları yaşayabilir. Bu yüzden de evimizin, sokağımızın, okulumuzun, bulunduğumuz ortamın temizliğine dikkat etmeliyiz. Allah'ın (c.c.) insanlardan istediği temizliğe gereken özeni göstermeliyiz. (MEB-4, 2018, s. 109)

İnsan sağlığına dikkat etmenin bir gereği olarak açıklanan temizlik yalnızca insanın değil içinde yaşanılan çevrenin de temizliğini gözetmeyi salık vermektedir. Burada dikkati çeken husus çevre kirliliğinin insanın sağlığını olumsuz etkileyeceğine ilişkin uyarıdır. Bu anlamda çevre başka yaşam formlarının iç içeliğini göz ardı etmekte ve insanın çevresi olarak anlaşılakta böylece çevre-merkez ilişkisinde merkeze insan yerleşmektedir.

İnsanmerkezli bir anlayışla sürdürülen yaşam anlatısında 8. Sınıf ders kitabından aktarılan metin buraya kadar yapılan okumalardan farklı anlaşılabilir:

Kur'an-ı Kerim'de Yüce Allah, "...İnsanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım."³²⁵ buyurarak insanın yaratılış amacının kendisine kulluk etmek olduğunu bildirmiştir. Allah'a (c.c.) kul olmak insana bazı sorumluluklar yükler. Kişi, ancak bu sorumluluklarını yerine getirdiği takdirde iyi bir insan ve iyi bir kul olabilir. Bu sayede hem Allah'ın (c.c.)

³²⁴ Soner Duman, Günümüz Fıkıh Problemleri, s. 19. – d.k.d.

³²⁵ Zâriyât suresi, 56. ayet. – d.k.d.

rızasını hem de kulların sevgisini kazanır. İyi bir kul olabilmek için öncelikle bütün varlıkların Allah (c.c.) tarafından yaratıldığının unutulmaması gerekir. İşte bu yüzden Müslüman, mahlûkata (yaratılmışlara) sevgiyle bakar. Kendisini yaratan Allah'ın (c.c.) rızasını mahlûkata sevgi göstererek kazanmaya çalışır. O'nun (c.c.) kendisine lütfettiği nimetleri ihtiyacı olan kardeşleriyle paylaşarak mutlu olur. Allah (c.c.) sevgisinden kaynaklanan bu merhamet duygusu insanlarla birlikte tüm yaratılmışları kapsar. Çünkü onları da Allah (c.c.) yaratmıştır ve onlar da Allah'ın (c.c.) kullarıdır.³²⁶ Onlar üstlendikleri rollerle hayatımızı güzelleştirmekte ve bize faydalı olmaktadırlar. Bitki ve hayvanları korumak, Müslüman için bir kulluk görevidir. Bu konuda Yüce Allah, “Bitkiler ve ağaçlar secde ederler. Göğü Allah yükseltti ve mîzanı (dengeyi) O koydu. Sakın dengeyi bozmayın.”³²⁷ buyurmaktadır. (MEB-8, 2018, s. 46-47)

Pasaj Allah'a kulluk için yaratılan insanların yaratıcısına karşı bu kulluk görevinin yaratılanlara karşı da sonuçları olduğunu söylemekte, bunu ise iyi insan olmak şeklinde kavramsallaştırmaktadır. Buna göre yaratılmış varlıklara sevgi göstermek Allah'ın kendisine bahşettiği nimetlere teşekkür etmenin bir yolu olarak görülmüştür. Ayrıca yeryüzü varlıklarının insan hayatına katkıları sebebiyle onları korumak gerektiği belirtilmiştir. Bu anlatıda insan olmayanlara nimet, rızık ve insan yaşamını güzelleştiren unsurlar olarak bakılması içsel değerleri konusunda soru işaretleri taşımaktadır.

Zira farklı sınıf düzeylerinde tekrarlanan aşağıdaki bilgi üzerinden bu konu tartışılabilir:

Akıl, can, mal, nesil ve din korunması gereken değerlerdendir. İslam dininde bu değerlere zarar veren her türlü davranış yasaklanmıştır. (MEB-6, 2018, s. 66)

İslam hukukunda Makâsıdü’ş-Şerîa olarak isimlendirilen bu değerler korunması gerekliliği sebebiyle hak kavramıyla ilişkilendirilmiştir. Hak ise kendinde değeri olan şeyin korunmasına bağlı olduğundan, insan ve sahip oldukları dışında korunmaya değer bir şeyin olmaması yalnızca insanın içsel değere sahip olduğu sonucuna götürebilir. Bu durumda diğer varlıklar insan varlığına sundukları katkı sebebiyle araçsal bir değer taşırlar. Örneğin mülk kavramı bu açıdan değerlendirilebilir:

³²⁶ bk. Bakara suresi, 74. ayet; Nûr suresi, 41. ayet; Rahmân suresi, 6-8. ayetler. – d.k.d.

³²⁷ Rahmân suresi, 6-8. ayetler. – d.k.d.

Bir kimsenin sahip olup üzerinde her türlü tasarrufta bulunabildiği şeylere mülk denir. Mülk sahibine ise malik denir. Mülkiyet, malike malın kendisinden yahut kirasından yararlanma, bu malı devrettiği takdirde karşılığını alma yetki ve hakkını verir. Mülkiyet insanın yaratılışına uygun olduğu gibi toplumda adalet ve dengeyi kurabilmek açısından da önemlidir. Bu nedenle İslam dini özel mülkiyeti kabul eder ve bu konuda emeğe öncelikli bir önem verir. (MEB-12, 2018, P. 96-97)

Yukarıdaki açıklamada mülkiyet toplumsal ilişkiler açısından önemli görülmüş ve varlıkların kullanımı konusunda bir denge oluşturacağı varsayımıyla açıklanmıştır. Nitekim korunması gereken haklar kapsamında görülen din, nesil, can, akıl ve malın toplumsal gerekçelerle belirlendiği aşağıdaki ifadelerde görülebilir.

Toplumun düzeni; dinin, neslin, canın, aklın ve malın korunması ile mümkündür. Bu temel esaslar gözetilmezse, toplum düzeni derinden sarsılır. İnsanlar arasında huzursuzluk başlar, toplumda düzensizlik ve dengesizlik hâkim olur. (MEB-11, 2018, s. 17)

Yeryüzü düzeninin korunması ile ilgili olarak ders kitabında birkaç hususa dikkat çekilmiştir. Bunlardan ilkinde yaratılıştaki ölçü ve düzene atıf yapılarak bu durumun ekolojik dengeye karşılık geldiği açıklanmıştır:

Kur'an-ı Kerim yer ve göklerdeki bütün canlı ve cansız varlıkların belli bir ölçü ve dengeye göre yaratıldığını³²⁸ belirtmektedir. Ayrıca Allah (c.c.) Kur'an'da "... Allah katında her şey, belli bir amaç ve ölçüye göre takdir edilmiştir."³²⁹ diye buyurarak modern dünyanın çevre literatürüne giren "ekolojik denge"yi on dört asır önce işaret ettiği ortaya çıkmaktadır. Aynı zamanda Kur'an'da Allah'ın (c.c.) yaratmasında herhangi bir ölçsüzlük, uygunsuzluk ve bozukluk bulunamayacağını³³⁰ bildirmekte ve insanı bu ölçü ve dengeyi koruması konusunda şöyle uyarmaktadır. "Sakın dengeyi bozmayın."³³¹ (MEB-10, 2018, s. 72-73)

Yukarıdaki metin özellikle yaratıcının evrende var olan düzenin bozulmamasına ilişkin uyarısı açısından önemlidir. Bu uyarıya rağmen yukarıda korunması gerekenler olarak sıralananlar arasında ekolojik dengenin yer almaması dikkat çekicidir. Bununla birlikte dikkat çekilen bir başka husus çevrenin insana emanet oluşudur:

Çevre insana emanettir; yani insan çevrenin asıl sahibi değildir, onu sadece emaneten kullanmaktadır. Bu durumda, asıl sahibi olmadığımız şeyde çok büyük tasarruflarda bulunamayız. (MEB-10, 2018, s. 73)

³²⁸ Hicr suresi, 16-20. ayetler; Kamer suresi, 49. ayet. – d.k.d.

³²⁹ Ra'd suresi 8. ayet. – d.k.d.

³³⁰ bk. Mülk suresi, 3. ayet. – d.k.d.

³³¹ Rahman suresi, 8. ayet. – d.k.d.

Bu açıklamada insanların çevrenin gerçek sahipleri olmadıkları ve bu sebeple üzerinde istedikleri gibi tasarrufta bulunamayacakları ifade edilirken daha önce bahsi geçen mülk kavramıyla birlikte okunduğunda toprağın mülk olarak değerlendirilemeyeceği varsayılmalıdır. Ders kitabının çevreyi ortak yaşam alanı olarak tanımlaması bu varsayımı destekleyen bir düşünce olarak görülebilir:

Çevre, bütün canlıların yaşadığı ve kullandığı ortak alandır. İnsanlar ve diğer tüm canlılar Allah'ın (c.c.) mükemmel şekilde yarattığı bu çevrede birlikte yaşarlar. Bu yüzden de temizlik konusunda gerekli hassasiyetin gösterilmesi gerekir. Çünkü ortak olarak kullanılan çevrenin kirletilmesi bir başkasının da güzel ve temiz bir çevrede yaşamasına engeldir. Çevresini temiz tutan ve koruyan kişi, diğer canlıların yaşamına saygılı davranmış olur. (MEB-4, 2018, s. 114)

Bu açıklamayla ders kitabının yeryüzündeki yaşamsal birliktelik kavrayışına yaklaştığı düşünülse de çevreyi korumaktan maksadın insan yaşamının faydasına indirgenmediği başka bir pasajla bu düşüncenin de yeterince açık olmadığı düşünülebilir:

Çevre temizliği hem insanlık görevimiz hem de dinimizin bir emridir. Bu yüzden okulumuzu, evimizi ve çevremizi temiz tutmalı ve bu konuda gerekli özeni göstermeliyiz. Kapımızın önünü temizlemeli, yollara çöp atmamalıyız. Doğayı korumalı ve canlılara zarar vermemeliyiz. Denizleri, gölleri kirletmemeli aksine çevremizi güzelleştirmek için elimizden geleni yapmalıyız. Böylece hem Allah'ın (c.c.) emanetini koruruz hem de insanların sağlıklı, mutlu bir şekilde yaşamasına katkı sağlarız. (MEB-4, 2018, s. 116)

Çevre ve insan arasında kurulan bu ilişki çevrenin ahlaki erdemlere konu edilebileceği düşüncesini akla getirmektedir ki 10. sınıf ders kitabında konuyla ilgili şu açıklamaları okuyabiliriz:

İslam'da çevre bilinci ve eğitimi konusundaki mesajlar genellikle ahlak temelli bazı prensiplere dayanır. Bu prensipler; denge, ölçü, adalet, emanet, sorumluluk ve tasarruftur. (MEB-10, 2018, s. 74)

Ders kitabının buradaki söylemi yerinde bir tespit olarak okunabilir ancak ders kitaplarının bütünlüğüne bakıldığında ahlak kavramının tanımlanmasından yukarıda sayılan erdemlerin açıklamasına varana kadar herhangi bir noktada çevre, doğa veya insanolmayanlar bu şekilde yer bulmamaktadır. Ahlak, adalet ve ölçülülük gibi erdemler insanlar arası ilişkileri düzenleyen böylece toplumsal düzenin korunmasını amaçlayan değerler olarak sıklıkla vurgulanmıştır. Bu durum göstermektedir ki ders kitabının din, varlık ve insan kavrayışında çevre ve doğa anlamlı bir yer bulamazken

evre konusunun özel olarak ele alındığı başlıklarda ilgili ayet ve hadislere referansla bir evre etiğı sunulmaya çalışılmıştır. Geline n noktada bir önceki başlıkta ifade edildiğı gibi ders kitabının insan tasavvurunun varlık, bilgi ve değer konusunda antroposantrik bir yaklaşımın etkisiyle şekillendiğı söylenebilir.

SONUÇ

Türkiye’de örgün eğitim müfredatında zorunlu ders statüsünde yürütülen Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitaplarında dini anlatıyı aşarak bir bilgi söylemine dönüşen ve bu söylemlerle inşa edilen insan tasavvuru, dersin yetiştirdiği 21. yüzyıl insanına yüzleştiği/yüzleşeceği sorunlar karşısında ne sunuyor? sorusunu merkeze alarak gerçekleştirilen bu çalışma iki temel varsayım/iddia üzerine şekillenmiştir. İlk iddia bugün bireysel, toplumsal, bölgesel ve küresel çapta yaşanan sorunların ve artık çözümü için sınır noktasına ulaşılan kriz durumlarının insanların yıkıcı eylemlerine dayandığıdır. Bu durumun açıklığa kavuşturulması için aciliyetiyle kendisini düşündürmeye zorlayan ekolojik kriz tartışmaları ele alınmıştır. Araştırmalar ve bu bağlamda yürütülen tartışmalar ilgilileri insanın eylemleriyle yeryüzünde geri dönüşü olmayan etkiler bıraktığı ve bu sebeple yeni bir jeolojik çağ başlattığı sonucuna götürmüştür. İkinci olarak ise insan eylemliliğinin temelde insanın -bilinçli veya örtük- varlık, bilgi, değer kabullerine dayanan dünya görüşünde temellendiği varsayımından hareket edilmiştir. Bu iddia Lynn White’ın antroposantrik bir din olarak Hristiyanlığın yaşanan ekolojik krizden sorumlu olduğuna ilişkin tezine dayandırılarak ele alınmıştır. White’ın tezi ışığında, insanı ve tüm gezegen yerlilerini krizin eşiğine sürükleyen yıkıcı insan eylemlerinin antroposantrik dünya görüşüne dayandığı, bu dünya görüşünün felsefe tarihinde ve özellikle tek tanrılı dini geleneklerde köken bulduğu iddiası dikkate alınmıştır. Felsefi ve dini dünya görüşlerinin antroposantrik potansiyelinin fark edilmesi muhataplarına dünya görüşü kazandırma gayesini açıklıkla dile getiren din eğitimi faaliyetlerinin insan söylemini mercek altına almaya dönük ilgiyi kuvvetlendirmiştir. Bu iddialar ışığında gezegeni tekinsiz bir eve dönüştüren antroposantrik dünya görüşüne dayanan insan tasavvuru göz önüne alınarak Türkiye’de yürütülen din eğitimi faaliyetlerinden biri olan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) dersinin öğretim materyali olan ders kitaplarındaki açık ve örtük insan söylemleri ve bu söylemlerin sonuçlarını yordamanın tezin ana sorusuna ışık tutabileceği düşünülmüştür.

İlgili amaç doğrultusunda incelenmek üzere DKAB ders kitaplarının seçilmesi dini anlatının bilgi söylemine dönüşmesi ve bu bilgilerin zorunlu eğitim kapsamında genel nüfusa ulaşmasındaki etkililiği sebebiyledir. Merkezi bir denetime tabi tutulan ders kitaplarının meşru bilgiyi aktarmanın ötesinde resmi bir belge olduğu göz önüne

alındığında söylemlerin değeri herhangi bir bilgi kaynağının değerini aşmaktadır. Ders kitaplarının sunduğu bilgiler ve bu bilgilerin nasıl sunulduğu muhataplarının bireysel, toplumsal ve bütünsel yaşama dair perspektiflerinin belirlenmesinde önemli bir rol oynamakta ve hatta bu rol eğitimin amacı olarak ifade bulmaktadır. Ders kitaplarının incelenmesi için eleştirel söylem analizinin uygun bir yöntem olacağı düşünülmüş ve bu düşünce özellikle sosyal eşitsizliklerin dildeki varlığını göstermek için kullanılan bu yöntemin varlıklar arası hiyerarşinin nasıl oluşturulduğu ve yine varlıklar arasındaki ilişkinin nasıl kurgulandığının anlaşılmasında etkili olacağı varsayımıyla gerekçelendirilmiştir.

Ders kitaplarında insana dair tasavvurun anlaşılması geniş bir metinsel materyali ele almayı gerektirmiştir. Zira insan tasavvurunun anlaşılması yalnızca insana dair söylemlerde değil aynı zamanda dünya görüşünün belirlenmesinde etkili olan varlık, bilgi ahlak gibi alanlarda inşa edilen tasavvurun da yansıtıldığı söylemlerin incelenmesiyle mümkün görünmüştür. Bu bağlamda ders kitabının düşünce evrenini ve bu evrende varlıkların yerini ve birbiriyle ilişkisini anlamak insan tasavvurunun temellerini de görebilmek adına önemli bulunmuştur.

Eleştirel söylem analiziyle incelenen DKAB ders kitaplarında yapılan incelemede öncelikle ders kitabının din kavrayışına odaklanılmış ve din anlatısının insana dair söylemlerdeki etkisi tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu çaba dinin, yaratıcı ve onunla ilişkileri düzenleyen inanç ve ibadetlerle sınırlandırılmış ve amacının dünya ve ahiret mutluluğunu elde etmek olduğunu anladığımız sembolik bir yaşam formu olarak şekillendirildiğini göstermiştir. Din insan ve onun bir yeryüzü varlığı olarak ilişkisel yapısını gözeterak daha iyi yaşamının yollarını aramaktan ziyade cennetten yeryüzüne sürülmüş bir mahkumun belirli kuralları gerçekleştirerek ömrünün sonunda iyiliğe kavuşmayı ummasının bir tasviri olarak sunulmaktadır.

Bir eğitim materyali olarak ders kitabının doğru bir yaşam için takip edilecek doğru inanç, doğru düşünce, doğru tutum, doğru davranış izleğinde davranışta yoğunlaştırdığı görülmüştür. Bu doğrultuda ders kitaplarının inanç ve ibadet anlatıları incelendiğinde, inanç esaslarının akıl ve düşünceye dayandırılırken, ibadetlerin genellikle duygulara yoğunlaşarak aktarıldığı; inanç esasları konusunda Allah inancının tek bir yaratıcının kabulüne odaklanırken; diğer inanç esasları arasında özellikle ahiret inancının üzerinde durulduğu ve dünya yaşamının kurallara göre işleyen bir sınav alanı oluşunun vurgulandığı tespit edilmiştir. İnanç ve ibadet

esaslarının pratik yaşama etkisi konusunda ise aktif bir iyilik halinden ziyade kötülüklerden sakınmaya odaklanıldığı; dinin insan hayatını yaşamın içine ilerleyen bir yol olmaktan ziyade penceresinden bakılan bir sığınak gibi anlaşıldığı bir tasvir ortaya çıkmıştır.

Dinin aktarıcısı olarak aile ve topluma işaret eden ifadelerde özellikle toplumsal uyum ve birlikteliği vurgulayan ahlaki değerlerin ön plana çıkarıldığı görülmüş ve dünya görüşünün formal eğitim dışında aile ve toplum içinde informal olarak aktarımının önemi ve gerekliliğinin vurgulandığı anlaşılmıştır. Bu anlayış dersin muhataplarına dünya görüşü kazandırma noktasında yaşanan hayatın zihinsel şemalarla uyumluluğunu garanti altına alma çabası olarak değerlendirilebilir.

Diğer taraftan yaşam tarzı olarak Türk-İslam kültürü anlatısında Türklerin kendi yaşam tarzları ile İslam dini arasında ortak değerler bulmasının üzerinde durularak Türklerin Müslüman oluşu anlatılırken bu süreçte çoğunlukla tasavvufi tarikatların etkili olduğunun belirtildiği, buna dayanarak Türk-İslam kültüründe ahlaki söylemlerin etkili olduğunun ima edildiği çıkarımında bulunulmuştur. Bu imaya ahlakın dini hayatın önemli bir parçası olarak görülmesinde hatta dinin ahlaklı bir yaşam olarak anlaşılmasında etkili bir anlatı oluşmasında rol oynayan bir faktör olarak dikkat çekilmiştir.

Ders kitabında sunulan dünya görüşünün ana hatlarının belirlenmesinin ardından soruşturulan varlık tasavvuru konusunda takip edilen izlekte evren, Yaratıcı Tanrı ve yaratılmış varlık tasavvurları hakkında cevaplara ulaşılmaya çalışılmıştır. Evren tasavvurunun, bir amaç doğrultusunda, ölçü ve düzen içinde, kusursuz ve mükemmel bir şekilde yaratıldığı ve yaratıcının bu düzenin devamı için yaratmaya devam ettiği ve her şeyin bir sonu olduğu gibi evren ve içindeki yaşamın kıyametle son bulacağı bir anlatıyla aktarıldığı söylenebilir. Bu anlatıda evrenin mükemmelliği üzerinden Yaratıcının kusursuz bir mühendis olarak anlaşılmasına imkan verecek bir ton bulunabileceğine dikkat çekilmiştir.

Yaratıcı Tanrı tasavvurunda, Allah'ın varlığı, birliği ve eşsizliği üzerinden Tevhid ilkesinin belirleyici olduğu, ders kitabının Allah'ın isim ve sıfatlarını açıklama yöntemi olarak insan düşüncesinin akıl yürütme, çıkarım yapma gibi etkinliklerinden faydalandığı, diğer taraftan Allah'ın yarattıklarıyla ilişkisini ortaya koyan isimlerinin anlaşılmasında yaratılmış varlık olarak insana indirgenmiş bir çerçeveden bakıldığı ve bu anlamda tüm yaratılmış varlıklar konusunda bütüncül anlayıştan uzak bir anlatı

benimsediği görülmüştür. Diğer taraftan evren ve Yaratıcı Tanrı tasavvurları İslam dinin teosantrik yapısını ortaya koyma hassasiyeti taşımakla birlikte anlatı betimsel antroposantrik paradigmanın dilini ve üslubunu kullanması yönüyle insanmerkezli anlayışa dönük izlenimlere imkan vermiştir.

Yukarıda ifade edilen izlenim yaratılmış varlık tasavvuru konusunda açık bir görünüm kazanmıştır. Öyle ki, yaratılmış varlık tasavvuru konusunda her şeyin insan için yaratıldığı, bunun temeli olarak yaşamın insanın imtihanı için var edildiği, insanın eylemlerinin hesabını vereceği ahiret hayatından önce yaratılmış tüm varlıkların son bulacağı, bu sebeple dünya ve içindekilerin insan için bir sahne dekoru temsil edildiği görülmüştür. Yeryüzü varlıkları içerisinde insanın ayrıcalıklı bir konumda sunulması ve diğer varlıklarla ilişkisinin bu konumdan kurulması ders kitabının betimsel bir antroposantrizmin ötesinde normatif antroposantrizmin izleri olarak okunabileceği düşünülmüştür.

Ders kitaplarında insan tasavvurunun anlaşılmasına dönük soruşturmanın son aşamasında yaratılmış varlık olarak insan ve yaşamın içinde insan konuları üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Bu bağlamda ilk olarak ders kitabının insanın yaratılışı ve varlıksal özellikleri konusunda insani yücelten bir söylem geliştirmiş ve bunu birtakım ayet referanslarıyla desteklemeye çalıştığı görülmüştür. Anlatımı kuvvetlendirmek ve hatta meşrulaştırmak için yer verilen ayet meallerinde ayetin tamamının aktarılmadığı ya da farklı bağlamlardaki ayetlerin bir araya getirildiği örneklere rastlanmıştır. Bu yolla üretilen referansların dini anlatıyı aktarmaktan ziyade insanın varlıklar arasındaki ayrıcalıklı konumunu kesin bir bilgi olarak sunmaya dönük bir yaklaşım olabileceği varsayımı göz ardı edilemeyecek bir nokta olarak belirtilmiştir.

İnsan istisnalığını açıklamak için işe koşulan bir diğer argüman insana üstün niteliklerle donatıldığı ve bu niteliklerin verili özellikler olması sebebiyle insan türüne has olarak anlaşılmaya dönük bir söylem geliştirildiği dikkat çeken noktalardan biri olmuştur. Akıl, irade, özgürlük gibi sıralanan özelliklerin sadece insan türüne ait olmamakla birlikte bütün insanları da kapsamadığı düşünüldüğünde bu özelliklerin insan ayrıcalıklandırarak yeterli temel oluşturulmadığı iddia edilmiştir.

Diğer taraftan insana verilen en üstün özelliğin akıl olduğunun belirtilmesi ve aklın insan yaşamına dair pek çok işlevinin yanında insanın ilahi hitaba muhatap olmaya gerekçe olarak sunulması insanın Allah katında özel bir konumu olduğu

şeklindeki ifadeyi gerekçelendirmek için kullanıldığı yönünde bir yorumu doğurmuştur.

Açıklanan ayrıcalıklı konumun insana bir takım sorumluluklar yüklediği ders kitabının vurguladığı hususlar arasında yer almıştır. Bahsi geçen sorumluluklar yaratıcıya karşı kulluk, insanlara ilişkilerde ahlaki tutum ve davranışları gözetmek ve insanolmayan varlığın korunması olarak ifade edilmiştir. İnsanlara ve insanolmayana karşı sorumluluğun dayandırıldığı nokta Yaratıcıya karşı duyulan sorumluluk olurken, Yaratıcıya karşı sorumluluk ahiret mutluluğu ile ilişkilendirilmiştir.

İnsanlarla ilişkilerde gözetilen ahlaki sorumluluk aynı zamanda hak kavramı çerçevesinde hukuki sorumluluklarla da desteklenmiştir. Ancak insanolmayana karşı sorumluluğun yeryüzündeki düzeni korumaya dönük bir amaca işaret edilerek aktarılması insan yaşamının sürdürülmesine ilişkin kaygıya dair bir alt söylem olarak okunmuştur. Aynı zamanda insanın doğuştan saygın bir varlık olduğu ve kendisinin yaratılış amacı üzerinden açıklanan bütün bu anlatıda insanolmayanların yaratılış amacının insana hizmet olduğunun belirtilerek onların araçsal bir değerle anlaşıldığı tespitine ulaşılmıştır. Bu bağlamda ders kitabının insana ayrıcalıklı bir konum belirlemesi sebebiyle ontolojik, insanolmayanları kendi bakış açısından değerlendirmesi sebebiyle epistemolojik ve onların insan için olduğunu söylemesi açısından normatif antroposantrik bir yaklaşıma yakın olduğu tespit edilmiştir.

Yukarıda sıralanan tespitlerin ardından, ders kitabında da söylem olarak izlerinin tespit edildiği antroposantrik yaklaşımın yıkıcı sonuçlarının azaltılmasına dönük olarak yeni bir zihinsel şema oluşturmaya dönük çıkarımlara değinilebilir.

İlk olarak, her ne kadar İslam *tevhid* inancı sebebiyle teosantrik bir din olarak anlaşılrsa da dünya yaşamı söz konusu olduğunda varlık, bilgi ve değer insan merkezli bir anlatıya dönüştüğü görülmesine dayanarak Tevhid inancı üzerinde yeniden düşünmenin önemli bir temel olacağı düşünülmüştür. Buna göre Tevhid, yalnızca Tanrı tasavvuru için değil tek ve aynı yaratıcı tarafından yaratılmış tüm varlıkların bir bütün olarak anlaşılmasına imkan verecek geçerli bir zemin olabilir. Böyle bir yaklaşım bu bütünlüğü oluşturan bağlantıdaki herhangi bir unsurun diğerine incelemeyecek bir birlik anlatısı oluşturmaya hizmet edebilir.

İkinci olarak, insanın yaratılış amacı olarak sunulan kulluğun gerektirdiği sorumlulukların farkındalığı ve bilinci olarak açıklanan *takva* kavramı Tevhid inancını

destekleyecek bir tutum olarak kapsamı hakkında yeniden düşünölmeye değör olarak görölmüşür. Genellikle Tanrı'ya yönelik sorumluluklar üzerinden tanımlanan takvanın, kulluk ve yaşam arasındaki bağ düşünöldüğünde, yaşam ve yaşamdaki diğer varlıklara karşı sorumluluğı da kulluk bilincinin bir boyutu olarak içinde barındırabilecek bir anlayış sunması olası olarak değörlendirilmiştir. Böyle bir açılım insanın varlıklarla ilişkisi konusunda farkındalığını geliştirmeye katkı sağlayabilir.

İnanç ve tutumun ardından son olarak eylem boyutunda yine Yaratıcıya karşı sorumluluğun ifadesinde yer verilen rıza kavramının yeniden düşünölmesi anlamlı olabilir. Böylece insan eylemlerinde gözetilmesi gerekenin Allah'ın rızası olduğı inancı eylemlerden etkilenen diğer varlıkların da rızasının düşünmeyi gerektirebilir. Böylece bu tezde tartışılan insanın yıkıcı eylemlerinin sebebi olarak gösterilen antroposantrik yaklaşımdan uzaklaşılabilir.

KAYNAKÇA

- Althusser, L. (1978). *John Lewis'e Cevap*. (M. Ökmen, Çev.) Birikim Yayınları.
- Althusser, L. (2000). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. (Y. Alp, & M. Özışık, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Althusser, L. (2010). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları*. (A. Tümertekin, Çev.) İstanbul: İthaki Yayınları.
- Altuğ, T. (2021). *Hakikat Korkusu: Türkiye'nin Tini ve Felsefe*. İstanbul: Sia Kitap.
- Aminuddin, Z. S., Bustamam, U. S., Mahyuddin, M. K., & Sathiman, S. (2016). Exploring The Concept of Al-Falâh (Success) in Business: An Insight from Muslim Expert. *International Journal of Management, Information Technology and Engineering*, 4(8), 23-36.
- Ammerman, N. T. (2014). Finding Religion in Everyday Life. *Sociology of Religion*, 75(2), 189-207.
- Aristoteles. (1996). *Metafizik*. (A. Arslan, Çev.) İstanbul: Sosyal Yayınlar.
- Austin, J. L. (2017). *Söylemek ve Yapmak: Harvard Üniversitesi 1955 William James Dersleri*. (R. L. Aysever, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Australian Climate Change Science Programme. (2016). *Australia's Changing Climate*. CSIRO.
- Aydınalp, H. (2010). Sosyal Çatışma ve Din. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 187-215.
- Aykanat, F. (2017-18). Antroposentrik Amnezya: Antroposen Çağı'nda İnsan Kaynaklı Çevresel Dönüşümler ve Değişen Doğa İmgesinin Hafızamızda Bıraktığı Boşluklar. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, 35-52.
- Aynî, M. A. (2013). *Hayat Nedir?* (İ. Dervişoğlu, Dü.) İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Bacon, F. (1990). *Yeni Atlantis*. (H. Dereli, Çev.) İstanbul: MEB Yayınları.
- Balanuye, Ç. (2020). *Naturans: Yeni Bir Ontolojiye Doğru*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Batukan, C. (2019). *İnsan Varsayımı (I): İnsanca, Pek İnsanca*. İstanbul: Sub Yayınları.

- Baudrillard, J. (2019). *Neden Her Şey Hâlâ Yok Olup Gitmedi?* (O. Adanır, Çev.) Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Bauman, Z. (2020). *Eğitim Üzerine*. (A. E. Pilgir, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bauman, Z. (2021). *Yaşam Sanatı*. (A. Sarı, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Bebek, A. (1995). *Felâh*. 11 20, 2021 tarihinde TDV İslâm Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/felah> adresinden alındı.
- Bektaş, A., Pesen, M. N., Özyurt, S. & Özüdoğru, F. (2018) *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 9 Ders Kitabı*, MEB Yayınları.
- Berger, J. (1988). *Ve Yüzlerimiz, Kalbim, Fotoğraflar Kadar Kısa Ömürlü*. (Z. Aracagök, Çev.) İstanbul: Adam Yayınları.
- Berger, P. L. (1993). *Dinin Sosyal Gerçekliği*. (A. Coşkun, Çev.) İstanbul: İnsan Yayınları.
- Berktaş, F. (2021). *Düşünme Etiği*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Besser, L. L. (2021). *The Philosophy of Happiness: An Interdisciplinary Introduction*. New York: Routledge.
- Bilgin, B. (2001). *Eğitim Bilimi ve Din Eğitimi*. Ankara: Gün Yayıncılık.
- Björnerud, M. (2020). *Yeryüzünün Zamanı: Bir Jeolog Gibi Düşünerek Dünyayı Kurtarabilir Miyiz?* (R. Gürdilek, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Bordieu, P. (2021). *Genel Sosyoloji: Collège de France Dersleri (1981-1983)*. (Z. Emirosmanoğlu, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bourdieu, P. (1995). *Pratik Nedenler: Eylem Kuramı Üzerine*. (H. Tufan, Çev.) İstanbul: Kesit Yayıncılık.
- Bourdieu, P., & Passeron, J.-C. (2015). *Yeniden Üretim: Eğitim Sistemine İlişkin Bir Teorinin İlkeleri*. (A. Sümer, L. Ünsaldı, & Ö. Akkaya, Çev.) Ankara: Heretik Yayıncılık.
- Bourdieu, P., & Wacquant, L. (2014). *Düşünimsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*. (N. Ökten, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.

- Boynukalın, E. (2003, Mayıs 20). *Makāsıdü'ş-Şerîa*. 2021 tarihinde İslam Ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/makasidus-seria> adresinden alındı.
- Braidotti, R. (2019). İnsan Sonrasa, Pek İnsanca: Bir Posthümanistin Anıları ve Emelleri. *Cogito*(95-96), 53-97.
- Brennan, A., & Lo, N. (2017, Mart 30). *Environmental Philosophy*. Oxford Bibliographies: <https://www.oxfordbibliographies.com/view/document/obo-9780195396577/obo-9780195396577-0338.xml> adresinden alındı.
- Brornerud, M. (2019). *Yeryüzünün Zamanı: Bir Jeolog Gibi Düşünerek Dünyayı Kurtarabilir Miyiz?* (R. Gürdilek, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Brown, D. C. (1996). *Text As Discourse: A Discourse Analysis at Alberta Grade Twelve Social Studies Textbook*. Alberta: University of Alberta.
- Brulle, R. J. (1996). Environmental Discourse and Social Movement Organizations: A Historical and Rhetorical Perspective on the Development of U.S. Environmental Organizations. *Sociological Inquiry*, 66(1), 58-83.
- Büyükdüvenci, S. (2019). *Eğitim Felsefesine Giriş*. Ankara: Fol Kitap.
- Calarco, M. (2014). Being Toward Meat: Anthropocentrism, Indistinction, and Veganism. *Dialectical Anthropology*, 38(4), 415-429.
- Callicott, J. B. (1999). *Beyond the Land Ethic More Essays in Environmental Philosophy*. Albany: State University of New York Press.
- Cameron, C. (2005). An Introduction to 'Theological Anthropology'. *Evangel*, 23(2), 53-61.
- Camus, A. (2016). *Sisfos Söyleni*. (T. Yücel, Çev.) İstanbul: Can Yayınları.
- Carson, R. (2002). *Silent Spring*. Houghten Mifflin Company.
- Casanova, J. (2011). The Secular, Secularizations, Secularism. (ed.) C. Calhoun, M. Juergensmeyer, & J. Vanantwerpen, *Rethinking Secularism* içinde (s. 54-74). Oxford University Press.
- Castells, M. (2006). *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*. (E. Kılıç, Çev.) İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Cevizci, A. (2019). *Felsefeye Giriş*. İstanbul: Say Yayınları.

- Chateau, J.-Y. (2019). Sunuş. G. Simondon içinde, *Hayvan ve İnsan Üzerine İki Ders* (E. Sünter, Çev., s. 7-22). İstanbul: Norgung Yayıncılık.
- Climate Council. (2019, Kasım 12). *'This is Not Normal': Climate Change and Escalating Bushfire Risk*. Climate Council: <https://www.climatecouncil.org.au/resources/bushfire-briefing-paper/> adresinden alındı.
- Coccia, M. (2014). *UNU-MERIT Working Paper Series*. Eylül 9, 2019 tarihinde [merit.unu.edu: https://www.merit.unu.edu/publications/working-papers/?year_id=2014](https://www.merit.unu.edu/publications/working-papers/?year_id=2014) adresinden alındı.
- Coglianesi, C. (2001). *Social Movements, Law, and Society: The Institutionalization of the Environmental Movement*. Eylül 13, 2019 tarihinde Faculty Scholarship at Penn Law: https://scholarship.law.upenn.edu/faculty_scholarship/1404/ adresinden alındı.
- Colby, W. (1967). *The Story of the Sierra Club*. Eylül 13, 2019 tarihinde Owens Valley History: http://www.owensvalleyhistory.com/stories1/story_of_sierra_club.pdf adresinden alındı.
- Commoner, B. (1972). *The Closing Circle: Nature, Man, and Technology*. New York: Bantam Books.
- Comte-Sponville, A. (2019). *Büyük Erdemler Risalesi*. (I. Ergüden, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Cook, K. E. (2008). Discourse. L. M. Given içinde, *The Sage Encyclopedia of Qualitative Research Methods* (s. 216-217). Sage Publications.
- Critchley, S. (2010). *How to Stop Living and Start Worrying: Conversations with Carl Cederström*. Polity Press.
- Critchley, S. (2020). *Mizah Üzerine [On Humor]*. (S. Sam, Çev.) İstanbul: MonKL Yayınları.
- Crutzen, P. J., & Schwägerl, C. (2011, Ocak 24). *Living in the Anthropocene: Toward a New Global Ethos*. Yale Environment 360: https://e360.yale.edu/features/living_in_the_anthropocene_toward_a_new_global_ethos adresinden alındı.

- Crutzen, P. J., & Stoermer, E. F. (2000). The Anthropocene. *Global Change Newsletter: International Geosphere-Biosphere Programme Newsletter*(41), 17-18.
- Cullinan, C. (2014). *Vahşi Hukuk: Bir Yeryüzü Adaleti Bildirgesi [Wild Law: A Manifesto for Earth Justice]*. (M. Güneşdoğmuş, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Çamur, D., & Vaizoğlu, S. A. (2007). Çevreye İlişkin Önemli Toplantı ve Belgeler. *TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni*, 6(7), 297-306.
- Çatal, A., & Dengiz, O. (2015). Akşehir Gölünün Akşehir Çölüne Dönüşü Süreci ve Etki Eden Faktörler. *Toprak Su Dergisi*, 4(1), 18-26.
- Çelik, B., Karataş, E., Bahadır, Ö., Mehri, R. & Dağ, Y. (2018) *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 11*, MEB Yayınları.
- Çelik, H., & Ekşi, H. (2008). Söylem Analizi. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 99-117.
- Çitil, A. a. (2016). *Protogoras Haklı mıydı? Yahut Fizik ve Felsefedeki Çağdaş Gelişmeler İtibariyle İnsan Her Şeyin Ölçüsü Mü?* Sabah Ülkesi: <https://www.sabahulkesi.com/2016/01/01/protogoras-hakli-miydi-yahut-fizik-felsefedeki-çagdaş-gelişmeler-itibariyle-insan-her-şeyin-ölçüsü-müahmet-ayhan-çitil/> adresinden alındı.
- Dastur, F. (2019). *Ölümle Yüzleşmek: Felsefi Bir soruşturma*. (S. Oruç, Çev.) İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- de Castell, S. (1990). Teaching the Textbook: Teacher/Text Authority and the Problem of Interpretation. *Linguistic and Education*(2), 75-90.
- de Leplante, K. (2006). Can You Teach Environmental Philosophy Without Being an Environmentalist? (ed.) C. Palmer, *Teaching Environmental Ethics* içinde (s. 48-62). Netherlands: Brill.
- de Sherbinin, A., Carr, D., Cassels, S., & Jiang, L. (2007). Population and Environment. *Annual Review of Environment and Resources*, 32(1), 345-373.
- Demirtaş, M. (2015). *Postyapısalcı Edebiyat Kuramı: Sevim Burak, Edebiyatta Bir Tekillik Düşünüürü* . İstanbul: Otonom Yayıncılık.

- Devall, B., & Session, G. (2019). Derin Ekoloji. *Cogito*, 93, 136-146.
- Diani, M. (1992). The Concept of Social Movements. *The Sociological Review*, 40(1), 1-25.
- Dovie, D. B. (2002). Towards Rio+ 10- Trend of Environmentalism and Implications for Sustainable Livelihoods in the 21st Century, The Context of Southern African Region. *Environment, Development and Sustainability*, 4, 51-67.
- Downie, C. (2006). *Heating Up: Bushfires and Climate Change*. The Australia Institute: https://www.tai.org.au/sites/default/files/WP92_8.pdf adresinden alındı.
- Dunlap, R. E., & Catton, W. R. (2002). Which Function(s) of the Environment Do We Study? A Comparison of Environmental and Natural Resource Sociology. *Society and Natural Resources*, 15, 239-249.
- Dunlap, R. E., & Jorgenson, A. K. (2012). Environmental Problems. G. Ritzer içinde, *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Globalization*. Blackwell Publishing.
- Eagleton, T. (2015). *Hayatın Anlamı*. (K. Tunca, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Eagleton, T. (2016). *İyimser Olmayan Umut*. (E. Ayhan, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Eagleton, T. (2019). *Radikal Kurban*. (A. Önal, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Eagleton, T. (2021). *Akıl, İnanç ve Devrim: Tanrı Tartışması Üzerine Düşünceler*. (A. E. Pilgir, Çev.) İstanbul: Tellekt.
- Earth systems and Climate Change Hub. (2018). *Bushfires and Climate Change in Australia*. National Environmental Science Programme: http://nespclimate.com.au/wp-content/uploads/2019/11/A4_4pp_brochure_NESP_ESCC_Bushfires_FINAL_Nov11_2019_WEB.pdf adresinden alındı.
- Egerton, F. N. (2012). *Roots of Ecology: Antiquity to Haeckel*. London: University of California Press.
- Ehrlich, P. R. (1978). *The Population Bomb*. New York: Ballantine Books.
- Ehrlich, P. R., & Ehrlich, A. H. (2009). The Population Bomb Revisited. *The Electronic Journal of Sustainable Development*, 1(3), 63-71.

- Ekman, P. (2003). *Emotions Revealed: Recognizing Faces and Feelings to Improve Communication and Emotional Life*. Times Books.
- Erickson, P. A., & Murphy, L. D. (2019). *Antropoloji Kuramları Tarihi*. (Ö. Kanlı, Çev.) İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Escobar, A. (1996). Constutstructure Nature: Elements for a post-structualist Political Ecology. *Futures*, 28(4), 325-343.
- Farabî. (2021). *Mutluluğun Kazanılması*. (A. Arslan, Çev.) İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Ferrante, A., & Danielo, s. (2016). From Anthropocentrism to Post-Humanism in the Edicational Debate. *Relations*, 4(2), 175-194.
- Foucault, M. (2021). *Rezil İnsanların Yaşamı [La vie des hommes inflâmes 1977]*. (E. Koyuncu, Çev.) İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Freyer, H. (1964). *Din Sosyolojisi*. (T. Kalpsüz, Çev.) Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Freyer, H. (2013). *Din Sosyolojisi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.
- Froh, J. J. (2009). Happiness. S. J. Lopez içinde, *The Encyclopedia of Positive Psychology* (s. 455-461). Wiley-Blackwell.
- Gadgil, M., & Guha, R. (1994). Ecological Conflicts and the Environmental Movment in India. *Development and Change*, 25, 101-136.
- Galtung, J. (1996). *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization*. Oslo: PRIO.
- Gardiner, M. (2016). *Gündelik Hayat Eleştirileri*. Ankara: Heretik Yayınları.
- Gardiner, S. M. (2011). *A Perfect Moral Storm*. New York: Oxford University Press.
- Garrard, G. (2016). *Ekoelştiri*. (E. Genç, Çev.) İstanbul: Kolektif Kitap.
- Geertz, C. (1993). Religion As a Cultural System. C. Geertz içinde, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays* (s. 87-125). Fontana Press.
- Genç, M. F. (2012). History and Current Situation of Religious Education in Turkey. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 16(1), 569-585.

- Gözel, Ö. (2011). *Varlıktan Başka: Levinas'ın Metafiziğine Giriş*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Gözel, Ö. (2020). *Ne - Varlık ve Hiçlik: Trans-ontolojik Bir Düşünüm*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Gray, J. (2010). *The Construction of English Culture, Consumerism and Promotion in the ELT Global Coursebook*. New York: Palgrave Macmillan.
- Grayling, A. C. (2010). *Ideas That Matter: The Concepts That Shape the 21st Century*. New York: Basic Books.
- Gruen, L. (2011). *Ethics and Animals: An Introduction*. New York: Cambridge University Press.
- Gutok, G. L. (2014). *Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar*. (N. Kale, Çev.) Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Guterres, A. (2018, Eylül 10). *Secretary-General's remarks on Climate Change [as delivered]*. United Nations: <https://www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2018-09-10/secretary-generals-remarks-climate-change-delivered> adresinden alındı.
- Günşen, H. B., & Atmış, E. (2019). Analysis of Forest Change and Deforestation in Turkey. *International Forestry Review*, 21(2), 182-194.
- Gündüz, T. (1998). Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Öğretimi Kronolojisi. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7(7), 543-557.
- Güney, A. F. (2011). Bir Felsefi Tefsir Örneği Olarak Ahmet Hamdi Akseki'nin İbn Sina'nın İhlas Sûresi Tefsiri İle İlgili Telif Ettiği Tercüme ve Şerh. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi*(20), 289-239.
- Hadot, P. (2012). *Yaşam İçin Felsefe*. (K. Kahveci, Çev.) İstanbul: Pinhan Yayınları.
- Han, B.-C. (2021). *Kapitalizm ve Ölüm Dürtüsü*. İstanbul: İnka Kitap.
- Hardin, G. (1968). The Tragedy of the Coommons. *Science*, 162(3859), 1243-1248.
- Hardin, G. (2015, Kasım 24). *Lifeboat Ethics: the Case Againts Helping the Poor*. Eylül 10, 2019 tarihinde The Garrett Hardin Society: http://www.garretthardinsociety.org/articles/art_lifeboat_ethics_case_against_helping_poor.html adresinden alındı.

- Harkness, M., & Cheyne, H. (2019). Myles Textbooks for Midwives 1953 and 2014, a Feminist Critical Discourse Analysis. *Midwifery*(76), 1-7.
- Harman, G. (1996). Moral Relativism. G. Harman, & J. J. Thomson içinde, *Moral Relativism and Moral Objectivity* (s. 1-64). Massachusetts: Blackwell Publishers.
- Harman, G. (2020). *Nesne Yönelimli Ontoloji*. (O. Karayemiş, Çev.) İstanbul: Tellekt.
- Harvey, D. (1974). Ideology and Population Theory. *International Journal of Health Services*, 4(3), 515-537.
- Heidegger, M. (2011). *Varlık ve Zaman*. (K. H. Ökten, Çev.) İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Herzog, H. (2017). *Sevdiklerimiz, Tiksindiklerimiz, Yediklerimiz: Hayvanlar Hakkında Tutarlı Düşünmek Neden Bu Kadar Zordur?* (Y. Seber, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Hurovitz, C. S., Dunn, s., Domhoff, G. W., & Fiss, H. (1999). The Dreams of Blind Men and Women: A Replication and Extention of Previous Findings. *Dreaming*, 9(2/3), 183-193.
- Ibrahim, M. F., & Chek, N. M. (2020). The Concept of al-Falah Maximization: Zakat and Industry Revolution 4.0. *Labuan e-Journal of Muamalat and Society*(14), 11-22.
- Irigaray, L. (2021). *Doğmak: Yeni insanın Başlangıcı*. (N. Sağlam, Çev.) Ankara: Fol Kitap.
- Islamic Relief. (2014). *An Islamic Perspective on Human Development*. Islamic Relief Worldwide:
<https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiWzJPeq6n0AhXniv0HHaK8CpcQFnoECDkQAQ&url=https%3A%2F%2Fwww.islamic-relief.org%2Fwp-content%2Fuploads%2F2016%2F05%2FHuman-Development-in-Islam.pdf&usg=AOvVaw2ozVHXc6lfvaE5SBBtHUV8> adresinden alındı.
- Izard, C. E. (1978). *Human Emotions*. New York: Spriger Science + Business Media.
- İmamoğlu, T. (2006). Determinizm. (ed.) A. Cevizci, *Felsefe Ansiklopedisi* içinde (s. 218-234). Ankara: Ebabil Yayınları.

- Jäger, S., & Maier, F. (2009). Theoretical and Methodological Aspects of Foucauldian Critical dDcourse Analysis and Dispositive Analysis. R. Wodak, & M. Meyer içinde, *Methods of Critical Discourse Analysis* (s. 34-60). Sage Publications.
- Jamieson, D. (2008). *Ethics and the Environment: An Introduction*. New York: Cambridge University Press.
- Jamison, A. (2004). *The Making of Green Knowledge*. Cambridge University Press.
- Johnson, A. (2020). *Documentary Discourses on Climate Change: A Critical Discourse Analysis of an Inconvenient Truth and an Inconvenient Sequel*. California: California State University Yayınlanmamış Master Tezi.
- Jones, M., Smith, A., Betts, R., Canadell, J., Prentice, C., & Quere, C. (2020, 1 14). *Climate Change Increases the Risk of Wildfires*. ScienceBrief Review: <https://sciencebrief.org/briefs/wildfires> adresinden alındı.
- Jorgensen, M., & Phillips, L. J. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. Sage Publications.
- Kalkan, A. (2021, Şubat 6). *Kur'an Kavramları: İnsan - Nâs*. Ahmed Kalkan: <https://ahmedkalkan.com.tr/index.php/i/item/148-i-nsan-nas> adresinden alındı.
- Karaca, E. Z. (2007). 'Alımlama Estetiği' İlkelerinin Ernesto Sábato'nun *El Túnel* Adlı Yapıtında Kavramsal Uygulaması. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Kaypak, Ş. (2013). Çevre Sorunlarının Çözümünde Küresel Çevre Politikalarının Önemi. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(31), 17-34.
- Keskin, Y. M. (2004). Din ve Toplum İlişkileri Üzerine Bir Genelleme. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 7-21.
- Kessler, N. H. (2019). *Ontology and Closeness in Human-Nature Relationships: Beyond Dualism, Materyalism and Posthumanism*. Switzerland: Springer.
- Khan, M. A. (1984). Islamic Economics: Nature and Need. *Journal of Research in Islamic Economics*, 1(2), 51-55.

- Kılıç, S. (2002). Çevreci Sosyal Hareketlerin Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve sona Ermesi Üzerine Bir İnceleme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 57(2), 93-108.
- Kılıç, T. (2021). *Yeni Bilim: Bağlantısallık Yeni Kültür: Yaşamdaşlık*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kırman, S., Menküç, D., Uysal, T. K. & Paksoy, H. B. (2018) *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 6. Sınıf*, MEB Yayınları.
- Konaklı, N., Çınar, H. & Emiroğlu, S. (2018) *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 10*, MEB Yayınları.
- Kovel, J. (2017). *Doğanın Düşmanı*. (G. Koca, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Koyuncu, E. (2017). Acı Çekebilmek: Hayvan Meselesi Bağlamında Duyumsama Yetisinin Ahlaki Yankıları. *Doğu Batı Düşünce Dergisi*(82), 31-43.
- Kranzer, B. (2003). Everglades Restoration: Interactions of Population and Environment. *Population and Environment*, 24(6), 455-484.
- Krupp, F. (1997). Gulf War Oil Spill Recovery of Coastal and Marine Plant and Animal Communities. *GAOCMAO Silver Jubilee Conferencee*. Bahrain.
- Lakoff, G., & Johnson, M. (2015). *Metaforlar: Hayat, Anlam ve Dil*. (G. Y. Demir, Çev.) İstanbul: İthaki Yayınları.
- Leader, D. (2020). *El [Hands: What We Do With Them*. (E. Ünal, Çev.) İstanbul: İthaki Yayınları.
- Ledewitz, B. (2009). *Hallowed Secularism: Theory, Belief, Practice*. Palgrave Mcmillian.
- Leopold, A. (1990). *A Sand County*. BallantineBooks.
- Levinas, E. (1969). *Totality and Infinity: An Essay on Exteriority*. (A. Lingis, Çev.) Pittsburgh: Duquesne University Press.
- Levinas, E. (2011). *Tanrı, Ölüm ve Zaman*. (I. Ergüden, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi.
- Lisovskaya, E., & Karpov, V. (1999). New Ideologies in Postcommunist Russian Textbook. *Comparative Education Review*, 43(4), 522-543.
- Macit, A., Menküç, D., Türk Soydaş, D., Pesen, N. M. & Kırman, S. (2018) *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 7. Sınıf*, MEB Yayınları.

- Malthus, T. (1798). *An Essay on the Principle of Population*. London.
- Mardin, Ş. (2018). *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- May, T. (2017). *Deleuze: Bir Birey Nasıl Yaşayabilir?* (S. Çalıcı, Çev.) İstanbul: Kolektif Kitap.
- May, T. (2019). *Ölüm: Felsefi Bir Deneme*. (E. Keser, Çev.) İstanbul: Say Yayınları.
- McKaughan, D. J. (2018). "Faith Through The Dark of Night: What Perseverence Amidst doubt Can Teach Us About The Nature and Value of Religious Faith. *Faith and Philosophy*, 35(2), 195-218.
- Meadows, D. H., Meadows, D. L., Randers, J., & Behrens III, W. W. (1972). *The Limits to Growth*. New York: Universe Books.
- MEB. (2012, Eylül 12). *Resmi Gazete*. Millî Eğitim Bakanlığı Ders Kitapları ve Eğitim Araçları Yönetmeliği: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2012/09/20120912-2.htm> adresinden alındı.
- MEB. (2018a). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7, 8. Sınıflar)*. MEB Yayınları.
- MEB. (2018b). *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (Ortaöğretim 9, 10, 11 ve 12. Sınıflar)*. MEB Yayınları.
- Mendi, V., & Dwarakish, G. S. (2015). El Nino: A Review. *International Journal of Earth Sciences and Engineering*, 8(2), 130-137.
- Mengüşoğlu, T. (1988). *İnsan Felsefesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Merchant, C. (2005). *Radical Ecology: The Search for a Livable World*. New York: Routledge.
- Merriam-Webster. (2022). *Anthropocentric*. Ocak 2022 tarihinde Merriam-Webster.com Dictionary: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/anthropocentric> adresinden alındı.
- Mesaria, S., & Jaiswal, N. (2015). Environment Protection Movements in India. *International Journal of Applied Home Science*, 2(3&4), 114-123.

- Michel, J., & Fingas, M. (2016). Oil Spills: Causes, Consequences, Prevention, and Countermeasures. (ed.) G. M. Crawley , *Fossil Fuels: Current Status and Future Directions* içinde (s. 159-201). World Scientific.
- Micklin, P. (2007). The Aral Sea Disaster. *The Annual Review of Earth and Planetary Sciences*, 35, 47-72.
- Minteer, B. A. (2008). Anthropocentrism. J. B. Callicott, & R. Frodeman içinde, *Encyclopedia of Environmental Ethics and Philosophy* (s. 58-61). Macmillan Reference USA.
- Misrahi, R. (2019). *Spinoza Sözlüğü*. (E. Durmuş, Çev.) İstanbul: Otonom Yayıncılık.
- Morris, B. (2019). *Ekolojik İnsancılığın Öncülleri: Mumford, Dubos ve Bookchin*. (B. Esen, Çev.) İstanbul: Sümer Yayıncılık.
- Mylius, B. (2018). Three Types of Anthropocentrism. *Environmental Philosophy*, 15(2), 159-194.
- National Academy of Science. (1963). *The Growth of World Population: Analysis of the Problems and Recommendations for Research and Training*. NAP: <https://www.nap.edu/read/9543/chapter/1> adresinden alındı.
- Naugle, D. K. (2002). *Worldview: The History of a Concept*. Michigan: William B. Eerdmans Publishing.
- Nayir, S., Açık, A., Beyazal, M. & Paksoy, H. B. (2018) *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 8 Ders Kitabı*, MEB Yayınları.
- Negev, M., Garb, Y., Biller, R., Sagy, G., & Tal, A. (2010). Environmental Problems, Causes, and Solutions: An Open Question. *The Journal of Environmental Education*, 41(2), 101-115.
- Neiman, S. (2006). *Modern Düşünce Kötülük: Alternatif Bir Felsefe Tarihi*. (A. Sargüney, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Neiman, S. (2016). *Ahlâki Açıklık: Yetişkin İdealistler İçin BİR Kılavuz [Moral Clarity. A Guide for Grown-Up Idealists*. (N. Tokdoğan, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Nelson, M. P. (2016, Aralık 13). *The Long Reach of Lynn White Jr.'s "The Roots of Our Ecological Crisis"*. Kasım 2019 tarihinde Nature Ecology and Evolution:

<https://natureecoevocommunity.nature.com/users/24738-michael-paul-nelson/posts/14041-the-long-reach-of-lynn-white-jr-s-the-historical-roots-of-our-ecologic-crisis> adresinden alındı.

Nugteren, A. (2019). Introduction to the Special Issue 'Religion, Ritual, and Ritualistic Objects'. *Religions*, 10(163), 1-13.

Odabaş, U. K. (2019). Eudaimonia'nın Sokratik Görünümü: Erdem Bilgidir ve Hiç Kimse Bilerek Kötülük Yapmaz. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(1), 93-102.

Online Etymology Dictionary (2022): <https://www.etymonline.com> adresinden alındı

O'Rourke, K. (1991). Did the Great Iris Famine Matter? *The Journal of Economic History*, 51(1), 1-22.

Öcal, M. (2016). *Osmanlı'dan Günümüze Din Eğitimi*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Ökten, K. H. (2008). *"Varlık ve Zaman" Kılavuzu*. İstanbul: Agora Kitaplığı.

Önol, T. A. (215). Hayvanların Ahlaki Statüsü: Kantçı Bakış Açısına Farklı Yaklaşımlar. *Cogito*, 135-151.

Özdağ, U. (2011). Sessiz Bahar'dan Sonra Ses Getiren Elli Yıl: Kadın, Çevre, Sağlık. *Edebiyat Fakültesi dergisi*, 28(2), 179-199.

Özer, M. (2017). *Doğa Etiği*. Ankara: İmge Kitabevi.

Parliament of Australia. (2020, Mart 12). *2019–20 Australian bushfires—frequently asked questions: a quick guide*. Parliament of Australia: https://www.aph.gov.au/About_Parliament/Parliamentary_Departments/Parliamentary_Library/pubs/rp/rp1920/Quick_Guides/AustralianBushfires adresinden alındı.

Pascal, B. (1999). *Pensées and Other Writings*. (H. Levi, Çev.) New York: Oxford University Press.

Patra, S., Sahoo, S., Mishra, P., & Mahapatra, S. C. (2018). Impacts of Urbanization on Land Use/Cover Changes and Its Probable Implications on Local Climate and Groundwater Level. *Journal of Urban Management*(7), 70-84.

Philips, A. S., Hung, Y.-T., & Bosela, P. A. (2007). Love Canal Tragedy. *J. Perform.Constr.Facil*, 21(4), 313-319.

- Platon. (2001). *Kritias*. (E. Güney, & L. Ay, Çev.) İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Platon. (2010). Theaitetos. Platon içinde, *Diyaloglar* (M. Gökberk, Çev., s. 445-540). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Plumwood, V. (2020). *Feminizm ve Doğaya Hükmetmek*. (B. Ertür, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Rahman, R. R., Dwitama, I., & Farisi, M. R. (2013). Falah Islamic Concept as Welfare: A Case Study in Indonesia. *Asean Consortium Department of Economics Conference*.
- Rice, N. (2005). Guardians of Tradition: Presentations of Inclusion in Three Introductory Special education Textbooks. *International Journal of Inclusive Education*, 9(4), 405-429.
- Rolston III, H. (2012). *A New Environmental Ethics: The Next Millenium for Life on Earth*. Taylor & Francis.
- Roots, C. (1999). Environmental Movements: From The Local to The Global. *Environmental Politics*, 8(1), 1-12.
- Routley, R. (1973). Is There a Need for a New, An Environmental, Ethic? *Proceedings of the XVth World Congres of Philosophy 17th* (s. 205-210). Bulgaria: Sofia Press.
- Sachs, W. (2015). *Planet Dialectics: Explorations in Environment and Development*. London: Zed Books.
- Saldana, J. (2019). *Nitel Araştırmacılar İçin Kodlama El Kitabı*. (A. Tüfekci Akcan, & S. N. Şad, Çev.) Ankara: Pegem Akademi.
- Santayana, G. (2014). *The Life of Reason: Reason in Religion*. Massachusetts: The MIT Press.
- Sartwell, C. (2000). *Yaşama Sanatı: Dünyanın Tinsel Geleneklerinde Gündelik Hayatın Estetiği*. (A. Yılmaz, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Savater, F. (2021). *Oğluma ahlak Üstüne Öğütler [Ética para Amador]*. (Ş. Karadeniz, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Schmid, W. (2019). *Mutsuz Olmak: Bir Yüreklendirme [Unglücklich Sein. Eine Ermutigung]*. (T. Bora, Çev.) İstanbul: İletişim.

- Schmid, W. (2020). *Sakin Olmak: Yaşlanırken Kazandıklarımız*. (T. Bora, Çev.) İstanbul: İletişim Yayınları.
- Simondon, G. (2019). *Hayvan ve İnsan Üzerine İki Ders*. (E. Sünter, Çev.) İstanbul: Norgunk Yayıncılık.
- Smith, T. W. (2019). *Duygular Sözlüğü*. (H. Şirin, Çev.) İstanbul: Kolektif Kitap.
- Solonchak, T., & Pesina, S. (2015). Concept and its Structure. *2nd Global Conference on Linguistics and Foreign Language Teaching, Lnet 2014* (s. 352-358). Dubai: Social and Behavioral Science 192.
- Solstad, D. (2021). *Profesör andersen'in Gecesi*. (B. Gürsaler-Syvertsen, Çev.) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Souder, W. (2012). *On a Farther Shore: The Life and Legacy of Rachel Carson*. New York: Crown Publishers.
- Sönmezoğlu, F., & Erler-Bayır, Ö. (2012). Çevre Sorunlarına İlişkin Uluslararası Rejimler. *İstanbul Üniversitesi siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*(47), 247-289.
- Spinoza, B. (2016). *Etika: Geometrik Düzene Göre Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış*. (H. Z. Ülken, Çev.) Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Steiner, G. (2010). *Anthropocentrism and Its Discontent*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Sunaryo. (2007). Çevre ve Ekoloji: Kavramlar ve Hareketler. R. Lee, & I. Wallerstein içinde, *İki Kültürü Aşmak* (A. Babacan, Çev., s. 233-243). İstanbul: Metis Yayınları.
- Suphi, A. M. (2021). *İslâm düşüncesinde Ahlâk Felsefesi: Akılcılar ve Tecrübeciler*. (M. İskenderoğlu, Dü., A. Harbi, E. Şahin, & İ. Karadeniz, Çev.) İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Swimme, B. T., & Tucker, M. E. (2021). *Evrenin Yolculuğu: Kozmosun ve İnsanlığın Destansı Hikayesi*. (E. Doğançay, Çev.) Ankara: Fol Kitap.
- Şimşek, N. (2015). Ksenophanes'in Tanrı Anlayışı. *Felsefe Arkivi*, 2(43), 65-81.

- The Quranic Teachings. (2005, 10 26). *What is Falah?* The Quranic Teachings: <https://web.archive.org/web/20060207153844/http://quranicteachings.co.uk/falah.htm> adresinden alındı.
- Thomas, J. H. (1965). Religious Language as Symbolism. *Religious Studies*, 1(01), 89-93.
- Thompson, A. (2017). Anthropocentrism: Humanity as Peril and Promise. S. M. Gardiner, & A. Thompson içinde, *The Oxford Handbook of Environmental Ethics* (s. 77-90). Oxford University Press.
- Thomson, P. (2011, 6 10). *A Foucauldian Approach to Discourse Analysis*. Patter: <https://patthomson.net/2011/07/10/a-foucualdian-approach-to-discourse-analysis/> adresinden alındı.
- Timofeeva, O. (2018). *Hayvanların Tarihi: Felsefi Bir Deneme*. (B. E. Aksoy, Çev.) İstanbul: Kolektif Kitap.
- Toprak, D. (2006). Sürdürülebilir Kalkınma Çerçevesinde Çevre Politikaları ve Mali Araçlar. *Süleyman Demirel üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(4), 146-169.
- Toprakkaya, A. (2012). 'Felsefi Bilgelik' ve (Evren Karşısında) 'Hayranlık Duyma' Kavramları Arasındaki İlişki Üzerine. *Kaygı*(18), 93-99.
- Tosun, A. (2015). *Kendini ve Ötekini Tanıma Bağlamında Din Öğretiminde Dünya Görüşü Modeli*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Trischler, H. (2016). The Anthropocene: A Challenge for the History of Science, Technology, and the Environment. *N.T.M.*(24), 309-335.
- Tulloch, L. (2013). On Science, Ecology and Environmentalism. *Policy Futures in Education*, 11(1), 100-114.
- Tuğral, S. (2008). *Kur'an'da Değerler Sistemi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Udall, S. (1963). *the Quite Crisis*. Canada: Holt, Rinehart and Winston.
- UN. (1973). *United Nations Conference on the Human Environment (Stockholm, 1972)*. United Nations Official Document:

[https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/CONF.48/14/REV.1
&Lang=E](https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/CONF.48/14/REV.1&Lang=E) adresinden alındı.

Unamuno, M. d. (2018). *Yaşamın Trajik Duygusu*. (B. Fırat, Çev.) İstanbul: Ketebe Yayınları.

United Nations. (1987). *Our Common Future*. Eylül 2019 tarihinde United Nations Documents:
<https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf> adresinden alındı.

University of East Anglia. (2020, Ocak 14). *Climate Change Increases the Risk of Wildfires Confirms New Review*. ScienceDaily:
<https://www.sciencedaily.com/releases/2020/01/200114074046.htm>
adresinden alındı.

USDA Forest Service. (2022). *Fire Terminology*.
<https://www.fs.fed.us/nwacfire/home/terminology.html> adresinden alındı.

Uzel, Ö. (2020). *Slavoj Žižek*. İstanbul: Karakarga Yayınları.

Ünalın, A. (2009). Hadislerde Metaforik Kullanım. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(1), 107-140.

Valk, J., Albayrak, H., & Selçuk, M. (2017). *An Islamic Worldview from Turkey: Religion in a Modern, Secular and Democratic State*. Palgrave Macmillan.

Valk, J., Albayrak, H., & Selçuk, M. (2017). *An Islamic Worlview from Turkey*. Palgrave Macmillan.

Vidal, C. (2008). Wat is een wereldbeeld? (What is a worldview?). V. B. H., & V. d. J. içinde, *Nieuwheid denken. De wetenschappen en het creatieve aspect van de werkelijkheid*,. Leuven: in press. Acco.

Waddell, C. (2000). The Reception of Silent Spring: An Introduction. C. Waddell içinde, *And No Birds Sing: Rhetorical Analyses of Rachel Carson's Silent Spring*. Carbondale: Southern Illinois University Press.

Waitt, G. (2010). Doing Foucauldian Discourse Analysis - Revealing Social Realities. I. Hay içinde, *Qualitative Research Methods in Human Geography* (s. 215-240). Oxford University Press.

- Wanting, X. (2018, Kasım 19). *Environmental Philosophy*. Encyclopedia of Education for Sustainable Development: <http://www.encyclopediasd.com/blog-1/2018/10/19/environmental-philosophy> adresinden alındı
- Warde, E. (2011). Christianity and The Environment: The Lynn White Controversy. *Ex Post Facto*, 20, 45-62.
- Wark, M. (2020). *Moleküler Kızıl*. (C. Yardımcı, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Weil, S. (2020). Tanrı Sevgisinin Örtük Biçimleri. S. Weil içinde, *Tanrı'yı Beklerken [Attente de Dieu]* (K. Sarılioğlu, Çev., s. 21-82). Ankara: Fol.
- Weil, S. (2021). *Tanrı Sevgisinin Örtük Biçimleri*. (C. Toker, Çev.) İstanbul: Meczaz Yayınları.
- White, L. (1967). The Historical Roots of Our Ecological Crisis. *Science*, 155(3767), 1203-1207.
- Winterson, J. (2017). *Normal Olmak Varken Neden Mutlu Olasın*. (P. Özgören, Çev.) İstanbul: Sel.
- World Economic Forum. (2005-2022). *Reports*. World Economic Forum: <https://www.weforum.org/reports> adresinden alındı.
- World Economic Forum. (2022). *The Global Risks Report 2022*. World Economic Forum: https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2022.pdf adresinden alındı.
- World Resources Institute. (1987). *World Resources 1987*. World Resource Institute Publications: https://wriorg.s3.amazonaws.com/s3fs-public/pdf/worldresources1987_bw.pdf adresinden alındı.
- Worster, D. (1977). *Nature's Economy: The Roots of Ecology*. San Francisco: Sierra Club Books.
- Yavuz, Y. Ş. (2021, Haziran 13). *Elmalılı Muhammed Hamdi*. Haziran 13, 2021 tarihinde Türkiye Diyanet Vakfı İslam ansiklopedisi: <https://islamansiklopedisi.org.tr/elmalili-muhammed-hamdi> adresinden alındı.
- Yılmaz, F., Doğan, İ., Özkan, S. & Öztürk, Y. (2018) *Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 12*, MEB Yayınları.

- Yiğit, H., Açık, A., Öğülmüş Doğan, E., Dirlik, E. E., & Macit, A. (2018) *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 5 Ders Kitabı*, MEB Yayınları.
- Yiğit, H., Öğülmüş Doğan, E., Kırman, S., Özüdoğru, F. & Mengüç, D. (2018) *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi 4 Ders Kitabı*, MEB Yayınları.
- Yobaş, B. (2019). Mühendis Gözüyle Ekolojik Tahribata Bir Örnek: BP Çevre Felaketi. *Cogito: Yerküre Krizi, Dönüşen İnsan*(93), 266-294.
- Yorulmaz, A. (2010). *Birlikte Yaşamamanın Dinlerarası/Kültürlerarası İlişkiler ve Eğitim Açısından Doğurguları:Hatay Örneği*. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Young, S., Ndiformache, M. M., & Nakiyingi, C. (2005). Reclaiming the Land: Third World Environmental Movements and The Global Environmental Discourse. *The Interdisciplinary Journal of International studies*, 3, 23-44.
- Yücefer, H. (2015). Bir Beden Ne Yapabilir? Aristoteles'te Hayvanlar, Beden ve Ruh. *Cogito*(80), 196-228.
- Zammit, L. (2015). Killing Birds: Deliberations on Anthropocentrism. *Threads*(3), 49-57.
- Zizek, S. (2012). *Antroposen'e Hoşgeldiniz*. (M. Budak, Çev.) İstanbul: Encore Yayınları.

